

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

2013/3.

Történészek, geográfusok
és regionalisták folyóirata

VI. évfolyam
3. szám
No. 22.

HAJDÚ

ZOLTÁN:

Fiume

1868–1918:

*Erisz almája,
avagy lebegő*

gyöngyszem Szent Ist-
ván koronáján?; MAKKAI

BÉLA: *Horvátország és Fiume*

a dualista korszak magyar
nemzetpolitikai törekvéseiben;

NAGY MIKLÓS MIHÁLY: *Magyar*
kikötőváros a térben (Fiume és földrajzi

funkciói); MAJDÁN JÁNOS: A fiumei vasút
kiépülése és annak város alatti szakasza;

SIMON P. PIROSKA: *Támadás Fiume autonómiá-*
ja ellen. A fiumei Közigazgatási Bizottság 1897.

évről készült jelentése nyomán; SZÁVAI FERENC:

Vegyes választott döntőbíróságok (Fiume területén
keletkezett pénzügyi kérdések rendezése); KAPOSZ ZOLTÁN:

Egy szlavóniai nagybirtok gazdasági vonatkozásai (18–19.
század); SUBA JÁNOS: A Határőrvidék alakulatainak betago-

lódása az osztrák–magyar haderő területi struktúrájába 1872–1883;

KÓKAI SÁNDOR: *A bánsági horvátok néhány etnikai-társadalmi*
jellemzője és sajátossága; LÖRINCZNÉ DR. BENCZE EDIT: Decent-

ralizáció és regionalitás a horvát uniós csatlakozás árnyékában; VIZI
LÁSZLÓ TAMÁS: „Trianon teóriájánál... rosszabb Trianon praxisa”. A

évfolyam tizedik
évfordulója – 1930; HORVÁTH SAROLTA NOÉMI: Nagyvárosi régiók fejlesztésének tendenciái a visegrádi

országokban; PÁGER BALÁZS: Innovációs rendszerek a közép-európai nem nagyvárosi térségekben: A Dél-
dunántúli régió példája; JUHÁSZ KRISZTINA: Kelet-Közép-Európa országainak versenyképessége; PAP

NORBERT-KITANICS MÁTÉ: Montenegró és Európa – az integrációs folyamat kérdőjelei; CSÜLLÖG
GÁBOR-GULYÁS LÁSZLÓ: A román állam területi kialakulásának története III. Románia és az első világháború

1914–1918.; KOUDELA PÁL: Selmechánya helyi és regionális szerepe a magyar gazdaságban a 19–20. században;
ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN: A liberális gazdaságsszervezés alternatívái Közép-Európában a két világháború

között; GYÖKÉR IRÉN-FINNA HENRIETTA: Humán tőke és nemzetközi karriersek; RECENZÍÓK;
ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

VI. évfolyam 3. szám, 2013/3. No. 22.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin DSc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Andrej Tóth – Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária, Dsc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. PhD Sáros Anna Magdolna, PTE FEEK,
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft., Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE ROVAT	
<i>Tanulmányok Fiuméről</i>	
Hajdú Zoltán: Fiume 1868–1918: Erisz almája, avagy lebegő gyöngyszem Szent István koronáján?.....	7
Makkai Béla: Horvátország és Fiume a dualista korszak magyar nemzetpolitikai törekvéseiben.....	15
Nagy Miklós Mihály: Magyar kikötőváros a térben (Fiume és földrajzi funkciói)	27
Majdán János: A fiumei vasút kiépülése és annak város alatti szakasza	39
Simon P. Piroška: Támadás Fiume autonómiája ellen. A fiumei Közigazgatási Bizottság 1897. évről készült jelentése nyomán.....	47
Szávai Ferenc: Vegyes választott döntőbíróóságok (Fiume területén keletkezett pénzügyi kérdések rendezése)	55
<i>Tanulmányok Horvátországról és a horvátokról</i>	
Kaposi Zoltán: Egy szlavóniai nagybirtok gazdasági vonatkozásai (18–19. század).....	64
Suba János: A Határörvidék alakulatainak betegelődése az osztrák–magyar haderő területi struktúrájába 1872–1883.....	77
Kókai Sándor: A bánsági horvátok néhány etnikai-társadalmi jellemzője és sajátossága.....	94
Lőrinczné dr. Bencze Edit: Decentralizáció és regionalitás a horvát uniós csatlakozás árnyékában	109
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY ROVAT	
Vizi László Tamás: „Trianon teóriájánál... rosszabb Trianon praxisa.” A békediktátum tizedik évfordulójára – 1930	120
FIATAL REGIONALISTÁK ROVAT	
Horváth Sarolta Noémi: Nagyvárosi régiók fejlesztésének tendenciái a visegrádi országokban	132
Páger Balázs: Innovációs rendszerek a közép-európai nem nagyvárosi térségekben: A Dél-dunántúli régió példája	142
REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT	
Juhász Krisztina: Kelet-Közép-Európa országainak versenyképessége	155
POLITIKAI FÖLDRAJZI ROVAT	
Pap Norbert–Kitanics Máté: Montenegró és Európa – az integrációs folyamat kérdőjelei	163
Csüllög Gábor–Gulyás László: A román állam területi kialakulásának története III. Románia és az első világháború 1914–1918.	177
GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT	
Koudela Pál: Selmezbánya helyi és regionális szerepe a magyar gazdaságban a 19–20. században	186
Zachar Péter Krisztián: A liberális gazdaságszervezés alternatívái Közép-Európában a két világháború között.....	194
VEZETÉSTUDOMÁNYI ROVAT	
Gyökér Irén–Finna Henrietta: Humán tőke és nemzetközi karrierek.....	205
RECENZÍÓK	
S. Pallós Piroška:	
Legjobb vágyam Fiuméba kerülni... Magyar iskolák Fiumében	
Ismerteti: <i>Fizel Natasa</i>	216
ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK	218

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk No. 22-es számát tartja a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő. Főszerkesztőként az alábbi jó hírekről tudok beszámolni:

- Rendkívül jó volt a jubileumi No. 20–21-es szám fogadtatása. Az, hogy 22 vezető professzor magas színvonalú tanulmányának publikálásával ünnepeltük meg a folyóirat 20. számának megjelenését, a történész, geográfus, regionalista és gazdálkodástudomány szakma számos fontos személyiségének gratulációt eredményezte.
- A Magyar Tudományos Akadémia 9. osztályán a Regionális Tudományi Bizottság folyóiratunkat C-kategóriás minősítéssel felvette az ún. nagydoktori folyóirat listájára.
- Szerkesztő Bizottságunk is erősödött, új külföldi és magyarországi tagjaiként az alábbiakat köszönhetjük:
 - **Dr. PhD Andrej Tóth** (Silesian university in Opava, University of Economics, Prague),
 - **Dr. PhD Tonk Márton** (Sapientia EMTE, Kolozsvár),
 - **Prof. Dr. Gazdag Ferenc** (Nemzeti Közszolgálati Egyetem),
 - **Dr. PhD Sípos Anna Magdolna** (PTE FEEK).

Folyóiratunk tovább fejlődésének útját jól mutatja, hogy Sípos Anna kolléganőnk, tudomány- és bibliometria tanácsadóként segíti a Szerkesztőség munkáját.

Befejezésésképpen a Szerkesztő Bizottság egyik alapító tagját érintő jó hírről kell beszámolnunk, Dr. Tóth István a magyar–szlovák tudományos és közgyűjteményi kapcsolatok fejlesztésért folytatott kiemelkedő munkáját a Köztársasági Elnök Úr Magyar Arany Érdemkereszt kitüntetéssel ismerte el.

Szeged, 2013 szeptembere

Dr. Gulyás László
főszerkesztő

HAJDÚ ZOLTÁN*

FIUME 1868–1918: ERISZ ALMÁJA, AVAGY LEBEGŐ GYÖNGYSZEM SZENT ISTVÁN KORONÁJÁN?

FIUME 1868–1918 APPLE OF ERIS, OR A FLOATING PERL OF SAINT STEVEN CROWN?

ABSTRACT

The Hungarian-Croatian Compromise was regulated by the article XXX of 1868, reached between the Parliament of Hungarian Kingdom on the one hand and the Sabor of Croatia, Slavonia and Dalmatia on the other hand. The article XXX of 1868 turned to be a joint basic law of Hungary and of Croatia, Slavonia and Dalmatia.

Hungary and Croatia, Slavonia and Dalmatia form one state unity, alike towards the other territories under His Majesty's rule and towards other countries.

Fiume, the only important harbour of Hungary and district of Fiume form a "separatum sacrae regni coronae adnexum corpus", with regard to whose special autonomy and the legislative and administrative conditions. A new agreement is to be reached by means of negotiations between the Hungarian Parliament, the Sabor of Croatia, Slavonia and Dalmatia and the town of Fiume for a joint understanding.

1. Bevezetés

Egy-egy város történeti fejlődési folyamata,¹ pályája több szintű területi kapcsolat-, illetve érdekrendszerben ragadható meg. Különösen vonatkozik ez a meghatározottság a tengeri kikötőkre, a birodalmak, politikai és szállásterületek határain, vagy azokhoz közel fekvő, többször „államot váltó” városokra. Fiume esetében valóságos történeti, politikai, érdek-piramisról, illetve hálóról kell beszélnünk.

Fiume hosszú távú fejlődésében a modern kikötők szempontjából nem túlságosan kedvező természeti adottságok mellett az érdekrendszerek torlódásáról volt szó. A XVIII. századtól kezdve sajátos érdekeket fogalmazott meg, s próbált érvényesíteni a város többségi, olasz nyelvű lakossága, a szomszédos területek horvát népessége, a Habsburg Birodalom, s azon belül a Magyar Királyság.

Az 1848-as magyar forradalom, s annak negatív horvát fogadtatása minden korábbinál jobban kiélezte a két közösség kapcsolatait. A magyar forradalom és szabadságharc leverése után a két terület közjogi viszonyainak erőszakos alakítása a Habsburg-uralkodóház kezébe került egyértelműen.

Az egységes birodalom megteremtésének önkényuralmi céljai és módszerei bázisán fogant nyilatkozatok alapján, majd az oktrojált alkotmányban a történelmi Magyarországot feldarabolták közjogi-közigazgatási tekintetben.

A magyar–horvát kapcsolatrendszerben nem csak Horvátország és Szlavónia jelent meg önálló területi-közjogi kérdésként, hanem Fiume (Rijeka) és Alsó-Szlavónia is. (A Répás-kerület ügye inkább határkérdés, semmint közjogi területi probléma volt.) Az osztrák–ma-

* Hajdó Zoltán tudományos tanácsadó, MTA KRTK.

gyar kiegyezés után tehát több korábbi területi kérdést is rendezni kellett az Osztrák–Magyar Monarchia „magyar részében”.

Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés végeredményben olyan belső közjogi konstrukció volt, amely politikai nemzetként, társországgént ismerte el Horvát–Szlavónországot és Dalmáciát, s széleskörű belső önkormányzati jogokkal ruházta fel az osztrák–magyar és a magyar–horvát dualizmus korlátjai között.² A kiegyezés nem oldotta meg átfogó módon sem a közjogi-területi kérdéseket, sem pedig Fiume problematikáját. Fiume valójában nem határproblémaként, hanem strukturális alapkérdésként jelentek meg a dualizmus egész időszakában.

Fiume kérdésében gazdaságstratégiai, országos, nagytérsegi, regionális érdekek, nemzetpolitikai törekvések csaptak össze. A dualizmus időszakában ezek egymáshoz viszonyított súlya fokozatosan változott, míg a világháború végére a nemzeti törekvések (az olasz és a délszláv) váltak versengő meghatározó tényezővé.

2. Fiume történetileg változó területi, államjogi, közigazgatási pozíciói

Fiume helyzetének történeti változása, politikai hovatartozásának kérdésköre valóságos „sorstörténeti regény”, minden tekintetben közép-európai sajátossággal bír. A modernizáció időszakában is (a XVIII. századtól) a városhoz több népnek (olaszok, osztrákok, franciák, horvátok, magyarok) volt, illetve van kapcsolódása. (Már csak emiatt a „szokásos” szituáció miatt is a város történeti kérdései gyakran vitatottak voltak.) A XVIII. századtól gyakran változó államalakulatok is mindig valamilyen érdek és értékrend lapján viszonyultak a településhez, illetve környezetéhez.

A város a magyar történelemben, közjogban és közgondolkodásban korszakonként (1776 előtt, 1776-tól 1848–49-ig, 1850–1867, majd 1868–1918 között) sajátos módon, és eltérő tartalommal jelent meg. Fiume kérdése részben történeti, államjogi, közigazgatási, közlekedési, gazdasági, hajózási, oktatási stb. vonatkozásokban vetődött fel.³

A magyar tengeri kijárat kérdése nem csak politikai jellegű volt (1102-ben Tengerfehérváron koronázták horvát királlyá Könyves Kálmánt), hanem természeti akadályok is nehezítették a kapcsolatok kiépítését és fenntartását. A Karszt sívár, víznélküli területe különösen nyáron volt nehezen átjárható. A szárazföldi, megközelítési közlekedési akadályok hangoztatása folyamatos a magyar földrajztudományban a tengeri kijárat elemzésekor.

A város és szűkebb környéke viharos történelmi szituációkat élt meg a középkorban, folyamatos küzdelem folyt uralmáért, a hűbéri viszonyai gyakran változtak. A felemelkedő hatalmak vagy családok szinte mindig kísérletet tettek valamilyen jellegű birtoklására.

A XVI. század végétől az itáliai–magyar kereskedelmi kapcsolatok megélénkültek, elsősorban a magyar szarvasmarha-kivitel vált jelentőssé. A Frangepán, a Zrínyi stb. család Bakar (Buccari) és a környékbeli kikötőkön keresztül kereskedett. 1650 körül a bakari kikötő éves forgalmát 120 ezer forintra becsülték, ami jelentősnek tekinthető a korszakban.

1725-ben III. (VI.) Károly császár tudatos fejlesztési politikába fogott Fiumében. Ennek egyik feltételeként szabad kikötővé nyilvánította a várost. Az uralkodó egyszerre gondolkodott a kereskedelem és a város gazdasági fejlesztésében. A megkezdődő nagyarányú útépitések a város megközelíthetőségét megkönnyítették. A formálódó úthálózat egyszerre hordozott katonai, stratégiai és fejlesztési lehetőségeket.

Fiume város tanácsa 1775-ben azt kezdeményezte az uralkodónál, hogy csatolja Magyarországhoz, mert a város kereskedő elitje úgy látta, hogy a török hódoltság után erősödő Magyarország jelentheti számára azt a gazdasági potenciált, melynek révén jelentős kikötővé válhat. Mária Terézia az 1776-os adománylevelében még Horvátországon keresz-

tül hozta kapcsolatba Fiumét Magyarországgal. A kapcsolt részekből megalakított Szörény megye főispánja lett a város kormányzója. Ez a rendezés ellenérzést keltett mind Magyarországon, mind pedig az átszatolt városban. Az 1779-es új adománylevél Magyarország történelmi jogát elismerte a városra, annak területét Horvátországtól elkülönítette, s a várost a „magyar koronához csatolt külön testnek” (*Separatum corpus Sacrae regni Hungariae Coronae adnexum*) nyilvánította. (A magyar közjogi értelmezések többsége szerint ez azt jelentette, hogy nem tartozott tulajdonképpen sem az anyaországhoz, sem pedig Horvátországhoz, hanem valójában harmadik, önálló közjogi egységet képezett.)

Mária Terézia két intézkedésének belső ellentmondásai és értelmezési sajátosságai már „Érisz almája” helyzetet alakított ki Fiume esetében a magyarok és horvátok között. Az uralkodónőnek nem feltétlenül ez volt az elsődleges célja, de a következmények ettől kezdve ebben a „mitologikus keretben” folytatódtak.

A második adománylevél alapján megszületett 1807. évi IV. tc. rendezte a város helyzetét: „Fiume városa és kikötője, melyet Mária Terézia felséges császárné és királynő külön oklevelével már az országba bekebelezett, a jelen törvénycikkely által az országhoz tartozónak nyilvánítatik.” A város kormányzója a főrendi táblán, a követi a karok és rendek tábláján kaptak szavazati jogot.

1809-ben Napóleon uralma alá került a város, s a Laibach (Ljubljana) fővárosú Illír Királyság részévé vált. Az osztrák hadsereg 1813-ban visszafoglalta a várost és környékét, s osztrák igazgatás alá helyezték. I. Ferenc 1822-ben királyi dekrétummal visszacsatolta a várost Magyarországhoz. Fiume alkotmányos jogállását az 1827. évi XIII. tc. az 1809 előtti helyzetnek megfelelően állította vissza.

A reformkor kezdetétől a város és országgyűlési képviselői egyértelműen a magyarországi modernizáció és mély reformok végrehajtása mellett foglaltak állást. Különösen fontos volt a város számára a közutak építése, a vasútépítésekről szóló vitában a tengeri kijárat megteremtése. 1836-tól Fiume megközelítésének jelentős javítása (vasútépítési nyomvonal kijelölése, csatornaépítési lehetőségek megfogalmazása) törvényhozási háttérrel kapott. Széchenyi közlekedési koncepciójában Fiume és az oda vezető út és vasút külön helyet foglalt el. 1847-ben megkezdődött a modern kikötő építése.

Az 1848. évi XXVII. tc. „szabad tengerkereskedési kerületté”, s egyben önálló törvényhatósággá nyilvánította Fiumét és Buccarit. A törvényhatóság főtisztviselője az alkapitány lett, aki egyszersmind elnöke volt a közgyűlésnek és a kapitánysági törvényszéknek.

Külön szabályozta a törvény a patriciusok jogait, a történelmi jogokat elismerte. A választások lebonyolítására nézve a szabad királyi városokra vonatkozó általános szabályokból (1848. évi XXII. tc.) indult ki, de a helyi sajátosságokat figyelembe vette.

A magyar kormányzat elképzeléseiben a két városra jelentős feladat várt a kereskedelem fejlesztésében. Úgy vélték, hogy a magyar gazdasági kapcsolatok fejlesztésének meghatározó központjaivá válhatnak folyamatosan. A belső autonómia kiterjesztése és az állami gazdasági, gazdaságpolitikai célok érvényesítése összhangba került a rendelkezésekkel a korabeli felfogás szerint.

1848 augusztusában Jellasics csapatai elfoglalták Fiumét, ami ellen a magyar kormány erőteljesen tiltakozott az uralkodónál. A szabadságharc leverése után 1849 októberében királyi közigazgatási rendelet Szlavóniát, a Muraközt a Magyar Tengeremelléket és Fiumét Horvátországhoz csatolta. A magyar közvélemény a döntést alkotmányellenesnek tekintette, de ez az adott viszonyok között nem változtatott a kapcsolatokon.

A városban előtérbe került a horvát érdekek érvényesítése. A horvát nyelv vált hivatalossá, ami súlyosan érintette a városnak döntő többségben lévő olasz anyanyelvű lakosságát. Osztrák politikai igazgatás szintje alatt jelentős olasz–horvát ellentétek alakultak ki a városban. A magyar jelenlét szinte láthatatlanná vált.

Az abszolutizmus enyhülésekor, 1861 januárjában Fiume olasz lakossága már egyértelműen kinyilvánította azt az akaratát, hogy Magyarországhoz kíván tartozni, követeket akar választani és küldeni a magyar országgyűlésbe. 1865-től kezdve a város olasz lakossága még inkább követelte az Unió megteremtését Magyarországgal. Az osztrák–magyar kiegyezés után (1867) az olaszok részéről Fiumében újabb erőre kapott a Magyarországhoz való csatlakozás követelése. A csatlakozási törekvéseket egyértelműen a várt gazdasági fellendülés motiválta.

3. A magyar–horvát kiegyezés területi komplexuma

A magyar–horvát kiegyezés előkészítése részben párhuzamosan folyt a magyar–osztrák tárgyalásokkal.⁴ Minden fél tisztában volt azzal, hogy a Monarchia két meghatározó közösségének a megállapodása hatással lesz a történelmi Magyarországon belüli megoldásokra is. (Az osztrák–magyar kiegyezés nem rendezte világosan és egyértelműen Dalmácia kérdését. Dalmácia a dualizmus egész időszakában az osztrák törzsterülettel össze nem függő közigazgatási egység maradt.)

1867. március 18-án Miletic Szvetozár javaslatot nyújtott be a „Háromegye királyságnak Magyarországgal való kiegyezése ügyében”. A horvátok így maguk is keresték az átfogó megállapodás lehetőségeit, korlátjait, s saját potenciális határaikat.

Még ez év tavaszán maga Deák Ferenc is kifejtette álláspontját a magyar–horvát megállapodással kapcsolatban kiküldött országgyűlési küldöttség javaslataihoz kapcsolódva. Deák esetében nem lehet eltekinteni attól, hogy zalaiként jobb rálátása volt az ügyekre, mint a „távolakóknak”.

Az 1868. évi XXX. törvénycikk „a Magyarország, s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről” a bevezető részben utalt arra, hogy: „...Horvát- és Szlavónországok századok óta, mind jogilag, mind tetteleg, Sz.-István koronájához tartoztak, s a sanctio pragmaticában is ki van mondva, hogy a magyar korona országai elválaszthatatlanok egymástól”. A Kiinduló pontja a területi viszonyok szabályozásának az, hogy: „Magyarország s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek egy és ugyanazon állami közösséget, mind az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok, mind más országok irányában.”

A 19. §-ban a jövőre nézve fogalmazódtak meg a területváltozások következményei: „Ha Horvát-Szlavónországok kormányzati területe, Dalmácia tetteleges visszacsatolásával, vagy a határország közigazgatási egyesítése által növekedvén”, akkor változások következnek be a horvát–szlavón beligazgatás és a közös ügyek költségei közt.

A kiegyezési törvény 65. §-a kinyilvánítja, hogy: „Horvát-Szlavónország területi épségét Magyarország elismeri s annak kiegészítését előmozdítani ígérkezik. Különösen sürgetni fogja ezentúl is, hogy a határörvidék azon része, mely Horvát-Szlavónországhoz tartozik” egyesüljenek Horvát-Szlavónországgal. Magyarország ezentúl is szorgalmazni fogja Dalmácia visszacsatolását Horvátországhoz. (E visszacsatolás föltételeire nézve azonban Dalmácia is meghallgatandó.)

A kiegyezési törvény 66. §-a tételesen felsorolja azokat a területeket, melyek Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek területéhez tartozóknak ismertetnek el:

1. Mindazon terület, mely jelenleg Buccari városával és kerületével együtt Fiume vármegyéhez tartozik, Fiume város és kerülete kivételével, a mely város, kikötő és kerület a magyar koronához csatolt külön testet (*separatum sacrae coronae adnexum corpus*) képez, s a melynek, mint ilyennek, külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése és Fiume városa közt, küldött-ségi tárgyalások után, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközzendő.

2. Zágráb megye, Zágráb és Károlyváros városokkal és a turmezei szabad kerülettel,
3. Varasd megye Varasd várossal,
4. Körös megye Körös várossal,
5. Pozsega megye Pozsega várossal,
6. Verőcze megye Eszék várossal,
7. Szerém megye, továbbá a következő határőrezredek: likkai, ottocsányi, ogulini, szluini, első báni, második báni, varazsd-körösi, varazsd-szentgyörgyvölgyi, gradiskai, broodi, pétervárad, s végre a mostani Dalmácia.

A területi viták lezárása szempontjából fontos a törvénynek a 68. §-a, mely kimondja, hogy: „Ez egyezmény szentesítése után mindazon törvények és fennálló határozatok, melyek azzal ellenkeznek, megszűnnek érvényben lenni”.

4. A közjogi keretek közötti „lebegés”

Fiume város és kerülete ügyében nem sikerült a közös álláspontot kialakítani, mindkét érintett fél magáénak tekintette a várost.⁵ A törvény 66. §-a Fiumével kapcsolatban direkt módon rögzítette: „Fiume város, kikötő és kerület a magyar koronához csatolt külön testet (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus) képez, s a melynek, mint ilyennek, külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszköz-lendő.”

A három érdekelt fél (a magyar országgyűlés, a horvát sabor, a városi önkormányzat) megválasztotta küldöttségét, s azok 1869-ben hosszú tárgyalásokat folytattak, de nem jutottak közös megegyezésre. (Alapvetően a horvát fél ellenállásán bukott meg az ügy, mindeképpen ragaszkodtak a város ellenőrzéséhez. Az alkufolyamatban felvetődött három szlavóniai megye „cserealapként”).

A magyar kormányzat a kudarc után kidolgozta, s az uralkodó pedig 1870 júliusában jóváhagyta az ún. „Fiume provizórium” rendeletet, melynek alapján megtörtént majd a város és kerülete helyzetének rendezése, az új struktúrák bevezetése. Fiume vármegye horvát igazgatás alá került ezzel egy időben.

1870-ben mindkét országgyűlés hozzájárult ahhoz, hogy addig, amíg nincs közös megegyezés, Fiume és kerülete ideiglenesen a magyar kormány irányítása alá kerüljön.

1871 szeptemberére jogi formát öltött (igazságügyi provizórium) a város helyzetének szabályozása. A város kormányzója a főrendiház, a megválasztott képviselője a képviselőház teljes jogú tagja. A magyar törvények Fiume területére is kiterjednek, de a kormány felhatalmazást kapott arra, hogy a törvényeket a város különleges viszonyaira sajátos módon alkalmazza.

A magyar kormány képviselője a kormányzó a városban, akit a kormány javaslatára az uralkodó nevez ki. A kormányzó ellenőrzi az önkormányzat működést, minden tekintetben képviseli a kormányt. A minisztériumok a fiumei önkormányzattal a kormányzón keresztül érintkeznek.

A város maga dolgozta ki a város közigazgatási statutumának a tervezetét, így közigazgatása sajátos jellegűvé alakult. A közigazgatási szervezetét és hatáskörét a város törvényhatóságának meghallgatása után a kormányzó állapítja meg, s a belügyminiszter hagyja jóvá. (1589/1872. B. M. sz. rendelet, mely lényegében a közigazgatási provizóriumot jelenti.) A város önkormányzatának a közreműködése nélkül nem módosítható a közigazgatási helyzete.

Az önkormányzat főszerve az 56 tagból (50-et a városban, 2-2 képviselőt pedig a három községben választottak meg) álló, hat évre megválasztott képviselőtestület, melynek a hat évre megválasztott polgármester (podesta) vezetése alatt működő városi tanács a végrehajtó szervezete. Egészében véve Fiume a magyar struktúrában sajátos helyzetben és egyedi szervezettel működő törvényhatóság volt, de helyzete különleges volt, nem tekinthető „megyének”.

A középfokú közigazgatási hatóságot a kormányzó elnöklete alatt működő kormányzó tanács látta el. Hatásköre nagyjából azonos volt az anyaországi területen működő törvényhatósági bizottságokéval.

Az igazságszolgáltatást is sajátosan alakították ki a városban. Az elsőfokú bíróság a városban a fiumei kir. törvényszék lett, míg másodfokon a budapesti kir. ítélőtábla, harmadfokon a magy. kir. Curia volt illetékes. Külön sajátossága volt a városnak igazságszolgáltatási szempontból az, hogy 1867 után is itt az osztrák polgári törvénykönyv maradt érvényben.

A következő sajátosságnak az emelendő ki, hogy a városban a kormányzat, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás hivatalos nyelve az olasz lett. A sokat emlegetett „magyarosítás” nem indult el a város életében. A város polgármestere mintegy negyed századra Ciotta János lett, aki a magyar kormányzattal karöltve hihetetlen szervező és fejlesztő munkát végzett a város érdekében.

Fiume helyzetének kérdésében 1883-ban, a Határőrvidék polgárosításakor ismét háromoldalú tárgyalásokat folytattak, de ekkor sem sikerült megállapodni. Az 1886. évi XXI. tc. (a törvényhatóságokról) önálló részben (Fiume város) foglalkozott vele, nem sorolta sem a vármegyék, sem pedig a törvényhatósági jogú városok közé. A fennálló állapotok kerültek rögzítésre: „Fiume város és kerülete törvényhatósági ügyei, a törvény újabb rendelkezéséig, a fennálló törvényes gyakorlat szerint intéztetnek”.

5. A „Korona Gyöngyszeme”

Az 1869. évi népszámláláskor a város lakosságszáma megközelítette a 18 ezer főt, s azt lehet megállapítani, hogy ezzel a lélekszámmal beletagozódott a kis adriai tengeri kikötők közé.⁶ Kialakultak ugyan a kikötői gazdaság bizonyos jegyei, de a város nem törte át a belső kapcsolatok történetileg kialakult alacsony szintjét. A megközelítése nehézkes volt, a gazdaság területén csak a leginkább nagy értékű, speciális áruk (gyarmatárúk) kereskedelme volt számottevő.

A városban a tudatos, tervszerű magyar állami beavatkozás hozott új fejlődési pályát. 1872 után folyamatosan zajlottak a kikötőfejlesztések (csak az ún. Baross-kikötő fejlesztése mintegy 55 millió aranykorona összeget igényelt), a vasútépítések, melyek révén Fiume bekapcsolódott a gyorsan modernizálódó Budapest és részben az Alföld (Alföld–Fiume Vasút) gazdasági vérkeringésébe, s a nagytérési munkamegosztásba.⁷

A magyar kormányzat nem csak a gazdaság, hanem az állami, oktatási, közigazgatási intézményrendszer megteremtése, fejlesztés területén is hatalmas beruházásokat hajtott végre. A város tengeri kikötő, s nemzetközi határátkelő-jellegéhez kapcsolódó egyedi intézményrendszer jött létre.

Fiume sajnálatosan jelentős szerepet játszott a tengeren túli kivándorlás folyamatában is. 1869-ben már mintegy ezer embert írtak össze a „Kivándorlási Ház” épületében. Nem az egyetlen kivándorlási kikötő volt, de elhajózva, itt lehetett „utoljára látni Magyarországot”.

Banki, pénzügyi, biztosítási, külkereskedelmi tekintetben a város különleges egységnek számított Magyarországon. A külföldi lakosok magas aránya is a külgazdasági kapcsolatokkal volt magyarázható.

Az 1910. évi népszámláláskor a város lakossága megközelítette az ötven ezer főt. A legnagyobb városi közösséget az olaszok képezték (27 ezer fő). A második legnépesebb közösséget a horvátok (12 ezer fő) jelentették. A magyarok csak a harmadik helyen álltak a maguk mintegy 6400 fős létszámával, s ezzel a város lakosságának 13%-át adták.

A nagy, s utólag megválaszolatlan kérdés az, hogyan alakult volna a város sorsa, ha Horvátország keretei közé kerül, s nem a magyar kormányzat, hanem piaci szereplők vállalták fel a kikötő fejlesztését. Feltehetően a meghatározó történeti folyamatok nem kerültek volna el ebben az esetben sem a várost, de a magyar kormányzat nem veszített volna akkora közvetlen beruházási értékeket, mint az állami feladatvállalás miatt.

6. Összegzés

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel már önmagában is egy nagyon bonyolult állam- és kormányzati struktúra jött létre, amelynek keretjellegű hatásai voltak a magyar–horvát kiegyezésre is. A magyar–horvát kiegyezés történeti meghatározottságokkal számolva fogalmazta meg Horvát-Szlavónország és Dalmácia (amely a dualizmus korszakában sohasem került vissza magyar igazgatás alá) széleskörű belső autonómiáját.⁸

Fiume olasz többségű lakossága az adott körülmények között mind gazdasági, mind pedig politikai és kulturális okoknál fogva inkább Magyarországhoz kívánt tartozni, s nem Horvát-Szlavónországhoz és Dalmáciához. (Magyarország „távol volt”, nyelvi többségét nem kellett féltennie a kis létszámú magyar kolóniától.)

A magyar állam a fiumei kikötő fejlesztések során egészében véve a dualista korszak egyik legnagyobb összegű fejlesztését hajtotta végre. Sokkal szerencsésebb lett volna – nem csak utólag megítélve – ha a piacra és Horvátországra bízta volna a fiumei ügyek intézését, a kikötő fejlesztését. Ebben az esetben az egyik legfontosabb ütköző pont a két nemzet között ki sem alakult volna.

JEGYZETEK

1. Fiume történetéről lásd Borovszky Samu–Sziklay János (szerk.) (1900): Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
2. Csekey István (1943): Magyarország alkotmánya. Renaissance Könyvkiadó. Budapest.
3. Edelényi-Szabó Dénes (1928): Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Magyar Statisztikai Szemle, 6. sz. 648–714. old.
4. Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 101–109. old.
5. A közjogi helyzetről lásd az alábbi műveket: Joó Gyula (1916): Fiume közjogi helyzete. Spitzer nyomda, Kecskemét; Molnár Károly (1929): Magyar közjog. Danubia, Pécs. Harmadik kiadás; Tomcsányi Mór (1942): Magyarország közjoga. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Negyedik, kiegészített kiadás.
6. Gonda Béla (1906): A magyar tengerészet és a fiumei kikötő. Budapest.
7. Ezekről bővebben lásd Frisnyák Sándor (2003): Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében. In: Frisnyák Sándor–Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza–Pécs.
8. Hajdú Zoltán (2005): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. Második kiadás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borovszky Samu–Sziklay János (szerk.) (1900): Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- Csekey István (1943): Magyarország alkotmánya. Renaissance Könyvkiadó. Budapest.
- Edelényi-Szabó Dénes (1928): Magyarország közigazgatási alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Magyar Statisztikai Szemle, 6. sz. pp. 648–714.
- Frisnyák Sándor (2003): Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében. In: Frisnyák Sándor–Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza–Pécs.
- Gonda Béla (1906): A magyar tengerészet és a fiúmei kikötő. Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hajdú Zoltán (2005): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. Második kiadás.
- Joó Gyula (1916): Fiume közigazgatási helyzete. Spitzer nyomda, Kecskemét.
- Molnár Károly (1929): Magyar közigazgatás. Danubia, Pécs. Harmadik kiadás.
- Tomcsányi Mór (1942): Magyarország közigazgatása. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Negyedik, kiegészített kiadás.

MAKKAI BÉLA*

HORVÁTORSZÁG ÉS FIUME A DUALISTA KORSZAK MAGYAR NEMZETPOLITIKAI TÖREKVÉSEIBEN

CROATIA AND FIUME [RIJEKA] IN HUNGARIAN NATIONAL POLITICS AT THE AGE OF DUALIZAM

ABSTRACT

In the summer of 1848 Croatia de facto succeeded from Hungary, and Ban Jelačić occupied Fiume. Giving up gave up three Slavonian counties for a sea entrance in Fiume, the Croatian-Hungarian Compromise of 1868 was regarded as the maximum of concessions by the Hungarian political elite, while the Croats viewed it as a promising beginning. The Croatian aspirations for the reorganization of the Habsburg Empire into a Trialist political system conflicted with the plans of Hungarians, who were mesmerized by Great Power status of the Danubian Empire.

The victims of these political power plays became the 100.000 Hungarians living south to the River Drava in Slavonia. Budapest's covert support policy, the Slavonian Action (1904–1920), chose these Slavonian Hungarians to be a barrier against Southern Slav aspirations and separatism. Meanwhile, for Hungary, Fiume became “a window for the world” and a “lighthouse” in the mourning Slavic sea.

Should the Hungarian political elite have sacrificed Slavonian Hungarians for the sake of a lasting compromise with the Croats? Would it have been possible to maintain the co-entity status of Croatia and the equality of Croats in the Dualist Monarchy? This study seeks to give the answers for these questions.

A magyar–horvát kapcsolatok jellemzése

A XIX. századi magyar nemzetpolitika axiómája: birodalmak szorításában a nemzeti szuverenitás feltételeinek megteremtése, illetve erősítése, olyképpen, hogy az integer országtest sértetlenül fennmaradhasson a germán–szláv néptengerben. A veszélyeztetettség érzése átjárja köznemesi politikai elitet, amely a hon modernizálását „ellenálló képességének” (népességének, gazdasági-hatalmi-kulturális potenciáljának) a növelését tartotta szem előtt. Ez a reformer nemzedék tehát a soknemzetiségű állam belső kohéziójának fokozása, mi több – a nyugati nemzetállamok példájára – a homogén nemzetállam megteremtésének igényével vívta küzdelmét a maradisággal, a bécsi udvar centralizáló törekvéseivel és az éledő nemzetiségi nacionalizmusokkal szemben. S a herderi jóslat beteljesülésétől való félelem az önvédelmi késztetéseken túl – a társadalomlélektan szabályai szerint – erőszakos reflexeket is kiváltott. Erre utalnak az államnyelv kérdésében kirobbanó heves politikai viták, amelyek 1848/49-ra véres nemzeti-nemzetiségi konfliktusba torkollottak. A mértéktartó Széchenyi ugyan 1842-es akadémiai beszédében óva intett a magyarosítástól, hosszabb távon legfeljebb is az önkéntes beolvadás „fájdalommentes” változatának adott esélyt. Inkább a kivételek körébe sorolható Kossuthnak a bevándorló zsidóság emancipálására vonatkozó – s az 1849. július 28-ai szegedi „utóparlamenten” jogszabályként is manifestálódó – ajánlata, minek fejében a „nyelvben és lélekben” való megmagyarosodást

* Dr. Makkai Béla, CSc. tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem – TTI, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

szabta a jogegyenlősítés előfeltételül.¹ Ez a kompromisszumos, mindkét fél számára előnyöket kínáló formula ugyanakkor végső soron mégis a magyarság számbeli gyarapodását, s etnikus felülkerekedését szolgálta.²

A polgári jogegyenlőség szabadelvű, s a magyar szupremácia nacionalista indíttatású igényének e kettőssége jellemzi a korszakban a magyarságnak a horvátokkal való viszonyát is. Jóllehet a horvátság megkülönböztetett helyet foglalt el a hazai nemzetek (nemzetiségek) sorában, amit a sok évszázadra visszanyúló autonóm jogállása alapozott meg, és – egyedüli kivételként – önálló politikai nemzetként való elismerése is kifejezett.

A modern politikai nemzetté válás folyamatát az Illír Tartományok keretei között (1806/9-22) francia megszállás katalizálta (a liberális jogrend és közigazgatás, anyanyelvi iskoláztatás és kultúraápolás lehetőségeivel). A Ljudevit Gaj által elindított illírlista mozgalom a kor romantikus felfogásának megfelelően a kelták dicsőségét helyezte szembe a hun-magyar „barbarizmussal”. Azaz saját gyengesége tudatában voltaképpen a délszláv összefogást emelte politikai programmá. Ami viszont Pest-Budán keltett megütközést. A magyar politikai közgondolkodásban gyökeret vert a pánszlávizmus rémképe (amit ’48-ban majd visszaigazolni látszik a „társnemzetnek” a szerb³ és szlovák nemzeti mozgalommal való együttműködése, s az orosz katonai intervenció).

A nemzeti megújulás csaknem szinkronban zajló folyamata a két nép kapcsolatában tehát kölcsönös alávetési félelmekkel volt terhes,⁴ amit aligha ellensúlyozhatott a közös gazdasági érdekekből sarjadó alkalmi együttműködés Fiume fejlesztése kapcsán (l. Ljudevit Adamić és Széchenyi, valamint Antun Mihanović törekvéseit a 1825–27-es pozsonyi országgyűlésen).⁵

Az 1844-ben megszülető nyelvtörvényt (II. tc.) a horvátság a „magyarosítás” nyitányaként értelmezte, amit tovább súlyosbított a három szlavóniai vármegye visszacsatolására vonatkozó magyar jogigény, ami Bécs divide et impera politikájának is köszönhetően, 1848-ra a teljes szakításhoz vezetett. Az udvar által jogellenesen báni méltóságba helyezett Jelačić 1848 májusában megszállta Fiumét, a Muraközt, majd határőrvidéki alakulatok élén elsőként indult a törvényes magyar kormány megdöntésére. A nemzeti radikalizmusáról ismert Kossuth a horvátok de facto elszakadását – mint egy szuverén nemzet döntését – hajlandó volt tudomásul venni, ám sem ő, sem a magyar politikai elit nem kívánt lemondani az ország egyetlen tengeri kijáratáról, Fiuméről.

A vállalva vívott török- és Habsburg-ellenes küzdelmek emlékéit idézve a Bach-korszak németesítő politikája átmeneti közeledést hozott a két nemzet viszonyában.⁶ Ugyanakkor a horvátok közjogi különállása önmagában is megkérdőjelezte a nemzetiségekkel való tusakodásban a magyarok homogén nemzet-lét iránti túláradó igényét, s ezt az 1868-as kiegyezés/Nagodba még hangsúlyosabbá tette.

A magyar–horvát kiegyezésnek a Száva túlsópartján alig volt politikai bázisa. A jelentős fordításbeli eltéréseket mutató egyezmény kétséges megszavaztatását a szaborban csak közigazgatási trükkökkel (a kisebbségben lévő unionisták virilistákkal való megerősítésével) és politikai nyomásgyakorlással (Rauch Levin báni helytartó regnálása árán) lehetett elérni. A kiegyezési rendszer a magyar kormányzat számára az engedmények netovábbja volt. A horvát társadalom politikai öntudattal bíró többsége azonban elutasította a fennálló viszonyokat. A Strossmayer püspök vezette Nemzeti Liberális Párt a Monarchia föderatív átalakítását, míg a Jogpárt független nemzetállamot követelt, ám abban szinte minden horvát politikai csoportosulás egyetértett, hogy nem tűrhet halasztást a horvát lakta területek egyesítése. Dalmáciában azonban Bécs a maroknyi olasz etnikumot favorizálta, és hallani sem akart a kiegyezési törvényben csak papíron létező „háromegy királyság” (horvát–szlavón–dalmátországok) közjogi egyesítéséről, s a dualizmus keretein túlmutató esetleges délszláv harmadik pólus létrejöttéről. A hadvezetés ellenérdekeltsége miatt elhúzódott a

Határörvidék polgárosítása is. Feszültségforrásnak számított Zágráb egyházi joghatósága a horvát többségű, ám közigazgatásilag Zala vármegye részét képező Muraköz felett (1852-ben érsekségi rangra emelve). Hasonlóképpen vitatott maradt Fiume közjogi állása, s a kérdést csak átmeneti megállapodással lehetett rendezni (Fiumei provizórium). A magyar érdekeknek megfelelően a városban a horvátssággal szemben az olaszok kaptak jelentős nyelvi és politikai engedményeket (olasz hivatali nyelv, és autonóm városvezetés – rappresentanza). A továbbiakban nem hogy közeledtek volna az álláspontok a dualista államszerkezet működését illetően, inkább sokasodtak és több ponton (pl. gazdaságfejlesztés, autonóm jogkörök) elmélyültek a nézeteltérések.

A magyar politikai elit „birtokon belüli” önelégültségét és tapintatlanságát mutatják a közös minisztériumok horvát osztályainak fordítóirodává sorvadása, a MÁV horvát vonalain éktelenkedő magyar feliratok, és a magyar vezetésű Zágrábi Pénzügyi Igazgatóság hajthatatlansága az adóhátralékok behajtásában, tetézve a pusztán presztízs okok miatt elmérgesedő ún. címer ügygel. Mindez 1883-ban magyarellenes mozgalmakra vezetett, amelyeket Zagorjében és a báni határörvidéken csak karhatalommal sikerült megfékezni.⁷ Ez lett a nyitánya Khuen-Héderváry Károly két évtizedes országlásának, aki a kiegyezés „továbbfejlesztését” követelő horvát politikai erőkkal szemben a dualista alapon álló horvátországi szerbekre támaszkodva kormányzott, s módszereiben nem bizonyult válogatós-nak... Ez utóbbira figyelmeztettek a Ferenc József „horvát–magyar király” 1895-ös zágrábi tartózkodása alkalmával kipattanó, valamint az 1903. évi magyarellenes zavargások.

A hungarofóbiát azonban a század utolsó két dekádjától már nem csak a „nagypolitikai” érdekellentétek gerjesztették, hanem a megélhetési válság miatt tömegesen beáramló déldunántúli és bácskai nincstelen agrárnépesség is. A horvát politikai közvéleményt sokkolta a magyarok „tatárjárása”,⁸ ami mögött magától értetődően Budapest imperialista szándékait vélték felfedezni.

A horvát hegyvidékről az Újvilágba irányuló tömeges migrációval párhuzamosan tehát magyarok és svábok tízezreinek spontán betelepődése zajlott Szlavóniában, amit elsősorban az alacsony földárak és modernizálódó szlavóniai nagybirtokok fokozott munkaerőigénye idézett elő. Noha a migránsok hátrányos szociológiai mutatóiból, letelepedésének szétszórtságából egyértelműen megállapítható: az „idegenek” tömeges beáramlása tisztán „megélhetési” jellegű,⁹ azt mégsem állíthatjuk, hogy a jelenségnek magyar részről ne lettek volna olyan értelmezései, amelyek a „magyar” Szlavónia visszaszerzésének lehetőségével is számolnak. Ebbe a sorba tartozik Pesty Frigyes, aki Budapest jogigényét a hajdani Valkó és a hajdani boszniai magyar (!) vármegyék históriájának felelevenítésével, s a szlavóniai magyar történeti és nyelvi emlékek számbavételével igyekezett alátámasztani.¹⁰ A földrajztudós Havass Rezső a szuezi csatorna megnyitása kapcsán Fiume gyarmatpolitikai lehetőségeit latolgatta, egyszersmind szorgalmazta Dalmácia visszacsatolását a Magyar Királysághoz.¹¹

A magát bevallottan etatistának tartó Beksics Gusztáv pedig a társadalmi egyensúlyt veszélyeztető szociális feszültségeket kívánta akként orvosolni, hogy az ország központi részén terpeszkedő hitbizományokat a perifériás, nemzetiségi területekre áthelyezve szabadítsanak fel állami parcellázásra való termőföldet a súlyos megélhetési gondokkal küszködő magyar agrárnépesség számára.¹² Ez az elképzelés természetesen érintette a szlavóniai unionista (magyar, német) nagybirtokokat és zsidó nagybérlok (l. Guttmanok) földjeit is, amelyek így egyszerre béklyózták volna meg a nemzetiségi tömegek földhöz juttatását,¹³ (l.: Zágráb szlavóniai parcellázási kísérleteit), miközben – mint a magyar „állameszme” bástyái – munkaalkalmat biztosítanak magyar idénymunkások és cselédek tízezrei számára.

A feszült légkörben tehát nagyon is valósnak hatott a veszély, hogy az etnikailag túlnyomóan horvát Muraközt és Fiúmet „bitorló”, diszkriminatív tarifa- és pénzügypolitikát

folytató magyarok, nem egyszerűen kizsákmányolni, de immár asszimilálni¹⁴ és elszakítani akarnak horvát területeket.¹⁵

Szlavóniában (mely évszázadokig a szűkebben vett Magyarország szerves része volt)¹⁶ ezt a történeti igényt etnikai jellegű érvek is erősítették: 1910-ben a relatív horvát többséggel 30%-nyi szerb és hozzávetőleg 10–10%-nyi német illetve magyar állt szemben.¹⁷ A magyar megcsonkulási félelemmel oly rokon horvát elvesztés-fóbiát a megnyugtató etnikai többség hiánya (országosan 62,5%-os arány)¹⁸ is táplálta.

A horvát aggodalmakat látszott igazolni, hogy a magyar kormányzat 1904-ben a kívándoroltak „nemzeti gondozása”-nak titkos programját a társországok bevándorolt magyarjaira is kiterjesztette. Az egyházi üldöztetésnek¹⁹ és hatósági vegzálásoknak²⁰ kitett szóránymagyarság ekkor már a százezer főt közelítette.²¹

Az ún. Szlavóniai Akció mindenekelőtt templommal és iskolával kívánta erősíteni az asszimilációtól fenyegetett Dráván túli nemzetrészt, hogy az – a bevándorolt svábokkal szövetségben – az ország területi integritásán öröködjék a déli végeken.²² A jogos önvédelmi késztetéseken túl, számosan – köztük Széchenyi Béla gróf – leplezetlen hegemonia-igénnyel szemlélték a magyarság szlavóniai térfoglalását. A Julián Egyesület elnöke egyik jelentésében ekképpen fogalmazott: „A fajok erejének szabad versenyétől s e versenyben a magyar faj testi, szellemi és erkölcsi fölényétől várjuk... supremátiánk consolidálódását.”²³ Ezt a tételt a miniszterelnökség referense a bevett negatív sztereotípiák felvonultatásával így interpretálta: „A délszláv sovíniszták elejétől fogva felismerték, hogy a horvátországi magyarság a ... szeparatistikus törekvéseknek erős kerékkötője lesz, [s]... igen rövid idő alatt kivásárolja földjéből a volt határörvidéknek a munkától elszokott, a szeszes italokat módfelett élvező népességét.”²⁴

Ennek a veszélynek a mértékét – a népességarányokat és föltulajdon-viszonyokat jelző számsorok egymásra vetítésével – az alábbi táblázat érzékelteti:

1. tábla. Horvátország földbirtok- és nemzetiségi statisztikája, 1895/1910

Chart 1. Propertial and ethnical statistics of Croatia at 1895/1910

		Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek	Mások
Horvátország	lakosság – 1910	74,8%	20,6%	2,4%	0,6%	1,6%
Horvátország	földterület – 1895	67,6%	22,6%	3,5%	2,2%	4,1%
Szlavónia	lakosság – 1910	40,5%	31,2%	8,8%	12,8%	6,7%
Szlavónia	földterület – 1895	40,4%	25,7%	11,1%	19,5%	3,3%

Forrás: Szücsi [Bajza] József (1910): Horvátország népessége. Budapest. 29. old.

A Szlavóniai akció cselekvési tervét kidolgozó Klebelsberg Kuno a szóránnyvidékek szigetté, majd tömbbé kovácsolásának, s a nyelvhathárhoz kapcsolásának hosszú távú koncepcióját fogalmazta meg,²⁵ egy budapesti újságíró pedig az ártalmatlannak tűnő népiskolában látta az expanzió hatékony eszközét, mondván: „... iskolaállítással magyarrá tehetjük a Dráva jobb parti vonalát...”²⁶ Ennek eshetőségét fenyegetően valóságnak ítélték a korabeli Horvátországban.²⁷

A vegyes házassági Teodor Pejacevich bán azzal indokolta az újabb iskolaengedélyek halogatását, hogy a horvát közvélemény azokban „csak a megalázás és elnyomás tünetét látná”.²⁸ A nemzeti érzékenység túlzó megnyilatkozásainak hatására a magyar kormány méltánylandó visszafogottságot tanúsított, még ha önkorlátozó gesztusai elsősorban az akció sikerét szolgálták is:

Tisza István miniszterelnök az akció kezdetén úgy instruálta az érintetteket, hogy lehetőség szerint kerüljék a súrlódásokat a horvát környezettel.²⁹ A Magyarországi Református Egyház iskolaállításának nem volt törvényi feltétele a báni kormány engedélye, autonóm

jogállása ellenére mégis szükségét érezte minden esetben kikérni a horvát hatóságok hozzájárulását. A MÁV „tűzbuzgó” alkalmazottjait fegyelmileg új munkaadóra helyeztette át.³⁰ A Julián Egyesület tanítóit körlevélben utasította, hogy az „... izgató, vagy tapintatlan fellépéstől óvakodjanak” és „... semmi szín alatt se adjanak saját és a magyarság eljárásának olyan színezetet, mintha itt valami diadalról, a horvátok legyőzéséről ... lenne szó...”³¹ A mintegy húszezer példányban terjesztett szlavóniai magyar kalendárium is törvénytiszteltre és a békés egymás mellett élésre intette a magyarság tömegeit.³² Ez a lojális (ugyanakkor jogvédő) attitűd jellemezte a társországok egyetlen magyar nyelvű orgánumát, a Szlavóniai Magyar Újságot is, amely alapításától kezdve „kenyéradó új haza”-ként emlegette Horvátországot, s felszólítva honfitársait, hogy „... tisztelje ennek az országnak a törvényeit, szokásait, de mint nemzetiség éljen mindama jogával, a melyek a törvényben gyökereznek.”³³

Az eszéki magyar lap korrektsége és mértéktartása azonban a Dráva másik oldalán sem számított követendő példának. A magyarországi sajtó „túlkapásait” Pavao Rauch bár is felrótta Wekerle Sándor miniszterelnöknek.³⁴ S e kritika indokoltságát mutatja annak a zágrábi vasúti tisztviselőnek az esete is, aki 1906-ban azt a botrányos kijelentést tette, hogy: „...jóleső tudat, hogy idelent Horvát-Szlovénország magyar államvasúti iskoláiban jó kezekre bízta a magyarosítást.”³⁵ A kijelentés a magyarellenes reakciók lavináját indította el.

A szäborban több interpelláció hangzott el az ügyben,³⁶ s a képviselők már nem csak a magyar iskolák bezárását követelték,³⁷ de az időközben kirobbanó vasúti pragmatika-botrány túlfűtött hangulatában – a bevándorolt magyarok Dráván túlra zavarását is.³⁸

A szäborban benyújtott egyik sürgősségi indítvány a magyarok figyelmébe ajánlotta, hogy tartózkodjanak a „Horvátország elfoglalása”, a „Magyar Tenger” és hasonló fordulatoktól, s az „elnemzetlenítő” magyar helyett, hazafias horvát szellemű tankönyveket használjanak.³⁹ (Miközben a hazai sajtó arról cikkezett, hogy Horvátországban olyan olvasókönyv is forgalomban van, amelyben egyetlen szó sem esik a Magyar Királyságról.)⁴⁰

A kölcsönös kifogások ellenére a magyar kormány méltán hivatkozhatott az 1888. évi horvát autonóm népoktatási törvény szabad iskolaállítást és -választást biztosító paragrafusaira, és arra a tényre, hogy ezen jogokat külföldön is megadják a kivándorolt magyaroknak.⁴¹

A nagypolitikában gerjedt újabb feszültségek hatására az iskolaengedélyek kiadása szünetelt, s a horvát hatóságok több magyar tanodát – mondvacsínált ürüggyel – bezárattak.⁴²

Wekerle Sándor miniszterelnök az iskolakérvények sorozatos elutasítása miatt türelmet vesztve írta Pavao Rauch bárnak, hogy nem engedheti meg, hogy a magyar elemi iskolai intézményrendszer bővülését, valamiféle rendkívüli „kegyadomány”-nak tekintsék; még kevésbé, hogy a horvát autonómia a magyarság beolvasztásának eszközévé váljon.⁴³

Éppen a hatalmi politika változásainak kitett engedélyezési gyakorlat megújítása érdekében javasolta a Julián Egyesület, hogy a kormány járjon ki Zágrábban egy kisebbségvédelmi törvényt a szörványmagyarság egyenjogúságának garanciájául.⁴⁴ Csakhogy a Szent István-i birodalom „uralkodó nemzet”-e presztízsookokból nem fordulhatott ilyen kéréssel a társnemzet parlamentjéhez!

Holott a korábbi vitás kérdések a Dráván túl hamisítatlan kisebbségi konfliktusokkal terhelődtek, ami a szörványmagyarság számára a református autonómia megnyirbálásának kísérleteiben, az anyanyelvű katolikus hitélet szinte teljes hiányában, a tulajdonszerzés és az azzal szorosan összefüggő képviselési és választói jogkorlátozásában⁴⁵ mutatkozott meg.

Hiába sietett a kormány a szörvány magyarok segítségére a jogvédelmi osztály felállításával, a kisebbségi jogsérelmek szélsőséges esetei⁴⁶ egymást követték. A horvátországi magyarság jogkövető magatartásának kudarcát látva vetette papírra a Julián Egyesület elnöke, Széchenyi Béla: „Ne hízelegjünk magunknak azzal, hogy a horvátok rólunk és

erőnkről valami nagy véleménnyel vannak. Nincsenek. De ha azt látnák, hogy mi a békét testünk egy darabjával akarjuk megvásárolni, ez után az engedmény után még kevesebbre becsülnének bennünket.”⁴⁷

A együttélés utolsó évtizedében azonban sem a Széchenyi Béla által – jobb híján – ajánlott erőpolitika, sem a kompromisszumos taktikázás nem hozhatott fordulatot az elmérgesedett magyar–horvát kapcsolatokban.

A fiumei kérdés

A kapcsolatok rendezésének egyik próbaköve éppen Fiume volt. Az a város, amely *Mária Terézia* 1776-os rendeletével – de a fokozott fejlesztést remélő helyiek kifejezett kívánságára – került ismét magyar fennhatóság alá. 1779. április 23-ától közvetlenül is, mint *corpus separatum*. A felvirágzást hozó magyar beruházásokkal kapcsolatos várakozások jórészt teljesülni látszottak: 1845-ben Kossuth és Széchenyi is fölkereste várost. 1847-ben megkezdődött a nagy kikötő és a hullámtörő gát (*Mária Terézia-móló*) építése. Megépültek a tengerpartra vezető utak (Károly út, József út), köztük a legfontosabb, a Károlyvárossal kapcsolatot teremtő Lujza út. Az országgyűlés tárgyalta a Vukovár–Fiume, Buda–Fiume vasút kiépítéséről, ám csak a tervek és a nyomvonal egy részének kitűzése készült el 1848-ig.

Az átmeneti horvát közigazgatás – az önkényuralom időszakában – visszaesést hozott a város történetében. A Sziszek–Zágráb–Steinbrück vasúti fővonal 1855-ös átadásával a magyar és horvát területek áruforgalmát – az osztrák érdekeknek megfelelően – a trieszti kikötőbe terelték. A magyar–horvát kiegyezést követően a város képviselőtestülete, a magyar országgyűlés és a horvát tartománygyűlés által delegált ún. regnicolaris bizottság próbált egyezsége jutni. A magyar politikai elit ekkorra magáévá tette a horvát terület-egyesítő igényeket, igaz, csak a Határőrvidék és Dalmácia vonatkozásában. Fiume Budapest javára történő átengedését horvát részről amputációnak tekintették, s csupán a három szlavóniai vármegye (Verőce, Szerém és Pozsega) megszerzése fejében született meg az átmeneti rendezés. A fiumei provizóriummal (1870. július. 29.) a város és környéke – Fiume megye és Szádrév (azaz Buccari) kivételével Magyar–Horvát Tengerpart néven egy a király által kinevezett magyar kormányzó fennhatósága alá került.⁴⁸

A magyar kormány 1872-ben hagyta jóvá a széles önkormányzatot biztosító városi státútumot, amely megerősítette kiváltságos helyzetében a dualista alkut ekkor még lelkesen támogató olaszokat. Giovanni Ciotta podesta emberöltőnyi időre magyarbarát felfogásban gyakorolta a végrehajtó hatalmat a városban. Jó oka volt rá, hiszen a Károlyváros–Fiumei vasútvonal 1873-as megnyitását követően a „vasminiszter” Baross Gábor idején látványos gazdasági fellendülés vette kezdetét.

Az ipari kapacitások jelentős bővülése munkavállalók ezreit vonzotta a tengerpartra, s ez jelentős etnikai átrendeződést eredményezett – a horvátság rovására... Az 1910-es népszámlálásra az ötvenezres városnak már csak minden 4. lakója volt horvát (s szláv is csak minden 3.). Gyakorlatilag abszolút többségre jutottak olaszok. A magyarság ekkor már (6493 fővel) a harmadik legnépesebb etnikumnak számított, s részben a zsidó polgárság jóvoltából Fiume minden ötödik polgára beszélte a magyar államnyelvet is.⁴⁹

Ezzel együtt a Magyar Államvasutak visszaszárításpolitikájának „köszönhetően” Szlavóniából a gabonát drágábban szállíthatták a tengerpartra, mint a távoli fővárosból (s a horvát terményexport számára létfontosságú Zimony–Zágráb vonal is csak a nyolcvanas évek végén készült el).

A horvátok által – mindezek miatt is – gyakorta lekicsinyelt erőfeszítések eredményeként a korabeli Európa egyik legkorszerűbb, s a 10. legnagyobb kikötője (gátak, mólók,

raktárak) épült meg a világháború előestéjére (100 km-t meghaladó ipari vágánnyal, a szükséges rakodó kapacitásokkal és villanyvilágítással). Mutatós az adókedvezmények, állami hitelnyújtás és -megrendelések révén ekkor felfutó vállalatok listája is: az „Adria” Rt., az Ungaro-Croata, a fiumei Lloyd, valamint a kőolajfinomító, a légszesz(gáz)gyár, a Whitehead torpedógyár, a Smith-Meynier papírgyár, a rizshántoló, a Ganz Danubius Rt.). Épp ennyire meggyőző a kikötői objektumok, pompás középületek listája, amelyen a Hadi-tengerészeti Akadémia kikötője, a hajógyár dokkjai, medencéi, a horvát Sušakot és Fiumét elválasztó Fiumara/Rječina-folyócska csatornája, s partján a platánfákkal övezett sétány szerepel, s a város legnagyobb középülete, az „Adria” Magyar Királyi Tengerhajózási Részvénytársaság palotája, a Hauszmann Alajos által megálmodott kormányzói palota, a Pfaff Ferenc tervezte pályaudvar, s a Casino épülete.

Sajnálatos, hogy a dalmáciai politikusok és a fiumei Frano Supilo által 1905-ben kezdeményezett magyar–horvát ellenzéki együttműködés – Fiumei rezolúció – ígéretes távlati ellenére nem volt hosszú életű.⁵⁰ Sőt, miután a hamarosan hatalomra kerülő magyar koalíció a MÁV új szolgálati szabályzatának elfogadásával durván semmibe vette a horvát autonómiát, a bimbózó magyar–horvát barátság még dühödtebb ellenségeskedésbe fordult.

A magyar nyelvnek horvát nyelvterületen történő provokatív terjesztési kísérlete (1907: XLIX. tc.), az 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovina horvát igényeket felülíró külön kormányzása,⁵¹ s a nem minden ok nélküli, ám elégtelenül és jogszerűtlen eszközökkel igazolni próbált 1909. évi zágrábi „felségárlási per” földcsuszamlás-szerű változások nyitányát jelentették. Végképpen felmorzsolódott magyarsággal szorosabb közjogi viszonyt fenntartani kész Nemzeti Párt, a trialista, illetve az egyre leplezetlenebbül jugoszláv irányultságú ellenzéki erők ismétlődő választási győzelmei, s a szabor többszöri feloszlátása után, 1912-ben Ferenc József a horvát alkotmányt is felfüggesztette. A rendkívüli helyzetben kinevezett királyi biztosok ellen több merényletet is elkövettek. A zűrzavar és kormányozhatatlanság állapotába hanyatlott Horvátország belső viszonyait rendezni hivatott 1913. évi alkuval Tisza István voltaképpen a nagyszerb törekvések exponensének tekinthető horvát-szerb koalíciót segítette hatalomra.

Fiumében ez idő tájt – az olasz autonómista mozgalom és a nagyhorvát trialista propaganda erősödésével – a nézetkülönbségek ugyancsak sarkosabbá váltak. A kormányzat által szubvencionált magyar lapok⁵² (és esetenként Budapestről sugallt olasz nyelvű publicisztikák) hiába igyekeztek népszerűsíteni a magyar állameszmét, kidomborítva a magyar kormány erőfeszítéseit a kikötőváros felvirágoztatására,⁵³ a századfordulóra a soknyelvű város nemzeti közösségei már gyanakvóan méregették egymást...

A mindvégig lojálisnak tartott olaszok⁵⁴ favorizálása – a városi rendőrség reformja⁵⁵ és a nehezen kiharcolt magyar helyőrség⁵⁶ állomásoztatása mellett is – megbosszulta magát: a trieszti irredenta költő, Rosetti agitációjára a város olasz polgárai hamarosan magyar- és horvátellenes jelszavakat skandáltak, míg a Sušakról mind sűrűbben átjáró „nagyhorvát” tüntetők a magyar és olasz befolyás felszámolását követelték.⁵⁷

A város több mint tizedét kitevő magyar polgárságra az elcsatolás – ez ideig tudatalattiba szorított – fenyegetése mindinkább ránehezedett. Ennek a szorongásnak egyfajta kivételése Kankovszky Ferenc kormányzó helyettesnek egy 1912-ben papírra vetett tervezete, amely a magyar politika „mulasztásainak” jóvátétele szándékával sürgette egy magyar kultúrcentrum és információs bázisintézmény felállítását. Tekintettel arra a körülményre, hogy: „Bárki megerőltetés nélkül elhithető akárkivel, hogy Fiume Olaszország vagy akár valamely Balkán államnak egyik kikötője, s Magyarországnak semmi köze hozzá.”⁵⁸ A magyarság összefogására szólított fel a másfél ezres protestáns gyülekezet⁵⁹ templomépítési adakozási felhívása is, amely a fiumei magyarok közérzetéről és politikai törekvéseiről a következőképpen vallott: „Az ezeréves Magyarország legféltettebb pontján, ahol a nemzeti erőgyűjtés szent

kötelességünk, a magyarságnak egy új erődöt akarunk emelni az ősi Frangepán vár [Trsat] tövében. Magyar világító tornyot a magyar Adriára, mely két tengerre szórna sugárait: a szép Quarneróra s a maroknyi magyarság körül hullámozó, morajló délszláv áradatra.”⁶⁰

Az olasz autonómista párt „egészségtelen” politikai túlsúlyra jutását jelzi, hogy az 1897-ben lezajlott képviselőválasztásokon az összes testületi helyet megszerezte. A horvát kisebbség így a háború végéig kiszorult a rappresentanzából. Az ipari munkásság fokozódó sztrájkmozgalmával még feszültebbé váló politikai légkörben Wickenburg István kormányzó kénytelen volt fölosztatni a Giovinne Fiume egyesületet, végül előterjesztése alapján a budapesti kormány 1913-ban felszámolta város autonómiáját.⁶¹ Fiume, amelynek felvirágoztatására a dualizmus kori magyar kormányok a világháború kitöréséig mintegy 55 millió koronát áldoztak – veszni látszott...

Az első világháború előestéjén

A háború fenyegető közelségében a magyar–horvát „jó viszony” megteremtésének is egyre kisebb esélye maradt. Ezt tükrözi Tisza István kormányfő Skerlec Iván bánhoz intézett kimért hangú átirata is 1914-ből: „Én az első pillanattól fogva jeleztem ... a koalíció-sok előtt is, hogy a béke és együttműködés előfeltétele, miszerint a Horvát-Szlavónorszá-gokban lakó magyarok törvényes jogait respectálják ... s inkább kész vagyok mindent fel-rúgni, minthogy ennek korlátozását eltűrjem.”⁶²

Csakhogy a Monarchia, és benne Magyarország a világháború sodrában már nem volt abban a helyzetben, hogy nemzetvédelmi és nagyhatalmi ambícióihoz megfelelő hatalmi garanciákat rendeljen. A délszláv régió és a nemzetközi erőviszonyok teljes félreismerését igazolja a Hunyadi Mátyás középkori birodalma visszaállítását célzó irreális telepítési ter-vek⁶³ kudarca. Ugyanezt az üzenetet olvashatjuk ki a túszerpre kárhoztatott szlavóniai magyar szórvány további sorsából, hiszen – a tervekkel ellentétben – nem hogy gátjává vált volna a délszláv szeparatizmusnak, de még a koncepciózus, mégis önmérséklettel vezetett Szlavóniai akcióban létesült kulturális intézményhálózata megóvására is képtelennek bizonyult. (S gyors ütemben olvadt el a nacionalista hullámverésben.)

A délszláv szeparatizmus és az olasz irredentizmus sikerét legfeljebb is a Szent Istváni állam föderalizálása, a politikai hatalommegosztás, az általános választói jog megadása, esetleges autonóm régiók létrehozása, s mindenekelőtt a szociális kérdés nagyvonalú és hatékony megoldása háríthatta volna el. Feltartóztatni is legfeljebb egy – a Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által több ízben ajánlott – győztes (!) preventív háború lett volna képes. Ideig-óráig.

JEGYZETEK

1. A folyamat 1895-ben, az izraeliták „bevett” felekezetté nyilvánításával öltött végleges formát, s mindkét fél megelégedésére szolgált, egészen 1919-ig.
2. Mint ismeretes, a korabeli Magyarországon a népesség összeírásokon a zsidóságot vallásfeleke-zetként és nem nemzetiségnek regisztrálták.
3. A bán beiktatásától Juraj Haulik, zágrábi püspök távol maradt, így az ünnepséget a szerb Josip Rajačić, karlócai metropolita celebrálta.
4. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 47–52. old, illetve 101–109. old.
5. Lásd: Ress Imre (2004): Fiumei követek az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen. In: Ress Imre: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L’ Harmattan, Budapest, 29–61. old.

6. Ennek egyik spontán megnyilvánulása, hogy a zágrábi helyőrség Szlavóniába vezényelt magyar ezredét 1860. szeptember 24-én a horvát polgárság lelkesülten ünnepelte, éljenezte, s tüntetően a város határán lévő Száva-hídig kíserte. Bukaresti Magyar Közlöny, 18. sz. (1860. okt. 13.).
7. Lásd: Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi mozgalmak. Századok, 1958/5–6. szám, 644–684. old. 1959/2–4. szám, 303–334. old.
8. Lásd: „Második tatárjárás Horvátországban” című vezércikket. Hrvatska, 1909. ápr. 9.
9. Lásd: Makkai Béla (2003): Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Lucidus, Budapest, [Kisebbségkutatás könyvek] 24–29. old.
10. Lásd: Pesty Frigyes (1880): Az eltűnt régi vármegyék, Budapest, és uő (1885) Száz politikai és történeti levél Horvátországról, Budapest.
11. Lásd: Havass Rezső (1887): A szuezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest.
12. Beksics Gusztáv (1899): A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Athenaeum, Budapest, IV. old.
13. Lásd: Šimončić-Bobetko, Zdenka (1997): Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj. Zagreb.
14. A Hrvatski Pokretet idézi a Szlavóniai Magyar Újság [a továbbiakban: SzMÚ], 1914. febr. 22.
15. Narodna Obrana, 1907. aug. 15.
16. Pozsega, Verőce és Szerém [illetve megszűnéséig Valkó/Valpó] megye 1083-tól 1526-ig magyarországi megyék, s a török megszállás után, 1699-től 1848-ig ismét. Igaz, Mária Terézia 1746-ban a területet a bán fennhatósága alá rendelte, de a megyék a 1848-ig külön követeket küldtek a magyar országgyűlésbe.
17. Ruh György (1941): Magyarok Horvátországban. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest (Szociológiai értekezések tára, 4.), 10. old.
18. Ezzel szemben – ugyancsak 1910-ben – 24,6%-nyi, javarészt tömbben élő szerb, valamint 5,1%-nyi német és 4,1%-nyi magyar állt. Uo. 6. old.
19. Lásd: Kósa László (1990): Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján. In: Kiss Gy. Csaba (fel. szerk.): A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 1989. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 7–22. old.
20. Lásd: Makkai Béla (2004): Kormányakció a horvátországi magyar kisebbségért. In: Makkai Béla (2004): Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 16. old.
21. 1880-ban: 41 417, 1990-ben: 68 794, 1900-ban pedig 90 180, s 1910-ben már 103 407 magyart számláltak a társországok területén (mintegy 80%-uk a 3 szlavóniai megyében élt). A Statisztikai Hivatal kimutatása, Magyar Országos Levéltár K 26 Miniszterelnökségi iratok, 1189. csomó, szám nélkül 1918 XXXIV. tétel [A továbbiakban: MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t.]
22. MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2280. asz. és uo. 1185. cs. 779. = 1482. számnál 1918 XVI. t.
23. Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julian-Egyesület 1910. évi működéséről (1910), Budapest, 3. old.
24. MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2280. asz.
25. A két memorandum címe: Az idegenben elszórtan élő magyarság nemzeti védelméről, ill. A magyar nyelvszigetek és szórványok védelméről. Magyary Zoltán 1916. aug. 16-ai levele Tisza István miniszterelnökhöz. MOL K 26 ME 748. cs. 1352. 1908 XXV. t.
26. Budapesti Hírlap, 1904. szept. 22.
27. Lásd a „Horvátország elmagyarosítása : egymillió a magyar iskolákra Horvátországban” című vezércikket. Hrvatska Sloboda, 1908. okt. 27.
28. MOL K 26 ME 741. cs. 6118. 1906 XVI. t. 270. asz.
29. MOL K 26 ME 794. cs. 1950 és 2508. 1905 XVI. t. 330. asz.
30. MOL K 26 ME 854. cs. 1163. 1904 XVII. t. 82. asz.
31. MOL K 26 ME 997. cs. 8171 1913 XXXIV. t. 6397. asz.
32. SzMÚ, 1909. nov. 27.
33. SzMÚ, 1908. okt. 4.

34. MOL K 26 ME 967. cs. 2582. 1909 XVI. t. 445. asz.
35. Vasárnapi Újság, 1906. szept. 9.
36. Cuvaj, Antun (1913): *Gradja za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I–XI. Zagreb, 1910–1913. VIII. k. p. 714. és 790–791. és MOL K 26 ME. 741. cs. 1002. 1907 XVI. t.
37. MOL K 26 ME 967. cs. 5926. 1910 XVI. t. 1482. asz. A jogpárti Harambašić, a budapesti parlament képviselője a sajtóban követelte ugyanezt. Hrvatska, 1908. jan. 18., Narodna Obrana, 1908. júl. 20.
38. Mint Tomac képviselő. Budapesti Hírlap, 1907. febr. 8. és Hrvatsko Pravo, 1907. júl. 23.
39. 1907. febr. 6-i szabor ülés. Cuvaj, A.: *Id. mű*, VIII. k. p. 790–791., 815–817.
40. Budapesti Hírlap, 1908. jún. 21.
41. Mint a korabeli Ó-Romániában. Lásd: Makkai Béla (2004): i. m. – Sokak meglepetésére a diákként magyar zászlót égető Stjepan Radić vette védelmébe a magyar iskolákat, emlékeztetve a szábor, hogy a bevándorolt horvátság az Egyesült Államokban ugyancsak akadálytalanul állíthat saját iskolákat. – Felszólalása után a honatyára rásütötték a cseppet sem hízlelgő „ifjúmagyarón” jelzőt. SzMÚ, 1914. febr. 22.
42. Pl. a Guttman-uradalom bélišcei iskoláját 1907-ben (MOL K 26 ME 701. cs. 5444. 1907 XVI. t.), a krestelovacit 1909-ben (MOL K 26 ME 967. cs. 6118. és 6447. 1909 XVI. t. 445. asz.) a brdjanit 1910-ben (MOL K 26 ME 855. cs. 2270. 1910 XVI. t.), az antunovacit és az imšovoselőit 1911-ben. MOL K 26 ME 918. cs. 6601. és 6649. 1911 XVI. t. 126. asz.
43. MOL K 26 ME 855. cs. 1515. 1909 XVI. t.
44. MOL K 26 ME 741. cs. 3115. 1906 XVI. t. 270. asz. – Az 1868. évi, Európában példa nélkül álló, igaz, csak részben végrehajtott magyarországi nemzetiségi törvény (XLIV. tc.) a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban tág teret biztosított a kisebbségi nyelvek használatára, továbbá teljes vallási és kulturális autonómiát garantált az együtt élő nemzetiségeknek.
45. MOL K 26 ME 967. cs. 1482. 1910 XVI. t.
46. A slatinai magyar iskola feldúlását és tanulóinak megverését „méreglevezető demonstráció”-nak nevezte a horvát sajtó. – Idézi a SzMÚ, 1911. febr. 19-i száma. A péterváradai magyar iskolát bojkottálták a helyi hatóságok 1911-ben. MOL K 26 ME 967. cs. 3736 és 4280. 1912 XVI. t. 3736. asz. Osekóvn 1913 telén robbantással és emberhalállal fenyegetőztek [MOL K 26 ME 967. cs. 1416. 1913 XVI. t. 1201. asz.], s utóbbi beteljesítéseként a Julián-tanítót lakásán egy karóval nyakon szúrták, később éjszaka belöttek a szobájába. MOL K 26 ME 967. cs. 1416. 1913 XVI. t. 1201. asz.
47. Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről (1910), Budapest, 10. old.
48. Plasse, Cosola és Drenova alközségek 2-2, a város maga 50 képviselőt választott az önkormányzati testületbe.
49. Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája (1913) 7. köt. Budapest, 555. old.
50. Dolmányos István (1976): *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, és Sokcsevits Dénes (2005): *A Fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát-magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban*. Századok, 139. évf./3. szám, 751–767. old.
51. A két annektált tartományt nem csatolták sem Magyarországhoz sem Horvátországhoz. Előbbi nem kívánt újabb idegen etnikumú területekkel gyarapodni, utóbbi „felduzzasztása” viszont a dualista struktúra megbontását és egy harmadik (délsláv) „súlypont” létrejöttét jelentette volna, vagyis a Monarchia óhatatlan föderalizálását, ami sem az osztrák, sem a magyar politikai elitnek nem felelt meg. Ezért is kormányozták a közös pénzügyminisztérium útján, kondominiumként a területet, ami Horvátországban élénk tiltakozást váltott ki.
52. Hegyi Jenő, a Magyar Tengerpart főszerkesztőjének 1900. júl. 28-i levele Széll Kálmán miniszterelnökhöz, amelyben a 800 forintos szubvenció radikális növelését kéri. Državni arhiv – Rijeka, a továbbiakban: DAR, JU – 5 Elnöki iratok 30. csomó 99/1900. és uo. 31/1900.
53. A kormányzó kultuszminiszterhez írt kitüntetési felterjesztésében utal Fest Aladár főgimnáziumi igazgató olasz nyelvű cikkeire, melyek a kormány intencióit követték. DAR, JU – 5. Eln. ir. 30. cs. 52/1900.

54. 1879-ben a város megünnepelte a Magyarországhoz csatolás centenáriumát, míg 1896-ban bandériumot delegált a millenniumi ünnepekre.
55. A Szápáry Géza kormányzó 1878. máj. 19-i dátummal készült levéltisztázata Tisza Kálmán belügyminiszterhez. DAR, JU – 5. Eln. ir. 8. cs. 43/1878.
56. Zichy József kormányzó levéltisztázata a m. kir. honvédelmi minisztériumhoz 1871. dec. 2-i dátummal, amelyben a szlovén legénységű krajnai vadász század helyett megbízható magyar katonaság Fiumébe helyezését kéri. DAR, JU – 5. Eln. ir. 1. cs. 114/1871.
57. A horvátországi térképeken a várost Horvátország részeként tüntették fel. A politikai tiltakozásokon (amelyeket a századfordulótól a megerősödő munkásmozgalom akciói is tarkítottak), ennek az álláspontnak a legkeresetlenebb formában adtak hangot. Mint az uralkodó ott jártakor, 1891. június 23–25-én lezajlott tömegtüntetésen, amikor is a sušakiakhoz csatlakozott a 79. gyalogezred horvát legénysége is.
58. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, a továbbiakban: RZsL, 2. f. külügyi ir. 99. d. sz. n.
59. Lásd: Makkai Béla: A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–42) In. Makkai Béla (2004): i. m. 47–82. old.
60. RZsL 2. f. külügyi ir. 99. d. sz. n.
61. Fried Ilona (2001): Emlékek városa : Fiume, Ponte Alapítvány, Budapest, 119. old.
62. Tisza István levele Skerlec Iván horvát bánhoz, 1914. jan. 28. MOL K 26 ME 1037. cs. 888. 1914 XVI. t. 106. asz.
63. A néprajztudós Györffy István egy 1916-ban közölt írásában azt hangsúlyozta, hogy soha vissza nem téro alkalom az amerikai magyarokat „vissza”telepíteni az egykori magyar bánágok területére, amihez Magyarországnak éppúgy joga van, mint ahogy a szerbek tették Makedóniában, vagy a románok Dodrudzsában. Bartha Júlia (szerk. 2001): Györffy István írásai a Balkánról. Terebess Kiadó, Budapest. 28. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajza József (1941): A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth László, Budapest.
- Beksics Gusztáv (1899): A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Athenaeum, Budapest.
- Cuvaj, Antun (1913): Gradja za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, I–XI. Zagreb, 1910–1913. VIII. k.
- Dolmányos István (1976): A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fest Aladár (1912): Fiume. Hornyánszky, Budapest. [Uránia Népszerű Tudományos felolvasások. 47.]
- Fried Ilona (2001): Emlékek városa. Fiume. Ponte Alapítvány, Budapest.
- Ganza-Aras, Tereza (1992): Politika „novog kursa” dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića. Matica Hrvatske, Split.
- Gratz Gusztáv (1934): A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. 1–2. köt. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1992. reprint.
- Gulya Károly (1972): A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. világháború előtti években (1908–1914). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica tomus XLIII. Hungaria, Szeged.
- Gulyás József (1964): Az erőszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon – Magyarosítás Somogyban és Zalában (Muraközben), valamint a „szlavóniai magyarok nemzeti védelme” a dualizmus korában (Bölcsészdoktori disszertáció) é. n.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Havass Rezső (1887): A szuezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest.

- Hegedüs Lóránt (1905): A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság. Budapest.
- Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi mozgalmak. Századok, 1958/5–6. szám és 1959/2–4. szám.
- Katus László (1998): A délszláv–magyar kapcsolatok története. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Guttman család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Degré Alajos (szerk.) Zalai Gyűjtemény, 12. Zalaegerszeg. 147–166. old.
- Kósa László (1990): Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján. In: Kiss Gy. Csaba (fel. szerk.): A Magyarországi Intézet Évkönyve, 1989. Magyarországi Intézet, Budapest.
- Lajos Iván (1932): A horvát kérdés. Pécs.
- Lakatos, Josip (1914): Narodna statistika. Vlastina Naklada. Zagreb.
- Makkai Béla (2004): A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–42) In. Makkai Béla: Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest. 47–82. old.
- Makkai Béla (2004): Kormányakció a horvátországi magyar kisebbségért. In. Makkai Béla (2004): i. m. 11–21. old.
- Makkai Béla (2003): Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Lucidus, Budapest. [Kisebbségkutatás könyvek]
- Margitai József (1918): A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség. Budapest.
- Pesty Frigyes (1880): Az eltűnt régi vármegyék. Budapest.
- Pesty Frigyes (1885): Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Budapest.
- Ress Imre (2004): Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L’ Harmattan, Budapest.
- Ruh György (1941): Magyarok Horvátországban. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest. (Szociológiai értekezések tára, 4.)
- Šidak, Jaroslav–Gross, Mirjana–Karaman, Igor–Šepić, Dragovan (1968): Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914. Školska knjiga, Zagreb.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka (1997): Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941. Hrvatski Istitut za Povijest, Zagreb.
- Sokcsévits Dénes (2005): A Fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban. Századok, 139. évf./3. szám.
- Széchenyi Béla, gr. (1910): Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről. Budapest.
- Szili Ferenc (1995): Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Szücsi [Bajza] József (1910): Horvátország népessége. Budapest.
- Thirring Gusztáv (1904): A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

MAGYAR KIKÖTŐVÁROS A TÉRBEN (FIUME ÉS FÖLDRAJZI FUNKCIÓI)

A HUNGARIAN PORT FROM A SPATIAL PROSPECTIVE (GEOGRAPHICAL FUNCTIONS OF FIUME [ALSO KNOWN AS RIJEKA])

ABSTRACT

A special factor of the spatial history of the Hungarian state is its former seaport of Fiume, which used to be the gateway of the Kingdom of Hungary to the Adriatic from the time of the Austro-Hungarian Compromise until World War I. This port played an essential role in the contemporary Hungarian economy as it became an independent industrial center, one of the most important industrial cities of the Monarchy. The initial boost and then flourishing of Fiume in the second half of the 19th century was due to strategic transportation and economic policies. The improvement of the transportation routes crossing the mountains that isolate the city from the main area of Hungary increased the importance of Fiume and its surroundings, thus opening the way for development. As a result, the once insignificant port city became the rival of the main Austrian port of Trieste, gaining increased geographical functions as well. While initially it retained only transportation functions, by the turn of the century it became a noteworthy industrial, commercial, educational and administrative center. This expansion of functions greatly influenced the cityscape and the settlement structure. Around the web-like core of the city, new districts sprang up whose blueprint reflected a modern, conscious city planning effort. Thus, Fiume's expanding functions resulted in apparent changes in the city structure. The present study describes the collective appearance of the above mentioned processes along with their interactions with one another, and it also discusses the role Fiume played in the contemporary Hungarian economic spatial structure.

Fiume történeti földrajzi kérdése

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchiába tagozódott magyar társadalom egyik nemzeti büszkesége Fiume, az adriai kikötővárosunk volt, amely sajátos földrajzi elhelyezkedésével – a magyar államtérén kívüli fekvésével – már eleve felkelthette a kortársak érdeklődését. A büszkeség nem volt alaptalan. A település már a kiegyezést megelőző történelmi időszakokban is rendszeresen államjogi problémát jelentett; a 18. század végén már magyar birtok volt, majd a napóleoni háborúk időszakában francia, később osztrák uralom alá került. A reformkor évtizedeiben újból magyar város lett, amit az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc hatására ismét osztrák fennhatóság, majd horvát birtoklás követett. Fiume mint kikötőváros megszerzésének kérdése végül az 1868. évi horvát–magyar kiegyezéssel jutott holtpontra. Ezzel mintegy bő száz évnyi államjogi problémát sikerült rendezni; Fiumének Magyarországhoz csatolásával végleg megnyílt a Kárpát-medencei társadalom előtt a tengeri és a tengeren túli kereskedelembe történő bekapcsolódás lehetősége, ami méltán adhatott jogot a kortársi büszkeségre.

Fiume Magyarországhoz kerülésével azonban a hazai geográfia számára is új problémakör nyílt, hiszen az oceanográfiai kérdések, a tengeri kikötő és kikötőváros rohamos fejlődése ettől az időszaktól kezdődően keltette fel a magyar tudományos élet figyelmét. A

* Dr. Nagy Miklós Mihály, a hadtudomány kandidátusa, nyugállományú és címzetes egyetemi docens.

magyar kikötővárost, valamint köz- és politikatörténetünket illetően fontos történelmi tény, hogy az osztrák–magyar kiegyezéssel rendeződő hazai viszonyokból fakadóan Fiumének a Magyar Királysághoz történő csatolása időben egybeesett a modern magyar földrajztudomány megszületésével és intézményesülésével.¹ Így a 19. század második felében már a mai értelemben is tudományos értékűnek számító, Fiumével foglalkozó, viszonylag terjedelmes földrajzi szakirodalom született, amelyre napjaink történeti földrajza is építhet, amiként épít is.² Ám a 19. század második felében Fiume irányában megmutatkozó, a fenti okokból táplálkozó érdeklődést a későbbi évtizedekben és napjainkban egy más fajta tudományos figyelem váltotta fel, amelyet a két világháború közötti évtizedekben elsősorban a trianoni traumából eredő szemléletmód uralt. Ennek fő tartalmát a magyar tengeri kijáró elvesztése, a Monarchia évtizedeiben annak fejlesztésére fordított befektetések hiábavalósága, valamint mindezzel összefüggésben Fiume elorvadása jelentette. Ez egyébként nemcsak a mindennapok efemer irodalmában, valamint publicisztikájában jelent meg, hanem a tudományos szakirodalomban is hangot kapott. Így például megfogalmazódott a magyar tengerészeti földrajz korabeli összefoglaló művében is: „...A keleti oldalon a Quarnero belső zugában van a magyar királyság [sic!] volt tengeri kapuja, Fiume. Nagy költséggel építette ezt ki a magyarság a bőra által végigszántott Karszt tövében, s nagy jelentőségét egy egész ország mint mögöttes gazdasági táj biztosította. Hordódonga, gabona, liszt, sőt cukor is itt került kivitelre, amely utóbbiból még Amerikába és Indiába is szállítottunk. Fiumében szállottak hajóra az Amerikába kivándorlók. Kikötőjén keresztül rizs, olaj és petróleum jött be, s a rizshántolók, olajraktárak és petróleumfinomítók rá is nyomták bélyegüket Fiume városképre. Volt idő, amikor még Velencét is túlszárnyalta, ma azonban, megfosztva a mögöttes gazdasági tájtól, mint olasz kikötőnek jelentősége erősen megcsappant...”³

Az 1989 után újjászerveződő magyar történeti földrajzot – Frisnyák Sándor⁴ alaptanulmánya tanúsága szerint – Fiume más szempontból érdekli. Amennyiben helyesen értelmezzük írását, azt kell mondanunk, hogy igazodva korunk társadalomföldrajzi szemléletmódjához, a jelenlegi érdeklődés középpontjában egykori kikötővárosunknak a Kárpát-medence térszerkezetéhez történő kapcsolódása áll, s legfőképpen az a kérdés: a medence belső vidékeivel megteremtett közlekedési és gazdasági kapcsolatrendszer hatására miként fejlődött a település a Magyar Szent Korona országainak egyik fontos ipari és kikötővárosává. Frisnyák Sándor említett írásában elsősorban gazdaságföldrajzi szempontból közelített a kérdéshez, és jóllehet – nyilván már csak terjedelmi okok miatt is – kevesebb figyelmet szentelhetett a politikai földrajzi tényezőknek. Véleményünk szerint Fiume fejlődéstörténete, majd a Monarchia időszakában szervesülése – Kárpát-medencén kívüli városként – a magyar gazdasági térszerkezetben, a horvát–magyar kiegyezéssel rendezett államjogi és államtérbeli kérdések, mindez együtt jelentheti a történeti földrajz számára kikötővárosunk érdekességét. Fiume magyar tengeri kapuvá történő fejlesztésének útjában nemcsak a Dinári-hegyvidék és a Karszt állt, hanem elválasztó elemként ott volt egy államtér és annak társadalma is, amely a kiegyezés és a századforduló korát illetően Horvát-Szlavónországgal vonult be a történelmi tudatba.

Város a térben

A történelmi Magyarország a Kárpát-medence egészét kitöltő államalakulat volt, amelynek természetföldrajzi határán túl⁵ helyezkedik el Fiume. Ez az egyszerű földrajzi tény hosszú évszázadokon keresztül elzárta népünket az Adriától. Jóllehet a magyar–horvát államközösség már a korai Árpád-korban kialakult – 1091-ben Szent László királyunk horvátországi hadjárata, valamint Könyves Kálmán 1102-ben horvát királlyá koronázása

jelenti e politikai folyamat első jelentős lépéseit⁶ – s ez magában hordozta, hogy a Magyar Királyság egyben kijutott az Adriai-tengerhez, ám a horvát–magyar perszonálunió mégsem biztosította évszázadokon át a partvidék és kikötővárosainak zavartalan birtoklását. A kései középkorban a magyar királyok (egyben horvát uralkodókként is) ugyan tartottak hajóhadat az Adrián,⁷ ám ez még kevésnek bizonyult a tengeri térség gazdasági, kereskedelmi kihasználásához. E tengeren a Velencei Köztársaság volt az úr, és a Dinári-hegyvidék nyugati oldalán fekvő keskeny, a városoknak helyet adó parti sávot, valamint a dalmáciai és adriai szigetvilágot is többnyire a velencei államterét töltötte ki. A magyar uralkodók – nagy általánosságban elmondható – csak hosszabb-rövidebb ideig birtokoltak egyes tengerparti területeket, városokat. Ráadásul Velence a 15. századtól egyre dinamikusabban terjeszkedő Török Birodalom balkáni hódításaival, majd az Égei-tengeren, valamint a Földközi-tenger keleti medencéje fölött létrehozott oszmán tengeri uralommal olyan ellenfélbe ütközött, amelynek egyik kül- és katonapolitikai törekvése az Adria birtoklása volt. Csak az Oszmán Birodalom meggyengülésével és Velence államterének a napóleoni háborúk időszakában történt végleges összezsugorodásával nyílt meg az út a magyar társadalom előtt is a tengerhez történő valódi kijutásra.

Ám a fentiekben vázolt politikai földrajzi folyamat egyáltalán nem jelenti, hogy egyes történelmi időszakokban az Adria nem játszott volna szerepet nemzetünk történetében; legtöbbször hadtörténelmében. Az Árpád-, majd a vegyesházi uralkodók évszázadaiban legtöbbször valamely dalmáciai város birtoklásáért folytak küzdelmek. A későbbiekben pedig az adriai tengerpart – egy rövid időre – a Rákóczi-szabadságharc folyamán jutott katonapolitikai szerephez. Közismert történelmi tény, hogy a kuruc államvezetés a szabadságharc teljes időtartama alatt igyekezett bekapcsolódni a korszak két nagy küzdelmébe, a spanyol örökösödési háborúba (1701–1714), valamint az északi háborúba (1700–1721). Az akkori Európa politikai térképét nagymértékben átrajzoló két fegyveres konfliktus – különböző hadszíntereken folytatott – hadműveletei azzal kecsegtettek, hogy Rákóczi állama részben diplomáciai úton, részben katonai eszközökkel aktív résztvevőként bekapcsolódhat a kontinens külpolitikai és erőviszonyainak átrendeződési folyamatába, s ezzel katonai szövetségesekre tehet szert Béccsel szemben. Mai szemmel nézve kalandos elképzelésnek tűnhet, de – főleg a szabadságharc első időszakában – valós katonapolitikai célkitűzésként jelent meg a horvát tengerparti területek birtokbavétele. 1706-ban pedig még a francia csapatok dalmáciai partraszállása is realitásnak tűnt: a vállalkozás az Itáliai-félszigeten elszenvedett francia katonai vereség hatására meghiúsult.⁸

Következő nagy függetlenségi küzdelmünk időszakában, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc folyamán a horvát tengerpart, valamint Horvátország részben belpolitikai, részben katonai kérdéssé vált. Az akkor már egyre tisztább formát, egyre élesebb kontúrokat öltő horvát nemzeti mozgalmak, területi követelések kezdetben a Magyar Szent Korona országain belüli különállás megvalósulására irányultak, a problémakör fegyveres konfliktussá csak 1848 késő nyarán és őszén vált, Jelačić horvát bán katonai támadásával. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a támadás, majd a délvidéki hadszíntér katonai eseményei jelentették – a már többször hivatkozott Sokcsevits Dénes fontos megállapítása szerint – a nyolcszáz éven át tartó horvát–magyar együttélés egyetlen háborúját.) Ugyanakkor minden ellenségeskedés dacára a magyar államvezetés igyekezett – jobb híján pusztán politikai és diplomáciai eszközökkel – a Magyar Szent Korona országain belül tartani Horvátországot.⁹

A Rákóczi-szabadságharc, majd 1848–1849 politikai törekvései már egyértelműen jelzik, hogy Fiumének a Kárpát-medencei gazdasági és politikai térhez történő csatolása útjában nem pusztán egy természetföldrajzi tényező, a Dinári-hegyvidék, valamint a Karszt állt. Valójában politikai földrajzi akadályok is jelentkeztek; a 19. század közepén a határ-

örvidék övezete, valamint az 1867 után Horvát-Szlavónországnak nevezett államter. Ezek léte, politikai, gazdasági érdekei, s nem egyszer ellenérdekeltségük is nehezítette a természetföldrajzi akadály technikai leküzdését: a tenger melléken elhelyezkedő városokhoz vezető utak, később vasútvonalak kiépítését. Jóllehet az előbbieik érdekében az első lépések megtételére már a 18. században sor került, ám a közlekedési kapcsolatrendszer lendületes fejlesztésére csak az államterek, valamint a politikai viszonyok rendezése teremtett kedvező feltételeket.

A katonai határörvidék – politikai és katonaföldrajzi térelemként – a török elleni felszabadító háborúk korában alakult ki, s végleges felszámolására csak 1882-ben került sor. Jóllehet szervezete, térbeli tagolódása, valamint területi kiterjedése folyamatosan változott, ám a mintegy kétszáz éven át tartó léte éles társadalmi elkülönüléshez is vezetett.¹⁰ Felszámolása, az úgynevezett polgáriásítása fokozatosan, évtizedeken át tartó folyamat volt, és ma már bátran elmondhatjuk: az 1868-ban létrejött dunai állam, az Osztrák-Magyar Monarchia térszerkezeti átalakításának legjelentősebb lépései közé tartozott. A 18. században, tehát még a katonai határörvidék fennállásának fénykorában épülnek ki az osztrák tenger mellékéhez vezető első szállítási útvonalak, amelyeken Károlyvárostól (Karlovactól) szekerekkel folyt az áruszállítás a tengerparti kikötőkbe, amelyek közül a 19. század első éveiben létesült Ludovika (Lujza) út volt a legjelentősebb. (Károlyvárost és Fiumét kötötte össze, hossza 165 km volt.)¹¹ A korábban épített úgynevezett Károly és József út – szintén Károlyvárosból indulva – is érintette Fiumét, de valódi végpontjuk a fő osztrák kikötő, Trieszt volt.¹² Fiumét érintő vonalvezetésük egyik oka – egyéb gazdasági megfontolások mellett – az lehetett, hogy e kis kikötőváros a 18. század elején előbb szabad kikötői státuszt kapott, később a katonai határörvidékhez tartozott. Mária Terézia 1779-ben szabad kereskedelmi várossá nyilvánította, ezzel elválasztotta a horvát államtól. Ekkortól már a magyar politikai elit is egyre határozottabban követelte Fiume Magyarországhoz történő csatolását.¹³ Ám erre majd csak az 1807. évi IV. törvénycikkkel került sor, amely kimondta: „...Hogy az ország karainak és rendjeinek lángoló vágya további halasztást ne szenvedjen: Ő szent felségének jóváhagyásával, Fiume városa és kikötője, melyet Mária Terézia felséges császárné és királynő külön oklevelével már az országba bekebelezett, a jelen törvénycikkely által az országhoz tartozónak nyilvánítatik...”¹⁴ Ezt követően Fiume a napóleoni háborúk során, majd az azokat követő években, a kiegyezés koráig több alkalommal is gazdát cserélt. Hovatartozásának kérdése végül az osztrák-magyar és a horvát-magyar kiegyezéssel rendeződött.

A horvát-magyar viszony rendezése az 1868. évi harmincadik törvénycikk útján történt, amely egyben tisztázta az államterek kérdését is, s ugyanakkor Fiumét Magyarországhoz csatolta. A törvény tételesen felsorolja Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek területeit és ezen belül Buccari városa és kerülete említése után így fogalmaz: „...Fiume város és kerülete kivételével, a mely város, kikötő és kerület a magyar koronához csatolt külön testet (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus) képez, s a melynek, mint ilyennek külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások után, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközöndő...”¹⁵ Ezzel Fiumét leválasztotta Horvát-, Szlavón- és Dalmátország államteréről. Ez utóbbit városokkal és megyék, valamint a hozzájuk tartozó települések – Buccari és kerülete, Zágráb megye (Zágrábbal és Károlyvárossal, valamint a turmezei szabad kerülettel), Varasd megye (Varasddal), Körös megye (Körös városával), Pozsega megye (Pozsega várossal), Verőcze megye (Eszék várossal), Szerém megye (valamint 11 határőrezred likkai, ottocsányi, ogulini, szluini, első báni, második báni, varazsd-körösi, varazsd-szentgyörgyi, gradiskai, broodi, pétervárad) területével írta le, és egyszerűen oda sorolta

„...végre a mostani Dalmatia...”-t¹⁶ is. Az egységes Kárpát-medencei államter kialakításának tekintetében különös fontosságúnak kell tartanunk a törvény első paragrafusát, amely kimondta, hogy „...Magyarország s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek, mind az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok, mind más országok irányában...”¹⁷ Jóllehet a törvény címében és szövegében Horvát-, Szlavón- és Dalmátországokról beszélt, ám a Monarchia fennállásának későbbi évtizedeiben a köznyelvi elnevezésből és jogi formulákból is eltűnt Dalmátország terminusa. A Dalmácia kérdéskörét a közelmúltban megjelent monográfiájában tisztázó Sokcsevi Dénés adatai szerint ennek oka, hogy az 1867. évi osztrák alkotmányban a tartományt Ausztria részeként tüntették fel,¹⁸ s ezen egy évvel később politikailag nem volt célszerű változtatni. Ez pedig azt a sajátos jogi helyzetet eredményezte, amelyet a kortársak úgy fogalmaztak meg; „...Dalmácia közjogilag Magyarország társországa, közigazgatásilag az osztrák császárság [sic!] egyik tartománya...”¹⁹

Önmagában a Kárpát-medencei államter kérdéseinek törvényes módon való rendezése még nem volt elegendő Fiume gazdasági, kereskedelmi életének fellendítéséhez. Ehhez a kiegyezés korában, a 19. század közepén és második felében már olyan tömegű áru mozgása volt szükséges, amelyet a tengerparthoz kiépített úthálózat nem biztosíthatott. Ahhoz, hogy az 1868-ban Magyarországhoz csatolt Fiume valódi, nagy forgalmú kikötőváros lehessen, és a település szervesülhessen a Kárpát-medencei állam gazdasági térszerkezetébe, vasútra volt szükség. A kiegyezést követően megindult tudatos, tervszerű ipar- és közlekedésfejlesztés keretében fokozatosan kiépül és egyre sűrűbbé válik Magyarország és Horvát-Szlavónország vasúthálózata. E folyamat – Fiume szempontjából – meghatározó eseménye, amikor 1873. október 23-án megnyílik a MÁV Károlyvárost Fiumével összekötő 177 km hosszú vasútvonala, míg ugyanebben az évben, júniusban átadták a Déli Vasút Fiume és az országhatár közötti 3 km hosszú vonalát is.²⁰ E vasútvonalak kiépítésével megindult Fiume gazdasági, ipari központtá emelkedése és fejlesztése, amely a századforduló magyar gazdasági fejlődésének egyik sikertörténete lett.²¹

A város dinamikus fejlődése már a kortárs geográfusok figyelmét is felkeltette, és ennek eredményeként – éppen a legnagyobb ütemű építkezések kezdeti időszakában, – majd azt követően is – több, alapvető, geográfiai kérdést boncolgató tanulmány is megjelent a Földrajzi Közlemények lapjain.²² Fiume fellendülése mögött az az egyszerű geográfiai jelenség áll, amelyet a legegyszerűbben oly módon fogalmazhatunk meg: a rendeződő Kárpát-medencei államter és a város között megteremtett szállítási kapcsolattal tulajdonképpen mesterségesen megnövelték Fiume földrajzi helyzeti energiáját.²³ Havass Rezső adatai szerint az Osztrák-Magyar Monarchia 104 tengeri kikötővel rendelkezett. (A dalmáciai kikötővárosokat is jogilag ide számítva a Magyar Szent Korona országaira ebből – Fiumével együtt – 66 jutott.)²⁴ E nagy számú, kikötővel rendelkező település közül valójában három emelkedett ki rohamos fejlődésével: Trieszt, Pola, valamint Fiume. Mindhárom az Isztriai-félszigeten és annak közvetlen közelében.²⁵ Az amúgy is magas földrajzi helyzeti értékű ponton ülő Pola növekedése mögött Ausztria-Magyarország közös haditengerészete állt; ennek központi kikötőjévé tétele mesterségesen – a hadügy mint antropogén tájformáló tényező – növelte meg még jobban annak földrajzi energiáját. Trieszt és Fiume esetében a kereskedelmi, közlekedési kapcsolatok játszottak e folyamatban szerepet. Amennyiben a geográfia elméleti kérdései felől vizsgáljuk a két kikötőváros sorsát, akkor azt az alábbi földrajzi modellre egyszerűsíthetjük le. Adva van egy hosszan elnyúló tengerpart, amely mögött egy nehezen vagy egyáltalán nem járható természetes akadály – esetünkben a Dinári-hegyvidék – húzódik. Az emberi megtelepülésre csak a keskeny tengerparti sáv alkalmas; itt jönnek létre – a kikötésre alkalmas pontokon – a települések, amelyek mindegyike ugyanolyan helyi és helyzeti energiával rendelkezik. Ebben a hely-

zetben a kikötői települések gazdasági és társadalmi kapcsolatai egyforma mértékben a tenger és a szomszédos városok felé irányulnak. Amennyiben a települések közül egyiknek sincs magasabb helyi energiája, mint a többinek, akkor ugyanolyan értékű energikus pontokon ülnék. Ám ha a mögöttük húzódó természetes akadályon keresztül átjáró létesül, akkor az ahhoz közelebb fekvő kikötők helyzeti energiája magától értetődően megnő. S ha pedig a fenti átjáró – esetünkben a fiumei vasútvonal – még egy, a természetes akadályon túl elterülő árutermelő vidékkel össze is köti valamely kikötői települést, akkor ez utóbbi helyzeti energiája kiugróan megnövekszik a többi, korábban azonos helyzeti energiájú kikötőhöz képest. Trieszt esetében e mögöttes területet az Osztrák Császárság tartományai, valamint azok magterülete, a Bécsi-medence, míg Fiuménél a Kárpát-medence egésze jelentette. Ám e fentiekben ábrázolt geográfiai folyamat ellentétes irányban is érvényesülhet. Amennyiben az ily módon megnövekedett, illetve megnövelt helyzeti energiájú kikötővárost ismét mesterségesen elzárjuk az őt éltető mögöttes területtől, akkor településünk helyzeti energiája rohamos mértékben csökkenni fog, megkezdődik a városnak és kikötőjének visszafejlődése, hanyatlása. Ennek egyébként legláthatóbb jele a valaha megépített kikötői létesítmények pusztulása, élettelené válása. Fiume esetében is észlelhető e jelenség. A két világháború közötti évtizedekben, amikor az egykori magyar tengeri kaput politikai határok, valamint a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – majd Jugoszlávia – államterre választotta el korábbi éltető mögöttes gazdasági térségétől, akkor az ott járt magyar utazó már pusztulófélben lévő kikötőről számolhatott be: „...Bezzeg csöndes most ez a kikötő, régi nagy forgalma a múlté. Nincs itt nyüzsgő, zajos élet, nem csörömpölnek az árut ki- és berakó daruk, mert a rakpart áruaktárai üresen konganak; nem jut ide el a Magyar-medence terménye...”²⁶ Az első világháborút követően Fiume forgalma, a kikötő élete csak a múlt század húszas éveinek második felében kezdett újból életre kelni, s jóllehet magyar áruforgalom még ekkor is zajlott a településen keresztül, de a Monarchia korának régi mértékét már képtelen volt elérni.²⁷

Fiume városa és kikötője – a Kárpát-medencén kívüli fekvéséből eredően – sajátos helyet foglalt el a Magyar Szent Korona országainak gazdasági térszerkezetében. Szerepe nemcsak kikötővárosként, hanem ipari központként is jelentős volt, esetében az ország egyik legfontosabb gazdasági központjáról beszélhetünk, amelyet azonban nem övezett gazdasági-, ipari régió.²⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia államterébe integrálódott Magyarország esetében a századforduló időszakában Beluszky Pál négy ipari régiót mutatott ki: 1. a központi (Budapest és környezete), 2. a felvidéki (Borsod, Salgótarján, Gömör-Szepes, Kassa, Vág-, valamint a Garam-völgye térsége), 3. a Krassó-Szörény és Hunyad megyei, valamint 4. a kisalföldi (Győr központtal) ipari régiót.²⁹ Az itt felsorolt ipari régiók mellett az ország térszerkezetében – a gazdaság és ipar történelmi szerves fejlődéséből eredően – elszórtan egyéb ipari központok, valamint apró ipari funkcionális terek különültek el (pld. Pécs és környéke, a Felső-Tisza és a Szamos völgye, Temesvár, Szeged, Debrecen); Fiume ezek sorába tartozott. Az 1910. évi népszámlálási adatok szerint Fiume lakossága 49 806 fő volt. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ekkor Budapesten 880 ezren, Győrben 44 ezren, Kolozsvárott 60 ezren, Miskolcon pedig 51 ezren éltek.) A városban élő lakosság lélekszáma már eleve – néhány korabeli nagyvárosunkéval összevetve – mutatja, hogy Fiume a Magyar Szent Korona országainak jelentős városa volt. S ha már a lakosság lélekszámánál tartunk, feltétlenül kiemelendő annak rohamos növekedése: 1880-ban 21 ezer fő, 1890-ben 30 ezer, míg 1900-ban 39 ezer fő.³⁰ Ez nagy átlagban évi 1000 fős szaporulatot mutat, amelyet pusztán a kereskedelmi kikötő fejlesztése nem indokolhat. A népesség ilyen ütemű növekedését a kikötő vonzásának hatására a városba települő egyre jelentősebb iparral magyarázhatjuk, ami az ország népességén belüli migrációval is összefügg.

Fiume geográfiai funkcióit tekintve sokrétű település lett, és a századfordulóra mindazon intézményi rendszer, valamint a hozzá kapcsolódó feladatkör megtalálható volt benne, ami egy várost modern ipari létesítménnyé tesz. Iparát tekintve megtaláljuk benne a gép- és hajógyártást, a vegyipart (műtrágyagyártás), az élelmiszer- és édesipart, a fa- és bútorigipari üzemeket, a dohányfeldolgozást, valamint a hadiipart is. Itt működött a Monarchia exportra is termelő torpedógyára.³¹ De ugyanígy megtelepült itt a bőrfeldolgozás, a kötélgyártás, valamint a szeszipar is.³² Ugyanakkor Fiume – közigazgatási funkciói mellett – iskolaváros is volt. A közoktatási intézményeken túl három felsőfokú tanintézet is működött a városban; egy felső kereskedelmi iskola, a Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia, valamint a Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémia is itt kapott helyet.

E sokrétű ipar, az egyre jobban fejlődő kikötő következtében rohamosan növekvő lakosság, amely – a mai magyar társadalomban élő közhiedelemmel szemben – egyáltalán nem volt magyar anyanyelvű, élénk társadalmi és kulturális életet élt. (1910-ben a város lakosságának csak 13%-a magyar anyanyelvű, míg a többséget a horvátok 26%-a, valamint az olasz ajkúak 54%-a teszi ki.) Fiume soknyelvű, igen összetett társadalmú kikötőváros volt,³³ amely lakosságának növekedésével párhuzamosan városszerkezetében is változott. Ebben a tekintetben a Monarchia fennállásának bő fél évszázada alatt járta be ugyanazt a fejlődési utat, amelyet kontinensünk nagyvárosai évszázadok alatt.³⁴ Ezt tükrözi a város képe is. Ha kézbe vesszük a Fiuménak közvetlenül az első világháborút megelőzően közölt térképét, akkor azon a település élesen két részre különíthető.³⁵ A Fiumara-folyótól nyugatra található a korábbi századokból származó és a középkori óváros, a maga pókhálószerű, zezzugos utcáival. A folyótól keletre, valamint az óvároson túl, a hegyoldalra is felterjeszkedő, zömében szabályos mértani rendben kialakított utcákat látunk; ezek már a tudatos várostervezés szülöttei. A város alaprajzának azonban a fenti, szinte minden ilyen településen megtalálható jellemzőin túl van egy különlegessége is. Az óvárostól és az ahhoz kapcsolódó belvárostól nyugatra a tengerpart mentén hatalmas teherpályaudvar csatlakozik a mólók sorához, amelyek mellett már feldolgozó üzemek sorakoznak: rizshántoló, kőolaj-finomító, olajfeldolgozó, légszeszgyár, vegyészeti üzem, torpedógyár. Egy modern iparváros létesítményei.

Vagyis a századforduló Fiuméje, városképét, a település alaprajzát, geográfiai funkcióit tekintve egyáltalán nem az a kedélyes hangulatú, pusztán kávéházakkal zsúfolt korzójú adriai város volt, mint amiként a mai magyar köztudatban él. Ezzel szemben Fiume a kor magyar gazdasági életének fontos központja, amely szinte minden vonásában magán viseli sokrétű földrajzi funkcióinak jegyeit. Ugyanakkor, mint kikötőváros, fejlődésében, rohamos ütemű kiépülésében ma már egyfajta történeti földrajzi mintának is tartható. Miként láttuk, felemelkedése nem pusztán a forgalmas tengeri kikötő működésétől függött. Ez utóbbi már csak következménye, mondhatnánk, közös eredője volt az Osztrák–Magyar Monarchiába tagozódott magyar és horvát társadalom államtere rendezésének, valamint egy hatalmas természetföldrajzi akadály leküzdésének. Végző konklúzióként rögzíthetjük; a magyar tengeri kijáró sorsa, századfordulós sikertörténete – hangsúlyozzuk, pusztán földrajzi szempontból – annak mintapéldája, hogy politikai, közlekedésföldrajzi problémák megoldásával miként lehet egy tengerparti település helyzeti energiáit megnövelni. Az így életre keltett város már törvényszerűen fejlődni kezd, és növekedésének csak az őt tápláló mögöttes terület potenciálja vagy a mesterségesen megvont államhatár szabhat gátat. Ezen a ponton Fiume sorsa igazolja a tanulmányunkban már hivatkozott, néhai Tóth József geográfus professzorunk oly gyakran hangoztatott szakmai meggyőződését:³⁶ minden határ, legyen az természet vagy ember alkotta, akadályozza a térbeli kapcsolatok terjedését.

JEGYZETEK

1. A magyar földrajztudomány megszületéséről és első időszakáról lásd Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 119–146. old. A korszak meghatározó, a történetírással rokon vonásokat mutató geográfiai iskolájának vezető személyisége, Hunfalvy János életrajzi adatait és életművének rövid értékelését közli: Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 163–164. old.
2. Tanulmányunk elkészítése során elsősorban az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk. A kérdéskört legutóbb exponáló Frisnyák Sándor két alkalommal is publikált alaptanulmányán – Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében (1779–1918). In: Uő – Tóth József (szerk.) (2003): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza, A Budapesten és Pécsen 2002. november 25–26-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza–Pécs. 379–386. old., valamint In: Uő (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 233–241. old. – túl továbbra is a kérdéskör legfontosabb korabeli feldolgozásaként kezeltük a Sziklay János és Borovszky Samu szerkesztésében évszám feltüntetésével megjelent Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája) című sorozat Fiume és a magyar–horvát tengerpart kötetét (Apollo. Budapest). A térképek és atlaszok tekintetében Papp-Váry Árpád (főszerk.) (1992): Földrajzi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest; Hidas Gábor (főszerk.) (1998): Történelmi világatlasz. Cartographia Kft. Budapest; Zentai László (szerk.) (2000): Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914, A Magyar Szent Korona országai. Talma Könyvkiadó. Budapest című művekre támaszkodtunk. A kortárs szakirodalomból továbbra is mérvadó Kenedi Géza (1893): Fiume és kerülete In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen IX. (Magyarország III.). Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 565–604. old. Fiume mint tengeri kikötő teljes feldolgozását nyújtja Gonda Béla (1906): A Magyar Tengerészet és a Fiumei Kikötő. Pátria. Budapest. A 19. század második fele Magyarországnak leíró földrajza tekintetében lásd: Hunfalvy János (1896): A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum. Budapest. A statisztikai adatok vonatkozásában az évente kiadott statisztikai évkönyveken túl az alábbi két művet vettük alapul: Konek Sándor (1875): Magyar birodalom [sic!] statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Franklin-Társulat. Budapest.
3. Haltenberger Mihály (1944): Tengerészeti földrajz, Földünk kikötőinek gazdasági földrajza. Stephaneum. Budapest. 53–54. old.
4. Frisnyák Sándor (2003) és (2004): i. m.
5. A Kárpát-medence természetes, hegyvidékek alkotta határait a magyar geográfia egységes tartalommal értelmezi, oly módon, amiként azt Bulla Béla, egykori neves földrajzosunk fogalmazta meg: „...Tájékében Nyugat-, Észak-, Kelet- és Dél-Európa tájvonásai mind a természetes, mind pedig a műtáj képeiben fellelhetők, de mindezek a földrajzi elemek egyetlen nagy, sajátos földrajzi egységgé forrtak össze éppen a medence zártága következtében. Zártágát tömör hegységei kereténél köszöni. Északon, keleten és egy darabon délen a Kárpátok, nyugaton az Alpok, délnyugaton a Dinári Alpok, végül délen a Balkáni-masszívum tömegei olyan nagy mértékben zárják el közvetlen szomszédságától, hogy a tömör hegységkereten keresztül mindössze két szélesebb kapu, kijáró teremt összeköttetést a Kárpát-medence és környezete között: nyugaton, a Kis-Alföld előterében a Bécsi-medence felé a Nyugati- v. Bécsi-kapu és délen az Al-Duna mentén és a Morava völgyében a Balkán belseje felé a Déli-kapu. Mindkettő a Duna völgyében...” Bulla Béla: A Kárpát-medence természeti földrajza. In: Uő – Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda. Budapest. 5. old. Tartalmilag ugyanezt a lehatárolást lásd még: Mészáros Ernő–Schweitzer Ferenc (szerk.) (2002): Magyar tudománytár 1. Föld, víz, levegő. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. Budapest. 28–31. old., valamint az éles természetföldrajzi elkülönülést hangsúlyozva Székely András (1975): Európa központi katlanja: a Kárpát-medencevidék. In: Marosi Sándor – Sárfalvi Béla (szerk.): Európa I. [Harmadik átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 279. oldalon, az alábbi módon: „...A Kárpátok koszorúja, az Alpok K-i pereme és a Dinaridák terjedelmes medencecsoportot, a Kárpát-

- medencevidéket zárják maguk közé. Európa domborzatilag legtökéletesebb medencéje, amelyet minden oldalról több óriás hegylánc – a Kárpátok, az Alpok és a Dinaridák – teljesen körülölel, s környezetétől biztosan és határozottan elkülönít...”
6. Sokcsevi Dénés (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek. Budapest. 95–103. old.
 7. Miklósy Zoltán (1934): A magyar király tengeri hajóhada a középkorban. Kovács József könyvnyomdája. Budapest.
 8. Márki Sándor (1915): Rákóczi adriai tervei. Magyar Adria Egyesület. Budapest. 5–22. old.
 9. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc államvezetésének Horvátországgal és az Adriával kapcsolatos politikai, diplomáciai tevékenységét illetően – terjedelmes forrásközléssel – lásd: Horváth Jenő (1927): A magyar kormány adriai politikája 1848–1849, Adatok Fiume, Dalmácia és a magyar tengerészet történetéhez. Magyar Adria Egyesület. Budapest. A velencei-magyar szövetség ma már kalandos elképzelésnek tűnő feldolgozása: U. ö.: Az utolsó velencei-magyar szövetség 1848–1849-ben. Hadtörténelmi Közlemények. 1926. évi kötet. 167–178. old. A horvát nemzeti mozgalmak átfogó, a Kárpát-medencei köztörténetbe való elhelyezése 1914-ig Gulyás László munkájaként jelent meg Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etno-regionalizmus, avagy a nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon, 1690–1914-ig címmel a Kárpátia Stúdió gondozásában, Budapesten 2012-ben. Az 1848–1849. évi horvát-magyar események, valamint előzményeik feldolgozása megtalálható Sokcsevi Dénés (2011): i. m. 317–346. oldalon. A fegyveres küzdelemmé fajult viszony fent említett minősítése: uo. 342. old.
 10. A katonai határőrvidék történetével kapcsolatban még ma is jól használható feldolgozás és egyben adattár a Fr. Vaniček tollából 1875-ben megjelent négykötetes monográfia; Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken. Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei. Wien. Jó használható feldolgozás Félix Milleker 1925-ben, Pancsován megjelent Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873. A katonai határőrvidék mint önálló politikai földrajzi jelenség értelmezését lásd: Tietze, Wolf (szerk.) (1970): Westermann Lexikon der Geographie, Band III. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 339–340. old.
 11. Frisnyák Sándor (2003): i. m. 381. old., Jasinszky István (1981): Adatok a Lujza út történetéhez. In: Czére Béla (szerk.): A Közlekedési Múzeum évkönyve V. 1979–1980. Közlekedési Dokumentációs Vállalat. Budapest. 227–263. old.
 12. A Károly és a József út térképű ábrázolását lásd: Jasinszky István (1981): i. m. 230. old.
 13. Gonda Béla (1906): i. m. 10–22. old.
 14. A törvény szövegét közli Márkus Dezső (főszerk.) (1901): Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár 1000–1895, 1740–1835. Franklin-Társulat. Budapest. 341–343. old.
 15. A törvény szövege megtalálható: Márkus Dezső (főszerk.) (1896): Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár 1000–1895, 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat. Budapest. 422–439. old.
 16. Márkus Dezső (főszerk.) (1896): i. m. 431–432. oldal.
 17. Márkus Dezső (főszerk.) (1896): i. m. 422. oldal.
 18. Sokcsevi Dénés (2011): i. m. 375–376. old. Itt kell megjegyeznünk, hogy Dalmácia kérdése, valamint a fentiekben felsorolt határőrvidéki ezredek ekkor még létező területi elkülönülése miatt Horvát-Szlavónország (és Dalmátország) államtere nem lehetett egységes, közigazgatását tekintve pedig főleg nem. Ez eredményezhette, hogy a horvát-magyar kiegyezés törvényének 65. §-a egyenesen kimondja: „...Horvát-Szlavónországok területi épségét Magyarország elismeri s annak kiegészítését előmozdítani ígérkezik. Különösen sürgetni fogja ezentul is, hogy a határőrvidék azon része, mely Horvát-Szlavónországhoz tartozik, s a határőrvidéken levő katonai községek ez országokkal, valamint törvényhozási, úgy közigazgatási és törvénykezési tekintetben is egyesíttessenek, s mint eddig is számos ízben felszólalt ez ügyben, ezentul is követelni fogja a magyar szent korona jogán Dalmatia visszacsatolását, követelni fogja annak Horvátországhoz kapcsolását. (E visszacsatolás föltételeire nézve azonban Dalmatia is meghallgató-dó...” Márkus Dezső (főszerk.) (1896): i. m. 430–431. old.
 19. Révai (1912): Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája, V. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest. 254. oldal.

20. A kiegyezés és a századforduló közlekedési fejlődéséről lásd: Czére Béla (1997): Magyarország közlekedése a 19. században (1780–1914). MÁV Rt. Vezérigazgatósága. Budapest. 123–205. old. A fiumei vasútvonalak átadására vonatkozó adatok forrása: Frisnyák Zsuzsa (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 67. és 68. old.
21. Karaman, Igor (1974): Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában. Századok. 1974/1. 193–211. old.
22. Fiume földrajzi helyzetéről, térbeli és társadalmi folyamatairól az eddig hivatkozott szakirodalmon túl lásd még: Havass Rezső (1881): Fiume. Földrajzi Közlemények. 1881. évi kötet. 233–244. old.; Fest Aladár (1898): Fiume földrajzi helyzetéről. Földrajzi Közlemények. 1898/8–9. szám. 304–326. old.; Uő (1905): Kivándorlás Fiumén át; – bevándorlás Fiuméba. Földrajzi Közlemények. 1905/4. szám. 135–138. old.
23. A települések földrajzi helyi és helyzeti energiáiról részletesen lásd Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 439–476. old. A helyzeti energiák kikötők fejlődésére gyakorolt hatásáról jó összefoglalást nyújt a már hivatkozott Haltenberger Mihálynak a Magyar Közlekedési Szemle 1943. évi 4–5. számában A kikötők helyi és helyzeti energiája címmel publikált tanulmánya (28–32. old.).
24. Havass Rezső (1881): i. m. 242. old.
25. E három kikötő már földrajzi elhelyezkedésével is mintegy földrajzilag jelképezte a kétpólusú Ausztria-Magyarország politikai egysüllyi helyzetét. A fő osztrák kereskedelmi kikötő, Triest az Isztriai-félsziget északi oldalának öblében (Trieszti-öböl) terült el. A magyar kikötő, Fiume, a félsziget keleti oldalán, a Fiumei-öbölben foglalt helyet, míg a félsziget csúcsán kapott helyet Pola, a közös haditengerészet – a Monarchia hatalmának a világóceánon történő demonstrálója – fő bázisa.
26. Mészáros Ervin (1936): Az elárvult Fiumében. Ifjúság és Élet. 1936/17. szám. 297–298. old.
27. Fiumének a Monarchiában, majd a húszas években a gazdasági életben betöltött szerepéről és a jövőbeli kilátásairól lásd egykori közgazdászunk, Binét György két, a Közgazdasági Szemle 1930. és 1931. évi kötetében közölt írását: A fiumei kikötő forgalmáról és szerepéről (1930), valamint A fiumei kérdés (1931). Itt jegyzendő meg, hogy Binét ugyan nem kezelte túlságosan tragikusán Fiume elvesztését és a város Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz történő kerülése ellenére is bizakodó hangvételben írt a jövőről, ám a későbbi évtized eseményei – elsősorban a második világháború területi változásai – nem tették lehetővé a fiumei kikötő régi forgalmának feléledését.
28. A magyarországi rendszerváltást követően újjáéledő hazai társadalom- és történeti földrajzban immár bő évtizede csendes vita folyik arról, hogy a dualizmus, illetve a századforduló korát megelőzően beszélhetünk-e a Kárpát-medence térszerkezetében ipari, gazdasági régiókról. Az egyik, elsősorban Tóth József professzor által képviselt nézet szerint: „...Egészében véve: az első világháború előtti Magyarország, mely a Kárpát-medencét kitöltötte, tagolható ugyan néhány, a fejlődés különböző fázisában levő régiókezdemenyre, de ezek definitív régióként még nem értelmezhetők...” Tóth József (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza, Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 591. old. Tóth József régió értelmezéséről, a fentiekben idézett nézet részletesebb kifejtésével lásd még: Uő (2004): Kell nekünk régió? In: Hitseker Mária–Szilágyi Zsuzsa (szerk.): Mindentudás egyeteme, Harmadik kötet. Kossuth Kiadó. Budapest. 193–211. old. Vele szemben bizonyos fokú regionális, gazdasági, térbeli elkülönülést feltételez már a magyar történelem korai századaiban is – mások mellett – Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest, valamint Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. E sorok írója egy korábbi tanulmányában bizonyította, hogy a Kárpát-medence térszerkezetében már a 17–18. század fordulóján elkülönültek olyan gazdasági régiók, amelyek – egyebek mellett – annyira erősen gazdasági ipari funkciójú területek voltak, hogy nyugodtan tekinthetjük őket az adott kor színvonalán álló ipari régióknak is. Erről részletesebben lásd Nagy Miklós Mihály (2012): Gazdasági régiók a Rákóczi-szabadságharcban? Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2012/3. szám, B-sorozat 1. Társadalomtud-

- mányi (történelem, regionális tudomány és geográfia) tematikus szám. 119–132. old. A Monarchia korát illetően már egyértelműen ipari régiókról, valamint egymástól markánsan eltérő fejlettségű térségekről beszél a kérdést exponáló Beluszky Pál elsősorban az általa szerkesztett Magyarország történeti földrajza – Dialóg Campus. Budapest. 2005. – című művében (I. kötet, 430–443. old.). A városfejlődés tekintetében lásd: Uő (2002): Települések. In: Enyedi György–Horváth Gyula (szerk.): Magyar tudománytár 2., Táj, település, régió. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. Budapest. 125–332. old.
29. Beluszky Pál (szerk.) (2005): i. m. 436–443. old.
30. Az adatok forrása: Magyar statisztikai évkönyv, Tizedik évfolyam 1880. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1883. 5. old. és Magyar statisztikai évkönyv, Új folyam XVIII, 1910. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1911. 13. old.
31. Sziklay János–Borovszky Samu (szerk.) (é. n.): i. m. 261–274. old.
32. Uo.
33. A város szellemi és kulturális, társadalmi életéről és viszonyairól részletesen lásd; Fried Ilona (2001): Emlékek városa Fiume. Ponte Alapítvány. Budapest.
34. Mendöl Tibor (1963): i. m. 311–361. old.
35. Egy ilyen térképet közöl Révai Nagy Lexikona VII. kötete (1913), a Fiume szócikk mellékleteként, az 552–553. oldal között.
36. Tóth József (2004): i. m. 207–209. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 464 p.
- Beluszky Pál (2002): Települések. In: Enyedi György–Horváth Gyula (szerk.): Magyar tudománytár 2., Táj, település, régió. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. Budapest. 125–332. old.
- Beluszky Pál (szerk.) (2005–2008): Magyarország történeti földrajza I–II. Dialóg Campus. Budapest. 1. köt. 462 p., 2. köt. 436 p.
- Binét György (1930): A fiumei kikötő forgalmáról és szerepéről. Közgazdasági Szemle. 1930/8–9. szám. 647–657. old.
- Binét György (1931): A fiumei kérdés. Közgazdasági Szemle. 1931/1. szám. 47–57. old.
- Bulla Béla – Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda. Budapest. 611 p. + 24 t.
- Czére Béla (1997): Magyarország közlekedése a 19. században (1780–1914). MÁV Rt. Vezérigazgatósága. Budapest. 268 p.
- Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 147 p.
- Fest Aladár (1898): Fiume földrajzi helyzetéről. Földrajzi Közlemények. 1898/8–9. szám. 304–326. old.
- Fest Aladár (1905): Kivándorlás Fimén át; – bevándorlás Fiuméba. Földrajzi Közlemények. 1905/4. szám. 135–138. old.
- Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 820 p.
- Fried Ilona (2001): Emlékek városa Fiume. Ponte Alapítvány. Budapest. 423 p. + 1 t.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest. 213 p.
- Frisnyák Sándor (2004): Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében (1779–1918). In: Uő: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 233–241. old.
- Frisnyák Zsuzsa (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 348 p. + 14 t.
- Gonda Béla (1906): A Magyar Tengerészet és a Fiumei Kikötő. Pátria. Budapest. 145 p.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon, 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 283 p.

- Haltenberger Mihály (1943): A kikötők helyi és helyzeti energiája. Magyar Közlekedési Szemle. 1943/4–5. szám. 28–33. old.
- Haltenberger Mihály (1944): Tengerészeti földrajz, Földünk kikötőinek gazdasági földrajza. Stephaneum. Budapest. 162 p.
- Havass Rezső (1881): Fiume. Földrajzi Közlemények. 1881. évi kötet. 233–244. old.
- Hidas Gábor (főszerk.) (1998): Történelmi világtalasz. Cartographia Kft. Budapest. 237 p.
- Horváth Jenő (1926): Az utolsó velencei-magyar szövetség 1848–1849-ben. Hadtörténelmi Közlemények. 1926. évi kötet. 167–178. old.
- Horváth Jenő (1927): A magyar kormány adriai politikája 1848–1849. Adatok Fiume, Dalmácia és a magyar tengerészet történetéhez. Magyar Adria Egyesület. Budapest. 163 p.
- Hunfalvy János (1896): A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Athenaeum. Budapest. 888 p.
- Karaman, Igor (1974): Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában. Századok. 1974/1. szám. 193–211. old.
- Kenedi Géza (1893): Fiume és kerülete. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen IX. (Magyarország III.). Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 565–604. old.
- Konek Sándor (1875): Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Franklin-Társulat. Budapest. 710 p.
- Lóczy Lajos (szerk.) (1918): A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Kilián Frigyes utóda. Budapest. 528 p. + 9 t.
- Márki Sándor (1915): Rákóczi adriai tervei. Magyar Adria Egyesület. Budapest. 52 p.
- Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 567 p.
- Miklóssy Zoltán (1934): A magyar király tengeri hajóhada a középkorban. Kovács József könyvnyomdája. Budapest. 134 p.
- Milleker, Félix (1925): Geschichte der Banater Militärgrenze 1764-1873. Kommissions-Verlag von Karl Wittigschlager. Pančevo. 306 p.
- Mészáros Emil (1936): Az elárvult Fiumében. Ifjúság és Élet. 1936/17. szám. 297–298. old.
- Mészáros Ernő – Schweitzer Ferenc (szerk.) (2002): Magyar tudománytár 1., Föld, víz, levegő. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. Budapest. 511 p.
- Nagy Miklós Mihály (2012): Gazdasági régiók a Rákóczi-szabadságharcban?. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2012/3. szám, B-sorozat 1. Társadalomtudományi (történelem, regionális tudomány és geográfia) tematikus szám. 119–132. old.
- Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Könyvek. Budapest. 846 p.
- Sziklay János–Borovszky Samu (szerk.) (é. n.): Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája), Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Apollo. Budapest. 509 p. + 17 t.
- Tóth József (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza, Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 587–596. old.
- Tóth József (2004): Kell nekünk régió? In: Hitseker Mária–Szilágyi Zsuzsa (szerk.): Mindentudás egyeteme, Harmadik kötet. Kossuth Kiadó. Budapest. 193–211. old.
- Vaniček, Fr. (1875): Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken I–IV. Kaiserlich–Königliche Hof- und Staatsdruckerei. Wien. 4 db
- Zentai László–Kósa Pál (szerk.) (2005): A történelmi Magyarország atlasza és adattára [Harmadik kiadás]. Talma Kiadó. Pécs. 247 p.

MAJDÁN JÁNOS*

A FIUMEI VASÚT KIÉPÜLÉSE ÉS ANNAK VÁROS ALATTI SZAKASZA

THE BUILDING OF THE RAILWAY OF FIUME AND ITS SECTION UNDER THE TOWN

ABSTRACT

The gaining of a Hungarian railway to the seacoast had been the cause of several serious arguments in the Reform Ages. István Széchenyi had in mind a route that would start from Buda and would connect to the national network, while Lajos Kossuth wished to connect the Danubian port of Vukovar with Fiume. In fact the first railway towards the seacoast and the river Drava on the other side was built with Zagreb as a centre, then the Kelenföld-Baranya-Szentlőrinc route of the Hungarian National Railways – opened in 1882 – secured the direct access. The trains of the Hungarian National Railways travelled on the earlier built section between Dombóvár and Gékényes and on the route between Karlovac (Károlyváros) and Fiume, which reached the seaside docks of the city with the aid of a special tunnel under the town.

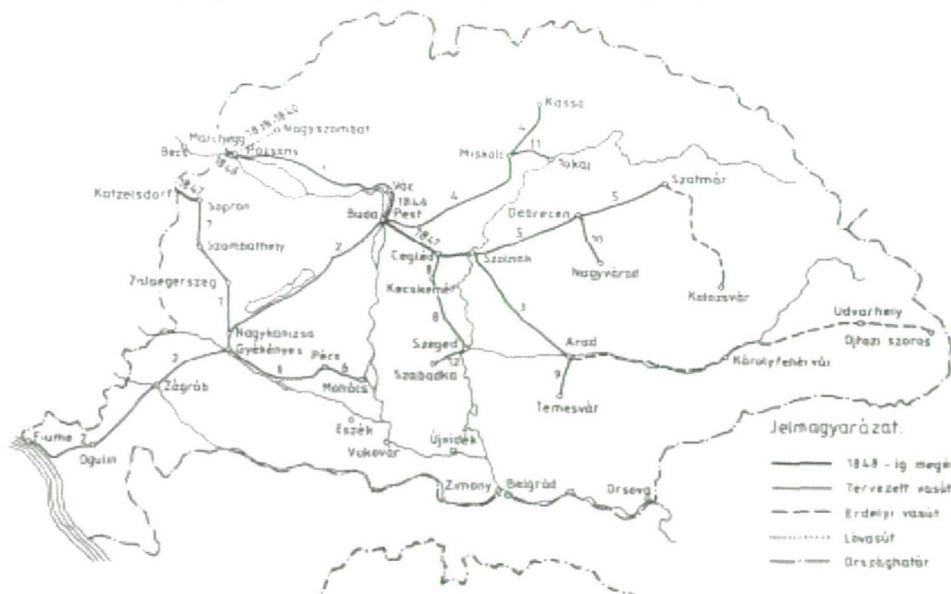
Hazai politikusok a XIX. század első felétől kezdve komoly terveket szőttek a Magyar Szent Korona fennhatósága alá tartozó Fiume gazdasági életbe történő bekapcsolásáról. Az első vasúti törvény 1836-ban elfogadott változatában szerepelt a Budát Zágrábon át a fiumei kikötőig kapcsoló, illetve az Alföld mezőgazdasági feleslegét vízen, majd onnan vasúton szállító vonal terve (1. ábra).¹ Komoly szakmai vita bontakozott ki Széchenyi István és Kossuth Lajos között a fiumei kikötő vasúti kapcsolata ügyében.² Kossuth a gyorsabban megvalósítható Vukovár és Fiume vonalvezetést támogatta, melynek előnyei mellett nagy problémát okozott mind a Duna esetenkénti befagyása, mind a tisztán horvátok által lakot terület magyar tőkéből történő fejlesztése. Ezzel szemben Széchenyi István egy komplex fejlesztési tervet dolgozott ki és tett közzé 1848 elején, melyben ugyancsak fontos útirány volt a tengeri kikötő vasúti elérése, de ez az ország középpontjának (Buda–Pest) és a horvát főváros (Zágráb) összekapcsolásával is együtt járt volna.³ Bár a gróf az első felelős magyar minisztériumban a közmunka és közlekedési ügyekért felelős tárcát vezette, de 1848-ban a néhány hónap alatt nem csak a zágrábi vonal térképészeti munkálatait sikerült egy rövid szakaszon elindítania, a kivitelezésre a közbejött harci események, majd a szabadságharc leverése miatt nem került sor. A vízi, közúti és vasúti fejlesztéseket közösen kezelő tervezetet Bécsben szándékosan félre tették, s az egész birodalmat egy gazdasági egységként kezelő programot dolgoztak ki 1851-ben. Ennek vasúti fejlesztési terveiben már nem a magyar koronához tartozó Fiume, hanem az örökös tartományok fő kikötője, Trieszt állt az áruforgalom központjában (3. ábra). A Dunántúlról, illetve általában a Magyarországról származó árukat Nagykanizsáig kívánták vasúton begyűjteni, s mind a délzalai városból, mind a horvát fővárosból a Bécset Trieszttel összekötő vasutat javasolták fejleszteni. Fiumét ezen elképzelés szerint tudatosan igyekeztek háttérbe szorítani, vasút arra nem épült volna (3. ábra).

* Prof. Dr. Majdán János, CSc, főiskolai tanár, Eötvös József Főiskola Neveléstudományi Kar.

1. ábra. Az 1836. XXV. törvénycikk által elfogadott magyarországi vasúti hálózati terv

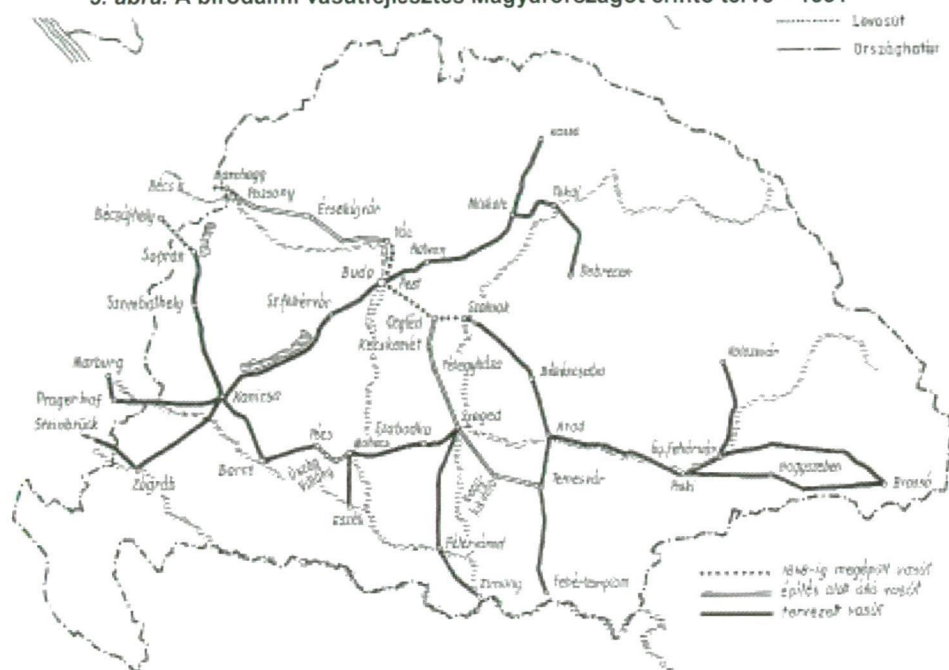

2. ábra. Széchenyi István országos közlekedéshálózati fejlesztési terve – 1848

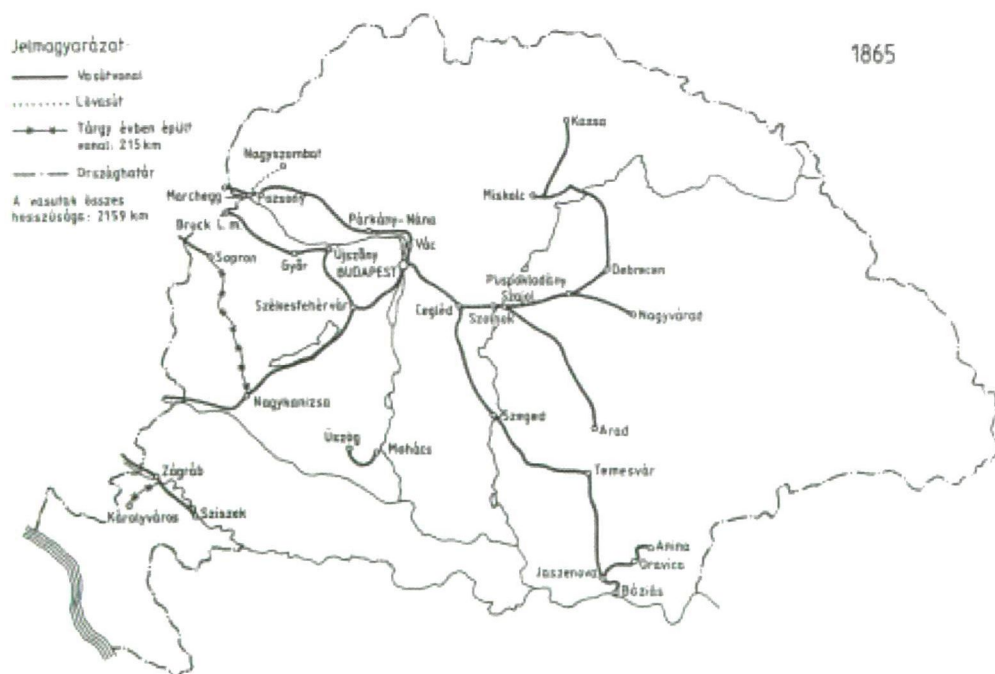

Az alkotmány nélküli időszakban (1849–1867 között) megindult vasútépítéseket a bécsi udvarban kapott engedélyek alapján magántársaságok bonyolították le. A hálózati fejlesztés a Déli Vasút esetében jól kirajzolódó dunántúli vonalakat mutatott, melynek vonalvezetésén láthatóan érvényesült a bécsi hatás: Nagykanizsán át Triesztbe tartott az áru. Zágrábot egyfelől központtá fejlesztették a Száva mentén, másrészt a vasúti kapcsolódás szintén Trieszt felé épült ki (4. ábra).

3. ábra. A birodalmi vasútfejlesztés Magyarországot érintő terve – 1851

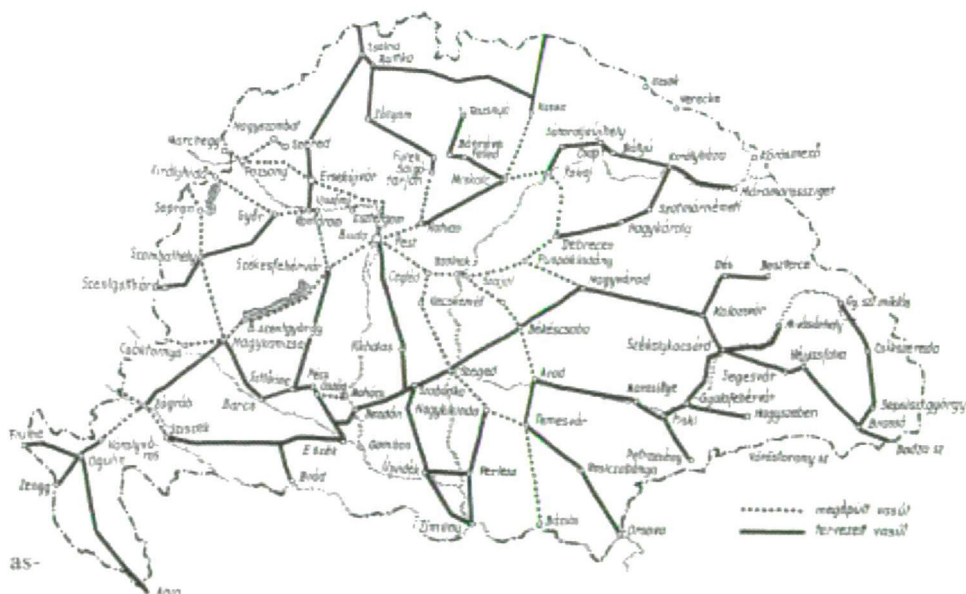

4. ábra. Magánvasutak a Magyar Királyságban – 1865

Alapvetően megváltozott a hálózat fejlesztése 1867 után, s az ismét önálló magyar közmunka és közlekedési tárca – természetesen – a királyság gazdasági egységként történő kezelését helyezte előtérbe. A tárca vezetője – gróf Mikó Imre – felelevenítette Széchenyi István átlós és a magyar fővárost kiemelten fejlesztő elképzeléseit (5. ábra). A Mikó-féle elképzelésekből jól látszik, hogy a mezőgazdasági áruk begyűjtését és tengeri kikötőn keresztüli kiszállítását Budapest központtal kívánta a magyar kormány lebonyolítani, de a már meglévő magántársaságok mellett államvasúti vonallal is el szeretnék volna érni Fiumét. Fölsejlik a Kossuth Lajosnál megfogalmazott folyami kereskedelemhez kapcsolódó szárazföldi szállítás is, melynek központja ebben a tervben is Eszék. Ugyanakkor jól kirajzolódott az Alföldről történő gyors vasúti szállítás új útvonala: Nagyvárad–Szeged–Szabadka–Bezdán–Eszék, amely a magyar fővárost kikerülő-mentesítő feladatokat is elláthat a jövőben. A fiumei útirány ismételt előtérbe helyezése egyet jelentett Zágráb fölértékelődésével, s a magyar kormány tervei szerint a horvát fővárosból tervezték kiindítani a Dinári hegységen átvezető vasutat. A földrajzi adottságok nagyfokú hiányossága miatt tervezhette a szakminiszter az Ogulinból három irányba tovább vezető pályát, bár a gazdasági logika érthetővé teszi ezeket az irreális irányokat. A Mikó Imre által közreadott tervezett a továbbiakban zsinórmértékül szolgált, s az 1868-ban létrejött Magyar Államvasutak (a továbbiakban: MÁV) Horvátország területén ennek szellemében folytatja majd az építkezést. Nagy problémát jelentett a Déli vasút, melynek társasága mindent elkövetett a trieszti vonal további favorizálása érdekében. Ha a magyar kormány ténylegesen befolyást akart gyakorolni a tengeri fuvarozásra, tarifa politikájával serkenteni kívánta a hazai áru-főleg hajókon történő és Bécs elkerülő exportját, akkor ki kellett építenie a közvetlen Budapest–Fiume vasutat.

5. ábra. Mikó Imre miniszter vasúti hálózatot fejlesztő tervei – 1867

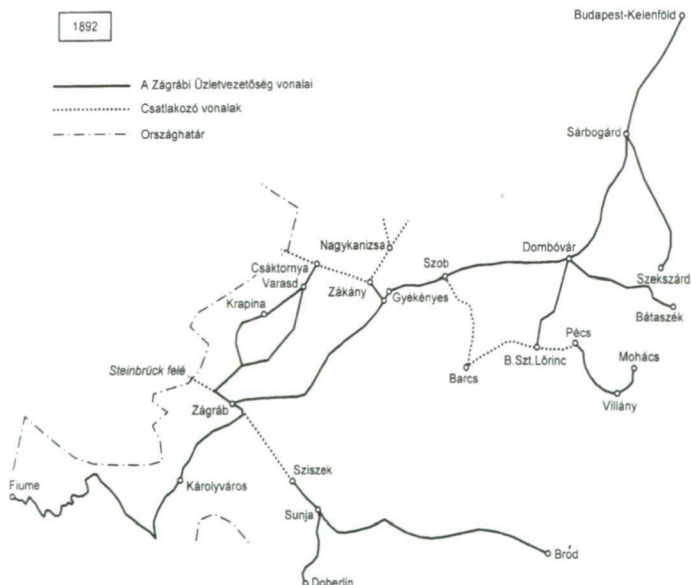
Első lépésként a MÁV Gyékényesről kiindulva 1870-ben megépítette a Déli Vasút zágrábi állomásáig húzódó 103 kilométeres szakaszt. A kincstári vállalat 1873-ban folytatta a tudatos fejlesztést, s átadták a forgalomnak Károlyváros és Fiume közötti, nagyon nehéz terepen húzódó 176 kilométer hosszú vasutat (6. ábra).

6. ábra. A Déli Vasút Horvátországban működő egyes vonalainak állami megvásárlása – 1873

A tengeri kikötő vasúti elérése megtörtént, de az összeköttetésen belül található magántársaságok (Déli Vasút, illetve a Duna–Dráva Vasút Bátaszék és Zákány közti vonala)⁴ tarifa és menetrendi politikájukkal akadályozhatták, esetenként meg is szakíthatták a szállításokat. A magyar kormány előbb tárgyalásokkal, majd komoly politikai és gazdasági nyomással megpróbálta a Déli Vasút érintett vonalait megszerezni. Tisza Kálmán miniszterelnök személyes jelenlétére is szükség volt a tárgyalások során, melyek 1880-ban eredményre vezettek.⁵ A Déli Vasút eladta a magyar államnak a Zágrib és Károlyváros közötti vonalát, s így Horvátország területén egybefüggő MÁV hálózat jött létre a tenger felé. (A Zágribból Sziszek és Steinbrück felé vezető vonalai maradtak a társaság tulajdonába, biztosítva ezzel a Száván bonyolított hajóforgalom átrakási lehetőségét, s így a Déli Vasút kivitele továbbra is Trieszten keresztül folyhatott!)

7. ábra. A Budapest–Fiume közvetlen vasúti összeköttetés útiránya – 1882

A fiumei kikötő magyar ellenőrzésű vasúti kapcsolatának kiépítése a harmadik ütemben folytatódott. Bár magántársaság, de már hazai befektetőkből álló csoport építette meg és helyezte forgalomba 1882-ben a Kelenföld és Baranya–Szentlőrinc közötti vasutat. A magyar főváros és Pécs között megindult forgalom a baranyai megyeszékhely gyors elérése mellett az akkortájt igen fontos boszniai kapcsolatot is biztosítani tudta Eszéken át.⁶ A szerelvények immár közvetlenül közlekedhettek Budapest és Fiume között, de csak részben a MÁV pályáin. A magyar kormány mindent elkövetett a magántársasági vasutak állami megváltásáért, s ezt a következetes gazdaságpolitikai döntést Baross Gábor fogalmazta meg és többségét az ő államtitkársága, majd minisztersége idején sikerült megvalósítani.⁷

Negyedik lépésként a Duna–Dráva Vasút állami kezelésbe történt vétele zajlott le 1884-ben. Ezzel a sikeres megváltással már Dombóvártól Fiuméig államvasúti pályán folyt a forgalom. Az utolsó lépésre 1889-ben került sor, amikor a magyar országgyűlés megszavazta a XV. törvénycikket, s a MÁV saját hálózatához kapcsolta ezt a vonalat is.⁸ A megindult közvetlen forgalom sokat vették igénybe. Naponta három pár gyorsvonat és egy Zágrábig gyors, onnan személy bonyolította le a forgalmat Budapest és Fiume között. A reggel 7 órakor a Keleti Pályaudvarról induló szerelvény buffé-kocsival közlekedett és 19.15-kor érkezett meg Fiumébe, s vasárnapot leszámítva lement a vonat a rakpartra is. Az esti gyorsvonatok 18.15-kor és 19.10-kor indultak és hálókocsis szerelvények voltak. Másnap reggel 7.10-kor, illetve 8 óra ötven perckor értek Fiumébe. A 12–13 órás utazás a víz-szaútban is jellemző volt. A reggel 8 órakor induló és étkező kocsival is bővített szerelvény 21.35-kor ért Budapestre. Az esti hálókocsis járatok 18, illetve 19.56-kor indultak Fiuméből és másnap reggel nyolckor, illetve 9.35-kor érkeztek meg a Keleti pályaudvarra.⁹

8. ábra. A Pfaff Ferenc által tervezett és 1891-ben átadott pályaudvar

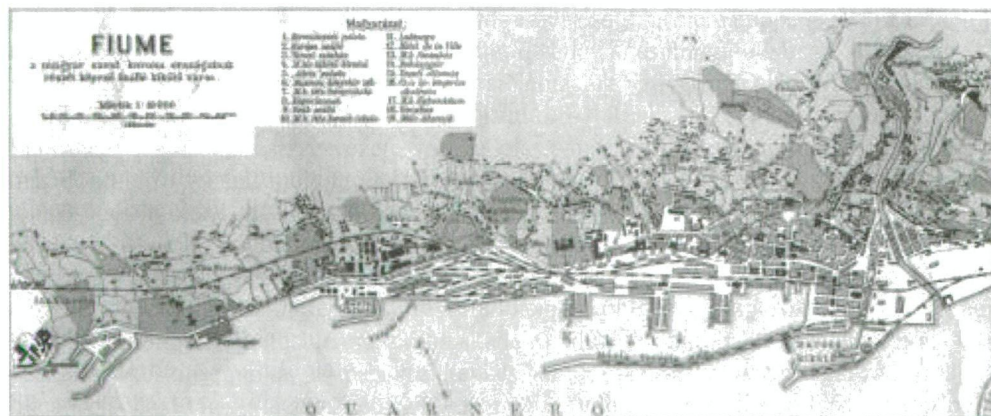

Időközben Fiumében óriási állami fejlesztések zajlottak. A magyar kormányzó által irányított, de vegyes lakosságú kikötőváros az új középületek és vállalati beruházások eredményeként komoly versenytársává vált Triesztnak. Különösen Baross Gábor minisztersége idejére koncentrálódott az 1872 óta tudatosan folytatott fejlesztési politika. Hajnal Antal mérnök vezetésével a kikötőben új dokkok épültek, árucsoportonként szétválogatták a forgalmat. Állami támogatásokkal 1881-ben megkezdte működését a rizshántoló, melyben a keletről érkező, s akkortájt elterjedő élelmiszer feldolgozást végeztél el az egész magyar

piac fogyasztói számára. A gyors ütemben növekvő üzemanyag teljes körű hazai ellátását biztosította az 1882-ben felavatott kőolaj-finomító. A tankhajókkal érkező nyersolajat feldolgozás után vasúti kocsikon fuvarozták tovább a nagy belső raktárakba. A sétányszerűen kialakított főutca, a tengerparti korzó mellett a növekvő lakosság kulturális igényeit szolgálta az 1885-ben megnyitott Városi Színház. A növekvő vendégsereget és a tengeri utasokat szolgálta a meglévő kis szállodák mellett 1888 megnyitott Hotel Continental. A hajózási fejlesztéseket és a kikötői bővítéseket az 1905-ben itt önálló gyárat nyitó Ganz és Társa – Danubius Villamossági-, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. folytatta nagy ütemben. Fiume lakói a tengerparton újjáépített és kibővített kikötőből.

A kikötői fejlesztés során egy komoly természeti akadályt is meg kellett oldani. A városban megnyitott vasútállomás és a tengerszint között kb. 100 méter szintkülönbség volt. A magas partra épült városból a mólókra meredek úton lehetett lejutni, melyet lejtésszöge nem engedte vasút építését. A hely szűke és az egyre bővülő forgalom azonban megoldást kívánt, melyet egy különleges megoldással értek el. A fiumei pályaudvarról továbbhaladva egy alagutat építettek a város alatt, s a fokozatosan csökkenő pálya a központ alatt haladt tovább a mólók felé. Ez a 447 méter hosszú alagút biztosította a közvetlen tengerparti rakodást, illetve az utasok átszállását. A napi három pár gyorsvonatból kettő a mólóig lement. A 10 perces utat követően a mólón kiszálló utasok közvetlen csatlakozással átszállhattak a Velencébe induló hajóra. A reggel Budapestről induló gyorsvonat 20.03 perckor ért a mólóra, és 20.15-kor már tovább is utazhattak Velencébe, ahová másnap reggel 6.15-kor érkeztek meg. Vasárnap kivételével minden nap biztosított volt az átszállás. A reggel Fiumébe érkező gyorsok közül is az egyikről hétfőnként hasonló szoros átszállási idővel folytathatták útjukat az utasok Velencébe (7.21-kor volt a rakparton a szerelvény, fél nyolckor indult a hajó, amely 17.03-ra ért célba.) A gyors átszállást és az áruk közvetlen be- és kirakását az alagút tette lehetővé. A növekvő áruforgalom egy további különleges megoldást is kialakítottak Fiume alatt. A farakodóhoz külön pályát is építettek 1900-ban 3,8 kilométer hosszban. Ezen az új vonalon Kain Albert mérnök rendkívül szellemes módon a pályaudvar előtt a nyílt pályából kiágaztatva a hegyben 360 fokok spirál alakú 1837 méter hosszú alagutat épített. A barajdicai farakodón így nyugodtan folyt a munka, a kocsikat esetenként vontatták fel a fiumei pályaudvarra.

9. ábra. Fiume város és a kikötő 1910 táján

Így alakult ki 1910-re az a Fiume, melynek lakói között az olasz nyelvet beszélők voltak túlsúlyban (24 212), majd a horvátok (12 926), a magyarok (6493) és a németek (2135) éltek.¹⁰ Ebbe a városba futottak be a MÁV szerelvényei, illetve innen indultak árukkal és

utasokkal tele. Megvalósult a magyar és a horvát főváros fiumei vasúti kapcsolata, amely nagymértékben hozzájárult az áruforgalom fellendüléséhez. Fiumét a vasút és a szerelvények által bekapcsolt háttér gazdaság fejlesztette európai méretekben jelentős kikötővé.

JEGYZETEK

1. 1836. évi XXV. törvénycikk az Ország köz-javát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról. Magyar Törvénytár Budapest, 1896.
2. Gergely András (1982): Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút. Budapest.
3. Gróf Széchenyi István(1848): Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pesten.
4. Majdán János–Nagy Jenő (1997): Vasút a Dunától a Dráváig. Budapest.
5. Kozári Mónika (2003): Tisza Kámán és kormányzati rendszere. Budapest.
6. Majdán János (2005): Pécs, mint közlekedési központ (1846–1946) In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből (szerk.: Szirtes Gábor, Vargha Dezső). Pécs, 2005. 55–83. p.
7. Majdán János (1996): Baross Gábor, a „vasminiszter” In: In memoriam Barta Gábor. Pécs. 377–384. p.
8. A Duna–Dráva Vasút megvásárlását az 1884. XXX. törvénycikk, míg a Kelenföld–Baranya Szentlőrinc társaságot az 1889. XV. törvénycikk felhatalmazása alapján váltotta meg az állam és szervezte a MÁV hálózatába.
9. Útmutató a magyar és közös közlekedési vállalatok hivatalos menetrendkönyve – Nyári menetrend Budapest, 1911.
10. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. / [...] szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal Magyar statisztikai közlemények Új sorozat 42. Budapest, 1912.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1836. évi XXV. törvénycikk az Ország köz-javát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról. Magyar Törvénytár Budapest, 1896.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. / [...] szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal Magyar statisztikai közlemények Új sorozat 42. Budapest, 1912.
- Gergely András (1982): Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút. Budapest.
- Gróf Széchenyi István(1848): Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pesten.
- Majdán János–Nagy Jenő (1997): Vasút a Dunától a Dráváig. Budapest.
- Kozári Mónika (2003): Tisza Kámán és kormányzati rendszere. Budapest.
- Majdán János (2005): Pécs, mint közlekedési központ (1846–1946) In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből (szerk.: Szirtes Gábor, Vargha Dezső). Pécs, 2005. 55–83. p.
- Majdán János (1996): Baross Gábor, a „vasminiszter” In: In memoriam Barta Gábor. Pécs. 377–384. p.
- Útmutató a magyar és közös közlekedési vállalatok hivatalos menetrendkönyve – Nyári menetrend Budapest, 1911.

SIMON P. PIROSKA*

TÁMADÁS FIUME AUTONÓMIÁJA ELLEN A FIUMEI KÖZIGAZGATÁSI BIZOTTSÁG 1897. ÉVRŐL KÉSZÜLT JELENTÉSE NYOMÁN

ATTACK AGAINST FIUME'S AUTONOMY BASED ON THE ADMINISTRATION COMMITTEE OF FIUME'S REPORT OF THE YEAR 1897

ABSTRACT

Throughout the course of history, Fiume belonged to the Hungarian Crown three times. The Hungarian rule seemed ideal for the citizens, because they hoped for economic growth and respect for their rights. For decades their relationship seemed good, however in the 1890s there was a turnaround.

There were a lot of problems behind the conflicts: economic woes, the strengthening of Italian irredentism, the different national interests, social tensions, differences in language and mentality – and the growing Magyarization policy, followed by the gradual degradation of Rijeka's autonomy, then the irreversible and permanent deterioration of the relationship.

This process is being revealed and depicted in the report made by the Administrative Committee of Fiume from the year 1897.

1. Bevezetés

1776. február 14-én, a „grazioso padrone e protettore”, gróf Batthyány Tivadar értesítette Fiume város tanácsát a kikötőváros Magyar Koronához történő csatolásáról. Az erről szóló rendelet szövegét azonban úgy fogalmazták meg, hogy az alapját képezte a magyarok és a horvátok között nagy gyakorisággal fellobbanó, Fiume közjogi helyzetéről szóló vitáknak.¹ A fiumeiek későbbi felterjesztéseikben állandóan szorgalmazták Fiume kérdésének érdekük szerinti rendezését, azaz a kikötő közvetlenül Magyarországhoz történő csatolását. Ugyanis Trieszt árnyékában Fiume fejlődni nem tudott, kereskedő polgársága gazdasági gyarapodása hinterlandját kizárólag a magyar és a hátszágok gazdaságában látta.

1776-ban megszületett a Magyar Tengerpart (Littorale Hungaricum), majd 1809-ben a tenger melléket Fiumével együtt Napóleon vette birtokába. 1822-ben Fiume ismét a Magyar Koronához, majd 1848. augusztus 31-én horvát uralom alá került. Az ezt követő években Zágráb és a környező horvát megyék a korábbiaknál határozottabban követelték a kikötőváros Horvátországhoz csatolását, ami ellen viszont az olasz lakosság minden erejével tiltakozott.

1861-ben, a Bach-rendszer bukását követően a fiumeiek újra kezdeményezték a város Magyarországhoz csatolását. Erre azonban Bécs hajlandóságot nem mutatott, a kikötővárost és környékét Horvátország részének tekintették.

* Simon P. Piroška (Simonné Pallós Piroška, S. Pallós Piroška) egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Művészeti Kar.

1861-ben a magyar országgyűlés is kezdeményezte Fiume helyzetének rendezését, de sikertelenül. Ugyanakkor a horvátok törvényt alkotottak a város Horvátországhoz való tartozásáról. A fiumeiak – követve a politikai változásokat – továbbra is minden alkalmat megragadtak akaratuk megvalósítására. Minden fórumon hangoztatták: Magyarország – ellentétben a horvátokkal – mindenkor tiszteletben tartotta kivívott jogait, a város nyelvét és intézményeit.

Fiume kérdésében az 1868. XXX. törvény kihirdetése sem hozott változást.² A magyarok és a horvátok egyaránt ragaszkodtak a kikötővároshoz. A fiumei olasz lakosság pedig régi státuszát akarta, nyelvi és közigazgatási autonómiáját. Ezt pedig csak a magyar kormány fennhatósága alatt látta biztosítottak. A huzavona folytatódott. 1869-ben újabb tárgyalásokon próbáltak megegyezésre jutni, de törekvésüket ekkor sem koronázta siker. A következő esztendőben a magyar minisztertanács előterjesztést nyújtott be az uralkodóhoz, annak eredményeként 1870. július 28-án megszületett az ún. provizórium, amely 1870–1918 között állt fenn.

2. Fiume közigazgatása³

A város belső igazgatása az 1872-ből származó szabályzat (*Statuto della libera città di Fiume e del suo Distretto*) alapján működött, amely Fiume város közvetlen részeire, illetve három külvárosi községre vonatkozott.⁴ Az 56 tagú választott képviselőtestületének feladat- és hatáskörét a magyarországi törvényhatóságok mintájára szabályozták, azonban néhány területen jelentős eltérés mutatkozott. Fiuménak kivételesen széles autonómiát sikerült biztosítani magának.

A statútumot a minisztertanács határozata alapján magyar belügyminiszter 1872. április 27-én kiadott 27.1589. számú rendeletével jóváhagyta.

„Mindaddig, míg Fiume szabad város, kikötője és kerületének, - mely terület Mária Terézia 1779-dik évben kelt diplomája, és az 1807. IV., 1848: XXVII. t.cz. valamint az 1868. XXX. t. cz. 66.§. alapján a magyar koronához csatolt külön testet képez (*separatum sacrae regni coronae corpus*) – beligazgatási viszonyai törvény által végleg rendeztetni nem fognak, a jelen statutum határozatai lesznek érvényesek.” – írták a bevezetőben.⁵

A szövegből kitűnik, a statútumot ideiglenesnek szánták, csak a törvényi rendezésig kívánták érvényben tartani. Mivel a végleges rendezés nem következett el, a statútum a provizórium ideje alatt végig érvényben maradt.

A városi tanács saját hivatalrendszerén keresztül a kormányzóság felügyelete alatt irányította a várost. A kormányzónak a város ügyiben azonban korlátozott jogköre volt. Megjegyzendő, a kormányzó nem egyszer a „fék” szerepét is betöltötte a fiumei viszonyokat rosszul felmérő vagy egyáltalán nem ismerő magyar politikai törekvésekkel szemben. Az igazságszolgáltatást és - a régi horvát gimnázium kivételével - a közoktatást közvetlenül Budapestről irányították. Az egyházi ügyekben a város továbbra is a zenggi (senji) püspökséghez tartozott.

Fiumében hivatalos nyelv az olasz nyelv volt.⁶ Figyelembe véve a horvát anyanyelvűeket, a német nyelvnek a kereskedelemben elfoglalt helyét és a folyamatosan növekvő magyar anyanyelvű lakosságot, mind a négy nyelvet, jól vagy rosszul használták a városban.

Fiumében külön miniszteri rendelettel léptek életbe a törvények. A törvényeket olyan kapocsként értelmezték, amelyek Fiumét Magyarországhoz kötötték, illetve fontosnak tartották, hogy a magyar állam eszméje az életbe lépő törvényeken keresztül a kikötővárosban megjelenjen, érvényesüljön.

A provizórium első időszakában a magyar kormányzat tartózkodott az autonómia megszorításától, politikai okokból nem tartották célszerűnek. „...A statutum oly értelmű átala-

kitásához vagy módosításához, mely által a város önkormányzati joga megszoríthatnák, a képviselőtestületnek beleegyezése könnyen elérhető volna, a lakosságnál rossz vért szülne és ellenségeink által is könnyen felhasználható azon nézet terjesztésére adhatna alkalmat, hogy a kormány a »separatum sacrae regni coronae corpus« autonómiáját csak úgy értelmezi, mint bármely más magyarországi törvényhatóság önkormányzati jogát, a nivellírozás elvét az elszigetelten fekvő és nagy horderejű hivatással bíró Fiuméra nézve is teljes szigorral alkalmazni kívánja.»⁷

Az 1890-es évekre erőteljes fordulat állt be Fiume és Magyarország kapcsolatában. Nem egészen húsz év elteltével teljesen megbomlott az addig harmonikusnak tűnő viszony. A súrlódások hátterében számtalan probléma állott: gazdasági gondok, az olasz irredentizmus erősödése, az eltérő nemzeti érdekekből fakadó konfrontációk, társadalmi feszültségek, nyelvi, mentalitásbeli különbségek, a magyarosítási politika.

Az eltávolodás már korábban, gróf Héderváry-Khuen Károly horvát bánná történő ki-nevezésével és hivatalának elfoglalásával kezdetét vette (1883). Az addigi hű szövetségesekre, a fiumei „ungarézokra” már nem volt szüksége a magyar politikának. Korábban neves „ungarézok”, így a nyomdatulajdonos Emidio Mohovich, a gyáros Antonio Luppis (Luppis Antal), a törvényszéki tag Thierry Frigyes, Giovanni Frankovich, a papírgyáros Enrico Meynier, a vállalkozó Antonio Smoquina, az ügyvéd Nicolo Gelletich és még mások voltak Fiumében a magyar politika támaszai. A magyarokkal történő együttműködésük ellenére ők is, akár minden fiumei olasz polgár, ragaszkodtak a város régóta sikerrel őrzött jogállásához, nyelvi és közigazgatási autonómiájához.

A magyarosítást egyre erőteljesebben hangsúlyozó és szorgalmazó, az autonómiát egyre gyakrabban megsértő budapesti kormányzati szervekkel nyíltan ütköztek politikai csoportok és pártok is: az irredenták, az Autonóm Párt és a horvát pártok.

Az irredenták jelenlétét sokáig kicsinyítették. *„Tény, hogy Fiumében van irredentista mozgalom, de ezért Fiumét ezen mozgalmak főfőszékének nevezni távolról sem lehet. Tagadhatatlan, hogy észlelhető egy bizonyos irredenta irány, melynek követői főleg az itteni fiatalságból kerülnek ki...”⁸*

3. A közigazgatási bizottság jelentéséről

Az 1897. év fiumei eseményeiről nagyon pontos leírás maradt fenn a Rijekai Állami Levéltárban, a kormányzósági iratok elnöki iratanyagában.⁹ (A dolgozat további részében erre a dokumentumra támaszkodom.). Az akkori kormányzó, gróf Szapáry László számára készült jelentés alján Márffy aláírás olvasható. Az iratcsomó a fiumei közigazgatási bizottság 1897. évről szóló jelentését tartalmazza, kiegészítve megjegyzésekkel, magánvéleménnyel, amelyekben nagyon aprólékos és eredeti megállapításokat tesznek a helyi viszonyokról, illetve a város és Magyarország kapcsolatáról. A terjedelmes és sok témát érintő dokumentumból jelen esetben csupán az autonómiát érintő részekből szemezgetek.

A jelentésnek külön érdekessége, hogy a fiumei közigazgatási bizottságot a város képviselőtestülete csak 1898. január 15-én alakította meg tíz tag és a polgármester távollétében. Tehát olyan esztendőről készült a jelentés, amikor a bizottság még nem is létezett. A város vezetősége, éppen erre utalva, kétségbe vonta a jelentés jogszerűségét, a megállapítások tényszerűségét. Úgy vélték, mindaz, amit az irat tartalmaz, az egy szakelődő személyes megfigyelése, s nem a későbbiekben felállt bizottság véleménye.

Fiume közigazgatási állapotáról szóló jelentés a következőkkel kezdődik: Gróf Batthyány Tivadar kormányzót 1896 októberében hivatalából felmentették. Vele egy időben távozott a polgármesteri székből Giovanni Ciotta is. Az 1897-es év tehát a kormányzóságot és a városi

törvényhatóságot vezető nélkül találta. Az új választásokig a kormányzói teendőket báró Abele Rezső, a polgármesteri feladatokat Gelletich Miklós alpolgármester látta el.

Érdemes néhány mondat erejéig Ciotta személyénél elidőzni. Giovanni Ciotta 1869 és 1875 között Fiumét képviselte a magyar országgyűlésben. 1872-ben választották polgármesterre. Életrajzírói nagy tekintélyű, tiszteletet parancsoló személyiségként, Magyarországra őszinte és hűséges barátjaként említik. Őt tartják a modern Fiume megteremtőjének. 1848-ban, a horvát hatalom idején kiállt a város autonómiájáért, s a leghangosabb szószólója volt a város Magyarországhoz való visszacsatolásának. Polgármestersége idején a magyar kormány tiszteletben tartotta a város autonómiáját és olasz jellegét.

1884-ben Ciotta támadások keresztútjába került. Súlyos vádakkal illették (helybeli lapokban üzérkedéssel, telekspekulációval vádolták, s nem alaptalanul, továbbá ártalmára volt a költséges színházépítés is), népszerűsége erősen csökkent, s ez elvezetett lemondásához. A kormányzóság mindent elkövetett, hogy visszavonulása a legnagyobb csendben történjen. Érdemeit elismerték, jegyzőkönyvbe foglalták, rendjeleket adományoztak neki. Megtarthatta az osztrák–magyar Lloyd igazgatótanácsi tagságát is. „...*Miután több oldalról s Triestből is azon kérdés intéztetett hozzám, hogy valljon a kormány ezen jövedelmező állást hajlandó lesz-e továbbra is Ciottának, mint magán embernek meghagyni? Kénytelen vagyok ezen dolgot felemlíteni és oda nyilatkozni, hogy igen méltányosnak tartanám, ha az állomás Ciottának meghagyatnék.*” – írta Zichy Ágost kormányzó a belügyminiszternek. Ciotta azonban továbbra is bizalmat kapott, ezt követően még tizenkét évig állt a város élén.

Giovanni Ciotta hosszú időn keresztül számba vehető ellenzék nélkül irányította a várost, elbízta magát, az úgynevezett „hivatalos szavazatokra” támaszkodott. A választókkal való kapcsolattartást elhanyagolta, támogatásukat elveszítette.

Ciotta 1896-ban, 24 évi polgármesterség után távozott hivatalából. Amikor gróf Batthyány Lajos kormányzót felmentették, ő is benyújtotta lemondását. Távozásával egy egészen új politikai kurzus vette kezdetét.¹⁰

3.1. Az 1897-es évek főbb eseményei

1897. január elejétől már folyamatosak voltak az ütközések a magyar kormány és a város vezetői között – olvasható a jelentésben. A konfliktusok halmozódtak.

Január 4-én a város képviselőtestülete az ügyvédi és a bírói kar képviselőivel jogi kérdésekről tanácskozott. Az értekezleten, melyen az Igazságügyi Minisztérium tanácsosa (Lányi) elnökölt, a sommás (azaz gyorsított) eljárás, az örökösödési eljárás, a fizetési megtaggyásról szóló törvények, az ügyvédi rendtartás és a bírói ügyvitel kérdéseivel foglalkoztak. A tanácskozás egyik igen érdekes és izgalmas mozzanattal indult. Erasmo Barčič az ülés kezdetén nyilatkozatban tiltakozott a tárgyalás napirendi pontjai, illetve az esetleges eredmények miatt, mondván azok elfogadása, illetve alkalmazása sérti az 1868. évi 30. törvénycikkben lefektetett elveket. Tiltakozásának bejelentése után az üléstermet véglegesen elhagyta. Erasmo Barčič kikötőváros egyik prominens horvát személyiségének számított. Családja már kétszáz éven át volt jelen Fiume vezetésében (tanácsosok, jogászok, vállalkozók). Erasmo Barčič Padovában szerzett jogi diplomát, s Fiume Horvátországhoz kapcsolásának tántoríthatatlan híve volt.

Az értekezlet másik fontos momentuma az irredenta érzelmű Francesco Vio ügyvéd köré csoportosult képviselők fellépése volt. Ők az ellen tiltakoztak, hogy a bíróság a gyorsított eljárások során olasz nyelvű periratok mellett magyar nyelvű mellékleteket használjon. (Tehát a nyelvhasználat sérült volna.) Vio elérte, hogy a városi képviselőtestület is tiltakozó határozatot hozzon. (Francesco Vio Budapesten, a Kereskedelmi Akadémián tanult.)

Január 19-én és 20-án dr. Várdai Sándor miniszteri tanácsos jelenlétében a város „vézélemeinek” részvételével megbeszélést tartottak a fiumei közigazgatási állapotokról. Eközben Várdai információkat szerzett a rendőrség esetleges államosításának várható következményeiről is.

Január 28-án lezajlottak a képviselőtestületi próbaválasztások. A győzelmet az Autonóm Párt szerezte meg. Az Autonóm Pártot a kiváló jogász, Michele Mayländer alapította 1896-ban. Maga az autonóm mozgalom a fiumei olaszok magyarbarát szárnyából nőtt ki. Lapjuk a Difesa (1899) az első modern politikai lap volt Fiumében.

Az Autonóm Párt óriási támogatottságában és győzelmében nagy szerepet játszott az olasz nyelv fenyegetettségének hangsúlyozása. Az „autonómok” elnöküket, Michele Mayländeret szerették volna a polgármesteri székekben látni. (Mayländer Budapesten szerzett jogi diplomát.) Mayländer megválasztását sikerült is keresztülvinniük (1897. február 19.) A megválasztást az uralkodó megerősítette, és az új polgármester az előírt hivatali esküt a március 25-én báró Abele Rezső előtt letette.

Az újonnan megalakult képviselőtestület – eltekintve Francesco Vio által beterjesztett Bach-féle sajtótörvény eltörlését célzó előterjesztésétől (ez a törvény Fiumében élt legtovább) – augusztus 11-ig nem foglalkozott általános ügyekkel. Akkor határozták el Mayländer indítványára, hogy a kormányzóhoz és az igazságügy miniszterhez emlékiratot, az országgyűlés két házához pedig tiltakozó iratot intéznek az 1896. évi 33. tc. (bűnvádi perrendtartásról szóló) életbeléptetését célzó törvényjavaslat sérelmesnek tartott rendelkezései miatt, mivel azok sértették Fiume autonómiáját, ill. azért, mert a javaslatot megelőzően a képviselőtestületet nem hallgatták meg. Ezt követően Mayländer vezetésével küldöttség ment a kormányzóhoz és az igazságügy miniszterhez, hogy a sérelmesnek tartott rendelkezéseket megváltoztassák.

A küldetés eredményeiről az 1897. évi augusztus 23.-án a képviselőtestületnek beszámoltak. Sikerről nem beszélhettek, hiszen annak ellenére, hogy ügyüket gróf Batthyány Tivadar országgyűlési képviselő is támogatta, a kifogásolt törvényjavaslatokat a parlament mindkét háza változtatás nélkül elfogadta. Mayländer beszámolójában kiemelte: ha a kormánynak jó szándékai lettek volna Fiumével szemben, s ha respektálni akarta volna a város jogait, eleget tett volna a fiumeiek kérésének. Kijelentette, hogy a kérdést „elaludni” nem hagyja, „..., hogy ő e törvényt végrehajtani nem fogja, ... s ha a törvény közben módosulást nem szenvedne, más podestára hagyja egy oly törvény végrehajtásánál a közreműködést, a mellyel a fiumei autonómia lerombolására az első lépések megtételnek.”

Az autonómia elvesztése miatti aggodalom további lépésekre készítette a városi képviselőtestület tagjait. Az 1897. szeptember 3.-án tartott ülésén a képviselőtestület elutasította a törvényszéki elnök azon javaslatát, hogy az új betétszerkesztési törvényt tárgyaló két értekezletre a testület két tagot küldjön. Indoklásul kijelentették, hogy a képviselőtestület hatáskörébe tartozik minden Fiuméba bevezetendő törvény és az arra vonatkozó rendeletekről dönteni. A Rappresentanza e jogáról le nem mond, maga hatáskörében tárgyalja a kérdéses ügyet, véleményét, pedig közvetlenül a miniszterelnökhöz terjeszti fel, ezért a tárgyalásokról távol marad.

A feszültség folyamatosan növekedett, főleg azért, mert a kormány szándékairól a legképtelenebb hírek kaptak szárnyra, s ezeket nem ellensúlyozták a képviselőházban elhangzott felszólalások sem.

1897. november 12-én a Budapestről visszatérő Mayländer képviselőtestületi ülést hívott össze, ahol a történetek kapcsán kijelentette, hogy a megalakítandó közigazgatási bizottság a státútum főbb rendelkezéseit hatályon kívül helyezi. Bár – szavai szerint – a közigazgatási bizottságról elvi okokból rosszat mondani nem lehet, „mégis sérelmes a kormány eljárása, a mellyel figyelmen kívül hagyja Fiumének az 1868. évi 30. törvénycikk

66. §-ában biztosított meghallgatási jogát, amint ezt a Miniszterelnök úr egész határozottan kijelentette, hogy a behozandó törvények érdemében a rappresentanzával tárgyalásokba bocsátkozni egyáltalán nem akar s nem is fog.”

A kormányzati politika elleni tiltakozásul Francesco Vio határozati javaslatot terjesztett be, melyben hangoztatta: „... törvényes eszközökkel a kormánnyal, mely jogaitak lábbal tiporja, harcolni nem képesek, mandátumukat Mayländerrel egyetemben leteszik”. A lemondást a képviselőtestület elfogadta. Ismét csak a liberálisok maroknyi csoportja maradt hivatalában. Az ülés végeztével kiobbantak az első utcai zavargások. Komolyabb rendbontás ekkor még nem történt.

1897. november 19.-re a kormányzó a közigazgatási törvényről újabb tárgyalást kezdeményezett. A Budapesten tartott találkozón a meghívottak közül az „autonómok” nyomására az egy fő Kuranda Emilen kívül senki nem jelent meg. A következő napon a közigazgatási törvény szövege változatlan formában megjelent.

Az utca népe által gyakorolt nyomás hatására az alpolgármesterek nem vállalták (nem akarták?, nem merték?) a városi ügyek vezetését. Ezért a belügyminiszter által közigazgatási bírónak kinevezett Abele Rezső a kormányzóság egyik tisztviselőjét, Gaál Tibort ruházta fel a polgármestert és a képviselőtestületet megillető hatáskörrel.

Az uralkodó az új kormányzót november 24-én nevezte ki.

A december 20-án megtartott választáson teljes egészében az Autonóm Párt jelöltjei győztek, a Liberális Párt egyetlen jelöltet sem tudott a képviselőtestületbe bejuttatni. Szorosán nem tartozik a történetekhez, de következett belőle, illetve az események befejező mozzanataként is értelmezhető, hogy az 1898-ra kitűzött polgármester-választás után az éppen megalakult képviselőtestület feloszlatták, mivel az ismét megválasztott Mayländer az esküt az újonnan életbeléptetett törvényekre nem volt hajlandó letenni. A megismételt választáson ismét Mayländer győzött.

A jelentés felveti a kormányzóság területén működő hivatalnokok politikai megbízhatóságát, ill. a politikai megbízhatóság vizsgálatának lehetséges eljárásait is. A fiumei születésű vagy már hosszabb ideje Fiumében élő állami hivatalnokokat tartották politikailag megbízhatatlannak. Mivel a politikai mozgalmak vezetői ügyvédek közül kerültek ki, ezért a város területén az ügyvédi tevékenység megkezdéséhez engedélyt kellett kérni az igazságügyi minisztériumtól, az engedély megadása előtt pedig informálódtak a kérvényező politikai magatartásáról. Így akarták elérni, hogy kormány- és alkotmányellenes politikai nézeteket valló személyek ne jussanak önálló ügyvédi gyakorlathoz. (Megjegyzendő, a városban működő óvónők, tanítók, tanárok politikai megbízhatóságáról is gyűjtöttek információkat.)

Az 1897-ben alkotott törvények némelyikének bevezetése félreértésekre és összeütközésekre adott lehetőséget Fiumében. Ugyanis a gyakorlat szerint az igazságügyi minisztérium vagy az igazságügyi miniszter hatáskörébe tartozott a bevezetésre váró törvények Fiume sajátos viszonyaihoz igazítása. (Ezekre a viszonyokra minden helyzetben hivatkoztak.) A módosítások bevezetése során az előző évekhez képest eltérés mutatkozott abban, hogy az igazságügyi minisztérium a képviselőtestületi tagok és más kompetens személyek részvételével a városban kívánta az egyeztető tárgyalásokat megtartani. Tehát szakítottak azzal a korábbi gyakorlattal, miszerint a módosítások kérdésében elsődlegesen a képviselőtestületet hallgatták meg.

3.2. További sérelmek

A kormányzat a központi felügyelet hatályos gyakorlásának szempontjából hátrányos körülménynek tekintette, hogy bár a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott 1868. évi 44. tc. rendelkezése szerint az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden

ágában a magyar, Fiumében a városi önkormányzat nyelve az olasz maradt. A város ügyiratai, felterjesztései s ezek mellékletei kizárólag olasz nyelvűek voltak. Az állapoton változtatni nem volt tanácsos, mert az a lépés minden politikai párt heves tiltakozását váltotta volna ki. A nyílt, erőszakos lépésektől pedig óvakodtak.

Gondot okozott a törvények olasz nyelvre történő fordítása. A fordítás általában az eredeti szentesítése után csak néhány hónappal készült el. Miután a törvények a kihirdetés után azonnal vagy nagyon hamar életbe léptek, a fordítás késedelmissége inkonvenieniciát okozott: a képviselőtestület a törvények tartalmát csak késve ismerte meg.

Ugyancsak problémás volt, hogy város csak azokat a rendeleteket ismerhette meg, amelyeket a kormányzóság olasz fordításban eléje tárt. Azok azonban, amelyek a hivatalos „Budapest Közlönyben”, a „Rendeletek Tárában” megjelentek, ismeretlenek maradtak. Ezen állapot kiküszöbölésére megoldás lett volna, ha a kormányzóság egy külön fordítót alkalmaz, azonban akkor már a kormányzóság feladata lett volna a Fiume területére vonatkozó hatályos rendeletek olaszra fordítása és közzététele.

Tervbe vették a kormányzóság mellett működő „nyilvántartási és bejelentési hivatal” felállítását. Ennek a hivatalnak a megszervezését közigazgatási szempontból azért is fontosnak tartották, mert ez lehetővé tette volna a statútum 17. paragrafusában foglaltak végrehajtását, miszerint „... a község pontos lajstromot köteles vezetni minden hozzá tartozó egyénről, rendszet szempontjából pedig a Fiumében mint tengeri kikötővárosban s vasúti s hajózási gócpontban nagy számban megforduló idegenek kellő ellenőrizhetőségét.”

Ugyancsak az autonómia elleni támadásként élték meg a városi szimbólumok használatának mikéntjét. A nemzeti szín és az ország címerének használatát a belügyminiszter által kiadott 1898. május 15-én 4642/I. szám alatt kiadott rendelet szabályozta. Azonban csak részben, mert a különféle intézmények hivatalos feliratain, pecsétjein használt címerek nem egyeztek meg a hivatkozott rendelet szerint a zászlón alkalmazandó címerrel. A rendelet a nemzeti lobogók kitűzésére vonatkozó némely előírása is ellenkezett a Fiumében kialakult gyakorlattal. Így például a fiumei királyi törvényszék a fentebb jelzett rendelet szerint külön címeres zászlót köteles kitűzni, míg feliratában, pecsétjeiben – valószínűleg azért, mert hatásköre a tengerészeti jog kiszolgáltatása tekintetében a horvát tengeremellék-re is kiterjedt – az egyesített címet használta. Ugyanezt a címet használta a királyi ügyészség, a királyi tanfelügyelő, a helybeli állami főgimnázium, a posta, a táviráda, a pénzügyigazgatóság s a fővámhivatal a megfelelő alárendelt hivatalokkal együtt. Az előírás szerint ezek a hatóságok a külön címerrel díszített zászlót voltak kötelesek használni. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy miután a tengerészeti hatóságnak kellett a végrehajtási intézkedéseket megtenni, a rendelet mellékletében felsorolt összes, neki alárendelt hivatal épületein (karantén, rév hivatalok, révkirendeltségek, világítótornyok, kikötői standardok) a közös kereskedelmi lobogót használták, míg a rendelet szerint a tengerészeti hatóság épületein az egyesített, a többiekben – amennyiben magyar területen feküdtek – a külön magyar címeres lobogót kellett használni. Némileg komplikálta a helyzetet e rendelet azon részének a végrehajtása, amely a törvényhatósági középületeket érintett. A statútum 4. paragrafusa szerint ugyanis „*Fiume szabad város és területén eddigi címere és színei megtartatnak*”. Erre hivatkozva az a gyakorlat alakult ki, hogy a törvényhatóság összes középületére mindenkor a fiumei címerrel ellátott piros sárga kék színű lobogót húzták fel. A dilemma az volt, hogy az előírt ünnepek alkalmával a törvényhatósági épületekre csak a külön címeres magyar lobogót vagy mellé a fiumei zászlót és címet is kitűzők-e. Ha igen, akkor a két lobogót egymás mellé vagy alá helyezték el, és milyen sorrendben vonják fel.

Mindezek közrejátszottak a viszony végleges és visszafordíthatatlan megromlásához.

JEGYZETEK

1. Az 1776-ban kibocsátott rendelet a várost Horvátországhoz csatolta, s kimondta, hogy azt a magyar udvari kancellária a horvát királyi kancellária útján ellenőrizze és igazgassa. Mindez történt annak ellenére, hogy a fiumeiek határozottan kérték: városukat közvetlen és külön kapcsolják a Magyar Koronához.
2. Král Vilmos–Szántó Andor (1901): Fiume államjogi helyzete. Az 1868: XXX. törvénycikk. Kilian Frigyes Kir. Magy. Egyetemi Könyvkereskedése n. Budapest. 66-74. old. (Az 1868. XXX. törvénnyel Magyarország és Horvátország között nem jött létre megállapodás Fiume kérdésében.)
3. A város közigazgatási rendszeréről részletesebben szól dr. Sziklay János és dr. Borovszky Samu szerkesztésében közzétett Fiume és a Magyar–Horvát tengerpart c. kötet. Fiume közigazgatása fejezete. p. 310-318. (Magyarország vármegyéi és városai. Az „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Kiadó. Budapest, 1896.) Az említett fejezetet Brelich Ernő írta.
4. A dokumentum eredeti példánya a Rijekai Állami Levéltárban (Državni Arhiv u Rijeci, tovább: DAR) lelhető fel N 198 szám alatt, hely nélkül. Lásd még: Král- Szántó (1901). Fiume államjogi helyzete. Kilian Frigyes Kir. Magy. Egyetemi Könyvkereskedése. Budapest., továbbá: Cieger András (2005): Közigazgatási önkormányzatok. In. Gergely Jenő (szerk.): Autonómiák Magyarországon 1848. 2000. I. kötet. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó. Budapest
5. DAR. N 198 szám 1. old.
6. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 185. csomag. 59/1891. szám. alatt 1163/1884.szám.
7. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 156/1883. szám. A belügyminiszter a közigazgatási bizottság életbeléptetése, esetleg az 1883. XLIV. tc. által ezen bizottságra ruházott teendőknek helyben mely hatóságra leendő átruházása tárgyában.
8. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok 102/1909. szám.
9. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 90/1898. szám. Jelentés Fiume 1897. évi közigazgatási állapotáról (1898. június 15-én).
10. Samani, Salvatore (1975): Dizionario biografico Fiumano. Venecija. továbbá: DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 90/1898. szám. Jelentés Fiume 1897. évi közigazgatási állapotáról (1898. június 15-én).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cieger András (2005): Közigazgatási önkormányzatok. In. Gergely Jenő (szerk.): Autonómiák Magyarországon 1848 2000. I. kötet. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Fiume és a magyar–horvát tengerpart (1896). (Magyarország vármegyéi és városai.) Szerk. Sziklay János, Borovszky Samu. „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- KRÁL Vilmos–Szántó Andor (1901): Fiume államjogi helyzete. Kilian Frigyes Kir. Magy. Egyetemi Könyvkereskedése, Budapest.
- S. Pallós Piroška: Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni ... Dávid Kiadó, Kaposvár, 2012.
- SAMANI, Salvatore (1975): Dizionario biografico Fiumano. Venecija. (Fiumei életrajzi lexikon)
- ZIČ, Igor (1998): Kratka povijest grada Rijeke. (Rijeka rövid története.)

SZÁVAI FERENC*

VEGYES VÁLASZTOTT DÖNTŐBÍRÓSÁGOK (FIUME TERÜLETÉN KELETKEZETT PÉNZÜGYI KÉRDÉSEK RENDEZÉSE)

ABSTRACT

The work of mixed court of arbitration (the closing of financial issues of the late Fiume).

The closing peace-treaties of the First World War caused several conflicts between the majority and minorities in a particular national country. We can find several petition, prayer and requests on financial, social and nationality issues from this period. The League of Nations ensured the peace in the international field and delegated the conflict's disposal to the arbitration court to be able to solve the problem of the controversial territories in a peaceful way. One of these organization was the Hungarian-Italian arbitration court (with particular attention devoted to the issues of Fiume) where Hungary has been represented – next to his several arbitral work – by Joseph Sztérényi.

1. Fiume és Isztria az első világháború után

Fiume jogállása és története sok érdekes kérdést vet fel a mai olvasó számára. „Corpus separatum”-ként 1779-ben csatolta Mária Terézia közvetlenül a magyar koronához. A történelem viharai hol horvát igazgatás alá, hol osztrák fennhatóság alá sodorta. 1867-ben ismét a magyar kormány igazgatása alá került, jogállását az 1868-as horvát-magyar kiegyezési törvény rendezte. A magyar és horvát jogi felfogás eltért egymástól, de Ferenc József 1868. november 8-i leiratában lényegében a magyar álláspontot támogatta. A jogi ellentmondások ellenére viszonylag nagy autonómiával rendelkezett Fiume, hivatalos nyelve az olasz maradt.¹

Az első világháborút lezáró békerendszer alapján a város a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került volna.² Magyarország a trianoni békeszerződés 53. cikkely értelmében lemondott Fiume és a környező részek területéről, ami korábban a Magyar Királysághoz tartozott. Kötelezte magát egyben a területre vonatkozó egyezmények betartását illetően, és a megállapított állampolgárság elfogadására.³

Olasz szabadcsapatok vonultak be a városba 1919 őszén, őket nem tántorította el a Rapallói Egyezmény sem, ahol 1920 novemberében megállapodott a délszláv állam az olaszokkal Fiume függetlenségében és szabad városi státusában. A város azonban a békétlenség fészke maradt, a választások után 1924 januárjában egyezett meg Mussolini és I. Sándor király a szabad állam végleges felszámolásáról. A várost olasz, Susak kikötőjét pedig szerb–horvát–szlovén fennhatóság alá vonta. A város, a terület az Isztriai-félszigettel olasz fennhatóság alá került.⁴

Az első világháborút lezáró cессio-szerződések (terület átadás) konfliktusait a választott vegyes döntőbíróóságok előtt igyekeztek feloldani a felek. Magyar részről ebben a munkában kiemelt szerepet játszott Sztérényi József, aki erre a feladatra felkérést kapott több bíróság keretében a magyar érdekek védelmére. Ennek egyik feladata volt az olasz–magyar vegyes döntőbíróóság magyar képviselte.

* Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem.

2. Az utódállamokban keletkezett vitás vagyoni, kártérítési, nyugdíj és állampolgársági ügyek

Az első világháború egy csapásra véget vetett a folyamatos béke optimizmusnak. Az új biztonsági rendszer immár az egyensúly politika helyett a kollektív biztonságra alapozódott, a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) megalakításához vezetett. Az USA részt vett a párizsi béke kidolgozásának szakmai munkájában, azonban elutasította azt. Az elképzelés, miszerint a Népszövetség köré kollektív biztonsági rendszer szervezésével megőrizhető a világbéke – mint ahogy később tapasztalhatták – idealisztikus volt. Az elképzelés és a szervezet vereséget szenvedett a totalitárius rendszerekkel szemben.

Az első világháború után egyben megszületett a diplomáciatörténet, a nemzetközi kapcsolatok története.⁵

A Nemzetek Szövetségének Egységokmányában első helyen szerepelt a háború elkerülésének kötelezettségvállalása, ez azonban többet jelentett, mint egy pusztán terminológiai megjelölés, ezzel egyben a nemzetközi jog egy területének szabályozása kezdődött el, ami a 19. században már elkezdődött és a 20. században uralkodó kritériumnak bizonyult: a nemzetközi jog egy fejlődő területének tendenciája.

A Népszövetség alapokmányában a háború elhárításának három területe volt jelen: fegyverzetcsökkentés (8–9. cikkely), a vitás kérdések (döntőbíróság) kezelése (11–15. cikkely), a biztonság (10, 16. cikkely).

Különösen a 11. cikkely jelentőségét kell kiemelni, mivel eddig erre kevés figyelem összpontosult. A szervezet nem a 19. századi európai koncert tagja, hanem egy világsszervezet kívánt lenni, egyben dokumentálta az egykori ellenséges államok (vesztes országok) hamaros felvételét a Nemzetek Szövetségébe.⁶

A megalakításában alapvető szerepet játszott Wilson amerikai elnök, mégis határfokát jelentősen befolyásolta, hogy az USA távol maradt a szervezetbe történő belépéstől.

A húszas években azonban sok esetben tudott vitás kérdéseket csillapítani, megoldani, a harmincas évek elején a leszerelési elképzelései kudarcot vallottak. Még a marseilles-i merénylet kapcsán is pozitív eredményeket tudott felmutatni, de a harmincas évek közepétől sorra hagyták el a szervezetet a fegyverkező államok és gyakorlatilag tevékenysége eredménytelenné vált.⁷

A Nemzetek Szövetsége a biztonságpolitika mellett, annak részeként fontos hangsúlyt fektetett a vitás kérdések békés rendezésére, adott esetben, saját hatáskörben, illetve a vitázó felek döntőbíróságainak felállításával és segítségével. Ez nem a Hágai Állandó Döntőbíróság működését és hatáskörét érintette, hanem a két vitapartner vegyes döntőbíróságát. Ebből a szempontból az első világháborút lezáró békerendszer rengeteg kérdést nem, vagy csak homályosan szabályozott, sokszor az élet produkált rendezésre váró kérdéseket. Nem beszélve az országok ellenérdekeltségéről, vagy éppen a nemzetközi előírások be nem tartásáról. Természetesen voltak olyan ügyek, amelyek az államok közötti utódlásból származtak, a területátadás rendezéséből és következményeiből, de a korábbi államalakulat vagyonának, aktíváinak és passzíváinak megosztásából is.

Különösen indokolt volt ez az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése esetében, hiszen utódállam nélkül tűnt el, úgy, hogy szinte letörölték Európa térképéről.

A Nemzetek Szövetsége a béke biztosításában fontos szerepet tulajdonított a vitás kérdések megoldására, szabályozására, ebben ajánlotta a Szövetség tagállamainak, hogy vegyes választott döntőbírósgot működtessenek.

A nemzetközi szervezet tevékenységi körébe tartozott a kisebbségi ügyek rendezése, kisebbségek védelme, valamint a mandátum-rendszer működtetése. Emellett feladatai között volt Danzig szabad város ügye, az Európai Egység kérdésével kapcsolatos bizottság mű-

ködtetése és szervezése. Nem véletlen tehát az sem, hogy a páneurópai gondolatot éppen a szervezet keretein belül hirdették meg.⁸

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor a térségben alakult új államoknak számos kérdésben alakult ki nézeteltérése, de a szövetséges és más államokkal is. Külön érdekes az Osztrák–Magyar Monarchia területén alakult államok vitája, azon belül is a reáluniót alkotó két fél, az osztrák és a magyar partner ilyen jellegű vitája.

Az Egyesült Nemzetek Szövetsége a vitás kérdések szabályozásának négy módját, lehetőségét különböztette meg:

1. Az Egységokmány 11. cikkelyének megfelelően indirekt módon történő rendezést,
2. A 13. cikkely alapján döntőbírói úton, bírósági eljárás keretében,
3. A 15. és 17. (1. és 2. bekezdés) cikkelynek megfelelően, olyan eljárás keretében, amit a Szövetség gyűlése megvizsgál, majd határozatot hoz,
4. A 19. cikkely alapján az egyes esetekre érvényes jogszabály megváltoztatásával.⁹

A döntőbírói rendezést az Egységokmány 13. szakasza részletezi, ennek érdekessége, hogy azokban az esetekben javasolta a döntőbíróságok működtetését, amikor a kérdés diplomáciai úton nem kielégítő módon intézhető el, illetve a nemzetközi kötelezettségek megszegésének esetén. Olyan döntőbíróság dönthetett, aminek összetételében a felek megállapodtak, közöttük lévő egyezség jelölt ki. A felek kötelezték magukat az ítélet végrehajtására, ha nem, a Tanács indítványozott az ítélet végrehajtására megfelelő intézkedéseket.¹⁰

A Magyar Királyságot ölelő államokban meg kellett oldani az optánsok panaszait, de fontos volt az állampolgársággal és nyugdíjakkal összefüggések kérdések rendezése.¹¹

Itt elsősorban a „Római Nyugdíj-Egyezményről” volt szó, amit 1922. április 6-án kötöttek, illetve Ausztria olyan egyezményei Olaszországgal, Jugoszláviával, Lengyelországgal, Romániával és Csehszlovákiával, amit a fenti egyezmény nem szabályozott. Az utóbbi egyezményeket 1930. november 30-án kötötték, vonatkozott ez a fenti országok, községek és körzetek nyugdíjasaira. Végül 1929. február 3-án kötött kétoldalú egyezményt kell megemlíteni az előlegképpen kifizetett nyugdíjak és ellátások, egyéb illetmények tárgyában.

Érdekes eset volt az erdélyi illetőségű román katonai nyugdíjasok ügye (72 nyugdíjas, 70 özvegy és árva), akik a magyar kormányhoz fordultak nyugdíj megállapításáért és folyósításáért. A miniszterelnök szakértőket bevonva a trianoni békeszerződés 199. cikkelyére hivatkozva azt a véleményt alakította ki, hogy Magyarország nem fizethet nyugdíj előleget, viszont ígéretet tett arra, hogy közben fog járni az ügy megoldása végett a román kormánynál.¹²

Ugyanakkor Daruváry tájékoztatta a miniszterelnököt arról, hogy Magyarországot Olaszország Rómába hívta a már végbement tárgyalások folytatására.¹³ A magyar fél minisztertanácsi megvitatás után arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem tartják szükségesnek a Rómába történő elutazást, mert az 1922. áprilisi római konvenciónál kedvezőbb határozat nem születhet, illetve tartani lehet attól, hogy az olaszok újabb kérdéseket vetnek fel.¹⁴

Tárgyalások folytak Ausztria és Magyarország között az alapítványok, köztestületek hovatartozásáról, elő konferenciát hívtak életre az 1924. december 1-jei Római konferenciára. A közös alapítványokkal kapcsolatban Rómában foglalkoztak 1925. október 14-én.¹⁵

A magyar minisztertanács osztrák javaslatra tárgyalta és állást foglalt az ingó és ingatlan vagyon ügyében. Az előbbi tekintetében bizonyos kulcs szerinti felosztását javasolták az összes állam között, az ingatlanok tekintetében pedig a területi elvet mondták ki, nevezetesen azt, hogy az annak az államnak a tulajdona, amelyik állam területén helyezkedik el. Ezek az elvek már megfeleltek a későbbi vagyon, adósság megosztási gyakorlatnak.¹⁶

Szintén tisztázatlan volt és jogi úton megválaszolandó Habsburg Vilmos főherceg Rubes Larischenko alezredes útján tett kérése a magyar kormányhoz magyar állampolgár-

ságának elismerése ügyében. Ez a kérdés érintette a kettős állampolgárság kérdését, de csak az ország területén maradtakra érvényesítették a magyar állampolgárságot az igazságügy miniszteri válasz szerint.¹⁷

Már 1925 nyarán szóba került már a csak 1930. szeptember 15-én megvalósuló osztrák–magyar választott bíróság elnöki tisztének a betöltése. Sztérényi St. Joachimstal-ból írt levelei világitanak arra rá, hogy ez magyar részről is számos taktikai elemet tartalmazott, több név szerepelt ezekben, elsősorban a nemzetközi parlament és pénzügyi szervezetekből. A miniszterelnök a több holland, svéd jelölt közül Erik Marcus von Württemberg báró, volt svéd külügyminiszter jött szóba, akinek felkérését Bethlen azért is támogatta, mert személyesen ismerte őt.¹⁸

1925. június 1-jén azonban az egykori kereskedelmi miniszter báró Sztérényi Józsefet nevezték ki döntőbírónak magyar részről, osztrák részről pedig 1925. szeptember 1-jén Dr. Viktor Kienböck pénzügyminisztert.¹⁹

Ebből a szempontból az osztrák–magyar döntőbíróság felállítására a Velencei Egyezmény 1921. október 13, majd a Burgenlandi Egyezmény 1923. február 26 tett említést, tényleges megalakítására 1925 nyarán–őszén került sor, alapját képezte az 1930. szeptember 15-én megalakult lausanne-i osztrák–magyar nemzetközi döntőbírósnak, amely 1938 áprilisáig működött, ténylegesen 1940 májusában fejezte be tevékenységét.

A közös vagyontárgyalások 1925-re immár a döntőbírói szakaszba léptek, gyakorlatilag 1923-tól ezeken Sztérényi Józsefnek döntő szerepe volt, aki 1925 nyarától egyben döntőbíróként működött közre. Bethlen Istvánnak írt levelében szóvá tette a magyar érdekek lehető legjobb megvédésére tett előkészületeket, egyben javasolta 1925 júniusában, hogy az udvari vagyon kérdésében külön képviselőket kellene szakértőként az ügybe bevonni. Javaslatba hozta Károlyi Árpád, Szekfü Gyula és Eckhardt Ferenc szakértői bevonását. A levéltári ügyek elintézésére a kultusz- és a külügyminiszter urakat hozta javaslatba. Mivel a választott döntőbírói poszt a legbizalmasabb érintkezést jelentette, javaslatba hozta Hauer Gyula pénzügyminisztériumi helyettes államtitkárt a kapcsolat koordinálására. A miniszterelnök eleget is tett Sztérényi kérésének.²⁰

A semleges olasz fennhatóság alatt lévő terület alkalmat adott a két tulajdonképpeni államalkotó nemzet által képviselt új államoknak arra, hogy vitás kérdéseiket kezeljék. Nyilván ennek lehettek mindemellett emocionális okai is, hiszen a terület az egykori osztrák és cseh, valamint magyar elit kedvelt üdülőhelye volt.

1926. március 8–16. között zajlottak a döntőbírói tárgyalások Ausztria és Magyarország között, a két választott bíró az osztrák fél kérésére semleges területen találkoztak egymással, az Isztriai félszigeten az egykori híres fürdőváros Abbazia (Opatija) közelében, mintegy hat kilométerre fekvő Lovran (Laurana) városkában. Ami ekkor olasz fennhatóság alatt volt. Sztérényi választott bíró pénzügyminiszternek írt feljegyzéseiben felvázolta, hogy a Laurana Hotelben már az első nap meglátogatta őt Viktor Kienböck egyeztetés céljából, több nap megtette ugyanazt.

A Lovran szálloda tulajdonképpen Villa Blankenstein és Villa Beauregard részekből áll. A tulajdonos gróf Marie Blankenstein számára készített villát 1880 körül kezdték építeni és 1909-ben fejeződött be. A mester lovranei illetőségű Andrea Rubinich volt, aki Carl Seidl tervei alapján készítette el a nyaralót. A Villa Beauregard panziót 1899/1909-ben Gabriel Schattenfroh részére Johann Töpfl építette.²¹

Sztérényi Józsefet a magyar–román optánsperек rendezésére is felkérték, a San-Remo-i tárgyalásokat készítette elő. A rendkívül kényes birtokperек és alapítványi ügyek, kártérítések problémáját többszintű javaslattal igyekezett előkészíteni, azonban a nemzetközi szerződések és diplomáciai helyzet nem adott lehetőséget a végleges rendezésre.²²

Az Anschlusst követően a berlini Magyar Követség érdeklődött az osztrák katonai felszerelés iránt, aminek megszerzését összekapcsolta az egykori osztrák–magyar katonai

ingó vagyon követelésével. Mivel ekkor még ezt leltározták ezeket a tárgyakat, illetve a német fél még nem nyilvánította ki tárgyalási szándékát, a megoldással várni kellett.²³

A magyarországi békeszervezetek, a Népszövetséget támogató magyar békeegyesület és a feministák egyesülete 1925. augusztus 26-án levelet intéztek a miniszterelnökhöz, amiben kérték, hogy tegye magáévá a Kötelező Döntő Bíróság elvét a vitás ügyek rendezésében.²⁴

Az Egyesült Államok, Ausztria és Magyarország a külön békeszerződések alapján Magyarországot és Ausztriát terhelő pénzügyi kötelezettségek megállapítása tárgyában létrejött 1926. évi II. tc.-ben foglalt „Egyezmény” keretében Washingtonban felállította a Tripartite Claims Commission 1926. január 25-én megkezdte működését. A vegyes döntőbíróóságban Magyarországot Dr. Boér Elek képviselte, aki munkáját 1926. április 6-án meg is kezdte.²⁵

A nemzetközi döntőbíróóság létrehozása éppen a hágai és a párizsi határozatok után történt 1930. szeptember 15-én. Ezután a Magyar Királyság egy fő és két mellékkeresetet, Ausztria pedig egy viszont keresetet nyújtott be, és nagy számú periratot több ezer nyomdai oldalt cseréltek ki egymás között. A magyar kereset az osztrák állam által vitatott magyar társtulajdon körül forgott, igényt jelentett az udvari vagyonra, múzeumokra, udvari könyvtár egyes állományaira, egyéb gyűjteményekre, a külügyi szolgálat vagyongyűjteményére, a katonai vagyonra. 1938-ra a döntőbírói tárgyalásokon a semleges elnök segítségével mindkét fél (Ausztria és Magyarország) minden kereseti pontot tekintve egyezmény formájában megállapodott, kivéve az új Ausztriában lévő katonai ingatlan vagyon kérdését.

Ezeket a megállapodásokat részben aláírták és mindkét állam részéről jóváhagyták, részben pedig 1938-ig csak parafálták, mialatt annak formai aláírását és ratifikálását Magyarország egy bizonyos időre fenntartotta, és a még nyitott magyar kereset 1938-ban vagy bírói döntéssel, vagy egyezséggel kívánta megoldani.

A még el nem intézett kereseti pont alapján Magyarország 450 millió aranykorona összeget kért az egykori közös katonai ingatlanok értéke után, ami a kvótaarányos megosztás alapján kellett, hogy Magyarországot az megillesse.

1938 elején a kereset állása a bizonyítási eljárásnál tartott. Mivel az meglehetősen bonyolult volt, annak tényszerű véghezvitele éveket vett még igénybe. Egyébként a korábbi magyar miniszterelnök, a korábbi osztrák kancellárnak 1938 tavasza előtt átnyújtott egy jegyzéket, amivel egy ismételt egyezségen fáradozott, de ez semmi konkrétumhoz nem vezetett. Ausztria ezt is, mint a korábbiakat elutasította az egyezség megvalósításához szükséges, pénzügyi, az osztrák államháztartást terhelő áldozat meghozatalát.

1938 áprilisára a kérdésben a döntőbíróóság egy újabb ülést tűzött ki, de az osztrák képviselő március hónap eredményeit figyelembe véve a német kormányzat útmutatásainak megszületéséig azt lemondta.²⁶

3. Olasz–magyar választott vegyes döntőbíróóság (Fiume városának Olaszországhoz csatolásából származó pénzügyi kérdések rendezése)

Hasonló ügyek intézésére alakult az osztrák–olasz vegyes döntőbíróóság. Az osztrák–olasz döntőbíróóság elnökét 1931. november 25-én nevezte ki az osztrák minisztertanács. Az ő illetményét az elődje fizetésének figyelembe vételével állapították meg, a pénzügyminiszter és a kancellár teljes egyetértésével.

Az osztrák–olasz döntőbíróóság elnökét először 1925. október 27-én nevezte ki az osztrák minisztertanács, de a nyugalmazott dr. Hermann Mayr ügyész elnök az Olaszországgal fennálló nézeteltérések miatt csak jóval később kezdhetette el a munkát. Az ő illetményét a pénzügyminiszter és a szövetségi kancellári hivatal (igazságügy) teljes egyetértésével állapították meg.

Ha a döntőbíróóság nem működött, az illetmény ideiglenes és részleges megszüntetésre került, ekkor az eredeti illetmény ismét a pénzügyminiszter rendelkezésére állt az eredeti mértékben.

Ez a döntőbíróóság is egy osztrák és egy olasz szenátusból állt, az előbbi a korábbi gyakorlattal megegyezően egy osztrák és egy olasz elnök vezetése alatt működött. A szövetségi törvénytár 1930. 297. számon hozta nyilvánosságra, tevékenységét néhány hónappal 1931 előtt kezdte meg. Eddig a bécsi szenátusnál 68 ügy volt folyamatban, amiből mintegy 30-at elintézték. Tekintettel a körülményekre, hogy az osztrák–olasz döntőbíróósághoz 27 000 esetet jeleztek, még számos ügy elintézésre várt.

Az eddigi keresetek jogi szempontból nagyon bonyolultak voltak, a vitatott érték több millió schillinget tett ki, amit az osztrák állam semmiképp nem tudott teljesíteni. Mivel a törvénykezési illeték által ez nem volt megoldható, mert nem fedezte ezt az összeget, úgy a felszámoló hivatal által működtetett alapból, amit az 1926. március 17-i törvény (szövetségi törvénytár 66. szám) alapján az új olaszországi jogosultak osztrák adósainak befizetéseiből hoztak létre, és osztottak fel az új olaszországi adósok osztrák hitelezői között.²⁷

Az olasz–magyar gazdasági és diplomáciai kapcsolatok fontos területe volt a külkereskedelmi forgalom erősítése, mindemellett valóban Mussolini nyújtott szimpátiát a trianoni békeszerződést követő helyzetben esetleg annak revíziójához. A velencei tárgyalások, majd Burgenland egy részének hovatartozásában az olasz katonai jelenlét, továbbá a budapesti olasz–magyar vegyesvállalatokban való részvétel különös helyzetet teremtett az Olaszországhoz csatolt terület Fiume kapcsán történő pénzügyi rendezésben.

1922. szeptember 18-án vették föl Magyarországot a Népszövetségbe. Kétségtelenül a rendezés felé az 1923. február 23-i budapesti megegyezés mutatott lényeges lépést. Ez az ún. „burgenlandi egyezmény”, amit a nyugat Magyarország átadásával kapcsolatos pénzügyi és adminisztratív kérdések rendezésének tárgyában kötöttek, amely többek között a VI. pontjában kinyilvánították az egykori Osztrák–Magyar Monarchia aktíváinak és passzíváinak likvidálását és az egykori államadósságok ügyének baráti rendezését. A megegyezést a Velencei Protokoll alapján kötötték meg, ami a következő kérdések tisztázására törekedett: 1. felvetette az osztrák panaszokat Burgenland késői átadásával kapcsolatosan. 2. A jogi költségek fedezéséről döntöttek. 3. A lebélyegzett bankjegyekről döntöttek Burgenland területén, valamint ottani birtokokról és javakról. 4. Kétoldalú megegyezésekben rendezték az 1921. november 10-e előtti burgenlandi és a magyar oldalon fennálló követeléseket. 5. A megegyezés tárgyát képezte a Burgenlandban maradt hivatalnokok és nyugdíjasok ügye (ezt a későbbiekben szerződésben rendezték). 6. A közös vagyon kérdésében kifejezték szándékukat a felek, hogy döntőbírói úton rendezik baráti egyetértésben a kétoldalú államadósságokat. Ez a bíróság egy semleges állampolgárságú elnökből és egy osztrák és egy magyar képviselőből áll. 7. A döntőbíróóság költségeit együtt viselik, az egyes sajátos költségeket az adott ország.²⁸

Az egykori Fiume területén élők vagyoni és jogi kártérítését szintén egy döntőbíróóságra bízták, ami vegyes bizottságként működött és bizonyítási eljárás keretében ítélte meg a kompenzálást.

A fiumei pénzügyi és gazdasági kérdések rendezését megelőzte az Olaszország és Magyarország által kötött tíz évre szóló örökbarátsági szerződés, ami kitörést is jelentett a Magyar Királyságnak a diplomáciai elszigeteltségből. Az 1928. évi XXIII. törvénycikk lényege az 1927. május 27-én Rómában kelt pénzügyi egyezmény és egyezség becikkelyezése volt, vegyes döntőbíróágként működött, az olasz–magyar vegyes döntőbíróágnál bejelentett igények barátságos rendezését célozta. A kérdés rendezésére Szerényi Józsefet, olasz részről pedig Olaszország királya Benito Mussolinit (ekkor egyben miniszterelnök és külügyminiszter) delegálta.

Szterényi József egykori kereskedelemügyi miniszter kifejezetten ezen feladatokat kapta a döntéshozóktól, így az osztrák–magyar, olasz–magyar, román–magyar döntőbíróóságoknak is magyar delegáltja volt, aki jól ismerte az egykori Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági működését, illetve népszövetségi delegátusként is komoly ismeretanyagra tett szert. Ennek egyik kisebb volumenű, de fontos diplomáciai fejezete volt a Fiumében lévő magánszemélyek és társaságok kétoldalú követelésének kezelése a semleges, de inkább baráti Olaszországgal.

A megállapodás a Budapesten 1924. március 27-én aláírt „Pénzügyi Egyezményre” hivatkozva állapította meg teendőit. Alapvetően a tartozások és követelések rendezésében történt megállapodás, a hadikölcsönök fizetésére vonatkozóan és az olasz alattvalók kárára és sérelmére elkövetett felelősséget mondta ki.

A záró jegyzőkönyv kimondta a kettős megadóztatás elkerülését, valamint a tökevényon és társaságok kártalanítását Fiume területére. Mindemellett egyezséget kötöttek az olasz alattvalók által az olasz–magyar vegyes döntőbíróáságnál bejelentett bizonyos igények tárgyában. Ennek lényeges eleme volt a kiegyenlítési számla, amit az 1924. március 27-i egyezmény értelmében alapítottak. Az Olasz Királyi Kormány a magyar állampolgárok Olaszországban lévő javaik felszámolásáról Magyarország javára 4.000.000 lírát, a Magyar Királyi Kormány javára utal 1.000.000 lírát a hadikárt szenvedett olasz alattvalók követeléseinek kiegyenlítésére, amelyek az olasz–magyar vegyes bizottság előtt akkor bejelentve voltak.

A kiegyenlítési számlára vonatkozó eljárást nyilatkozattal szabályozták. A kérdés megoldását a vegyes döntőbíróási határozattal, illetve a két kormány megbízottainak közvetítésével kötött barátságos megállapodás révén kívánta szabályozni. Az olasz és a magyar hivatal 1928. évi január 1-jén fogják a kiegyenlítési külön számla rendezését megkezdeni.²⁹

A vegyes döntőbíróóság megszüntetésére az 1933. évi XIII. törvénycikkben történő az 1932. november 12-i római megállapodás alapján került sor. Az olasz–magyar vegyes döntőbíróáságnál folyamatban lévő ügyeket lezártak kell tekinteni, a költségbiztosítékot a levonások után vissza kellett adni.³⁰

4. Konklúzió

Az első világháborút lezáró békék konfliktushelyzetet jelentettek a többségi nemzet és államnemzet, valamint a kisebbségbe került állampolgárok között. A problémák kezelésében fontos szerepet töltöttek be a vegyes döntőbíróóságok. Nem csupán egyéni kérelmek, társasági keresetek láttak napvilágot vagyoni, de ellátási és állampolgársági ügyekben is. A nemzetközi rendszerben a béke biztosító a Nemzetek Szövetsége a konfliktusokat vegyes döntőbíróóságokra bízta, a vitatott területek és problémák békés megoldási eszközeként. Ennek egyik formája és szervezete volt az olasz–magyar vegyes döntőbíróóság, amit több más döntőbírói feladat mellett Szterényi József végzett magyar részről. Ezen vegyes döntőbíróóságok többsége a 30-as évek elején megszűnt, teljesítve feladatát. De volt olyan is, amely a második világháború végéig érvényben volt és nem született a főbb vitakérdésekben megoldás. A tevékenység amit Szterényi József döntőbíró végzett még teljességében nem került feldolgozásra, de annak részeredményei több ezzel kapcsolatos műben megjelennek. Különösen fontos lenne a kereskedelmi minisztériumban, a kvótatárgyalásokon végzett előkészítő munka, az ipari szakképzés, a tudományos közgazdasági szakíró, a politikus (felsőházi tag), a népszövetségi megbízotti eredmények mellett a fent néhány példával érzékeltetett választott döntőbírói tevékenység beillesztése ebbe az életpályába.

Mindenesetre jelezve a vitakérdések fontosságát ebben a tanulmányban a vegyes döntőbírói út fontosságára hívjuk fel a figyelmet, melyek forrásanyaga bőven rendelkezésre áll a nemzeti levéltárakban, ami további kutatásokat inspirálhat.³¹

JEGYZETEK

1. Ress Imre (2011): Fiume jogállásának ellentmondásai. *História*, 2011. 5–6. szám. 52–53. old.
2. László Gulyás–Lóránt Bali (2011): The Fiume question 1918–1920. *Öt Kontinens*. 2011/1. szám ELTE. Budapest. 143–150. old.
3. A trianoni békeszerződés szövege. www.trianon.hu/trianon/tria1920. 53.cikkely. 2013. szeptember 19.
4. Tarján M. Tamás 1924. március 26. Az olasz állam anektálja Fiume városát. www.rubicon.hu. 2013. szeptember 19.
5. Pál Mónika (2003): A nemzetközi kapcsolatok elmélete. In.: *Politika – Politikatudomány*. Szerkesztette: Gallai Sándor–Török Gábor. Aula Budapest, 2003. 161–162. old.
6. Otto Kimminich–Stephan Hobe (2000): *Einführung in das Völkerrecht*. Tübingen; Basel: Francke. 2000. 49–50. old.
7. Ormos Mária–Majoros István: Európa nemzetközi küzdőterén. Budapest, Osiris. 1998. 270–275. old.
8. *Kleines Handbuch des Völkerbundes*. Informationsabteilung, Genf, 1935. 81–117. old.
9. Uo. 81–85. old.
10. Vladár Ervin: Mi is a népszövetség? Budapest, 1930. Aktuális problémák. Kiadja a Magyar Külügyi Társaság. Szerkeszti Radisics Elemér. 1. füzet. A Nemzetek Szövetsége Egységök-mányának hivatalos magyar fordítása. – Az úgynevezett trianoni szerződést becikkelyező 1921. évi XXXIII. t.-c.-ben és az azt módosító 1929. évi XXXVI. t.-c.-ben foglalt szöveg. 75. old.
11. Lásd erről bővebben Szávai Ferenc: A Monarchia felbomlásából adódó vitás elszámolások In: Dévényi Anna, Rab Virág szerk.) *Receptek válságra: Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2007. 158–178. old.
12. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) – Miniszterelnöki Iratok (ME) – Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály (K 28) 1. csomó. 2. tétel. 5425/1923. 30-31. főlíó.
13. Uo. 4833/1924. irat
14. Uo. 4833/1924. irat 302. főlíó
15. Uo. 7347/1924.
16. Uo. 350-355. főlíó.
17. Uo. 8067/1925. 32-40. főlíó.
18. MOL K 28. 3. csomó. 7. tétel. 419/1925. Szerényi 1925. július 7-i és 1925. július 13-i levelei a pénzügyminiszternek. 486–488. főlíó.
19. Viktor Kienböck (1873-1956), Szerényi József (1861–1941). Österreichisches Staatsarchiv - Archiv der Republik – Bundesministerium für Finanzen. A továbbiakban: ÖStA – AdR- BMfF Dept. 17 Karton 98. Zl.: 5370/1925 és Zl.: 60725/1925. Lásd az osztrák–magyar döntőbírói tárgyalásokról bővebben Szávai Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei*. Az államutódlás vitás kérdései. Pécs, Pro Pannonia Kiadó. 2004.
20. MOL K 28. 3. csomó. 7. tétel. 419/1925. 481–485. főlíó.
21. Szávai Ferenc: Párhuzamos életrajzok. Viktor Kienböck és Szerényi József tevékenysége a két világháború között. In: Majoros István, Faragó Gábor, Forgó Zsolt, Háda Béla, Madarász Anita (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák: Székely Gábor 70 éves*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2012. 515–527. old.
22. Aradi Gábor: A San-Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete. Levéltári szemle. 52. 2002. 3. 24-38. old.
23. MOL ME-K 28 3. csomó 7. tétel. 1938-K-17844 1938. április 28-i berlini követségi és 1938. május 11-i külügyminisztériumi levél.
24. MOL ME – K 28. 5. csomó 16. tétel 5035/1925. sz. irat
25. MOL ME – K 28. 1. csomó 2. tétel 7347/1924. 520-534. főlíó.
26. Haselsteiner, Horst / Szávai, Ferenc (Hrsg.): *Dokumente des österreichisch-ungarischen Schiedsgerichtes in Lausanne (1930–1938)*. Frankfurt/M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001. 618 S., 35 Tab. *Analecta fontium mitteleuropaeorum*. Bd. 1 Herausgegeben von Horst Haselsteiner. 26–35. old.

27. Lásd erről bővebben Ferenc Szávai: Die Folgen des Zerfalls der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. St. Katharinen. Scripta Mercaturae Verlag. 2003. 115–116. old.
28. ÖStA-AdR-Bundesministerium für Äußeres (BMfA) – Staatsurkunden (a továbbiakban: Sturk), 13. Oktober 1921, Venedig – Protokoll über die zwischen der Republik Österreich und dem Königreich Ungarn vereinbarten Regelung der westungarischen Frage (Erwerbung des Burgenlandes).
29. 1928. évi XXIII. törvénycikk. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7742. 2013. szeptember 19.
30. 1933. évi XIII. törvénycikk. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7928. 2013-09-19
31. Ferenc Szávai: Die Folgen des Zerfalls der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. St. Katharinen. Scripta Mercaturae Verlag. 2003. 111–119. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aradi Gábor (2002): A San-Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete. Levéltári szemle. 52. 2002. 3. 24–38. old.
- Otto, Kimminich–Stephan, Hobe (2000): Einführung in das Völkerrecht. Tübingen; Basel: Francke. Kleines Handbuch des Völkerbundes. Informationsabteilung, Genf, 1935. 81–117. old.
- László Gulyás–Lóránt Bali (2011): The Fiume question 1918–1920. Öt Kontinens. 2011/1. szám ELTE. Budapest. 143–150. old.
- Ormos Mária–Majoros István (1998): Európa nemzetközi küzdőterén. Budapest, Osiris. 270–275. old.
- Pál Mónika (2003): A nemzetközi kapcsolatok elmélete. In.: Politika – Politikatudomány. Szerkesztette: Gallai Sándor–Török Gábor. Aula Budapest. 161–162. old.
- Ress Imre (2011): Fiume jogállásának ellentmondásai. História, 2011/5–6. szám. 52–53. old.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pécs, Pro Pannonia Kiadó.
- Szávai Ferenc (2007): A Monarchia felbomlásából adódó vitás elszámolások In: Dévényi Anna, Rab Virág szerk.) Receptek válságra: Pénz és gazdaság a 20. század első felében. Pécs: Pro Pannonia Kiadó. 158–178. old.
- Szávai Ferenc (2012): Párhuzamos életrajzok. Viktor Kienböck és Szerényi József tevékenysége a két világháború között. In: Majoros István, Faragó Gábor, Forgó Zsolt, Háda Béla, Madarász Anita (szerk.): Háborúk, békék, terroristák: Székely Gábor 70 éves. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. 515–527. old.
- Vladár Ervin (1930): Mi is a népszövetség? Budapest. Aktuális problémák. Kiadja a Magyar Külügyi Társaság. Szerkeszti Radisics Elemér. 1. füzet. A Nemzetek Szövetsége Egységokmányának hivatalos magyar fordítása.

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár – Miniszterelnöki Iratok (ME) – Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály.
- Viktor Kienböck (1873–1956), Szerényi József (1861–1941). Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik – Bundesministerium für Finanzen. A továbbiakban: ÖStA – AdR- BMf Dept. 17 Karton 98. Zl.: 5370/1925 és Zl.: 60725/1925.

KAPOSI ZOLTÁN*

EGY SZLAVÓNIAI NAGYBIRTOK GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI (18–19. SZÁZAD)

ECONOMIC CHANGES OF A SLAVONIC LARGE ESTATE (18–19TH CENTURY)

ABSTRACT

In this study I am dealing with the economic and regional changes of the Ludbreg Estate (beyond the Drava River), belonging to the Batthyány Entail. This large estate was located in an area which had a part usually flooded several times in a year due to three rivers. Therefore, till the Dual Monarchy husbandry (livestock, fishery) had a highly important role both in the manorial and serfs' husbandry. In 1860s and 1870s the railway turned up which significantly improved the possibility of transportation. In the last third of the century wheat production became more important. High prices of grain urged the transformation of the area. Deforestation started, instead of them grain fields were created. More and more lands were recaptured from the rivers. The three manors (21.27 km²) which were leased out generated high profit to Prince Batthyány until the World War I. The economic boom came to an end in 1918. After the World War I the Ludbreg Estate became the territory of the newly born South Slavic state. A part of it was parcelled while Prince László Batthyány managed to sell the remaining.

A ludbregi uradalom és a Batthyányak

A 17. század utolsó évtizedeiben a Habsburg Birodalom csapatai kiszorították Magyarországról a törököket. A visszafoglalt területekről Bécsből rendelkeztek. A magyarországi és a Dráván túli területek jelentős része kamarai igazgatás alá került. Az észak-szlavóniai területeken visszaállították a korábbi vármegyei intézményrendszert, míg délen, a Száva mentén kialakították a Katonai Határőrvidéket.¹ A szlavóniai és a horvát földekre – a magyarországi viszonyokhoz hasonlóan – érvényben volt 10%-os fegyverválság lefizetése ellenében való birtokmegtartás, ám mivel a korábbi jövedelemforrásait elveszítő helyi nemességnek nem volt pénze ennek kifizetésre, ezért földjei nagy részéről kénytelen volt lemondani. A megmaradt szabad földeket az udvar korábbi hadvezéreknek, hadiszállítóknak, illetve a feltörekvő magyar arisztokráciának potom pénzért eladományozta, így a Dráván túli szlavóniai területeken is hatalmas birtokokhoz lehetett hozzájutni.²

Így szerzett könnyen jelentős földeket gróf Batthyány II. Ádám is, aki a nyugati végek felszabadításában meghatározó szerepet játszott.³ Batthyány – sok más mellett – szemet vetett a Drávától délre fekvő, Varasd és Kőrös megye határán lévő ludbregi váruradalomra, amely 1635 óta az Erdődy család kezében volt. A domínium 1695-ben került Batthyány grófhhoz, aminek jogalapja az lehetett, hogy Ludbreg fölött a korán meghalt Erdődy Miklós kiskorú fiainak gyámja, Erdődy György rendelkezett, aki minden bizonnyal elzálogosította birtokot. Még az 1730-as évek összeírásai is azt mutatják, hogy az Erdődy és a Batthyány-

* Dr. Kaposi Zoltán, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának professzora, az MTA doktora.

Strattmann családon kívül számos nemesnek, korábbi katonának is voltak Ludbreg városban és az uradalomban is birtokai. Az 1730-as évek vége felé Strattmann Eleonóra összevásárolta ezeket a földeket, s az uradalom tulajdonosává vált. Gyermekei csak halála után (1741) tudtak megosztani az óriási birtokokon.⁴ A divisio eredményeképpen a ludbregi domínium az elsőszülött fiúra, Lajos grófra szállt. 1742. február 12-i oklevélében a Mária Terézia királynő átruházta Ludbreg, Karlovecz, Szelnik, Hrasztovszko, Szigetec, Apatovina, Szlokovecz, Obrankovecz, Prilecz, Luka, Kamanicza, Polyanczi, Szentgyörgy, Kuchan, Struga, Szeszvet, Hersenicza, Csernoglavec, Reka, Ivanecz, Perkesz, Csukovecz, és Globosecz falvakat Batthyány grófra.⁵ Az uradalom területe – későbbi források alapján – mintegy 13 000 hold lehetett.⁶

Batthyány Lajos (1696–1765) a 18. század középső harmadának talán legismertebb politikusa volt. Hivatali pályájának legfontosabb két állomása az 1732–1746 között viselt kancellári, illetve az 1751–1766 között betöltött nádori tisztség volt.⁷ Lajos gróf élete során atyai örökségén kívül (Körmend, Inta, Ludbreg) is számos birtokot szerzett. Ezek közül emeljük ki a témánk szempontjából is fontos elemet: 1743-ban a kincstártól a kanizsai, majd három évvel később a mellette lévő homokkomáromi uradalmat is megvásárolta; s a két birtokot összeolvastva egy 31 000 holdas latifundiumot alakított ki.⁸ Az 1746. június 26-án kelt királynői engedéllyel a Zala megyei kanizsai, a Vas megyei intai és körmendi, valamint a Körös megyében lévő Ludbregből és a mellette lévő Karlovácból, illetve a bécsi és budai Batthyány palotából majorátust, vagyis elsőszülötti hitbizományt alapított.⁹ Ezzel a ludbregi domínium bekerült egy olyan, mintegy 80 000 holdas birtokkomplexumba, amelynek sorsa 200 éven át a Batthyány-famíliához kötődött.

A ludbregi uradalom természeti és gazdasági adottságai

A domínium a Dráva jobbpartján, vagyis a horvát oldalon helyezkedett el. Délről a Kalnik-hegység, nyugatról az Erdődyek varazsdi és a Festeticsek csáktornyai uradalmi határolták. Keleten Kaproncza város, valamint a Batthyányakhoz hasonlóan komoly hadisikereket elérő Inkey-család rászinyai birtokai feküdtek. A Dráva baloldalán – pár km-re a folyótól – a hitbizomány kanizsai uradalmának, valamint a Festeticsek csurgói uradalmának birtokai húzódtak. A ludbregi uradalomhoz a 18. században 23–24 település tartozott.

Az uradalom a 18. század közepén gazdaságilag még gyenge állapotban volt, aminek egyik legfontosabb oka a szabályozatlan folyókban keresendő. Az Alpokból hatalmas vízmennyiséggel érkező, s Őrtilosnál a szintén bővizű Murát is felvevő Dráva e vidékre érve már lelassult, rengeteg holt ágat hozott létre, s évente egyszer-kétszer több km-es sávban előntötte a lapos partvidékét. A szabályozatlan folyó szeszélyessége miatt hosszú időn át erősen korlátozta a térség eltartó-képességét. Jellemző, hogy még a 19. század utolsó harmadában készült összeírások szerint is az uradalom területének 8–10%-a művelésre használhatatlan föld volt.¹⁰ A Dráva szabályozására sokszor született terv, így például 1753-ban Mária Terézia rendeletére feltérképezték a Dráva völgyét, de jelentősebb munkákra csak 1784-ben került sor. Ezek a kisebb-nagyobb töltésépítési munkák egészen a 19-20. század fordulójáig tartottak, amikor is az állam vette a szabályozási tevékenységet.¹¹ Különösen a Dráva mentén elhelyezkedő uradalmi falvak, így Hersenicza, Szigetec, Sztruga, Szelnik, Komanecz és Karlovecz népe szenvedett sokat az árvizektől. A másik problémát az uradalmon és központján, Ludbreg mezővároson átfolyó Bednya folyó okozta, amely a Drávához hasonlóan nagy pusztításokat tudott végezni. Ludbregben a kastély és a major a Bednya fölötti enyhe domboldalon helyezkedett el, míg a jobbágyság a laposabb részre telepedett. A Bednya több uradalmi falun áthaladva Szelnicze és Bukovecz között érte el a

Drávát. Hasonló problémát jelentett a szintén nyugatról érkező, s a Drávába ömlő Plitvica is.¹² Természetesen a folyók nemcsak vittek, hanem hoztak is: a folyón való átkelésért az uradalom vámot szedett, a vizekre több malmot lehetett építeni, s az is fontos, hogy az árvizek után a kiszáradó réteken gyorsan nőtt a kaszálni való, ami alapját képezte az uradalmi és paraszti állattartásnak, nem is beszélve a visszamaradt vizekben való halászat lehetőségéről.¹³

A közutak szempontjából nem volt rossz helyen Ludbreg, hiszen a mezőváros rajta fekvött a kelet-nyugat irányú Kaproncza–Varasd úton, mindegyik várostól kb. 20–25-km-re, márpedig e két település viszonylag komoly közigazgatási és gazdasági funkciókkal bírt a vizsgált korszakban. Az észak–déli közlekedési irány szempontjából a drávai átkelőnek volt nagy jelentősége. Ezen a vidéken a Dráván Perlaknál és Kotor alatt, Alsó-Domborúnál és Légrádnál volt nagyobb révátkelő, míg némileg távolabb a varasdi híd szolgálta az átkelést. A kanizsai és a ludbregi uradalmak a Dráva folyónál szinte összeértek (csak a kollátszegi birtokok voltak köztük), így a legrövidebb út egyértelműen Légrád felé vezetett, adataink szerint ezt használták leggyakrabban.¹⁴ Nem lehetett megspórolni a Murán és a Dráván történő kettő átkelést, hiszen kelet felé az nagy kerülőt feltételezett volna.

Az uradalom gazdasági és társadalmi állapota a 18. század közepe felé

Batthyány Lajos grófnak mindegyik hitbizományi uradalmában volt egy kastélya. Ez megfelelt a korabeli főúri szokásoknak, ugyanakkor jelentőségét növelte, hogy a Batthyányak hosszú időn át betöltötték a horvát báni funkciót is. 1731-ben gróf Strattmann Eleonóra megbízásából Szabó János inspector részletes leltárt készített az urasági tulajdonról. A descriptio szerint a ludbregi vár meglehetősen elhanyagolt állapotban volt. A váron belül lévő kápolnában tartották konzerválva „*az csudálatos Szent Vér*” ereklyét.¹⁵ A várban lévő palotát csak ritkán használták a Batthyányak, a későbbiek folyamán több emeletet bérbe is adtak.¹⁶ A vár előtt 30 lovas istálló állt. A várhoz tartozó majorban 1731-ben 41 szarvasmarhát, 56 sertést, 145 szárnyast tartottak. A majorhoz pajtáskert és granárium kapcsolódott. Gabonát nem csak a granáriumban, hanem a várépület padlásán is tároltak. A majorsági őszi gabonavetés területe 134 mérőnyi, vagyis kb. 50 holdnyi volt. Két kert tartozott a várhoz, az egyik egy veteményes, a másik pedig gyümölcsös volt. A várhoz tartozott a város piacterén egy görög kereskedő által használt „*...bükfá boronából épített boltocska*”, mellette pedig egy mészárszék, mindkét objektum bérletként működött. Az uraságé volt a városban lévő vámház és egy kocsmá, illetve a Bednyán két malom. Egy másik malom Hrasztovszkóban, a második legnagyobb uradalmi településen volt, ez is a Bednya vizére épült.¹⁷

A kastély egyik lakásában működött az uradalom tisztartósága, itt volt a birtokkormányzat központja, s itt tartották az úrszéki tárgyalásokat is.¹⁸ A ludbregi tisztartó a hitbizományi birtokokat irányító körmendi jószágkormányzó alá tartozott. Minden fontos gazdasági döntéshez a jószágkormányzó hozzájárulása kellett, ugyanakkor a hitbizományi uradalmak gazdaságilag szorosan együttműködtek, különösen a közel lévő kanizsai uradalommal tudott sokat kooperálni a ludbregi gazdatiszt. Ez az együttműködés egészen 1918-ig tartott az uradalmak között. hangsúlyozzuk, hogy Ludbreg térségi központ volt: a mezőváros (Lajos herceg közbenjárásának eredményeképpen) 1792-ben piactartási jogot nyert, a vásárokat a kastélytól nem messze, a városban lévő piactéren tartották.¹⁹ A termékek értékesítésére ott voltak a környező nagyobb települések piacai is. Varasd és Kaproncza mellett emeljük ki a Ludbregnél jóval nagyobb Légrádot, amelynek piacán gyakran felbukkantak ludbregi kalmárok.²⁰

A Dráva mindkét oldalán a népesség száma a török idők alatt alaposan lecsökkent. Szórt források alapján is látszik, hogy a ludbregi uradalom területén aprófalvak jöttek létre. Egy 1728 évi urasági összeírás alapján Ludbreg esetében (feltételezve, hogy a későbbi, fejenkénti 1 forintos cenzusról van szó) még 205 adózót vettek föl, ám az uradalom falvaiban nagyon kevesen laktak, vélelmezhetően a felvett és lakott 14 településen összesen csak 273 családot találunk, amely kb. 1200-1500 fős népességet jelenthetett.²¹ A későbbiekben az egész országot érintő nagy bevándorlás eredményeképpen emelkedett az uradalomban élők száma is. A II. József alatt készült népszámlálás eredménye szerint 1784-ben az akkor már 23 uradalmi településen 5244 fő élt,²² egy településre átlagosan 228 fő jutott, ami azonban a korabeli Magyarországhoz képest alacsony szám. 1784-ben összesen 679 parasztot írtak össze, amivel nagyjából egybecseng egy ugyanebben az időben készült úrbéri lista 617 jobbágyra vonatkozó adata.²³ Tekintélyes számban voltak jelen zsellérek is, a népszámlálás szerint 341-en éltek ekkor a nagybirtok területén. A dominium legnagyobb települése Ludbreg volt a maga 677 lakosával, ami persze messze elmaradt a másik két hitbizományi központ népességszámától.²⁴ Polgári népesség lényegében csak Ludbregen élt (12 férfi), az egész uradalom társadalmi szerkezete tipikusan agrárjellegű volt. Az egyetlen különlegességet Csukovecz falu adja, ahol a 17 jobbágy mellett 57 zsellért írtak össze, itt minden bizonnyal valamilyen nagyobb tömegű telepítetről lehet szó.

A 18. század közepén a hitbizomány mindegyik uradalmában kiszélesítették a majorsági gazdálkodást, igyekeztek kihasználni az emelkedő gabona-, hús- és borárakat. Mind-egyik uradalomban nőtt a gabonatermelés, ahol a korban megszokott fajtákat, vagyis búzát, rozst, zabot és árpat termeltek. A ludbregi uradalomban ezeken felül az ottani népesség által kedvelt hajdinát és kölest is termesztették. A főzeléknövények közül babot, borsót, lencsét; a takarmánynövények közül kukoricát, míg az ipari növények közül kendert és lent termeltek.²⁵ Nőtt az állatállomány is: a szarvasmarhatartás mind a szántóföldi, mind a húsértékesítési funkciókat ellátta, de már elindult a juhtartás karrierje is. A majorátus birtokain nagyban foglalkoztak sertéstartással, aminek fontos oka lehetett, hogy a közel lévő Kanizsa a térség legnagyobb sertéspiaca volt, bár hozzá kell tennünk, hogy a ludbregi majorsági sertésállomány jóval kisebb volt, mint a többi hitbizományi birtoké. A baromfitartás vélhetően csak házi szükségleteket oldott meg. Egyre fontosabbá vált a szőlő- és bortermelés az uradalmakban, s ebből a szempontból a Dráván túli területeknek nagy szerep jutott. A szaporodó népességtől dézsma és hegyvámként elsajátított bormennyiség mellett kisebb méretű majorsági szőlőt is találunk. Ludbregen 1765-ben 933 akó hegyvámos, illetve 524 akó majorsági bort írtak össze. A ludbregi bor jó minőségű volt, amit az is bizonyít, hogy például 1752-ben Ludbregről vitettek Kanizsára a helyi bor feljavítására 250 akónyit.²⁶ Fontos jellemzője volt a majorságoknak a különböző iparosok alkalmazása, ami főleg az egyre inkább bővítendő építkezéseket, valamint a mezőgazdasági termelést szolgálta ki. Ludbregben is találunk már kádárt, téglást, alkalmoszerűen foglalkoztattak kőműveseket, ácsokat. A földesúri malmokat bérbe adták.

Gazdasági fejlődés Batthyány Fülöp herceg időszaka alatt (1806–1870)

1806–1870 között, vagyis 64 éven keresztül Batthyány Fülöp herceg irányította a hitbizomány uradalmait, ami nagyban hozzájárult a gazdaság fejlődéséhez. Ez a korszak volt a majorsági termelés felfuttatásának időszaka, amire eleinte a napóleoni, később a reformkori, s végül az 1850–60-as évek világ gazdasági konjunktúrája teremtette meg a lehetőséget. Fülöp herceg időszakában kezdődtek meg a nagyobb erdőirtások, illetve folytatódtak a korábban megkezdett csatornázások és lecsapolások. A ludbregi uradalomban is sok pénz

fektetettek a birtok állagának javításába. 1769–1863 között különböző fekvő javak megszerzésére (parcellák, telkek, házak stb.) 16 439 forintot, szabályozási költségekre 31 624 forintot, irtások kifizetésére és ároksásokra 16 662 forintot, míg folyók szabályozására 110 forintot, vagyis összesen 64 837 forintot költöttek.²⁷ A források alapján a cél az uradalom pénzügyi eredményességének növelése volt.

A majorsági bevételek növeléséhez szükség volt a művelhető terület kiszélesítésére, többek között a legelők bővítésére. A reformkor egyik sikerágazata – akárcsak a kanizsai és a körmendi uradalomban – az állattartás, azon belül főleg a juhászat volt. 1841-ben összesen 3700 font gyapjút nyírtak le, ami a korabeli átszámítási kulcs szerint (1,5 font/ állat) mintegy 2500 darabos juhászatot feltételez. A hercegi uradalmak irányítása akkurátusan gondoskodott arról, hogy mindegyik uradalomban meginduljon a juhtartás fejlesztése, így például az 1836-ban Sziléziából vásárolt nemes kosokat úgy osztották szét, hogy Körmendre és Kanizsára hat-hat, míg Ludbregre nyolc állat kerüljön.²⁸ A hitbizományi uradalmakban egyes nagykereskedőknek szerződése volt a gyapjú átvételére, így az eladással sokat nem kellett bajlódni. A juhbőröket az 1840-es években a szombathelyi Grünwald Ignác kereskedőnek adták el.²⁹ A juhászat mellett a minőségi szarvasmarhatartás is fontos jellemzője volt a majorsági gazdálkodásnak, ezen belül főleg a svájcériának jutott nagyobb szerep. Az ágazat fontosságát mutatja, hogy 1810-ben 6 darab svájcer marhát 6000 forintért tudtak értékesíteni.³⁰ A földesúri bevételek fontos eleme volt a bérbe adott regálék után járó összeg. A hitbizományi uradalmak egységes gyakorlatot követtek: minden kocsmát és malmot licitálással bérbe adtak. Ezeket az árlejtéseket nagyobb újságokban is meghirdették.³¹

A 19. század első felének egyik nagy kérdése a jobbágság helyzetének megváltoztatása volt. Láthattuk korábban, hogy az uradalom településein viszonylag kevesen laktak. 1784–1828 között a 23 településen 5244-ről 6315 főre, vagyis csak csekély mértékben emelkedett a lakosság száma; még Ludbreg mezővárosban is csak 824-en éltek.³² Ebből következően az uradalomban nem volt túl nagy az úrbéri földek mérete: egy 1844. évi úrbéri összeírás (amelynek adatsora megegyezik az 1848. évivel) szerint összesen 265 úrbéres teleknyi föld volt. A falvak közül 16-ban volt jobbágyi-zselléri telek, a többiben azonban csak allodiális földeket találunk. Jókora földek voltak ugyanakkor a szabadosok kezében, akik az úrbéresektől eltérően adóztak.³³ Számításaink és becsléseink szerint 1848-ban az uradalom területének (most a később szétosztandó erdőktől és legelőktől eltekintve) mintegy fele lehetett paraszti kézben. A század közepe felé összesen 575 jobbágy- és 59 zsellércsaládfő élt az uradalom területén.³⁴ A legtöbb jobbágy (97) Ludbregen élt, de tekintélyes számban fordultak elő Herseniczán (74 fő), Strugán (49 fő), Szeszvetén (48 fő) és Hrastovskóban (47 fő) is. Ezekkel szemben voltak alacsony úrbéri népességgel rendelkező falvak is: például Komarniczán 15, Obrankoviczban 12, Kuckányban 11 úrbérest találunk.³⁵ Az egy jobbágyra jutó átlagos telek mérete csaknem elérte a féltelek nagyságát, ami a magyarországi átlagnál magasabb. Az 575 telkes jobbágy között 28 jobbágnak volt egész, vagy annál nagyobb telke.

A reformkor vége felé a földesúrnak még nagy szüksége volt a robotosok munkájára. Az uradalom területén élők a kötelező robot formájában 33 579 gyalognappal tartoztak. Ehhez jött még a készpénzben beszedhető adó, aminek összege 1594 forint volt. (Ebben szerepel a Ludbreg mezővárosban élők ún. robotváltsága is, aminek összege 236 forintot tett ki.) Érdekeség, hogy az egyes falvakban élő falubírók nem fizettek adót a telkük után.³⁶ Az 1848. évi jobbágyfelszabadítási törvénnyel a földesúr a fenti adót és robotost elveszítette, de a veszteségért járt a földtehermentesítési járulék, amit az 1860-as években megkaptak, s amelynek összege a továbbiakban a hitbizomány vagyonát képezte. A ludbregi uradalom után 133 009 forint névértékű kötvényt kapott Batthyány herceg, ami a

négyszázötven hitbizományi uradalom után járó összegnek a 22,4%-a volt, vagyis kb. területarányos volt a ludbregi földek után járó juttatás.³⁷ Úgy látjuk, hogy a 19. század közepe felé a térség lakossága elérte az adott technikai szint melletti földkihasználás optimumát. Ezt valószínűsíti az, hogy a nagybirtokon belül egyáltalán nem voltak a lakosok által bérelt földek, ami ugyanakkor más, nagyobb földdel rendelkező uradalmakban megszokott volt.³⁸ A szőlők megváltására is sor került: így például a Fülöp-hegy szőlőit az ottani birtokosok 13 435 forintért szerezték meg.³⁹

Fontos sajátossága volt az uradalomnak a mezővárosban és a falvakban élő zsidóság. Közismert, hogy a Batthyányok mezővárosaiban (Rohonc, Körmend, Kanizsa stb.) nagy számban éltek izraeliták.⁴⁰ Kanizsán az 1770-es évektől indult meg az a nagy bevándorlás, aminek eredményeképpen a mezőváros 1848-ra a Dunántúl második legnagyobb zsidó közösséget tudhatta magáénak.⁴¹ Ludbregen korántsem éltek ilyen nagy számban zsidók, de jelenlétük a forrásokból folyamatosan kimutatható. 1828-ban még csak 25 zsidót írtak össze,⁴² de a 19. század közepe felé már egyre többen érkeztek. Szakirodalmi adatok alapján azt láthatjuk, hogy voltak, akik más Batthyány mezővárosokból telepedtek át Ludbregre, de sokan érkeztek a szomszédos horvát városokból és falvakból is. A magyar területekről érkezettek között volt csurgói, somogybükkösi, keszthelyi, szalónaki, vasvári, őrtilosi és kanizsai származású, vagyis egyrészt a határ menti településekről, másrészt a nyugat-magyarországi vidékekről is sokan jöttek. A legtöbb bevándorló egyértelműen a Rohonc melletti Szalónakról érkezett. A jövevények nemcsak Ludbregre, hanem a környező uradalmi falvakba is telepedtek.⁴³ Foglalkozásuk szerint a letelepedett zsidók kereskedelemmel, regále-bérletekkel (sörfőzés), s egyéb szolgáltatási tevékenységgel foglalkoztak. Számuk gyorsan nőtt, az 1857. évi összeírás szerint már több mint 100 zsidó család élt a ludbregi uradalom területén.⁴⁴

A közös földek (erdők, legelők) jogi szétválasztása után a hg. Batthyány-hitbizomány területe teljesen átalakult. Az úrbéres földek, valamint a lakosságnak átengedett erdők és legelők eredményeképpen 1870-ben a földesúr kezében összesen 29 435 hold föld maradt. Ennek a birtokkomplexumnak mintegy 23%-át tette ki a Dráván túli ludbregi uradalom, amelynek területe 1870-ben 6628 hold volt. Az uradalom területének csaknem felét (3131 hold) az erdőségek alkották, bár kétségtelen, hogy a korábbi erdők eddigre már mintegy 500 holddal csökkentek. A kiirtott erdők helyén 81 hold szántót, 10 hold rétet és 425 hold legelőt alakítottak ki.⁴⁵ Még mindig volt azonban 570 hold ártér, amit mezőgazdaságilag nem tudtak hasznosítani. Viszonylag kevés területet foglalt el a kastély, a park és a gazdasági épületek. Nagy probléma volt ugyanakkor, hogy az 1870-es évek elején – a gabonakonjunktúra ellenére is – a nagybirtok területének csak 26%-át (1714 hold) tudták szántóföldi termelésre használni, vagyis jogosan merült föl a tulajdonos részéről a szántók növelésének igénye.

Szükség volt a közlekedési – szállítási feltételek javítására is. Ebből a szempontból említésre érdemes, hogy a Dráván való átkelés javítására szerződést kötöttek Perlak mezővárossal. Az 1865. évi contractus szerint az uradalom és a mezőváros, amelyek a „*Dráva vizén hiányzó rendes átjárás nélkülözése által sínlődnek*”, fele-fele arányban viselve a költségeket, Perlaknál egy révátkelőt épít. Szükség volt a révre, mert addig teljesen rendezetlenül folyt az átjárás. A révet oda építették, ahonnan mind Ludbreg, mind Perlak könnyen elérhető volt. A fát a ludbregi erdőből szállították, előre meghatározott áron. Az átkeelő üzemeltetését bérbe kívánták adni, a bevételen fele-fele arányban osztoztak. Kikötötték azt is, hogy ha a Dráva rohanása megváltoztatná a medret, ami miatt esetleg helyre kellene állítani az építményt, az is közös költség lesz.⁴⁶ A másik fontos előrelépést a térség vasútvonalainak kiépülése jelentette. Ebből a szempontból az uradalom nem volt rossz helyen. Egyrészt Nagykanizsa relatíve közel volt, így a Déli Vasút által megépített, a legnagyobb

dél-dunántúli kereskedelmi központnak számító Batthyány-mezővároson keresztül a ludbregi domínium termékeit forgalmazhatták. Ezt a Kanizsát átszelő (Buda–Prágerhof) vasútvonalat 1861-ben helyezték üzembe.⁴⁷ Másrészt a magyar állam által felkarolt, s 1873-ra üzembe helyezett Buda–Fiume vonal⁴⁸ is Ludbreg közelében haladt el, hiszen ez a vasút Kapronczán haladt keresztül a tenger felé, amely város alig 25 km-re volt Ludbregtől.

Az uradalom a dualizmus korában

Mivel Batthyány Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, így halála után a hercegi cím visszaszállt a hitbizományt létrehozó Lajos nádor fiai közül Tivadar ágára.⁴⁹ Ennek megfelelően 1871–1883 között Batthyány Gusztáv (1808–1883), majd pedig fia, Ödön (1827–1914) viselte a hercegi címet s birtokolta a majorátust. Batthyány Gusztáv, s majd utána Ödön is, igen idősen kapta meg a birtokokat. Batthyány Gusztáv 1833 óta nem élt Magyarországon, ezért hitbizományi birtokait (az erdőterületek nélkül) egy pontos, uradalmanként 20-25 oldalas bérleti szerződés mellett 1871-ben 25 évre bérbe adta Karczag Bélának és Istvánnak, illetve Nádosy Istvánnak és Kálmánnak.⁵⁰ A nagybérlet miatt átalakították az uradalmak működési modelljét is, hiszen most csak az erdők maradtak meg földesúri kezelésben, így nem volt már szükség a korábbi személyzetre. A továbbiakban az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek az uradalmakat érintő döntésekért; s az erdőhivatal intézte helyben az uradalom ügyeit. Az erdőhivatalok kis létszámmal dolgoztak, a nagykanizsai erdőhivatali vezető egyben ellátta a ludbregi erdészeti irányítást is. Az uradalmi erdőhivatalok feleltek a körmendi igazgatóságnak, ahol az ügyeket egyre inkább az ún. hitbizományi gondnok vitte. S említsük még meg, hogy minden lényegi, a hitbizomány egészét érintő döntést jóvá kellett hagyatni a szombathelyi hitbizományi bírósággal.⁵¹

Az 1871. évi 18. tc., vagyis az ún. községi törvény bevezetése után Ludbreg községnek minősült.⁵² De a település gyorsan fejlődött, lakossága a korabeli népszámlálások alapján 1890-ben 1400, 1910-ben már 1700 fő volt.⁵³ A századfordulón volt már Ludbregnek postája, táviróhivatala, postatakarékpénztára, ugyanakkor járási szolgabírói székhely volt.⁵⁴ A 20. század elején sor került arra is, hogy a község megvegye a vásártartási jogot Batthyány Ödöntől. 1904-ben a község megegyezett a herceggel a város közepe felé lévő vásártér és az ott történő helypénzszedési jog megvásárlásáról. Ennek ára 40 000 korona volt, amit Ludbreg 10 éven keresztül részletekben törleszthetett.⁵⁵ A törlesztéssel persze sokszor voltak problémák, számos olyan iratot találtunk, amikor a hitbizományi bíróságnak kellett felszólítani a községet a részletfizetés teljesítésére.⁵⁶

A Karczag-Nádosy-féle negyed százados nagybérlet lejárta után változtattak az addigi uradalomkezelési rendszeren. A továbbiakban együttes bérbe adás helyett a hitbizomány négy uradalmának erdő nélküli területeit külön-külön adták bérbe, ami – bár jelentősebb adminisztrációt kívánt – jóval többet hozott a konyhára a földesúrnak.⁵⁷ A ludbregi uradalmat 1896-ban két vállalkozó kapta meg: Gayer Lajos a terület 85, míg Hild Ferenc 15%-át bérelte ki. Az 1896. évi bérleti szerződés⁵⁸ mindenképpen újdonságot jelentett a ludbregi birtokra nézve is. Ennek oka pedig a gabonatermelés és az állattartásból nyerhető jövedelem volt. Ebben az időben (az 1870-es évekhez hasonlóan) újra jelentős erdőirtásokat hajtottak végre a hitbizomány birtokain. A folyamat egyik oldala a szántók gyors növekedése: 1870-ben még csak 1714 hold, 1896-ban már 2413, a világháború előtt pedig már 3475 hold szántó volt az uradalomban.⁵⁹ Ehhez hasonló átalakulást láthatunk ebben az időben a többi hitbizományi uradalomban is. Kapcsolódik ehhez, s magyarázza is a változásokat, hogy az 1896-ban bérbe adott 2656 holdas területtel együtt járt a bérlőknek a ludbregi és a herseniczai kerületben összesen 1003 holdas erdő, amit a szerződés szerint ki kellett irtani.⁶⁰

A folyamat másik oldala az erdőket, mint gazdálkodási lehetőséget érinti. Az uradalmi erdők a századforduló éveiben végrehajtott írtások után már csak 2143 holdat foglaltak el.⁶¹ Ebben az időszakban Magyarországon az 1879. évi erdőtörvény szerint a hitbizományi tulajdonosoknak is üzemtervet kellett létrehozni, s azt jóváhagyatni.⁶² A hitbizományi uradalmakban el is készültek az ideiglenes, majd az 1880-as években véglegesített üzemtervek, ám ez az erdőtörvény Horvátországra nem vonatkozott, így oda csak az egy ideiglenes üzemterv készült.⁶³ Míg a magyarországi uradalmakban kialakult egy minőségi erdőgazdálkodás, addig a Dráván túli területeken majd csak a 20. század elején kényszerültek arra, hogy ott is engedélyezett üzemterv szerint gazdálkodjanak. Hangsúlyozzuk, hogy az erdők értéke jóval kisebb volt, mint a mezőgazdasági termelésre alkalmas területeké, de ez így volt a többi uradalomban is. A ludbregi nagybirtokon 1885-ben az erdők becsértéke 66 041 forint, míg a többi területé 262 555 forint volt.⁶⁴

Az uradalom erdőségei 1903-ban összesen 2017 holdat tettek ki. Területileg két egysége volt az erdőknek. Az egyik az ún. „*hegyi erdő*”, amely Ludbreg és Duka-Réka községek határában helyezkedett el (1291 hold). Ezek voltak az értékesebb, főleg gyertyánból és bükkből álló erdők. Ezt az erdei területet a duka-rékai országút kettévágta, de a magasabban fekvő, s egyben nehezebben kezelhető és kitermelhető területen voltak az értékesebb részek. Ezek a hegyi erdők az ideiglenes üzemterv szerint 40–60 éves fordára voltak osztva, a végleges üzemtervben viszont 80–100 éves fordát javasoltak. A másik erdős terület, a 786 holdas ún. „*drávai füzesek*” a folyó mellett, főleg Hersenicza körül terült el. Az állomány ez esetben döntően fűz, éger és nyárfa volt, ezeknél a végleges terv is meghagyta a korábban javasolt 20 éves fordát.⁶⁵ Az uradalom erdőállománya persze nemcsak piaci célokat szolgált, hiszen innen származott az a famennyiség is, amit az alkalmazottaknak fizettek konvencióként. Természetbeni juttatásként 1871-ben a tisztartó 30, a számtartó 24, az ügyvéd 15, az ispán 12, az orvos 10 öl fát kapott.⁶⁶

A ludbregi uradalom gazdasági felszereltsége nem vérsenyezhetett a méretben nagyobb, talajban jobb kanizsai gazdasággal; ugyanakkor éppen elérte a nála jóval kisebb méretű intai uradalomét. 1869-ben a ludbregi élő-és holt felszerelés értéke mintegy 39 847 forintot tett ki, ami az összes uradalom felszerelésének csak 15%-a volt.⁶⁷ Az is tény, hogy a nagyobb beruházások a Dráván túl területeket általában elkerülték. Az 1888–1917 közötti időszakban felvett beruházási kölcsönök között alig találunk olyat, amelyik a ludbregi uradalomra vonatkozott volna (csak egy-két híd javítása, vihar utáni károkat követő helyreállítás szerepel a listán).⁶⁸ A nagy ráfordítások egyértelműen a kanizsai és körmendi uradalomra jutottak. Pedig néha ráfért volna a renoválás a majorságra, főleg az állóeszközök sínylették meg a bérleti profitmaximalizálási hajlamot. Jellemző eset, hogy amikor 1888. augusztus–szeptemberben a hitbizományi gondnok végiglátogatta az uradalmakat, a ludbregi birtokon igen sok hiányszógot figyelt meg (általában elhanyagolt épületek, a várbéli lakások állapota, a vincellérház rossz karban, a vár melletti Bednya-híd már évek óta hiányzott, a hrastovskói majorban az ököristálló fedélszéke beszakadással fenyegetett, s ehhez hasonló megjegyzéseket találunk a jelentésben).⁶⁹

A 19. század vége felé a bérletben működő ludbregi uradalomban már egyértelműen látszanak az agrármodernizáció eredményei. Az 1895. évi gazdacímár adatai szerint az ekkor 10 falu határában elterülő mintegy 3700 holdas gazdaság alapján szántóföldi növénytermelésre és állattartásra rendezkedett be. Az uradalmi gazdaság 51 cselédet foglalkoztatott. Jelentős gép-és eszközállománya volt az agrárnagyüzemnek. Volt már egy gőzgép, egy járgány, 2 cséplőszekrény, 5 vetőgép, 32 eke, mellettük boronák, hengerek, szecskavágók és 31 ígás szekér. Az állattartás területén az egyik legfontosabb üzemág a birka-tartás maradt: 1895-ben 1300 darabos állományt találunk, amely mellett 424 sertés, 70 szarvasmarha és 51 ló is a gazdasághoz tartozott.⁷⁰

A dualizmus kori változásoknak voltak olyan gazdaságon kívüli folyamatai is, amelyekkel hosszú távon számolni kellett, hiszen néha komoly hatást gyakorolhattak az üzemi működésre. E tényezők között az egyik legfontosabb 19. század második felében egyre erősödő horvát nacionalista és más szélsőséges politikai tevékenység volt. A századforduló táján a Dráván túli területeken igen sok paramilitáris szervezet garázdálkodott, amelyek időnként nagy pusztítást végeztek. 1903. június végén például egy 300–400 fős banda tört rá Ludbreg városra. A martalócok gyakorlatilag szétverték a várost, megrohamozták a járásbírói és a főszolgabírói hivatalát, a takarékpénztári elnöknek a virágzó boltját felgyújtották, s közben a „*Le a magyarokkal, agyon kell verni őket*” jelszavakat skandálták.⁷¹ Ez azért is érdekes, mert Ludbregben nagyon kevés nem-horvát élt. Az 1910. évi népszámlálás szerint az ottani 1724 főből mindössze 39 volt magyar anyanyelvű. Hasonló volt a helyzet a népesebb uradalmi településeken is: Hrastovskoban 760 főből 8, Herseniczán 991 főből 2 magyar volt mindössze, ezek is általában az uradalom vezetéséhez tartoztak.⁷² A zendülés után katonaságot vezényeltek Ludbregbe, s ezzel együtt statáriumot vezettek be.⁷³

A háború és Trianon következménye: Ludbreg elvesztése

Batthyány Ödön halála után (1914) unokaöccse, Batthyány-Strattmann László (1870–1931), a híres szemorvos vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet.⁷⁴ László hercegnek nem volt könnyű dolga, hiszen a korábbi kiszámíthatóan működő gazdasági környezetet egy bizonytalan, s állandóan változó helyzet vette át. Az első világháború alatt több tényező is kikezdte a hazai nagybirtokok működését. A problémák részben a jelentős infláció miatti reáljövedelem-csökkenésből fakadtak, hiszen az erdészeti bevételek és a házbérek is lassan csordogáltak, s jelentős hátralékok is fölhalmozódtak. Ráadásul a munkaerő egy részét behívták katonának.⁷⁵ Fennállt a veszélye a bérlők távozásának, esetleges halálának. Ugyanakkor az adatokból úgy tűnik, hogy az uradalmi bérletekre mindig volt jelentkező, 1915-ben még a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank is bérbe akarta venni a kanizsai és a ludbregi uradalmat.⁷⁶ Valószínűleg az állami termékvásárlásokban sokan jó üzletet szimatoltak. Végül is a háború közepén az uradalmat Riedl Jenő kanizsai vállalkozónak adták bérbe. Az 1916. évi bérleti szerződés ugyanolyan kaptafára készült, mint a korábbiak: hasonló kötelezettségek terhelték a bérlőt. Tény, hogy a korábbi díjat sikerült csaknem megduplázni, s 80 000 koronás bérleti összeget kikötni.⁷⁷ (Azt persze nem lehetett tudni, hogy az infláció miatt a többlet hamar elolvad.) Ez az összeg a hercegnek tiszta jövedelem volt, hiszen a szerződésben kikötötték, hogy minden adó és egyéb járulék a bérlőt terheli. A leltár mellett átadott birtokon a szerződésben igyekeztek a folytonosságra helyezni a hangsúlyt, mondván a korábbi üzemeltetés alapjaiban megfelelt az elképzeléseknek. A contractusban a bérlő kötelezettséget vállalt az okszerű gazdálkodás folytatására. Mutatja a korabeli állattartás jelentőségét az a pont, amely szerint a bérlő köteles legalább 500 szarvasmarhát, vagy azzal egyenértékű állatot tartani. Előírták azt is, hogy a cselédség részére biztosítani kell az ún. „*conventios szántóföldet*”, valamint a legelőt, illetve azok tartásához szükséges takarmányt. A földesúr céljait szolgáló, a várkastély második emeletén lévő szobák, valamint az irodahelyiségként működő földszinti helyiségek nem képezték a bérlet tárgyát.⁷⁸

A háború vége felé jelentős politikai és társadalmi változások mentek végbe a déli vidékeken. A horvátországi területeken (is) egyre jelentősebb politikai mozgalom alakult ki, amely az elszakadást hirdette Magyarországtól. Nagyjából lehetett sejteni, hogy az évtizedek során erősen elszlávosodott közegben a magyar földbirtokosoknak nehézségeik lesznek. Az 1910-es évekre végére 90–95%-ban már katolikus horvát lakosság élt az uradalom falvai-

ban.⁷⁹ A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918. december 1-jei kikiáltása miatt a ludbregi uradalom új államban találta magát, amivel a magyar tulajdonos földjei veszélybe kerültek. Ugyanakkor a jugoszláv törvények nem ismerték el a magyarországi hitbizományi törvényeket saját országukban, így az uradalom a továbbiakban egyszerű polgári tulajdonként működhetett csak. A kialakult magyarelles mozgalmak miatt Licsár István körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett (a továbbiakban a kanizsai erdészethél foglalkoztatták). Az uraság szerencséjére a készpénzt még ki tudta menekíteni. A hitbizomány gondnoka 1919. július 8-iki beszámolójában azt írta a hercegnek, hogy „a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”.⁸⁰

Kétségtelen, hogy a trianoni béke, valamint a szerbeknek a megszállt dél-dunántúli területekről való kivonulása (1921. augusztus) után némileg normalizálódtak a viszonyok. A birtokok megtartása, majd értékesítése azért is fontos volt Batthyány hercegnek, mert a hitbizományi alapítólevél felelősséget ruházott a mindenkori tulajdonosra, s végső soron familiája vagyonáról volt szó. Ráadásul a délszláv állam létrejötte negatívan érintette a herceg magánvagyonát is, aki addig nem tudott végleges testamentumot készíteni, amíg a ludbregi és a Bánátban lévő 8500 holdas oroszlamosi birtok sorsa nem rendeződött.⁸¹ A herceg egy zágrábi ügyvéddel védte érdekeit, s ottani birtokát, ami viszont igen nehezen ment. Kezdetben minden birtok az új államra szállt, hiszen Batthyány László nem volt helyi állampolgár. A délszláv állam területein (így a Bánátban) is megindultak a parcellázások, s ez érintette a fent említett Oroszlámot is.⁸² 1925 után, amikor is az optáns kérdésben több országgal is sikerült előre lépni, lehetőség nyílt arra, hogy a herceg megmaradt földjeit értékesítse. Batthyány László töredékeiben fennmaradt naplójából az derül ki, hogy végül is tulajdonjogilag sikerült az uradalmat megtartani, ám olyan helyzetet teremtettek, hogy a magyar birtokos azt kénytelen legyen eladni. Éveken keresztül tartott a huzavona, míg végül is az 1920-as évek vége felé sikerült eladni az uradalmat, amit egy horvát báró, Amon Rukavina (akit a Monarchia történetéből is lehet ismerni) vásárolt meg.⁸³ A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból következően 123 000 dollár lehetett, amit – mint a hitbizomány vagyonát – részvényekbe fektettek. Az új tulajdonos kezén a világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a gazdaság, így azt tovább adta a zágrábi Berger Testvérek Kereskedőháznak, amely cég a volt uradalmi szántókat és réteket a városi parasztnak felparcellázta. A kastély és a park 1939-ban Ludbreg város tulajdonába került.⁸⁴

JEGYZETEK

1. Sokcsevi Dénés (2011): 224.old.
2. Kaposi Zoltán (2007): 49.old.
3. Kaposi Zoltán (2009): 30.old.
4. Lásd: Zsámbéky Mónika (2006): 6. 713–722.old.; illetve Zimányi Vera (1962).
5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL). A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 39. kötet, 238–244.p.; MNL OL A 35. Conceptus Expeditionum. 1742. No. 58. Jelezzük, hogy a falvak nevének írása sok esetben változott.
6. A tanulmányban minden területi mértékegységet katasztrális holdban adunk meg.
7. Kaposi Zoltán (2009): 48. old.
8. MNL OL P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 18.; illetve MNL OL P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 23.
9. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 692–693.; lásd még: Kaposi Zoltán (2012): 189–220.old.
10. MNL OL P 1313. Fasc. 136. No. 14. Táblázat.
11. Vízszabályozás (1973): 273. old.
12. Leírásukat lásd: Hunfalvy János (1865): 240–241. old.
13. Ugyanez volt a helyzet a körmendi uradalomban is, ahol a Rába okozta a problémákat.

14. A Festeticsek muraközi uradalmába tartozó Légrad a Dráva déli oldalán helyezkedett el, ám Magyarországhoz, azon belül Zala megyéhez tartozott, Trianon után viszont a délszláv állam részévé vált.
15. MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 66.
16. MNL OL P 1333. Fasc. 4. No. 385–386.
17. A leírás: MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 66–76.
18. Kállay István (1985): 31. old.
19. MNL OL A 39. Libri regii. 56. kötet, 406–408.p.
20. Bencze Géza (1983): 160. old.
21. MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 108.
22. Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960): adatai alapján.
23. MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 163–172.
24. 1784-ben Kanizsa 5500, Körmend 2500 lelket számlált. Egyedül az intai uradalom központjában volt alacsony népesség, mivel Inta csak praedium volt, így ott úrbéreseket egyáltalán nem találunk.
25. MNL VaML BLHI. 41. doboz. Körmendi uradalom. 1765. Fundus instructus.
26. MNL OL P 1313. Fasc.37. No. 514–520.
27. MNL VaML BLHI. 42. doboz. Az 1769–1863. közötti hitbizományi költségek kimutatása.
28. MNL OL P 1322. Fasc. 163. No. 573.
29. MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 281.
30. Augsburger Allgemeine Zeitung, 1810. augusztus 1. (No. 213.)
31. Pressburger Zeitung, 1831. május 5.
32. 1784-re: Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960); 1828-ra: Nagy Ludovicus (1828–29). 2. 10–21. old.
33. MNL VaML. BLHI. 42. doboz. „*Ludbregi hitbizományi Uradalom ingatlanainak leltára*”.
34. 1844-hez: MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.
35. MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.
36. MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.
37. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 260–291.
38. Lásd: Kaposi Zoltán (2000).
39. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 454–455.
40. Prickler, Harald (1994): 30. old.
41. Kaposi Zoltán (2009): 273. old.
42. Nagy Ludovicus (1828–29): 2. 238. old.
43. Lásd: Dretar, Milivoj (2010)a. művét.
44. Ugyanott. Lásd még: Dretar, Milivoj (2010)b.
45. MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 319.
46. MNL OL P 1313. Fasc. 44. No. 142–144.
47. Barbarits Lajos (1929): 197. old.
48. Fest Aladár (1897): 239. old.
49. Az öröklést szabályozó irat: MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 863.
50. MNL OL P 1313. Fasc. 138. 1871. évi bérleti szerződés.
51. Egy igazságügyi miniszeri rendelet határozata szerint a hitbizományok ügyeit annál a bíróságnál kellett tárgyalni, ahol az uradalom központja található, így a körmendi irányítású majorátus ügyeit a szombathelyi bíróságnál folytatták le. Ez magyarázza azt is, hogy források közül igen sok a Vas Megyei Levéltárból került elő, amelyek kutathatóságáért köszönetemet fejezem ki Tilcsik György igazgatónak és munkatársainak.
52. Ettől még (szinte minden forrásban) Ludbreget továbbra is városnak nevezték.
53. Népszámlálás (1890); illetve Népszámlálás (1910) adatai alapján.
54. Pallas (1895): XI. 709. old.; Révai (1915): XIII. 31. old.
55. MNL VaML BLHI. 19. doboz. Ez nem volt egyedi, 1901-ben a körmendi vásárteret is eladták.
56. MNL VaML BLHI. 19. doboz. 1911. év.
57. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 535–549.
58. MNL VaML BLHI. 43. doboz. 1895. április 2. Bérleti hirdetmény.
59. Az 1896. évi adathoz: 58. sz. jelzet; az 1914. évi adathoz: MNL OL P 1333 Fasc. 4. No. 403.

60. MNL VaML BLHI. 43. doboz, 1895. április 2. Bérleti hirdetmény.
61. Az 1914-es adathoz: MNL OL P 1333. 4. doboz, No. 403.
62. Lásd: 1000. év törvényei. 1879.
63. MNL VaML BLHI. 19. doboz. 1903.
64. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 278.
65. MNL VaML BLHI. 19. doboz. 1903. február 28.
66. MNL OL P 1333. 4. doboz, No. 320–321.
67. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 374.
68. MNL OL P 1320. Fasc. 8. No. 715–727.
69. MNL OL P 1322. 109. doboz, No. 244–249.
70. Gazdacímtár (1895): 618–619. old.
71. Az eset részletes leírása: Zala, 1903. június 25. (51. szám).
72. Népszámlálás (1910): 1. 705–706. old.
73. Gulyás László (2012): 111. old.
74. Kaposi Zoltán (2012): 206. old.
75. Burgenländisches Landesarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee (a továbbiakban BLA. HAK.) Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1917. november 23.
76. BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. Haszonbér, házbér. Fasc. 2. 1915.
77. MNL VaML BLHI. 26. doboz. 1916. május 15. Pachtvertrag.
78. Ugyanott.
79. Népszámlálás, 1912. 705–706.
80. BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1919. július 8.
81. A szegények orvosa (1987): 151. old.
82. Ez történt a bánati oroszlámosi birtokkal is. Novi Knezevac-i Újság, 2010. április 22. 17.
83. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ludbreg>
84. Lásd: Scitaroci, Mladan Obad (é.n.): 142–147. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A szegények orvosa (1987): A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Eisenstadt, 1987.
- Barbarits Lajos (1929): Nagykanizsa. Budapest.
- Bencze Géza (1983): Zala megye leírása a reformkorban. Zalai gyűjtemény 23. Zalaegerszeg.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest.
1000. év törvényei: <http://www.1000ev.hu/>
- Fest Aladár (1897): Fiume kereskedelme. In: Fiume és a magyar–horvát tengerpart. (Szerk. Sziklay János–Borovszky Samu). Budapest. Magyarország vármegyéi és városai, 7. kötet.
- Gazdacímtár (1895): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Gazdacímtár. Budapest, 1897.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Budapest.
- Hunfalvy János (1865): A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest.
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2007): Die Funktionsänderungen der adeligen Gesellschaft in Südtransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 35. (Szerk. G. Pferschy–P. Weisflecker). Graz. 48–60. old.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2012): A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában. In: Birtokosok és birtokok (Szerk. Szirácsik Éva). Salgótarján. 189–220. old.
- Kállay István (1985): Űriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest.
- Dretar, Milivoj (2010a): Doseljavanje Židova u ludbreški kraj. Letöltés ideje: 2013. 01. 22. In: <http://povijest.net/v5/hrvatska/regionalno/2010/doseljavanje-zidova-u-ludbreski-kraj/>
- Dretar, Milivoj (2010b): Židovi u Ludbregu. Ludbreg. Dragutin Novak Kiadó.
- Nagy, Ludovicus (1828–29): Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum. 2. kötet. Buda.

Népszámlálás (1890): A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1893. 1. kötet.

Népszámlálás (1910): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1912. 1. kötet.

Pallas (1895): A Pallas Nagy Lexikona XI. kötet. Budapest.

Prickler, Harald (1994): A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések. In: „...és hol van a vidék zsidósága?” Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi és a mezővárosi zsidók és nem-zsidók együttéléséről. (Szerk. Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva). Budapest.

Révai (1915): Révai Nagy Lexikona XIII. kötet. Budapest.

Scitaroci, Mladen Odab: Kastélyok és történelmi kertek a horvátországi Zagorjében. In. <http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm>

Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország története a 7. századtól napjainkig. Budapest.

Vízszabályozás (1973): A magyar vízszabályozás története (Szerk. Ihrig Dénes). Budapest.

Zimányi Vera (1962): A hg. Batthyány-család levéltára. Budapest.

Zsámbéky Mónika (2006): A Batthyány hercegek ősanja, Strattmann Eleonóra. Vasi Szemle, 2006. 6. 713–722. old.

Hivatkozott sajtóanyagok

Augsburger Allgemeine Zeitung

Novi Knezevac-i Újság

Pressburger Zeitung

Zala

SUBA JÁNOS*

A HATÁRŐRVIDÉK ALAKULATAINAK BETAGOLÓDÁSA AZ OSZTRÁK–MAGYAR HADERŐ TERÜLETI STRUKTÚRÁJÁBA 1872–1883

INCORPORATION OF THE CORPS OF MILITARY FRONTIERS INTO THE REGIONAL STRUCTURE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORCES BETWEEN 1872–1883

ABSTRACT

Military frontiers were arranged in the southern part of Hungary, next to the Ottoman Empire, after 1699 and 1718. The territory legally belonged to Hungary, in fact it was directed by the Council of War in Vienna. The Austrian military law referred to every inhabitant in the area. The military frontiers performed the task of defending the borders. The territory of the military frontiers consisted of 14 regimental districts and each regiment contained 12 company districts. The borderguard troops took part in every war of the Austrian Empire.

As the Ottoman Empire has been driven back on the Balkans, the military frontiers completed its task. Its territory became integrated in the administration of Hungary and Croatia, while its military forces partly in the common military forces, partly in the Hungarian army. Therecruiting districts were also designated.

1. Bevezetés

Határőrvidéket a Habsburg birodalom déli, az oszmán birodalom felé eső peremvidékén, Magyarországon szervezték meg 1699 és 1718 után. A terület jogilag Magyarországhoz tartozott ugyan, de katonai parancsnokai – egészen a kiegyezés utánig – közvetlenül a bécsi Haditanácstól függtek. A terület minden lakosa az osztrák katonai törvények alatt élt. A határőrvidék határvédelmi feladatokat töltött be.¹ Mint, határnak történelmi koronként mindig más és más funkciója került előtérbe. Ez összefüggött az éppen aktuális területével és feladatával.

2. Határőrvidék – határ

A határőrvidéket, mint államhatárt, földrajzilag nem egyetlen vonalként, hanem sajátos átmeneti térségként értelmezhetjük, amely történelmileg és földrajzilag sajátos fejlődési utat járt be.² Történelmi előzményei is voltak, hiszen a Kárpát-medencét kitöltő Magyar Királyság kedvezőtlen déli határainak (Száva) viszonylagos nyitottságára vezethető vissza, hogy a késői Árpád-korban – geopolitikai pufferként – létrehozták a déli bánóságok övezetét, amelynek közigazgatási felosztása időről időre változott.³ A határőrvidék is ezt a funkciót töltötte be a visszafoglaló háborúk után a megváltozott földrajzi környezetben és a Szávától északra elterülő sávot, töltötte ki.^{4,5}

* Suba János, PhD, alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

3. Határőrvidék-terület

A Határőrvidék az Adriai tengertől a Száva vonalát követte, majd a Duna és a Maros folyásával szemben északnak, illetve keletnek haladva érte el a Déli Kárpátok vonalát. A későbbi Bánát visszavétele s így Magyarország teljes felszabadítása után a határőrvidék a Száva-torkolattól a Duna egyenes folyását követte a Vaskapuig, de Duna–Tisza összefolyásától északnyugatra még megmaradt a Titeli csajkásoknak a pétervárad ezredhez tartozó zászlóalja.

A történeti korszakok követelményeinek függvényében – térben és időben – több határőrvidék volt.⁶ Először volt a horvát (Károlyvárosi), és a szlavóniai (Varasdi), majd a viszshódított kulpántúli részekből megszervezett báni határőrvidék. A határőrvidék területe nem változott a karlócai békéig. A visszaszerzett Dráva–Száva köze katonai igazgatás alá került. Csak 1744-ben polgárosították egy részét, a katonai igazgatás alatt maradt másik részéből lett a szlavóniai vagy szerémi határőrvidék. A karlócai béke után állították fel a marosi és tiszai határőrvidékek, melyeknek azonban nem volt szigorúan elhatárolt területük,⁷ mint a Dráván túli határőrvidékeknek, hanem a határőröknek átengedett községek a polgári községek közé ékelődtek. A tiszai határőrvidék 1745-ös feloszlása után a déli része továbbra is katonai igazgatás alatt maradt. Ebből szervezték meg később a szlavóniai határőrvidékhez csatolt Csajkás kerületet 1765-ben. A Temesi bánság néven megszervezett terület katonai közigazgatás alatt maradt részéből lett a bánsági határőrvidék. Az Adriától Orsováig terjedő határőrvidéket Erdélyre is kiterjesztették.⁸ Ezeknek a területe azonban nem különült el élesen a polgári területtől s az erdélyi határőrvidék, mint külön tartomány nem is alakult ki.

4. Határőrvidék – katonai erő

4.1. Határőrvidék – katonai szervezet

A császári, királyi hadsereget, amely a Habsburg-uralkodóház érdekeinek legfőbb eszköze, leghűbb őrzője és a birodalom fő összetartó ereje volt, az uralkodó a saját és családja tulajdonaként kezelte. Az uralkodóház által irányított hadsereg testületi szellemével a Habsburg-dinasztia megbízható eszköze volt. Az uralkodóház fekete-sárga színe kiemelten jellemző volt a határőrvidék katonai alakulataira is.

A történelmi Magyarországon, beleértve a Horvát-Szlavón Királyságot, Erdélyt és a katonai határőrvidéket, a hadügy és a hadsereg érdemi kérdésének intézését a bécsi Udvari Haditanács az alárendelt öt főhadparancsnokság⁹ segítségével intézte, amelyek függetlenek voltak a magyar kormányzervektől. 1850-ig négy főparancsnokság irányította a határőrvidék életét: 1. zágrábi, mely magában foglalta a károlyvárosi, varasdi és báni végvidékeket, 2. szerémségi, 3. temesvári és 4. nagyszebeni, melyek alá a szlavóniai, bánáti, illetőleg erdélyi határőrvidékek tartoztak. Ebből is kitűnik, hogy elsősorban a déli hadászati irány volt a meghatározó. 1850-től a zágrábi főparancsnoksághoz tartozott a Dráva–Száva közti végvidékek a Pétervárad ezred kivételével. A temesvári főparancsnoksághoz tartozott a bánáti végvidék, továbbá a pétervárad ezred és a csajkás zászlóalj.

A kiegyezést követően az Osztrák–Magyar Monarchiában a katonai közigazgatás legmagasabb parancsnoksága és hatósága a katonai területparancsnokság volt, amelyet a haderő hadkiegészítési és adminisztratív ügymeneti célból alakítottak ki. Mozgósítás esetén ezek alkották hadtestparancsnokságokat.¹⁰ Az általunk vizsgált terület a cs. és kir. Közös Hadsereg a VII. Temesvári és a XIII. Zágrábi katonai kerületéhez, az itt lévő alakulatok a VII. és a XIII. hadtestek alárendeltségébe tartozott. Természetesen a hadrendi megnevezés és számozás is fejlődésen ment keresztül.

A m. kir. Honvédség katonai közigazgatását 1868–1913 között többször átszervezték.¹¹ A katonai kerületek hadkiegészítési kerületekre tagozódtak.¹² Így a legfontosabb irányító parancsnokság a Honvéd kerületi parancsnokság¹³ volt, mely a hadtestparancsnokság mozgósítása és elvonulása után a hadtest székhelyén visszamaradó katonai vezetőszerként felsőfokú területi katonai hatóságként működött.¹⁴ Az általunk vizsgált területet horvátországi része 1871-től a VII. majd a VI. Zágrábi, a határőrvidék többi területe a II. Szegedi honvédkerülethez tartozott.

A határőrvidék területe 14 ezredkerületre, minden ezred pedig 12 századjárára oszlott. Csak a bánáti ezredeknek volt az utolsó időkben 12-nél több századuk. A Határőrvidék kötelékébe tartozott még 12 szabad katonai község is: Carlopago (Karlobag), Zengg (Senj), Belovár (Bjelovar), Ivanics, Kostajnica, Petrinja, Bród (Slavonski Brod), Pétervárad (Petrovaradin), Karlóca (Sremski Karlovci), Zimony (Zemun), Fehértemplom (Bela Crkva), Pancsova (Pancevo). Ezek lakosai nem teljesítettek határőrszolgálatot és a városok nem tartoztak az ezredhatóságok, hanem közvetlenül a főhaditanács alá.

4.2. Határőrvidék – katonai erő

A határőrvidék katonai alakulatai a Habsburg birodalom minden fegyveres konfliktusában részt vettek.¹⁵ A XIX. század első felében a határőrvidék erői a következők voltak: a 18 határőrezred (erdélyiekkel együtt), ezredenként 2 zászlóalj, amelynek létszáma 2570 fő volt. Papíron a határőrvidék 50 ezer gyalogost állított ki. A 18 határőrezred létszáma békében 46 842 fő, háborúban 84 720 fő volt, a csajkás zászlóaljé békében 1297, háborúban 2049 fő. A tényleges létszám kiállítása azonban ennél jóval kevesebb volt.¹⁶ 1873-ban – a polgárosítás kezdetekor 14 ezred egyenként 12 zászlóaljjal és a 6 századból álló Titeli csajkás zászlóaljból állt.

1. táblázat. A Habsburg birodalom gyalogos határőrezredei

Table 1. Border infantry regiments of the Habsburg Empire.

Kerület		Név	Alapítás éve	Székhely	Századok
Károlyváros	1	Likai	1746	Gospics	1/1.-12.
	2	Otocsani	1746	Otocac	2/1.-12
	3	Ogulini	1746	Ogulin	3/1.-12
	4	Szluini	1746	Károlyváros	4/1.-12
Varasd	5	Varasdi	1745	Belovár	5/1.-12.
	6	Szentgyörgyi	1745	Belovár	6/1.-12.
Szlavon	7	Brodí	1745	Vinkovce	7/1.-12.
	8	Gradisa	1747	Gradisca	8/1.-12.
	9	Péterváradí	1747	Mitrovic	9./1-12.
	10	Glina	1749	Glina	10/1.-12
Báni	10	Első Báni	1749	Glina	10/1.-12.
	11	Második bání	1750	Petrinia	11/1.-12
Bánát	12	Német-bánáti	1765	Starcsova	12/1.-12.
	13	Román-bánáti	1766	Karánsebes	13/1.-12
	14	Szerb-bánáti	1838	Fehértemplom	14/1.-12
Titel		zászlóalj	1764	Titel	1.-6.

Forrás: a szerző saját szerkesztése

4.3. A határőrvidékek ezredei

Likai 1. határőr gyalogezred

A horvát (Károlyvárosi) határvidék területén négy ezredet szervezett 1746-ban Hildburghausen herceg tábornagy. Az elsőt a „Károlyvárosi Likai határőr gyalog ezred” néven. 1763-ig a mindenkori ezredtulajdonos nevével nevezték meg: 1746-tól Guicciardi, 1753 Scherzer, 1754-től Petazzi ezred volt, illetve Likai határőrezred volt a neve. 1769-ben a 60. hadrendi számozást is megkapta megnevezése mellé az ezred. 1798-tól az első sorszámot kapta a határőrezredek sorában. Így az „1. Likai határőrezred”-ként szerepelt a hadrendben. 1860-ban vette fel az ezredtulajdonosa I. Ferenc József császár nevét. 1873-ban feloszlatták. Állományát az újonnan szervezett 79. k.u.k. gyalogezredbe osztották be. Az ezred hadkiegészítő területe az akkori Likai és Korabiai grófságok területéből állt. Az ezred törzs székhelye Gospics (Gospić) lett. Századainak székhelye: 1. Zermanja, 2. Serb, 3. Alsólapac, (Donji Lapac) 4. Buvar, 5. Udbina, 6. Podlapac, 7. Gracsác (Gračac), 8. Lovinac, 9. Medak, 10. Kaniža, 11. Smiljan, 12. Osik települések voltak.

Otocsáni 2. határőr gyalogezred

A 2. Otocsáni ezredet szintén 1746-ban szervezték meg, mint a „Károlyvárosi Otocsáni határőr gyalogezred”-et. 1753-ig a mindenkori ezredtulajdonos nevét viselte, 1746-tól az ezredtulajdonos Herberstein gróf, egyúttal ezredparancsnok is volt. 1753-tól nem volt tulajdonosa. 1753-tól „Otocsani határőrezred”-nek nevezték. 1769-ben a név mellé megkapta 61. hadrendi számot. 1798-tól a 2. nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1873-ban feloszlatták. Állományát az újonnan szervezett 79. k.u.k. gyalogezredbe osztották be. Az ezred körlete A Károlyvárosi határőrvidék É-i részéből, és az akkori tengeri határvidék egy részéből állt. A Zenggi, Bründli és Otocsani kapitányságok tartoztak hozzá. Az ezred-törzs Otocsanban (Otočac) volt. Századainak székhelye: 1. Kossin, 2. Klanac, 3. Perušič, 4. Bunič, 5. Zvalje, 6. Korenica, 7. Vrhovina, 8. Skare, 9. Sinac, később Lecce, 10. Otocsan (Otočac), 11. Berlog, 12. Szentgyörgy volt.

Ogulini 3. határőr gyalogezred

A 3. Ogulini ezredet szintén 1746-ban szervezték meg, mint a „Károlyvárosi Ogulini határőr gyalogezred”-et. 1753-ig a mindenkori ezredtulajdonos nevét viselte, 1746-tól Dillis ezredes, 1750-től Scherzer Lipót volt az ezredtulajdonos. 1753-tól nem volt tulajdonosa. 1753-tól mint „Ogulini határőr ezred” szerepel. 1769-ben a név mellé megkapta 62. hadrendi számot. 1798-tól a 3. nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1873-ban feloszlatták. Állományát az újonnan szervezett 79. k.u.k. gyalogezredbe osztották be. Az ezred körlete a Károlyvárosi határőrvidék ÉNy-i részéből, a tengeri határ kis részéből (Tersič, Thuin, Ogulini kapitányságokból állt. Századainak székhelye: 1. Kriviput, 2. Bründl, 3. Jezerena, 4. Modruš, 5. Őstaria, 6. Ogulin, 7. Drežnik, 8. Plaški, 9. Rakovica, 10. Primislje, 11. Thourin, 12. Dubrace települések voltak.

Szluini 4. határőr gyalogezred

4. Szluini ezredet 1746-ban szervezték meg, mint a „Károlyvárosi Szluini határőr gyalogezred”-et, amely a tulajdonosának a nevét viselte. 1746-tól Petazzi Benvenuto gróf volt a tulajdonosa. 1753-tól nem volt tulajdonosa 1753-tól mint „Szluini határőr ezred” szerepel. 1769-ben a név mellé megkapta 63. hadrendi számot. 1798-tól a” 4. nemzeti határőr

gyalogezred” volt a megnevezése. 1873-ban feloszlatták. Állományát – két század kivételével – az újonnan szervezett 79. k.u.k. gyalogezredbe osztották be. A 11. és 12. századok 53. k.u.k. gyalogezredbe sorozták be. Az ezred körlete a határőrvidék ÉK-i részéből a bariloviči, szluini, és a sichelburgi kapitányságból állt. Századainak székhelye: 1. Szluin, 2. Vališsello, 3. Kerstinja, 4. Voinič, 5. Veljun, 6. Kernjak, 7. Perjasica, 8. Barilovic, 9. Vukmanič, 10. Svarča, 11. Kostanjevac, 12. Kalje volt.

Varasd-Körösi 5. határőr gyalogezred

A varasdi kerület ezredeinél az 5. Varasdi ezredet 1745-ben hozták létre. 1756-ig tulajdonosának a nevét viselte. 1749-től Leylesberg báró volt az ezredtulajdonos. 1753-tól nem volt tulajdonosa. 1756-tól, mint Varasd-Körösi ezred szerepel. 1769-ben a név mellé megkapta 64. hadrendi számot. 1798-tól a 5. nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1871-ben feloszlatták. Legénységét a később 16. gyalogezredbe beolvadt varasdi sorgyalogezred állományába helyezték át. Az ezred körlete 1749-től a határőrvidék Ny-i részéből Kopreinitz és Creuz kapitányságok voltak. Az ezred törzs székhelye: Creuz, 1758-tól Belovár volt. Századainak székhelye: 1. Vukovje, 2. Garesnica, 3. Hercejevce, 4. Berek, 5. Janska, 6. Časma, 7. Farkaševac, 8. Gudovec, 9. Kriz, 10. Klein-Ivanič, 11. Szt. Ivan és 12. Vojakovce voltak.

Varasd-Szentgyörgyi 6. határőr gyalogezred

A varasdi kerület ezredeinél a 6. Varasdi ezredet 1745-ben hozták létre. 1756-ig tulajdonosának nevét viselte. 1749-től kengyel Miklós báró volt, aki az ezredparancsnoki teendőket is ellátta. 1754-től Petazzi Zsigmond Benvenuto gróf, majd Gucciardi grófok voltak. 1756-tól nem volt tulajdonosa. 1756-tól, mint „Varasdi-szentgyörgyi ezred” szerepel. 1769-ben a név mellé megkapta 65. hadrendi számot. 1798-tól a „6. nemzeti határőr gyalogezred” volt a megnevezése. 1871-ben feloszlatták. Legénységét a később 16. gyalogezredbe beolvadt varasdi sorgyalogezred állományába helyezték át. Az ezred körlete 1749-től a határőrvidék K-i részéből az Ivanič és Szentgyörgyi kapitányságokból állt. Az ezred törzs székhelye Szentgyörgy, 1758-tól Belovár volt. A század székhelyei: 1. Grubisnopolje, 2. Kovačica, 3. Severin, 4. Rača, 5. Szentgyörgy, 6. Pittomača, 7. Troistvo, 8. Virje, 9. Novigrad, 10. Peteranec, 11. Sokolovec, 12. Kapella voltak.

Brodi 7. határőr gyalogezred

Szlavon határőrvidék területén az ezredet 1747/48-ban hozta létre Engelshofen báró altábornagy, mint „szlavoniai Brodi határőr gyalog ezred”-et. Ezredtulajdonosa 1750-től Gaisruck gróf, 1754-től Mercy-Argentau gróf volt. 1765-től nem volt tulajdonosa. 1753-ban átszervezték az ezredet, amely akkor a „Brodi határőr gyalog ezred” elnevezést kapta. 1769-ben a név mellé megkapta 66. hadrendi számot. 1798-tól a „7. nemzeti határőr gyalogezred” volt a megnevezése. 1873-ban feloszlatták. Legénységét a 78. sorgyalogezred állományába helyezték át. Az ezred körlete 1749-től a Szlavón határőrvidék középső és alsó részeiből a Bracka és Illok kapitányságokból állt. Az ezredtörzs székhelye első időkben Podvin, majd Vinkovce volt. Századainak székhelye: 1. Podvin, 2. Ternjane, 3. Garčin, 4. Andrievce, 5. Sikirevce, 6. Babinagrada, 7. Ivankova, 8. Cerna, 9. Vinkovce, 10. Nemce, 11. Županje, 12. Drenovce.

Gradisai 8. határőr gyalogezred

Az ezredet 1747–48-ban alapította Engelshofen báró altábornagy, mint „szlavoniai Gradiscai határőr ezred”-et. Ezredtulajdonosa 1750-től Saint-André Frigyes báró volt. 1765-től nem volt tulajdonosa. 1753-ban átszervezték az ezredet, amely akkor a „Gradiscai határőr gyalog ezred” elnevezést kapta. 1769-ben a név mellé megkapta 67. hadrendi számot. 1798-tól a 8. nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1873-ban feloszlatták. Legénységét a 78. sorgyalogezred állományába helyezték át. Az ezred körlete a Szlavón határvidék felső és részben középső részéből a Kobaš kapitányság területéből állt. Az ezredtörzs Bogoševce, később Gradisca lett. Századainak székhelye. 1. Lipovljane, 2. Novska, 3. Raič, 4. Caglič, 5. Okučane, 6. Mašič, 7. Rešetare, 8. Petrovoselo, 9. Neu Kapella, 10. Oriovac, 11. Stupnik, és 12. Sibin voltak.

Péterváradi 9. határőr gyalogezred

A 9. Péterváradi ezredet szintén 1747-ben szervezte meg Engelshofen báró altábornagy, mint „szlavon Péterváradi határőr ezred”-et. Ezredtulajdonosa 1750–1757 között Helferich báró volt. 1765-től nem volt tulajdonosa. 1753-ban átszervezték az ezredet, amely akkor a „Péterváradi határőr gyalog ezred” elnevezést kapta. 1769-ben a név mellé megkapta 68. hadrendi számot. 1798-tól 1873-ig a 9. nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1873-ban feloszlatták. Legénységét a 78. sorgyalogezred állományába helyezték át. Az ezred körlete a Száva-Duna és a szerémségi határvidék alsó részéből állt. Az ezredtörzs Mitrovicára települt. Századainak székhelye: 1. Morovič, 2. Adaševac, 3. Lačarak, 4. Mitrovica, 5. Hertkovce, 6. Kupinova, 7. Surcin, 8. Simanova, 9. Golubince, 10. Alt Pazau, 11. Alt Banovce és 12. Beska voltak.

Első báni 10. határőr gyalogezred

Bánság területén négy ezredet szerveztek meg. Az elsőt 1749–50 –ben gróf Battyányi Károly bán, mint „Első báni határőr ezredet” szervezte meg. Ezredtulajdonosi jogok a mindenkori horvát bánt illették meg. 1756-tól gróf Nádasdy Ferenc volt az ezredtulajdonos. 1769-ben a név mellé megkapta 69. hadrendi számot. 1798-tól 1873-ig a 10. nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1859-től az ezred felvette akkor meghalt buzimi Jellesiç gróf tábornaszernagy nevét, aki 1848-tól volt az ezredtulajdonosa. 1873-ban feloszlatták. Legénységét a 79. sorgyalogezred állományába helyezték át. 1873-tól az Otocsani 79. k.u.k. sorgyalogezred vette át és viselte tovább az ezred nevét. Az ezred körlete a báni határvidék DNy-i részéből a Glina kapitányság területéből állt. Az ezredtörzs Glinán székelte. Századainak székhelye: 1. Čemernica, 2. Vrasnovina, 3. Glina, 4. Maja, 5. Klasnič, 6. Maligradac, 7. Kraljevcane, 8. Gora, 9. Stankovac, 10. Bovič, 11. Lasinja és 12. Verginmost voltak.

Második báni 11. határőr gyalogezred

1750-ben gróf Battyányi Károly, mint „Második báni határőr ezredet” szervezte meg. Ezredtulajdonosi jogok a mindenkori horvát bánt illették meg. 1756-tól gróf Nádasdy Ferenc volt az ezredtulajdonos. 1769-ben a név mellé megkapta 70. hadrendi számot. 1798-tól 1873-ig a 11 nemzeti határőr gyalogezred volt a megnevezése. 1859-től az ezred felvette az akkor meghalt buzimi Jellesiç gróf tábornaszernagy nevét, aki 1848-tól volt az ezredtulajdonosa. 1873-ban feloszlatták. Legénységét a 79. sorgyalogezred állományába helyezték át. Jellasics nevét 1873-tól az Otocsani 79. k.u.k. sorgyalogezred vette át és viselte tovább. Az

ezred körlete a báni határvidék É-i és K-i részéből a Petriniai kapitányság területéből állt. Az ezredtörzs Petrinin volt. Századainak székhelye: 1. Rujevac, 2. Dvor, 3. Divuša, 4. Mecenčani, 5. Jabukovac, 6. Sisek, 7. Graduša, 8. Sunja, 9. Staza, 10. Majur, 11. Dubica és 12. Jasenovac voltak.

Német-bánati 12. határőr gyalogezred

A 12. német-bánati ezredet 1765-ben szervezték meg, a Temesi bánságba letelepített négy veterán századból. 1766-ban további négy veterán századdal erősítették meg. 1771-ig temesvári telepes csapatnak, 1774-ig „Temesvári telepes ezrednek” nevezték. 1775-ben átvette az Oláh-illir ezredtől az Alsó Tisza és Alduna menti területeket, és megnevezése a „Német-bánati határőr gyalogezred” lett, és megkapta a 71. hadrendi sorszámot. 1798-tól a neve megtartás amellet t a 12. nemzeti határőr gyalogezred lett. 1872-ben feloszlatták. Legénységét a 29. és a 61. sorgyalogezred állományába helyezték át.

Az ezred körlete kezdetben a Duna völgyének Pancsovától Kubinig terjedő szakasza volt. 1770-ben Újpalánkáig terjesztették ki. 1775-ben az ezred átvette az oláh-illir ezredtől a Tisza völgyének Lipótfalvától-kereszturig terjedő szakaszát. 1838-ban átadta körletének K-i részét az újonnan szervezett oláh-illir zászlóaljnak. Az ezredtörzs székhelye: Starcsova, 1774-től Pancsova. Századainak székhelye: 1. Perlasz, 2. Tomaševac, 3. Opova, 4. Glogon, 5. Sakula, 6. Uzdin, 7. Antalfalva, 8. Zrepaja, 9. Újfalu, 10. Homolic, 11. Bavanište és 12. Kubin voltak.

Román-bánati 13. határőr gyalogezred

1766-ban szervezték meg, mint „Illir-bánati határőr gyalogezred”-et. 1769-től a 72. hadrendi sorszámot is viselte. 1775-ben összeolvadt a oláh-bánati határőr zászlóaljjal, és így megnevezése „Olláh-illir határőr gyalogezred” lett. 1798-tól megnevezése mellé, mint a nemzeti határőr gyalogezred a 13. hadrendi számot kapta meg. 1838-ban megnevezése „Oláh-bánati”, majd 1849-ben „román-bánati határőr gyalogezred”-re változtatták. 1872-ben feloszlatták. Legénységét a 43. sorgyalogezred állományába helyezték át.

Az ezred körlete kezdetben az Almás mentén lévő kerületből és az alsó-Tisza mentének egy keskeny sávjából állt. 1775-ben, amikor egyesült az Oláh-bánati zászlóaljjal körletének az alsó Tiszai részét leadta a német-bánati ezrednek. Ekkor az ezred körlete az egész keleti Bánatot magába foglalta. 1838-ban az a déli kerületeket átadta az újonnan szervezett illir-bánati zászlóaljnak. Az ezredtörzs székhelye: Körpa, majd Karánsebes. Századainak székhelye: 1. Dalbosec, 2. Bosovic, 3. Prigor, 4. Petnik, 5. Mehadia, 6. Ó-Orsova, 7. Korniareva, 8. Kornia, 9. Teregova, 10. Slatina, 11. Karánsebes és 12. Ohába-Bisztra voltak.

Szerb-bánati 14. határőr gyalogezred

Az ezred 1838-ban, mint „Illir-bánati zászlóalj” alakult meg. (A századok állomáshe lyei: Titel, Kovil, Zablja, Mosorin voltak.) 1845-ben ezredé szervezték át, és ekkor kapta az „Illir-bánati határőr gyalogezred” elnevezést. 1851-ben az erdélyi határőrezredeknek sorezredeké történő átszervezése során kapta meg az 1. székely ezrednek gazdátlanul maradt 14. hadrendi sorszámát. 1860-tól kezdve a „Szerb-bánati 14. határőr gyalogezred” volt a neve. 1872-ben feloszlatták. Legénységét a 29. 43. és a 61. sorgyalogezred állományába helyezték át. Az ezred körlete a másik két, a12. és a13. bánati határőr gyalogezredek től átadott, az országrész belső területeiből és a Duna menti területekből állt. Ez a másik két ezred körlete között Orsovától- Kubinig terült el. Az ezredtörzs székhelye: Fehértemplom

volt. Századainak székhelye: 1. Dobrica (Kevedobra), 2. Illánca, 3. Alibunár, 4. Károlyfalva, 5. Izbistie, 6. Jasenovac, 7. Dolova, 8. Deliblát(Deliblato), 9. Vracsevgaj, 10. Kusic, 11. Szerb-Pozsesena, 12. Berzaszka voltak.

Titeli határőr gyalogos zászlóalj

1764-an hozta létre Mathesen ezredes a Duna, Tisza, Száva folyókon lévő csajkás (sajkás) hadihajós alakulatot, a csajkás zászlóaljat, amely négy századból állt a szlavóniai főhadparancsnokság alárendeltségében. 1769–1789 között kapcsolódott be, mint zászlóalj a többi határőrezred életébe, és a 77. hadrendi számot kapta meg. 1802-ben hat századra bővült a zászlóalj. 1851-ben a Dunai flottilla átvette a hadihajós feladatokat a zászlóaljtól, ezért zászlóaljat átszervezték reguláris határőr gyalogzászlóaljjá és megkapta a fenti megnevezést. 1872. november 1-jén oszlatták fel. Századainak székhelye: 1. Gospodince (Bologasszonyfalva), 2. Csurog (Čurog), 3. Józseffalva (Zsablya), 4. Sajkásgyörgye (Gyurgyevo, Greorgievce), 5. (Felső)Kovil (Kabol) és 6. Tittel voltak.

5. Határőrvidék polgárosítása

Miután a Török Birodalom a későbbi mintegy két évszázadban fokozatosan veszített erejéből, így a Katonai Határőrvidék funkciója is egyre inkább szűrő szereppé módosult, s a hagyományos értelemben vett katonai feltartóztatás fokozatosan háttérbe szorult, majd később megszűnt. A határőrvidék területe állandó mozgásban volt. A magyar királyság mindent elkövetett, hogy visszaállítsa szuverenitását e területek felett. Évszázados közjogi viták és harcok után ez sikerült is. Természetesen Magyarország regionális érdekei ütköztek a Habsburg birodalom birodalmi érdekeivel. Mindig a birodalmi érdekek határozták meg, hogy a határőrvidék, mikor volt összekapcsoló elem a török birodalom és a Habsburg birodalom között. Ekkor a területe jelentősen csökkent, míg végül megszűnt, mert létrehozását és fenntartását kiváltó körülmények is megszűntek vagy módosultak.

Határőrvidék Magyarországi kialakítása elősegítette, hogy a Dráva–Száva köz Magyarországhoz való szerves tartozásának gondolata mind a politikai közéletben, mind az ország közigazgatási beosztásában homályosulni kezdett.¹⁷

A török hódoltság másfél évszázada megbontotta a terület etnikai viszonyait. A Duna–Száva közé beáramló horvát és délszláv elemek e területre kezdik alkalmazni Horvátország és Szlavónia nevet. Ezt rontotta tovább a – török kiűzése után – a katonai határőrvidék szervezetének kiépítése, mert ezen országrészek nem kerültek vissza az anyaország közigazgatási kötelékébe.¹⁸

Az 1741. XVIII. tc.-kel 8 terület: Temesvár, Lippa, Versec, Nagybecskerek, Nagykinda, Nagyszentmiklós, Törökbecse, Lugos, Oravica Magyarország közjogi alkatrészévé vált.¹⁹ Míg Pancsova, Fehértemplom, Karánsebes területe megmaradt katonai igazgatás alatt. A Tiszai és Marosi határőrvidék Északi részeiből az 1791. VII. tc.-kel a Tiszai Koronauradalom lett.²⁰ Kiváltságokkal rendelkezett: helyi önkormányzata, saját tisztviselői kara volt, jobbágyi viszonytól pénzért mentesült. 1849–1860 között alkotmányellenesen az ország testéből kiszakították, s területéből megalakították a Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot.

A felállított déli határőrvidéket – az állandó magyar tiltakozások és királyi ígéretések ellenére – csak 1873-ban polgárosították és kapcsolták vissza a magyar állam közjogi alkatrészeként.²¹ Területét beolvasztották az újjáalakuló, újjászerveződő magyar és horvát megyékbe.^{22,23}

1886-ban Horvát-Szlavónországok területén 8 vármegyét (vm.) szerveztek.²⁴ Úgymint: 1. Belovár-Kőrös vm. (5070 km²) 1886-ban keletkezett Belovár és Kőrös megyék egyesítésével. Belovár megyét 1873-ban a varasdi határörvidék polgárosítása után szervezték meg. Magában foglalta a felosztott körösi és szentgyörgyi ezredek 24 százada közül tizenhétnek a területét, Belovár és Ivanics városokkal együtt, valamint Kőrös megyének alsó kerületét és Pozsega megyének különálló darabját a kutinai uradalmat. Kőrös megye a polgári Horvátországnak volt része. Területéből hozták létre a varasdi határörvidéket, fennmaradó része pedig Zágrábbal egyesült. 1753-ban ismét kettéválasztották. 1873-ban a varasdi határörvidék felosztása után Kőrös megyéhez csatolták a körösi ezredből a farkasevaci, szentiváni és vojakoveci századok területét. A szentgyörgyi ezredből pedig a virjei, novigradi, peteraneci és sokoloveci századok területét. Le kellett adni egész alsó kerületét az új Belovár megyének. A Bednya-folyó és a Kalnik hegység közti területet pedig Várasd megyéhez került. Az 1886. évi megerendezés Kőröst ismét megszüntette. A kaproncai alispánságot a szentgyörgyi ezredből hozzákapcsolt részek és Kapronca város kivételével és a körösi alispánságból Sudovec politikai községet Várasd megyéhez, csatolták. A megye területének fennmaradó része Kőrös és Kapronca városokkal együtt Belovár megyével egyesült.

2. Lika-Krbava vm. (6211 km²) 1886-ban felállított új megye az egyetlen, mely kizárólag volt határörvidéki területekből áll. Magában foglalta az egész volt lika-otocsáni kerületet, amely a likai és otocsáni ezredek területeinek egyesítéséből keletkezett, valamint az ogulin-szluini kerületnek a volt ogulini ezredhez tartozott három községét (Brinje, Jezerane, Kriviput) végül Zengg és Carlopago szabad kikötő városokat.

3. Modrus-Fiume vm. (4879 km²) 1886-ban keletkezett új megye, mely magában egyesítette: a korábbi Fiume megye egész területét, Buccari városával, a volt ogulin-szluini kerületet, a Zágráb és Lika-Krbava megyékhez csatolt részek kivételével. A Zágráb megyétől elszakított Bosiljevo és Severin politikai községeket. Az Ogulini-szluni kerület az Ogulini és a szluni ezredek területének egyesítéséből keletkezett. 1886-ban az ogulini ezred területéből Brinje, Jezerane, Kriviput politikai községek Lika-Krbava megyéhez, a szluini ezredből (annak két különböző részén), a sichelburgi kerületet (Kalje és Sosice politikai községek és Marienthal községen kívül Svarca politikai községet is Zágráb megyéhez csatolták.

4. Pozsega vm. (4929 km²) 1744-ben szervezték újjá. Területe két földrajzilag különálló darabból állt: a megyéhez csatolt, de határörvidéki, Kőrös és Zágráb megyei területek közé ékelt kutinai uradalom területileg nem függött össze a megye többi részeivel. 1854-ben ezt a különálló területet Zágráb, 1874-ben az új Belovár megyéhez csatolták. 1886 óta pedig Belovár-Kőrös megyéhez tartozott. 1886-ban Pozsega megyéhez csatolták a volt Határörvidékből az egész gradiskai kerületet, a bródi kerületből a garcsini járást, a Verőce megyéhez kapcsolt Vrpolje járás kivételével. Valamint a báni kerületet, illetve II. báni ezrednek Krapje és Jasenovac községeit.

5. Szerém vm. (6810 km²) 1744-ben szervezték újjá. 1886-ban a pétervárad kerületnek (azelőtt ezrednek) egész területe és a bródi ezrednek zupanjei és vinkovcei járásai kerültek a megye területéhez. Területén több önálló város feküdt: Karlóca, Mitrovica, Pétervárad, Ruma, Zimony. Ezek közül csak Zimony (56 km²) maradt meg önálló törvényhatóságnak.

6. Várasd vm. (2440 km²) 1874-ben az első horvát megye rendezés során Zágráb és Kőrös megyéktől több községet kapott, így déli határa ezután a Sljeme és Kalnik hegységek gerince lett. Az 1886-ban a Sljeme és Krapina közti rész visszakерült Zágráb megyéhez. Várasdhoz csatolta viszont Kőrös megyéből a kaproncai alispánságot, ennek korábban a Határörvidékhez tartozott rész kivételével, valamint a körösi alispánságból Sudovec községet. Kapronca városa, melynek Várasdhoz csatolását szintén kimondta a törvény, Belovár

Kőrös kötelékében maradt. A megyében fekvő Várasd szab. kir. város (67 km²) önálló törvényhatóságot képezett.

7. Verőce vm. (4810 km²) Az 1744-ben szervezték újjá. 1886-ban hozzácsatolták a volt bródi ezredből alkotott bródi kerületnek garcsini járását. Verőce tényleg csak Vrpolje községet kapta meg. Területén fekszik *Eszék* törvényhatósági joggal felruházott város (57 km²).

8. Zágráb vm. (7145 km²) 1753-ig a varasdi határőrvidék felállítása óta Kőrös megyével egyesített területe a Drávától majdnem a tengerig ért, végighúzódva egész Horvátországon. Területe állandó változásban volt. 1873-ban megkapta a polgárosított Sziszek városát. 1886-ban elvesztette Bosiljevo és Severin községeket, melyek az új Modrus-Fiume megyéhez csatoltak. Hozzácsatolták Belovárból a korábban szintén Kőröshöz tartozó Bregi és az egész báni kerületet, a volt II. ezred területéből Pozsegához csatolt Jasenovac és Krapje kivételével. Az ogulin-szluini kerületből a volt szluini ezred két különálló darabját (Sichelburgi kerületből - Kalje és Sosice politikai községek és Marienthal község) valamint főtömbjével Svarca politikai község. A megye területén fekszik Zágráb törvényhatósági joggal felruházott város (67 km²).

6. Határőrvidék ezredeinek újjászervezése

6.1. Közös Császári és Királyi (K u.K.) alakulatok

A 14 ezred betagozódott a Monarchia haderejébe, területük pedig a hadkiegészítő kerületek sorába.²⁵ A határőrvidékkel szomszédos alakulatok hadkiegészítő kerületének növelése és újak létrehozásával jöttek létre az új ezredek és kiegészítő kerületeik. Ez a 78 Eszéki, a 6. Újvidéki, a 29. Nagybecskereki, és a 43. Verseci császári gyalogezredek érintette.

2. táblázat. Az 1873. évi átszervezés során létrejött közös (k.u.k.) sorgegezegek és hadkiegészítő kerületeik

Table 2. Austro-Hungarian (K.u.K.) line infantry regiments and recruiting districts established during the 1873 year's reorganization

Határörkerület	Felosztatott határör gyalogezegek neve és hadrendi száma	Új alakulat hadrendi száma	Hadkiegészítő kerület
Károlyváros	1. Likai határör gyalogezege	79. K.u.k. gy.e.	Otocsan
	2. Otocsani határör gyalogezege		
	3. Ogulini határör gyalogezege		
	4. Szluini határör gyalogezege		
Báni	10. Első Bánati határör gyalogezege	16. K.u.k. gy.e.	Belovar
Varasd	5. Varasdi határör gyalogezege		
Báni	6. Szentgyörgyi határör gyalogezege	78. K.u.k. gy.e.	Eszék
szlavoñ	8. Gradisai határör gyalogezege		
szlavoñ	9. Pétervárad határör gyalogezege	70. K.u.k. gy.e.	Pétervárad
Bánát	12. Német-bánati határör gyalogezege	29. K.u.k. gy.e.	Nagybecskerek
	14. Szerb-bánati határör gyalogezege		
Bánát	13. Német-bánati határör gyalogezege	61. K.u.k. gy.e.	Temesvár
	16. Szerb-bánati határör gyalogezege		
Bánát	13. Román-bánati határör gyalogezege	43. K.u.k. gy.e.	Karánsebes
	15. Szerb-bánati határör gyalogezege		
Titel	Csajkás zászlóalj	6. K.u.k. gy.e.	Újvidék

Forrás: a szerző saját szerkesztése

79. Otocsani magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezred 1860-ban alakult meg a 22. Dalmát (Wimpffen) gyalogezred 3. és a 26. Mihály nagyherceg nevét viselő gyalogezred 3. és a 4. Bécsi zászlóaljából.²⁶ 1873. október 1-el szervezték újjá a négy Károlyvárosi határőrezred: az I. Ferenc József 1. Likai, a 2. Otocsani, a 3. Ogulini, a 4. Szluini, valamint a 10. Első Bánati határőr gyalogezred személyi állományából. Az ezred felvette az Otocsani nevet, valamint báró Jellasics nevét. Hadkiegészítő a volt határőrezredek területéből állt fel. Kerületének székhelye Otocsan.

16. Varasdi magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezredet 1871-ben szervezték újjá. A Varasdi határőrvidék maradék két ezredét: az 5. Varasdi és a 6. Szentgyörgyi határőr gyalogezred, valamint a 11. Második bánati határőr gyalogezred legénységi állományát kapta meg.²⁷ Az ezred örökölte a Varasdi nevet, valamint a határőrezredek területét is. Hadkiegészítő kerületének székhelye Belovar.

78. Eszéki magyar–szlavón közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezred 1860-ban alakult meg a 17. Krajnai (Hohenlohe) gyalogezred és a 47. Stájer (Kinsky) és az 53. Lipót főherceg gyalogezred zászlóaljaiból. 1873-ban szervezték újjá. Megkapta a 7. Brodi és a 8. Gradisai határőr gyalogezred legénységi állományát. Hadkiegészítő kerületének székhelye Eszék.

70. Pétervárad-i magyar–szlavón közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezred 1860-ban alakult meg Trevisioban a 1. I. Ferenc József császár nevét viselő osztrák, a 3. Károly főherceg nevét viselő morvai, valamint a 25. Losonci magyar (Mamula) sorgyalogezred egy-egy zászlóaljaiból. 1873-ban szervezték újjá a Pétervárad-i határőr gyalogezred területén és megkapta annak legénységi állományát. Hadkiegészítő kerületének székhelye Pétervárad.²⁸

29. Nagybecskereki magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezred 1873-ban a határőrvidék feloszlásakor a megszűnt 12. német-bánati határőrezred alakulatait vette át. Hivatalosan csak 1867-ben lett hadkiegészítő kerületének székhelye Nagybecskerek.²⁹

61. Temesvári magyar közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezred 1873-ban a határőrvidék megszüntetésekor a megszűnt 16. Szerb-bánati határőr gyalogezred alakulatait átvette.

43. magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred

Az ezred 1873-ban a határőrvidék megszüntetésekor a megszűnt 15. Szerb-bánati határőr gyalogezred alakulatait vette át. Az újjászervezést követően kiegészítő területe megnőtt, Temes megye déli részén túl Krassó-Szörény megyével. Ezért ezred székhelye átkerült Versecről Karánsebesre.³⁰

6. Újvidéki magyar közös (K.u.K.) gyalogezred

Kiegészítő kerületének székhelye 1853 óta Újvidék. Végleges hadrendi számát 1861-ben kapta meg.³¹ A határőrvidék megszüntetésekor megkapta a Péterváradit és a Titeli csajkások területét. Kiegészítő területét a Zsabjai, Titeli, Újvidéki, Kulai, Hódsági és Palánkai járás alkotta.

53. magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred

Ha Horvátországról beszélünk, akkor meg kell említeni az 53. magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezredet, amelynek székhelye Zágráb volt. 1873-ban a polgárosítás során az ezred megkapta a 4. Szluini ezred területét, valamint a sziszeki kerületben kettő század területét. Az ezred székhelye 1883-tól Zágráb.

96. Károlyvárosi magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred

1882-ben a hadsereget átszervezik és a meglévő 80 ezredhez még 22 gyalogezredet szerveznek 1883. január 1-jével.³² Így állt fel a horvát területen 96. Károlyvárosi magyar–horvát közös (K.u.K.) gyalogezred zászlóaljait a 70., 78., 16., 53. ezredek 5. zászlóaljai alkották. A 97. partvidéki krajnai gyalogezredet azért említjük, mert egyik zászlóalját a 79. Otocsányi gyalogezred adta át. Az ezred székhelye 1883 óta Trieszt.³³

A Horvátországban a lovasságot, mint fegyvernemet a dzsidások³⁴ (ulánusok) két ezrede képviselte.

5. magyar–(horvát) dzsidás (ulánus) ezred

Az ezredet 3 osztállyal Jellasič horvát bán állította fel a horvát felkelés részeként a magyar forradalom ellen, akkor banderialis huszár ezrednek nevezték. 1848. július 23-án reguláris alakulattá szervezték át, és a 13. huszárezred néven sorozták be a császári hadsereg hadrendjébe. 1850 végén feloszlatták, és állományából a 1851. január 8-án megszervezték a horvát-szlavon 5. dzsidás ezredet. 1851–1884-ig tulajdonosa gróf Wallmoden lovassági tábornok volt. Hadkiegészítő kerülete állandóan bővült. 1853–1860 között az 53. Zágrábi, 1860–1867 között a 78. Eszéki, 1873–1880 között a 16., 53., 78. ezred területe volt a hadkiegészítő körlete. 1894-től II. Miklós cár volt az ezred tulajdonosa.

12. magyar–(horvát) dzsidás (ulánus) ezred

Az ezredet 1854. március 4-én hozták létre a császári haderő 18 lovasezredéből a Morvaországi Austerlitzben. Az ezred első tulajdonosa 1894-ig II. Ferdinánd szicília királya volt. Hadkiegészítését Horvátországból nyerte. Hadkiegészítő kerülete először az 53. ezred, 1860–1867 között a 78., 1875–1883 között ismét az 53., 1883–1889 között a 16., 70., 78. ezred kerülete volt. Az ezred tulajdonosa 1895-től lovag Otto Gager lovassági tábornok volt.

6.2.A magyar királyi honvédség alakulatai Horvátországban

25. Zágrábi honvéd ezred

A honvédség szervezése nagyon lassan haladt előre.³⁵ 1886-ban a honvédkerületek honvédzászlóaljai előbb féldandár néven vonták össze, később ezekből lettek a honvédezredek, és hadrendi számot is kaptak. A VII. Zágrábi Horvát–szlavón kerületben a 25. Zág-

rábi honvéd ezred a 80. Zágrábi, 79. a 83. Sziszeki, és 90. Glinai zászlóaljból állt. 1890-ben megkapta a 25. hadrendi sorszámot. 1892-ben zászlóaljat cseréltek 27. Sziszeki ezreddel. Megkapta 79. Varasdi és a 84. Belovári zászlóaljakat, a Sziszeki ezredtől és cserébe leadták a Glinai és Sziszeki zászlóaljakat. Az ezretörzs székhelye 1886-tól Zágráb lett. Zászlóaljainak székhelye 1. Zágráb, 2. Siszek, 3. Glina. 1892-től az 1. és a 3. zászlóalj Zágráb, a 2. Varsad lett.

26. Károlyvárosi honvédezred

A 26. Károlyvárosi honvédezred 1886-ban a Likai 87., az Ogulini 88. és a Szluini 89. zászlóaljból állt fel. 1890-ben kapta meg a hadrendi számát. Az ezredtörzs székhelye Svarča, 1890-től Károlyváros lett. Itt helyezték el az 1 és a 2. zászlóaljakat. A 3. zászlóalj székhelye Gospič.

27. Sziszeki honvédezred

A 27. Sziszeki honvédezred a 79. Varasdi, 81. Szlavóniai és a 84. Belovári zászlóaljak századaiból alakult meg 1896-ban. 1890-ben kapta meg a hadrendi számát. 1890-ben megkapta a 90. Glinai és a 83. Sziszeki zászlóaljakat 25. Zágrábi ezredtől, cserébe leadta a 79. Varasdi és a 84. Belovári zászlóaljakat. Az ezredtörzs székhelye 1896-tól Belovár, 1892-től Sziszek. 1886-ban 1. zászlóalj Belovár, 2. Varsad. 3. Újgradiska volt. 1892-től az 1. és a 2. zászlóalj Sziszek, a 3. zászlóalj helyőrsége Gradisca lett.

28. Eszéki honvédezred

A 28. Eszéki honvédezred 1886-ban alakult meg a 82. szerémi a 91. Gradiscai, és a 92. Péterváradai honvédzászlóaljból. 1890-ben kapta meg a hadrendi számát. Az ezredtörzs székhelye 1896-tól Vinkovce, 1894-től Eszék. 1886-ban 1. és a 2. zászlóalj helyőrsége Vinkovce, 3. Mitrovica volt. 1894-től az 1. és a 2. zászlóalj Eszéken, a 3. zászlóalj Zemlinben volt.

10. honvéd huszárezred

A horvát–szlavón területen 1874-ben hozták létre a 10. honvéd huszárezredet a 29. 30. 31., és 32. honvédlovasszázadokból. 1880-ban 10. honvéd ulánus ezred megnevezést és hadrendi számot kapta. 1882-ben a huszár jelzőt, 1894-ben a Varasdi nevet kapta meg az ezred.

Ekkor már rögzültek a honvéd kiegészítő kerületek beosztása is. Így a közös hadsereg és a honvédség hadkiegészítő kerületei már lefedték egymást, és a közigazgatási beosztásokhoz is idomultak. A helyőrségek elhelyezésében többször állt be változás, amelyet az elhelyezési térképeken, nyomon lehet követni. Az I. világháborúban, városokban az állomásparancsnokságok³⁶ mellett megszaporodtak a „katonai alakulások” száma.³⁷

JEGYZETEK

1. A határőrvidék kialakulására lásd Suba János: A határőrvidék–határvédelem a földrajzi térben IN: Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám (II. évfolyam, 1. szám No. 3.) 44–54. p. Amely e tanulmány bevezetésének és előzményének tekinthető.

2. Csüllög G.(2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei) In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Szeged, 2007. 601–605.p.
3. Nagy M M. (2006b): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történelmi földrajza, 161–177. p.
4. Koroknai Á. (1974): Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVII. század elején. Akadémiai Kiadó, Budapest. 217 p.
5. Tietze, W. (szerk.) 1968-1972: Westermann Lexikon der Geographie I–V. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 935 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.
6. Csüllög G. (2008): Régiók a Kárpát-medencében – múlt vagy jövő? In: Közép-európai Közlemények I. évfolyam 2008. 1. szám 54–59. p; továbbá Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 40–41. p.
7. A Maros és Tisza folyók mentén, Arad, Zaránd, Békés, Csanád, Csongrád, Bács-Bodrog megyék területén.
8. Erdélyben, a keleti és a déli részeken külön székelyekből – 1764-ben –, és külön románokból – 1776-ban – szerveztek meg az *erdélyi határőrvidéket*, két-két gyalog- és egy-egy lovas határőrezreddel. Rövid ideig 1766–1771 között Beszterce vidékén román dragonos határőrezred létezett. A román és a székely határőrezredet 1851-ben szüntették meg. Az erdélyi részekben a székely huszárezred Torda vármegyére, Három (Kézdi, Orbai, Seps), Csík-, Udvarhely- és Aranyos-székekre, valamint Fogaras vidékére terjedt ki. A parancsnoksága Sepsiszentgyörgyön volt. Az első román ezred Hunyad és Alsó-Fehér vármegyékre, Szeben- és Szászváros-székekre, valamint Brassó vidékét ölelte fel. A parancsnokság Orláton volt. A második román ezred területe Doboka és Kolozs vármegyékre terjedt ki. A törzs székhelye Naszód volt.
9. A magyarországi központi főhadparancsnokság Budán, az erdélyi Nagyszebenben, a szerémségi Péterváradon, a bánsági Temesvároton, az egyesült Károlyvárosi báni és Varasdi főhadparancsnokság volt.
10. A cs. és kir. közös Hadsereg 1912-ben 15 katonai területre (Militär-Territorial-Bezirk) tagolódott, amelyek közül 6 működött Magyarországon, lefedve a Monarchia teljes területét.
11. 1868-ban 6 hadkerület alakult meg: I. Dunáninneni, II. Dunántúli, III. Tiszáninneni, IV. Tiszántúli, V. Királyhágóntúli, VI. Horvát–Szlavón. 1869-től székhelyük szerint nevezték meg ezeket: Pest, Buda, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Zágráb. 1870-től megnevezésük hadrendi számmal ellátott honvédkerületre változott. 1871-ben 1 új (Szeged) honvédkerületet alakítottak, s a meglévőket részben átszámolták. 1876-ban területi átszervezés nélkül az V. (Budai) honvédkerület székhelyét Székesfehérvárra helyezték át. 1913-ig ez a 7 honvédkerület működött, ekkor nevüket honvéd katonai kerületre változtatták, területüket úgy szervezték át, hogy egybeessenek a cs. és kir. Közös Hadsereg katonai területeivel, s a székesfehérvári V. kerületet megszüntették, egyidejűleg a kolozsvári és a zágrábi kerület hadrendi számát V.-re, ill. VI.-ra módosították. 1914-ben a 6 honvéd katonai kerület lefedte a történelmi Magyarország teljes területét: I. Budapest, II. Szeged, III. Kassa, IV. Pozsony, V. Kolozsvár, VI. Zágráb.
12. A cs. és kir. Közös Hadsereg illetékessége alá 108 (és 4 Bosznia-Hercegovinai), a cs. kir. Landwehr hatáskörébe 39, a m. kir. Honvédség joghatósága alá 28 hadkiegészítési kerület tartozott. Ezek végezték a személyi feltöltést a védkötelezettség alapján.
13. A honvédkerületi parancsnokság feladata illetékességi területén a katonai rend és fegyelem, a vagyon- és közbiztonság fenntartása, a nemzet- és államellenes tevékenység megakadályozása, a hadművelleti területen harcoló hadtest személyi és anyagi utánpótlásának irányítása, a visszamaradó pótestek, alsó fokú katonai területi hatóságok, honvéd kiegészítő parancsnokságok, bevonulási központok munkájának szabályozása és ellenőrzése, az újabb mozgósítások végrehajtása; együttműködés a polgári közigazgatási hatóságokkal; a kiképzés elvi irányítása. A honvédkerületi parancsnokság parancsnoka az illetékességi területén lévő katona személyek előjárója, közegei útján személyi, anyagi és fegyelmi ügyeik intézője volt.
14. A honvédkerületi parancsnokságot a hadtest számozásának megfelelő arab szám jelölte. A honvédkerületi parancsnokság parancsnoka a hadtestparancsnok mellé beosztott tábornok, aki a hadtest elvonulásakor a honvédkerületi parancsnok címet vette fel.

15. Gömöry G.(1893): Ausztria hadereje az 1792–1866-ig folytatott háborúkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1893, 394–411. p.
16. Fenner, F. (1846): Oesterreich und seine Armee. Leipzig, 1846; 224. p.
17. Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2006): A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 251–274. p.
18. Suba J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig IN: „A nagy terek politikai földrajza” (szerk.: Reményi Péter–Szebényi Veronika) 405–417. p. PTE TTK FI. Pécs 2008.
19. Csüllög G. (2000): A Tisza menti tájak térszerkezeti szerepkörének változása a honfoglalástól a 19. század végéig. In: Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Budapest, 2000.
20. Kókai S.(2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. kötet. 179–194. p. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, 2004. 316. p.
21. Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In Reményi P.–Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. 334–341. p.
22. Néhány törvénycikk: 1873. évi XXVII. Törvénycikk: A bánsági határőrvidék és a titeli zászlóalj polgárosításának törvénybe iktatásáról és a polgárosítás folytán szükségessé vált más intézkedésekről. 1873. évi XXVIII. Tc: A magyar korona országai közös törvényhozása alá tartozó viszonyoknak a polgárosított határőrvidéki részekben való rendezéséről. 1882. XL. Tc a magyar korona országai közös törvényhozása alá tartozó viszonyoknak a Horvát- és Szlavónországgal 1881. évben egyesített horvát–szlavón határőrvidéken való rendezéséről. Corpus Juris Hungarici CD.
23. Suba J. (1999): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között IN: „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám (szerk.: Dr. Suba János) Budapest 2001 (108. p.) 102–107. p.
24. A megyék kialakulására és történetére lásd: Gyalay Mihály Magyar igazgatástörténeti lexikon. Budapest.1989. Edelényi Szabó Dénes: Magyarország közzogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1928. (VI.) évfolyamából.
25. Wrede Geschichte der k. und. k. Wermacht. V. k. Wien, 1903. 257–305. p.
26. Az ezred történetére lásd: Kurze Geschichte des K.U.K. Otočaner Infanterie-regimentes Graf Jellečic N.79. und seiner Stammreimenter (Carl Schmarda) Agram 1898.
27. Az ezred történetére lásd: Kurze Geschichte des Warasdiner Infanterieregiments Freiherr von Giesl Nr. 16. und der bestandenenen Grenzinfanterieregimenter Nr.5 und 6. (Karl Sirowy-Franz Sarnitz) Agram. 1903.
28. Az ezred történetére lásd: Geschichte des K. K. Peterwardeiner Linien-infanterie-regiments N. 70. Peterwardein 1898.
29. Hadkiegészítő területének változásár lásd: Suba János: Katonai helyőrségek a „Vajdaságban” 1868–1918. In: Közép-Európai Közlemények 2011/3–4. száma (IV. évfolyam, 3–4. szám No.14–15.) 47–56. p.
30. Uo.
31. Az ezred történetére lásd: Geschichte des K. und K. Infanterieregimentes Karl I. König von Rumaineen. Nr. 6. 1851–1917. Bp. 1908.
32. Megszüntették az évtizedek óta fennálló aránytalanságokat a birodalom két feléből kiállított gyalogezredekkel kapcsolatban. A z új 22 ezredből hatot magyar, tizenhatot osztrák területekről szervezték meg. Így a 116 közös gyalogezredből 61 volt Magyarországi hadkiegészítésű. Az átszervezés úgy történt, hogy a meglévő gyalogezredek 5. zászlóalját megszüntették, és felosztattak 8 tábori vadász zászlóaljat. Így a 88 zászlóaljból jött létre 22 négy zászlóaljas gyalogezred. Az ezredek létszáma egységesen 4914 fő lett.
33. Többi zászlóalját a 17. Laibachi (Krajnai), a 22. dalmát gyalogezred egy-egy zászlóalja és a 32. tábori vadász zászlóalj alkotta.
34. Ulánusok, dzsidával felfegyverzett lovasok. Lengyel eredetű fegyvernem. A lengyelektől a többi európai hadsereg is átvette. Eredeti és sajátos öltözetükkel együtt, mely a négysegletes lengyel sipkából (czapka) s a két sor gombbal ellátott rövid ulankából áll. A lengyelek után

Ausztria állította fel az első ulánusezredet. A cs. és kir. közös hadseregben a 11 ulánusezredet szerveztek 1-től 8-ig és 11-től 13-ig terjedő hadrendi számozással.

35. A 82 zászlóalj szervezése elhúzódott. A 20 fős törzs mellett csak egy állandósított 103 fős gyalogszázad volt, amelyet a tartalékosok bevonulása esetén négy századkeretre bontottak. A honvédség történetére lásd: Berkó István szerk.: A magyar Királyi Honvédség története 1868–1918. M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár Budapest. 1928.
36. A helyőrségekben Állomásparancsnokságok (Militär-Station-Commando) működtek, amelyek az adott helyőrség legfelső katonai hatósága volt. Minden olyan helységben, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezetéhez tartozó alakulat állomásozott, a rangidős tényleges állományú tábornok vagy tiszt egyben állomásparancsnok volt. A k.u.k. Hadseregnek, a m. kir. Honvédségnek és a k.k. Landwehrnek külön állomásparancsnokságai voltak, vegyes helyőrségben a több állomás parancsnoka közül a rangidős volt az állomásparancsnok, függetlenül attól, mely hadseregbe tartozott. A hadtestparancsnokság székhelyén a hadtestparancsnok volt az állomásparancsnok, akkor is, ha nem ő volt a rangidős.
37. Az elhelyezésre lásd: Dislocationsübersicht Formationen des K.u.k. Heeres, der K.K. Landwehr, der k.u. Honvéd, des k. k. und k. u. Landsturmes und der gendarmerien im Hintrelande Wien 1918.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berkó István (szerk.) (1928): A magyar Királyi Honvédség története 1868–1918. M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár Budapest. 1928.
- Curpus Juris Hungarici CD.
- Csüllög G. (2000): A Tisza menti tájak térszerkezeti szerepkörének változása a honfoglalástól a 19. század végéig. In: Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Budapest, 2000.
- Csüllög G. (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei) In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Szeged, 2007. 601–605. p.
- Csüllög G. (2008): Régiók a Kárpát-medencében – múlt vagy jövő? In: Közép-Európai Közlemények I. évfolyam 2008. 1. szám 54–59. p.
- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. 334–341. p.
- Edelényi Szabó D. (1928): Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1928. (VI.) évfolyamából.
- Fenner, F. (1846): Oesterreich und seine Armee. Leipzig, 1846.
- Gömöry G. (1893): Ausztria hadereje az 1792–1866-ig folytatott háborúkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1893, 394–411. p.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gyalay M. (1989): Magyar igazgatástörténeti lexikon. Budapest. 1989.
- Koroknai Á. (1974): Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVII. század elején. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kókai S. (2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. kötet. 179–194. p. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, 2004. 316. p.
- Nagy M. M. (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, 161–177. p.
- Suba J. (1999): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között IN: „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám (szerk.: Dr. Suba János) Budapest 2001. 102–107. p.
- Suba J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig IN: „A nagy terek politikai földrajza” (szerk: Reményi Péter–Szebényi Veronika) 405–417. p. PTE TTK FI. Pécs 2008.

- Suba J. (2009): A határörvidék–határvédelem a földrajzi térben IN: Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám (II. évfolyam, 1. szám No. 3.) 44–54.p.
- Suba J. (2011): Katonai helyőrségek a „Vajdaságban” 1868–1918. In: Közép-Európai Közlemények 2011/3–4. száma (IV. évfolyam, 3–4. szám No. 14–15.) 47–56. p.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2006): A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 251–274. p.
- Wrede A. (1901-1903): Geschichte der k. und. k. Wermacht. I–V. Wien, 1901–1903.
- Tietze, W. (szerk.) 1968–1972: Westermann Lexikon der Geographie I–V. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 935 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.

Térképek

- Hadtörténeti Térképtár (továbbiakban: HT.) B IX c 71 [Az Osztrák Monarchia katonai adatainak térképei az 1810-es évekből.] H. n. [181?]. No. 25. Darstellung der Militaer-Grenz Laender. [M. 1 : 1 850 000] 85×60 cm. *A magyar katonai határörvidék térképe. 1810.*
- HT. B IX c 74. Armee Ergänzungs Bezirks Eintheilung der oesterreichischen Monarchie mit Ausnahme der Militär-Gränze. [M. 1:2 360 000] H. n. [1857.] K. n. 71×48 cm. *Az Osztrák Monarchia hadkiegészítő körzeteinek térképe 1857 körül.*
- HT. B IX c 75/2. Dislocationskarte der k. k. Armee im April 1866. [M. 1:3 600 000] H. n. 1866. K. u. k. Mil. geogr. Inst. 62×42 cm. *Az Osztrák Monarchia hadseregének diszlokációs térképe 1866. áprilisban.*
- HT. B IX c 86/1. Dislocationskarte der k. k. Armee im Jahre 1876. [M. 1:3 370 000] H. n. 1876. K. n. 49×37 cm. *Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének diszlokációs térképe 1876-ban.*
- HT. B IX c 92. Militär-Administrativ-Karte der österr.[eichische] ungar.[ische] Monarchie enthaltend die Eintheilung des Reiches in die Heeres u[nd] Marine-Ergänzungsbezirke mit Angabe der Bataillons-Stationen Beider Landwehren, Seidel's. [M. 1:1 700 000] Wien. 1883. 78×57 cm. *Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai közigazgatási térképe 1883-ban.*
- HT. B IX c 66. Universal-Administrativ-Karte der österreich.–ungarischen Armee mit der Eintheilung des Reiches in die Territorial- und Ergänzungsbezirke des K. k. Heeres und der Kriegsmarine, der k. k. und k. ung. Landwehren und des Landsturnes. Nach dem Stande vom 31. Januar 1888. [M. 1:1 500 000] Wien. 1888. 90×69 cm. Fegyvernemek állomáshelyei, alárendeltség táblázatai. Mell. 24 p. A tartományok sorozókerületi tábla. *Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének állomáshelyeinek térképe 1888-ban.*
- HT. B IX c 77/1. Honvéd területi és honvéd keigészítő kerületi beosztás. – Landwehrterritorial- und Landwehrgänzungsbezirks-eintheilung. [M. 1 : 3 000 000] H. n. 1906. Cs. és Kir. kat. geogr. int. 44,5×35 cm. *Az Osztrák–Magyar Monarchia honvéd területi és honvéd keigészítő kerületi beosztás térképe 1906-ban.*
- HT. B IX c 97. Militärterritorial- und Ergänzungsbezirkseinteilung. [M. 1 : 3 000 000] H. n. 1913. k. und k. Mil. geogr. Inst. 45×35 cm. 1 táblázat: Übersicht der Ergänzungsbezirke nach ihrer territorialeinteilung. (Áttekintő a hadkiegészítő kerületek területi beosztásáról.) *Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai területi és hadkiegészítő kerület beosztási térképe 1913-ban.*
- HT. B IX c 97. Militärterritorial- und Ergänzungsbezirkseinteilung. [M. 1 : 3 000 000] H. n. 1914. k. u. k. Mil. geogr. Inst. 44,5×35 cm. *Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai területi és hadkiegészítő kerület beosztási térképe. 1914-ben.*

Kókai Sándor*

A BÁNSÁGI HORVÁTOK NÉHÁNY ETNIKAI-TÁRSADALMI JELLEMZŐJE ÉS SAJÁTOSSÁGA

SOME ETHNIC AND SOCIAL SPECIALITIES OF THE BANATIAN CROATS

ABSTRACT

The different groups of the Banatian Croats arrived in the area between the Maros River and the Lower Danube in four waves over a three-hundred-year-long period. The oldest Croatian settlers in the Banat are called 'Krašovani' by the Serbs. According to tradition, they arrived from Bosnia during the 16th century. The second group lives to the east of Timisoara, whose ancestors, called Šokci, resettled from the Banat in the 17th century. The third group is made up of Croats originating from the counties of Lika and Bodrus, who moved to the riversides of the Lower Danube and the Timis in the Banat and became the residents of the Banatian settlements of Perlasz, Opáva, Sztarcsova, Borcsa, Galagonyás and Omlód along the military frontier. These settlers were Šokci using the 'Šokac dialect'. The fourth group contained settlers speaking the Kajkavian dialect who arrived in the Banat at the beginning of the 1800s between the Bega and the Timis River. They were the vassals of the archbishop of Zagreb, since during the establishment of the military frontier near Karlovac the archbishop conveyed his lands along the Kulpa River and received Banatian settlements in return, where some of the vassals settled down. The fifth group of settlements resided by the Croats emerged in 1803, when residents of three settlements on the karst around Carașova settled down in Károlyfalva and Királykegye.

I. Bevezetés

A korabeli forrásokban és történetírásban a legtöbbször rácnak nevezett délszláv népesség egy része nem az ortodox szerb, hanem a katolikus bosnyák, sokác és egyéb horvát népcsoportokhoz tartozott. Magyarországon napjainkban hét, néprajzilag elkülöníthető horvát népcsoportot tartunk nyilván: sokácok (pl. Mohács és környéke), bunyevácok (Észak-Bácska), katolikus bosnyákok, Dráva menti horvátok, Mura menti horvátok, gradistyei vagy nyugat-magyarországi horvátok és az ún. „rác” horvátok Dusnok és Bática községekben. A történelmi Magyarország sajátos, önálló történeti régiójába (Temesi Bánság) betelepedett horvátokról (pl. krassovánok stb.) – akik a 16–19. században költöztek e területre, kisebb-nagyobb etnikai szigeteket alkotva –, viszont a társadalom nagy része alig rendelkezik információkkal. Tanulmányommal az elmúlt évszázadok helyzetképét feltárva, az itt élő horvát népcsoportok történetéhez, területi elhelyezkedéséhez és társadalmi sajátosságaihoz kívánok hozzájárulni. A történelmi Magyarország déli területeire bevándorló katolikus délszlávok zömét a bosnyák, sokác, bunyevác és horvát parasztok és kézművesek alkották. A Bánság területén élő horvátok a legkeletibb etnikai szigetekben élő horvát népcsoportokat alkotják, akik egy részének származása és így identitása, a régióba érkezésének időpontja és körülményei sem tisztázódtak megnyugtató módon napjainkig.

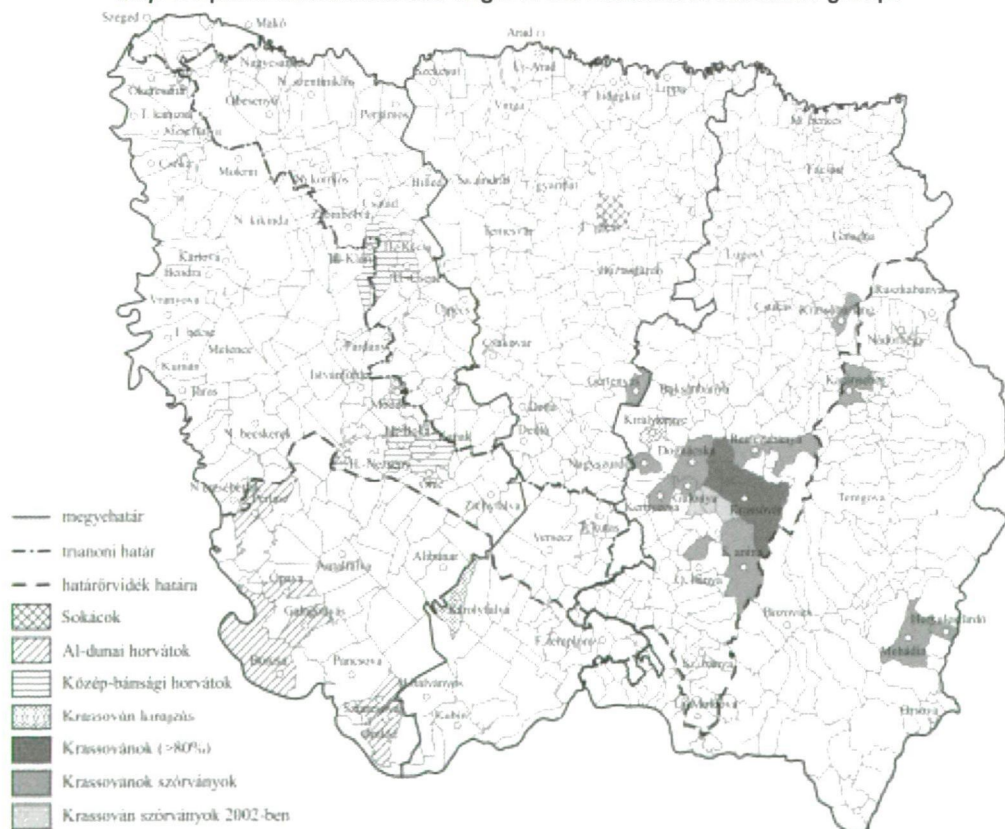
* Dr. Kókai Sándor egyetemi magántanár, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

II. A bánsági horvát etnikai csoportok származása és identitása

A Bánság területére az elmúlt évszázadokban sokárok, részben bunyevácok és a Kulpa folyó mentéről horvátok érkeztek. A bunyevácok a horvát nyelv ún. *štokav* és *i-ző* nyelvjárását beszélik, latin írásmódot használnak. Hagyományosan római katolikus vallásúak. Magát a népcsoportot legtöbbször katolikus rácoknak vagy katolikus szerbeknek, délszlávoknak, illetve illíreknek vagy dalmátoknak nevezik, és csak igen ritkán horvátoknak, akik valójában voltak, és akiknek a bunyevácok zöme ma is vallja magát. Nyelvük és szokásaik alapján megállapítható, hogy Dalmáciából és Hercegovina vidékeiről települtek be a török hódoltság alatt lévő Dél-Magyarország elnéptelenedett területeire. A sokárok szinte kivétel nélkül római katolikus vallásúak. Feltehetőleg a mai Bosznia-Hercegovina területeiről húzódtak északra a török hódoltság idején. Bosznia egyes vidékein a kisebbségben élő katolikusokat ma is gyakran nevezik sokácoknak. A sokárok etnikai hovatartozása mindezek ellenére vitatott, mert népviseletük keleties jellegű, inkább kifejezetten balkáni népek viselésére emlékeztet (szerbek, bosnyákok, bolgárok), mintsem a horvátok hagyományos népviseletére. A sokác nyelvjárás azonban közelebbinek tűnik a horvát nyelv bizonyos változataihoz, mint a szerbhez. Római katolikus vallásuk pedig a horvátsággal való azonosuláshoz vezetett a XIX. század végétől kezdődően. A sokárok is a horvát-típusú latin ábécét használják.

1. térkép. A bánsági horvát népcsoportok területi elhelyezkedése és származása

Map 1. Spatial distribution and origin of the Banatian Croat ethnic groups

Forrás: saját szerkesztés

A bánsági horvátok különböző csoportjai három évszázad alatt négy hullámban érkeztek a Maros és az Al-Duna közötti vidékre. A legrégebbi bánsági horvát telepeseket a szerbek „Krašovani”-nak nevezik. A hagyomány szerint a 16. század folyamán érkeztek Boszniából. A második csoport Temesvártól keletre él, akik elődei a Bácskából a 17. században áttelepült sokácok. A harmadik csoportot a Lika és Bodrus vármegyéből származó horvátok alkotják, akik 1765–67 között a Bánság Al-Duna és Temes folyó menti részeire költöztek és a bánsági határőrvidéki Perlasz, Opáva, Sztarcsova, Borcsa, Galagonyás, valamint Omlód települések lakosai lettek. E telepések i-ző nyelvjárású sokácok voltak. A negyedik telepes csoportot a kaj-nyelvjárást beszélők alkották, akik az 1800-as évek legelején érkeztek a Bánság Bega és Temes folyó közötti területére. A zágrábi érsekség a károlyvárosi határőrvidék kialakításakor (1784–1788) átengedte a Kulpa folyó menti földterületeit. Az Udvari Haditanács ekkor bánsági településeket (Billéd, Bóka, Botos, Csene, Kanak, Kécsa, Klári, Nagymargitta, Neuzina, Pakrácz, Perjámos, Varjas és Udvarnok falvakat, valamint Giroda és Avram pusztákat) adott cserébe az érsekségnek, s ezt 1801-ben törvényileg is szentesítették. Ekkor a kaj-nyelvjárást beszélő, az érsekség vazallusainak számító nemesek és jobbágyaik – elkülönített településekre – Horvát-Bóka, Horvát-Csene, Horvát-Kécsa, Horvát-Klári, Horvát-Neuzina, valamint Kanak és Óléc településekre költöztek. A horvátok által lakott települések ötödik csoportja 1803-ban alakult ki, amikor három Krassóvár körüli karsztvidéki település lakói Károlyfalván és Királykegyén telepedtek le (*1. térkép*). Valamennyi horvát népcsoport közül a krassovánok eredete és származása napjainkig a legvitatottabb.

III. A bánsági horvátok számának változása

A horvátok etnikai csoportjai sajátos különállásukkal és különválásukkal gazdagították a Bánság etnikai és kulturális sokszínűségét (*1. térkép*), olyannyira, hogy az aktuális népszámlálások rendszerint jól elkülönítették csoportjaikat. Azonban sem Francesco Grisellini, sem a II. József korabeli népszámlálások adatai nem tartalmaznak információt az itt élő horvátokról. Az első forrásunk Fényes Elek, akinek adatai szerint 1840-ben 8804 horvát (krassován) élt Krassó vármegyében, mindössze 700 horvát (sokác) élt Torontál vármegyében, míg Temes vármegyében 1698 horvát (sokác) élt. (*1. táblázat*). A Bánsági-Határőrvidéken élő horvátokról, Fényes Elek leírása sem tartalmaz információkat. Fényes Elek az 1857. évi osztrák népszámlálási adatokat feldolgozta, s ezek alapján a Német bánsági ezred településein 2354 horvát, míg Krassó vármegyében 10804 sokác élt, ekkor a Temes vármegyei horvátokról (sokácokról) nem közölt adatokat. Keleti Károly becslése szerint 1869-ben Torontál vármegyében 1816 fő, Temes vármegyében 391 fő és Krassó vármegyében 7021 fő lehetett, aki horvát anyanyelvűek voltak. A Határőrvidék adatai ekkor sem állnak rendelkezésre (*1. táblázat*). Az 1890-től bekövetkezett változások a népszámlálási adatok alapján részletesen áttekinthetők, elemezve az asszimiláció és az identitás váltás különböző fokozatait, régióit és következményeit.

A krassovánok római katolikus délszláv népcsoport a Bánság délkeleti részén (*1. térkép*). A krassovánok számát 150 évre visszamenőleg többé-kevésbé nyomon tudjuk követni, származásukat tekintve azonban napjainkig sincs összhang, sőt minden jelentősebb balkáni néphez kapcsolták már őket. A származási helyüket és letelepedésük időszakát illetően is eltérőek a vélemények. Több versengő elmélet létezik arra nézve, honnan települtek a krassovánok ősei mai lakóhelyükre. Egyes kutatók a nyelvi struktúra, mások a nyelvjárás, sőt az öltözködés és a szokásaik alapján próbálják e népcsoport származásának rejtélyét megoldani. Mindezek ellenére megnyugtató megoldás nem született, nem érdemtelen azonban néhány változat bemutatása. Az egyik változat szerint Bulgária Szerbiával

szomszédos régiója volt az őshazájuk, a másik szerint Koszovó, a harmadik szerint Bosznia, a negyedik szerint pedig Szlovénia felől vándoroltak ide. Egyesek tudni vélik, hogy már a 13–14. században letelepedtek Krassó várának környékére, mások szerint a mohácsi vész utáni évtizedekben, a harmadik vélemény a 17–18. század fordulójára „esküszik”. A horvátok e csoportja Pozsár V. szerint spontán migrációval még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott e karsztos mészkővidékre (Pozsár V. 1991).

1. táblázat. A Bánságban élő horvát népcsoportok számának változása (1840–2002)

Table 1. Change in the number of the Banatian Croat ethnic groups (1840–2002)

	Torontál	Temes	Krassó	Összesen
1840*	700	1698	8 804	11 202
1857	2354	–	10 804	13 158
1869*	1816	391	7 021	9 228
1890	3485	1365	7 991	12 841
1910	4203	1118	8 581	13 902
1930/31	3273	683	6 198	10 154
1953/56	4370	793	7 178	12 341
1991/92	2203	321	6 422	8 946
2001/02	3787	358	6 821	10 966

* A bánsági határörvidék adatai nélkül, Fényes Elek és Keleti Károly becslései

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

IV.1. A krassovánok származása és identitása

Önmegnevezésük karaševci (egyes számban karaševak), de használják a románból átvett krašovani is. A környékbeli románok crasoveni néven említik őket és csupán a krassóváriakat nevezik carasoveni-nek. Emil Petrovici nyomán (aki kizárólag Krassóváron kutatott és gyűjtött) a román nyelvben mégis az utóbbi terjedt el a csoport megnevezéseként. Szerinte a cârsoveni archaikus változat, a cotcoresi gúnynév. Németül kraschowaner a nevük, Horvátországban 1990 óta karaševski hrvati néven hivatkoznak rájuk. A krassovánok rendkívül archaikus nyelvjárást beszélnek, amely što eredetű, de a mostani što-horváltól jobban differenciált, s mivel a területen a torlaki dialektust (2. ábra) beszélő délszláv népcsoport is él (amelyről vita folyik, hogy vajon szerb, vagy bolgár) a krassovánba a torlaki elemek is bekerültek. A krassován nyelvet a krassóvári horvátok anyanyelvüknek vallják.

A korábbi források egy része a bogumilizmus tévelygéseiből katolikus hitre térített bolgárokkal azonosítja a krassovánokat, más részük szerbekkel keveredett, nagyrészt elrománosodott bolgároknak tartja őket. A bolgár eredet tézisének ma már legfeljebb nagyon kevesen tartják megfontolásra érdemesnek, de történeti jelentősége igen nagy, hiszen 1903-ig szinte valamennyi tudományos munka római katolikus bolgárokként hivatkozott a krassovánokra (pl. Pallas Nagylexikon,¹ Czirbusz G. 1882, 1883, 1913, Magyar Katolikus Lexikon² stb.). A 19. századi írók néha „keverék”-nek minősítették a krassovánokat, ez azonban csak azt jelzi, hogy nem tudták őket besorolni valamelyik nemzetiségbe. Ide tartozik Czirbusz Géza is, akinek a krassovánokról írott könyve Cs. Sebestyén Károly szerint annyi valótlanságot tartalmaz, hogy valószínűleg sohasem járt a krassován falvakban. Czirbusz Géza egyes falvak népét inkább bolgár, másokét inkább boszniai eredetűnek tartja, a krassovánokat általában viszont „román–bolgár keverék”-nek. A mítosz forrása a karasovai plébánia kéziratos története, amelyet egy helyi ferences írt 1718 után. Eszerint a krassovánok ősei katolikus hitre térített bogumilok (paulikánusok) voltak, akik Vidin környékéről, a török hódítás elől menekülve 1393-ban települtek le a Bánságba. A gondolat

kialakulásában szerepet játszhatott, hogy akkoriban a legközelebbi katolikus délszláv csoportot az Olténiában élő paulikánus bolgárok alkották, akiket szintén a bosnyák ferencesek gondoztak. A 19. század második felében sok bánsági bolgár pap és tanító tevékenykedett a krassovánok között. A korabeli beszámolók szerint azonban a krassovánok maguk sohasem bolgárokként, hanem mindig krassovánként határozták meg.

Elsőként Eusebius Ferمندžin ferences tartományfőnöknek a zágrábi *Acta Bosnae*-ben, 1892-ben elejtett megjegyzése ültethetett el komoly kételyt a krassovánok bolgár eredetével kapcsolatban. A valódi fordulatot a bolgár Ljubomir Miletics 1903-ban, az *Archiv für slavische Philologie*-ben publikált tanulmánya okozta. Miletics 1898-ban járt Krassováron és megállapította, hogy a krassovánok nyelvjárása semmi esetre sem bolgár, hanem leginkább a szerbiai Resava folyó mellékén beszélthez hasonlít. Ezt a tételt Emil Petrovici későbbi vizsgálata is igazolta, hozzátéve, hogy a 15. század előtt nem válhattak le a délszláv tömbről. Pavle Ivić 1958-ban megjelent szerb-horvát nyelvjárástani rendszerezésében a krassovánok származási helyét a Timok folyó alsó völgyében jelölte meg. (Ezzel valószínűleg Jovan Cvijić korábbi, egyébként nehezen bizonyítható elképzeléséhez igazodott. A kérdéses területen az időközbeni vándorlások eredményeként ma már egy más nyelvjárást beszélnek.) A nyelvtudomány részéről a 20. században nem érte kihívás Miletics megállapításának lényegét, azaz a krassován nyelvjárás a leginkább egyes szerbiai nyelvjárásokhoz hasonlít. Ivan Popović szerbhorvát nyelvtörténete olyan, a keleti szláv nyelvekhez kötődő elemeket mutat ki a krassován nyelvjárásban, amelyek egyetlen más délszláv nyelvjárásban sincsenek jelen. Ez alapján arra gondol, hogy a krassovánok nem délről érkezett ősök leszármazottai, hanem a 7. századi nagy délszláv vándorlás reliktum népessége a Bánátban. Ez az elképzelés tehát folyamatosságot teremt a 10. században valószínűleg még itt élt szlávok és a későbből ismert krassovánok között.

2. ábra. A torlák dialektust beszélők földrajzi elhelyezkedése (északon a krassovánok)

Figure 2. Spatial distribution of the Croats using the „torlák” dialect

Forrás: internet

A 18–19. századi magyar geográfusok közül többen is szerbként hivatkoztak rájuk. Például Vályi András (1799) szerint mindegyik Rátz falu Krassó vármegyében, földes Ura a' Kir. Kamara, lakosai katolikusok” Ezen minősítés alapja azonban inkább találgatás volt, hiszen sohasem alapozta meg kutatás vagy első kézből származó információ. A mai szerb szakirodalom és közvélemény is kizárólag katolizált szerbeknek tartja őket.

A krassován iskolákban a 18–19. században használt tankönyvek és a vallásos kiadványok a ferencesek által használt „horvát-illír” nyelven íródtak. Ez önmagában is kialakította a krassovánokban a horvátsághoz való kötődést. Ennél fontosabb azonban, hogy horvátok és szerbek között a vallás vált az elválasztó tényezővé, és a krassovánokat római katolikus vallásuk miatt egyre többször tartották horvátnak. Iskoláik 1933 és 1947 között horvátországi tanítókat és Jugoszláviában kiadott, horvát nyelvű tankönyveket alkalmaztak. Czirbusz Géza szerint a lupákiak és kloticsiak már a századforduló idején úgy tudták, hogy őseik Boszniából érkeztek. A hiedelem alapja talán az, hogy a krassovánok között működött ferencesek a boszniai ferences rendtartományhoz tartoztak – az „öshazaként” emlegetett *Bosnia Argentina* ('ezüst Bosznia') a rendtartomány latin neve is. A boszniai horvát eredet verzióját a krassován értelmiség 1989 után tudatosan elevenítette föl, és az „anyaországi” értelmiség reakciója megerősítette. Ez a narratíva a krassován folklór állítólagos horvát kötődéseire összpontosít, de átvesz elemeket az említett krassóvári „historia domus”-ból is. Az elmélet erőssége, hogy magyarázatot ad a krassovánok katolikus vallására, mivel a hozzájuk nyelvjárásilag közelebb álló szerb vidékeken ma is és korábban is ortodox vallású népesség élt. A horvát nyelvészek napjainkban a legarchaikusabb horvát nyelv, népviselet és népszokások örököseit ismerik fel bennük. Mindezt színezi, hogy két évtizeddel ezelőtt ők maguk jobbára sem a horvát, sem a szerb identitást nem vállalva, egyszerűen krassovánoknak sorolták be magukat. Azóta volt néhány tétova és meddő sajtókísérlet arra nézve is, hogy voltaképpen nyelvet és vallást váltott „öslakos” román néptörzsedék maradványai volnának. Krassóalmáson (Iabalcea), az egyetlen itteni román többségű településen lassan a románság olvasztja be őket, a Krassó mentén kívül eső Királykegye (Tirol) híres bortermő vidékén viszont sváb irányba váltottak nyelvet a kisebbségben élő krassovánok. A történelem folyamán természetesen különböző nyelvű és etnikumú személyek telepedtek le a krassován falvakban. 1740-ben 25 római katolikus albán család érkezett Shkodra vidékéről. Újabban Mile Tomić vetette fel, hogy a nyelvészek elsősorban a karasovai nyelvjárást tanulmányozták, pedig az egyes falvak nyelvjárása igen eltérő és ezért az ott élők eredete is eltérő lehet.

IV.2. A krassovánok élettere és számának változása

Resicabányától délnyugatra, a Szörényi-érchegységben, a Karas folyó vízgyűjtő medencéjében fekvő, hét faluból (Krassóvár, Krassóalmás, Krassócsörgő, Kiskrassó, Nermed, Kengyeltő és Vizes) álló falucsoportban élnek. Az elmúlt századokban más, környező településen is éltek krassovánok. Galonyát Fényes Elek 1851-ben megjelent geográfiai szótárában oláh-horvát faluként írja le, mely Székashoz 2 órányira volt postakocsival, 102 katolikus és 657 óhitű lakossal, valamint óhitű anyatemplommal, melynek földesura a kamara volt. Gertenyes és Majdán településeken is krassován szórvány élt, az 1910. évi népszámlálási adatok szerint 30 fő illetve 42 fő. Hasonlóképpen Nagyszurdok (36 fő), Mehádia (26 fő) és Szikesfalu (15 fő) néhány százaléknyi krassován népességéhez. A krassován településterrel határos Krassóbarlangon (36 fő) és Kernyécsán (16 fő) az 1890. évi és az 1900. évi népszámlálási adatok jeleznek krassovánokat. Nem véletlen, hogy a Magyar Katolikus Lexikon a Krassó folyó völgyében, Krassó-Szörény vármegye délnyugati részében, 11 faluban letelepített római katolikus bolgár népcsoportról tudósítja olvasóit.³ Tény, hogy

1803–1828 között krassovánok települtek Királykegye és Károlyfalva településekre is. Az 1950-es évektől sokan a közeli Resicabányára költöztek, ahol 2002-ben 525 fő élt és önálló, krassován nyelvű plébániájuk is volt. Néhány krassován nemzetiségű ekkor már Gorony (384 fős összlakosságból 6 fő), Gerlistye (383 fős összlakosságból 7 fő) és Krassó-szentgyörgy (84 fős összlakosságból 4 fő) településen is élt, mely települések a krassován élettér déli peremén húzódnak (*1. térkép*). A krassován települések homogenitásának másfél évszázados változatlanságát a 2. táblázat adataival összehasonlítva jól jelzik Fényes Elek (1851) geográfiai szótárában leírtak is:

Jabalcsa v. Krassóalmás, horvát falu, Székashoz 3 órányira: 479 kath., 16 óhitű lak. F. u. a kamara.

Kalina v. Galonya, oláh-horvát falu, Székashoz 2 órányira; 102 kath., 657 óhitű lak., óhitű anyateplommal. F. u. a kamara.

Klokotics v Krassócsörgő, horvát falu, Székashoz 2 órányira: 1367 kath. lak. F. u. a kamara.

Krassova, horvát falu, 3568 kath., 34 óhitű lak., templommal és roppant erdőséggel. F. u. a kamara.

Lupak v. Kiskrassó, horvát falu, Dognácshához 3/4 óra: 918 róm. kath. lak., templommal, Bírja a kamara.

Nermeth, horvát falu, Dognácskához 2 órányira: 633 kath., 10 óhitű lak., anyateplommal, köves, kősziklás határral, F. u. a kamara

Rafnik v. Kengyeltó, horvát falu, Dognácskához 1/2 órányira, 910 kath., 13 óhitű lak., kath., paroch. templommal. F. u. a kamara.

Vodnic, horvát falu, 716 kath., 2 óhitű lak. F. u. a kamara.

Krassóváralján (Krassóvár) már 1333-ban volt katolikus plébánia, de a településen élő szláv nyelvű katolikusokról először 1619-ben Marin Dobrojević šibeniki jezsuita, majd 1626-31-ben a Marco Bandini vezette ferences misszió tudósított. A félreeső helyen fekvő Krassóvár a Bánság török hódoltsága végén óriásfalv, a régió második legnépesebb települése volt. A jelenlegi templom az előző, gótikus istenháza helyén épült az 1722. esztendőben. 1726-ban Krassóvár a jezsuita rend bánsági központjává emelkedik, s a Mária mennybemenetelének szentelt templom építőjét, Michael Lovinics atyát, a „krassovánok apostolát” az általa emelt istenháza főoltára alá temetik. A helyi hagyomány úgy tudja – és a kutatók nagy része is úgy véli –, hogy a többi krassován település, szállásokból jött létre, Krassóvárról való kirajzással, a 18. században. Ennek nem mond ellent, hogy a hat falu közül négyet a 16. században már említettek, lehetséges, hogy a hódoltság idején lakóik bemenekültek a központi Krassóvárra, majd a nyugodtabb körülmények között visszatelepültek. A hegyvidék román falvaihoz hasonlóan elsősorban állattartással foglalkoztak, a falvakhoz magasabban fekvő, a család idősebb tagjai által huzamosabban, a középnemzedék által csak a nyári munkák idején lakott „szállások” tartoztak. Emellett jelentős volt gyümölcsstermesztésük. A szomszédos városokban pincéket béreltek, ott tárolták és onnan vitték piacra a megtermett gyümölcsöt. A krassován falvak határának nagy része 1855-ben a StEG tulajdonába került. 1873-tól Magyarország részét alkották, mégpedig előbb Krassó, majd Krassó-Szőrény vármegye részeként. Krassóvár plébánosának közlése szerint hívei csak elvétele kötnek vegyes házasságot más nemzetiségűekkel vagy más felekezetűekkel. Régebben nemritkán nyolc-tíz gyermeket is vállaltak, de manapság is inkább három, mint két gyermek fordul elő családonként.

Az első horvát nyelvű iskolákat a jezsuita atyák alapították a krassován falvakban már az 1720-as években. Az oktatás nyelve az első kétszáz évben a ferencesek által használt „illír” nyelv volt, illetve a saját nyelvjárásukban is megjelentek tankönyvek. 1900-ban

73%-uk tudott írni-olvasni, ami az akkori járási átlag két-háromszorosának felelt meg. A krassóvári iskolát 1901-ben a magyar állam vette át és bevezette a magyar tannyelvet. Ez 1920-ban román nyelvű lett, a felekezeti iskolák azonban megmaradtak krassován–horvát tannyelvűnek. Az 1933-ban megkötött román–jugoszláv államközi szerződés értelmében 1947-ig jugoszláviai, főként horvát tanítók tanítottak a krassován falvakban. Az 1950-es évek végén az iskolák horvátból román tannyelvre tértek át, és a horvát csak tantárgyként maradt meg. 1990 óta több helyütt megpróbálkoztak a visszatéréssel a horvát tannyelvre, és a szülők ingadozó hangulata alapján indítottak újra vagy szüntettek meg horvát osztályokat. A krassován kisdíjak az iskolában kezdenek el megtanulni románul, így az első osztályban a tanító még krassovánul magyaráz. Az 1995/96-os tanévben Kassóváron horvát-román kétnyelvű gimnázium kezdte meg működését. A rafniki szülők, miután 2010 őszétől a faluban megszűntették a felső tagozatot, engedetlenségi mozgalmat indítottak és otthon tartották gyermekeiket. A megszüntetett tagozat ugyanis nagyrészt horvát nyelvű volt, míg a lupáki, ahová ezután ingázniuk kellett volna, román.⁴ A liturgia nyelve a horvát, de az elmúlt századokban saját, krassován nyelvű vallásos népénekkincsük alakult ki. 1990 óta horvátul zajlik az iskolai hittanoktatás is. Csiklován július 2-án krassován búcsút tartanak, amellet látogatják a máriaradnai kegyhelyet és a Szemenik-hegységben fekvő *Baia Vulturilor* tavat. 2000 óta Kengyeltón klarissza kolostor működik, horvátországi nővérekkel.⁵ Érdekesség, hogy a 20. század első felében a katolikus ünnepeken és böjtökön kívül még az ortodoxokat is megtartották. A krassován iskolákban 1933 és 1947 között horvátországi, főként zágrábi tanítók oktattak. A román állam félhivatalosan (a katonakönyvekben) horvátokként tartotta nyilván a krassovánokat. A krassovánok, a temesrékasi sokácok és a horvátkécsai horvátok képviselői 1992-ben kivonultak a közös délszláv érdekvédelmi szervezetből és létrehozták a Romániai Horvátok Szövetségét (*Zajedništvo Hrvata u Rumunjskoj*). Az 1991-es horvát állampolgársági törvény lehetővé tette, hogy a Romániában élő krassovánok, ha magukat horvátnak vallják, kettős állampolgársághoz jussanak. Bár az ügyintézés nem volt olcsó, 1993 és 1999 között majd kétezren váltották ki az okmányokat. A horvát állampolgárság birtokában számos nyugat-európai országban is dolgozhattak volna, a legtöbben mégis Horvátországban vállaltak, főként képzettséget nem igénylő munkát. Rajtuk kívül 1990-től krassován diákok kezdtek zágrábi egyetemi karokon tanulni, a horvát állam költségén. 1994-ben megindult a havi tizenkét oldalon megjelenő *Hrvatska Grančica* ('horvát ágacska') nevű újság. Horvátország konzulátust nyitott Krassócsörgön és a 2000-es horvát választások alkalmával már lakóhelyükön, kihelyezett szavazóhelyiségekben szavazhattak a kettős állampolgársággal bíró krassovánok. Ugyanazon évben jutott be az első horvát (krassován) képviselő a román parlamentbe, Milja Radan.

A krassovánok számát és arányát tekintve (2. táblázat) megállapítható, hogy a bánsági horvát etnikumú csoportok legtömegesebb (53–68%-a) és legkompaktabb egységét alkotják, úgy hogy az asszimiláció és az identitásváltás napjainkig sem következett be. 1890-ben kb. 7200–7500-an voltak. Számukat a 20. század első felében a lassú elvándorlás és a születésszabályozás apasztotta. A 2002-es népszámláláskor kb. 6500–7000 krassován élhetett a Bánságban. A krassovánok 1910-ben (lélekszámuk ekkor elérhette a maximumot: kb. 8500 fő) is homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában, ahol Kengyeltó (738 fő = 98,9%), Kiskrassó (786 fő = 92%), Krassóalmás (386 fő = 97,5%), Krassócsörgő (1185 fő = 98,8%), Krassóvár (2974 fő = 93,1%), Nermed (662 fő = 98,4%) és Vizes (464 fő = 97,1%) településeken élt 98%-uk (7195 fő). E hét falut gyakorlatilag tiszta krassován településnek tekinthetjük. Ugyanakkor Galonya, Gertenyes és Majdán krassován lakóit a statisztikák alig említik. Jó példa erre Galonya, ahol 1851-ben 102 krassován élt, 1900-ban már alig 18 fő, azonban 2002-ben az itt élők (116 fő) közül még 11 fő

krassovánnak vallotta magát. Krassóvárnak 1910-ben 3195 főnyi többségben horvát lakosa volt, roma és német kisebbséggel. 1992-ben társközsegeivel együtt 3550 lakosából 3206 horvát, 114 roma, 18 magyar és 15 német volt. 2002-ben 3260 fő. Románok: 4,41% (144 fő), magyarok: 0,36% (12 fő), romák: 4,47% (146 fő), németek: 0,49% (16 fő), krassovánok: 84,60% (2 758 fő), egyéb: 169 fő.

2. táblázat. A horvátok által lakott települések a Bánságban

Table 2. Settlements resided by Croats in the Banat

Település	1890			1910			1930/31			1953/56			1991/92			2001/02		
	Népesség			Népesség			Népesség			Népesség			Népesség			Népesség		
	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%
Krassóváronok																		
Galonya	649	18	2,8	613	7	1,1	470	-	-	302	-	-	160	14	8,8	116	11	9,5
Kengyelő	715	698	97,6	746	738	98,9	716	357	49,9	700	700	100,0	642	621	96,7	560	537	95,9
Kiskrassó	861	800	92,9	854	786	92,0	826	726	87,9	1 021	837	82,0	1 084	916	84,5	964	834	86,5
Krassóalmás	517	309	59,8	396	386	97,5	339	82	24,1	341	341	100,0	277	217	78,3	227	210	92,5
Krassócsörgő	1 162	1152	99,1	1 199	1185	98,8	1 074	1074	100,0	1 022	1022	100,0	1 013	938	92,6	1 036	998	96,3
Krassóvár	3 335	3150	94,5	3 195	2974	93,1	2 940	2602	88,5	2 888	2580	89,3	2 629	2254	85,7	2 437	1965	80,6
Nermed	685	676	98,7	673	662	98,4	642	640	99,7	677	677	100,0	644	607	94,3	596	583	97,8
Vízes	462	461	99,8	478	464	97,1	489	489	100,0	459	459	100,0	482	466	96,7	463	454	98,1
Összesen	8 386	7264	86,6	8 154	7202	88,3	7 496	5970	79,6	7 410	6616	89,3	6 931	6033	87,0	6 399	5592	84,7
Krassóvár szörvények																		
Gertenyes	1 320	36	2,7	1 520	30	2,0	1 355	-	-	1 246	-	-	1 132	1	0,1	1 044	-	-
Királykegye	1 457	441	30,3	1 422	367	25,8	1 223	141	11,5	1 157	224	19,4	730	85	11,6	642	59	9,2
Majdán	1 247	-	-	1 215	42	3,5	975	-	-	737	-	-	654	-	0,0	292	3	1,0
Resicabánya	10 164	32	0,3	17 366	682	3,9	19 668	87	0,4	41 234	338	0,8	92 516	303	0,3	79 869	525	0,7
Összesen	14 188	509	3,6	21 525	1121	5,2	23 421	228	1,0	44 374	562	1,3	95 032	389	0,4	81 847	587	0,7
Sókárok																		
Temesrékas	3 637	1316	36,2	4 321	970	22,4	4 210	683	16,2	4 284	793	18,5	5 085	228	4,5	4 955	216	4,4
Lika és Bodur vármegyéiből származó (Al-Duna és a Temes folyó mentén élő) horvátok																		
Borcsa	1 253	-	-	1 563	34	2,2	1 724	-	-	2 105	243	11,5	26 895	-	-	-	-	-
Galagonyás	2 911	-	-	2 669	61	2,3	2 487	-	-	3 175	-	-	3 475	-	-	3 178	6	0,2
Nagyzerébetlak	1 507	-	-	2 088	-	-	2 272	-	-	2 490	-	-	1 762	-	-	1 477	130	8,8
Ómlód	4 303	-	-	5 344	41	0,8	5 172	-	-	5 026	-	-	6 782	-	-	6 518	18	0,3
Ópáva	3 994	457	11,4	4 288	343	8,0	4 203	977	23,2	4 415	919	20,8	4 777	452	9,5	4 693	271	5,8
Perlasz	4 583	-	-	4 949	554	11,2	4 681	511	10,9	4 623	506	10,9	3 880	-	-	3 818	48	1,3
Sztarcsava	3 607	1184	32,8	3 799	1121	29,7	3 719	1120	30,1	2 313	951	41,1	7 579	530	7,0	7 615	351	4,6
Összesen	22 158	1641	7,4	24 700	2154	8,7	24 258	2608	10,8	24 147	2619	10,8	55 150	982	1,8	27 299	824	3,0
Pancsova	18 289	-	-	20 808	145	0,7	22 089	-	-	30 103	1395	4,6	72 793	1020	1,4	77 087	729	0,9
Kulpa folyó vidékéről származó (Közép-Bánságban élő) horvátok																		
Horvát-Bóka	1 131	668	59,1	2 975	620	20,8	2 939	547	18,6	2819	356	12,6	1 992	103	5,2	1 734	83	4,8
Szerb-Bóka	2 098	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Horvát-Csene	532	116	21,8	2 735	96	3,5	2 661	-	-	2577	-	-	2 160	18	0,8	4 799	68	1,4
Szerb-Csene	2 254	33	1,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Horvát-Kácsa	981	390	39,8	776	355	45,7	-	-	-	-	-	-	1 812	62	3,4	1 931	51	2,6
Román-Kácsa	2 664	96	3,6	2 478	76	3,1	3 045	-	-	2535	-	-	-	-	-	-	-	-
Horvát-Klári	545	223	40,9	496	143	28,8	-	-	-	-	-	-	1 588	-	-	1 385	10	0,7
Szerb-Klári	2 537	-	-	2 646	30	1,1	3 336	-	-	2915	-	-	-	-	-	-	-	-
Horvát-Neuzina	634	318	50,2	482	239	49,6	453	118	26,0	2593	-	-	1 502	18	1,2	1 371	13	0,9
Szerb-Neuzina	2 242	-	-	2 215	22	1,0	2 191	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kanak	1 387	-	-	1 828	25	1,4	1 880	-	-	1838	-	-	1 150	-	-	996	18	1,8
Módos	4 559	-	-	4 750	18	0,4	4 141	-	-	4569	-	-	3 544	-	-	2 982	10	0,3
Óléc	451	-	-	1 146	43	3,8	1 359	-	-	1463	-	-	1 031	-	-	1 094	20	1,8
Összesen	22 015	1844	8,4	22 527	1667	7,4	22 005	665	3,0	21309	356	1,7	14 779	201	1,4	16 292	273	1,7
Összesen	88 673	12574	14,2	102 035	13259	13,0	103 479	10154	9,8	131627	12341	9,4	249 770	8853	3,5	213 879	8221	3,8

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

A krassován kirajzás és szörvények tekintetében említést érdemel, hogy 1803-ban krassovánok költöztek Károlyfalva sváb faluba, ahol utódaik száz év alatt beolvadtak. 1828-ban egy másik krassován csoport a Bánsági-hegyvidék peremén fekvő Királykegye (Königsgnade) faluba települt, ahol még 2002-ben is 59 fő krassovánnak vallotta magát (2. táblázat).

A szűkebb értelemben vett *horvátok* (értsd. a krassovánok nélküli) a Bánság népességének 0,3%-át (4872 fő) alkották 1910-ben, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, e települések közül tizenhárom Torontál vármegyében helyezkedett el (2. táblázat). Szörvény jellegüket jól mutatja, hogy

csak két településen értek el relatív többséget (Kécsa 359 fő = 36,2%, Kisnezsény 239 fő = 49,6%). Száz fő feletti tömörülést hét bánási településen (pl. Temesvár, Pancsova (145 fő) stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Sztarcsova községben. Azt is tudjuk, hogy *sokácok* éltek Temesrékason (970 fő = 22,4%).

V. A Boszniából áttelepült sokácok

A bánágban élő sokácokról sokkal, kevesebb információval rendelkezünk, mint a krasovánokról. Azt tudjuk, hogy Temesrékas a török hódoltság alatt részben magyar, részben délszláv lakosságú volt. Délszláv lakói részben talán az 1393 után a környékre menekült bolgárok leszármazottai lehettek.⁶ Későbbi sokác lakosságának elődei valószínűleg a 17. század közepén (1650) költöztek ide, a ferencesek vezetésével Boszniából.⁷ Az időpontnak ellentmondani látszik Reiszig Ede által leírt információ, mely szerint a temesrékasi katolikus közösség az 1720-as években formálódott ki.⁸ Mindezt megerősítik Paládi-Kovács Attila adatai: Római katolikus plébániája 1721-ben alakult. 1723-ban a katolikus, sokácok lakta *Cath Rikass* még a Béga déli oldalán feküdt, szemben a mai Rékas helyén található, valószínűleg ortodox lakosságú *Rikass*-sal. A későbbi sokác falurészt magyarul *Békás*-nak hívták.⁹ A sokácokat szerbeknek tartja a Pallas Nagylexikon: Rékás (Temes-Rékás), nagyközség Temes vármegye rékási járásában, a járási szolgabírói hivatal székhelye, 1891-ben 3637 német és szerb lakossal, járásbíróssággal. Szintén szerbként tartja számon a sokácokat a 2005-ben német nyelven kiadott *Temesrékas története* (Heimatort Rekasch) is. 1726-ban érkeztek az első német telepesek ide, akiket még több hullám követett, a legjelentősebb betelepítés azonban az utolsó volt 1786–87-ben. Ekkor száz német család költözött ide Luxemburgból, Pfalzból, Hessenből, Frankfurtból, Trierből, Vesztfáliából, Elzászból és Lotaringiából (Kókai S. 2011). A katolikus iskolában 1779-ben már két tanító oktatta valószínűleg mind a német, mind a sokác gyerekeket. Az iskola 1803-ban vált ketté német és sokác iskolára. 1740-től kincstári birtokigazgatóság működött benne. A magyar állam kivágatta a határában fekvő, 2500 holdas kincstári erdőbirtokot, és arra 1899-ben száz római katolikus vallású magyar családot telepített. A magyarok Békés megyéből, Pest megye északi részéről, Csanád, Szolnok megyéből és a bánási falvakból érkeztek.¹⁰ Falurészüket magyarul *Újfalu*-nak, németül *Ungarndorf*-nak hívták. Az állam magyar káplánt alkalmazott, hogy a német és sokác nagymise előtt a templomban magyar nyelvű énekes misét tartson és szentbeszédet mondjon. Az etnikailag rendkívül heterogén név település népességszámának anyanyelvi és nemzetiségi megoszlásának változását a 3. táblázatban tüntettem fel. A Temes vármegyei sokácok számáról (valószínűleg a temesrékasiakról van szó) elsőként Fényes Elek (1840) tudósít bennünket, mintegy 1698 főben adja meg számukat (1. táblázat), ugyanakkor geográfiai szótárában (1851) mindössze 230 horvát lakost említ Temesrékason. 1880-tól a sokácok nem alkottak többséget Temesrékason, a második világháborútól napjainkig pedig olyan jelentős asszimiláció és demográfiai erózió sújtja őket, melynek eredményeként arányuk a településen belül öt százalék alá csökkent. Temesrékas napjainkban a legkeletebbre fekvő sokác település, többek között busójárással.

3. táblázat. Temesrékas népességszámának etnikai megoszlása**Table 3. Ethnic composition of the population of Temesrékas**

Év	Népesség	Román	Német	Magyar	Sokác
1880 (a)	3663	170	1820	148	1364
1890 (a)	3637	162	1969	165	1316
1900 (a)	4104	166	1955	749	1163
1910 (a)	4321	215	1832	1236	970
1920 (n)	4158	209	1863	1129	923
1930 (a)	4210	384	1685	1335	683
1941 (n)	4280	597	1494	1396	793
1966 (a)	4980	1741	1128	1407	410
1977 (n)	5764	2956	902	1264	365
1992 (n)	5085	3543	202	930	228
2002 (n)	4955	3670	100	805	216

Forrás: Népszámlálások adatbázisa

VI. A Lika és Bodrus vármegyei horvátok

A bánsági horvátok harmadik csoportját a Lika és Bodrus vármegyéből származó horvátok (sokácok) alkotják, akik 1765–67 között a Bánság Al-Duna és Temes folyó menti részeire költöztek és a bánsági határőrvidéki Perlasz, Opáva, Sztarcsova, Borcsa, Galagonyás, valamint Omlód települések lakosai lettek. E telepések i-ző nyelvjárású sokácok voltak. A horvátok idetelepítése több hullámban történt, kezdetben összekapcsolódott a német-illír határőrvidék kialakításával. A németek telepítését 1765–68 között kezdték, nagyrészt a munkaképes, de rokkant katonákkal. Benépesítették az Al-Duna és a Temes torkolatvidékét, ahol 12 db, már létező, rácok által is lakott telepes faluban, 557 házban helyezték el őket. 1770–74 között megerősítették és kiterjesztették a határőrvidéket (ekkor érkezhetett a horvátok első csoportja Sztarcsovára): az 51 helységből álló területet nevezték el alsódunai v. német-illír határőrvidéknek (Deutsch-Illyrische Grenze), neve 1783–1800. X. 31: német-bánsági canton, 1800–72: német-bánati végezered. A napóleoni háborúk idején „függetlenné” vált Illyria tartomány lakóinak egy csoportja elhagyta lakóhelyét. A horvátokat a németbánsági határőrezred területére küldték (1810), akiknek egy nagyobb csoportja Opáva községben, a kisebb csoportjaik pedig más községekben elszórva nyertek elhelyezést. A legnépesebb horvát közösségek az alábbi három településen éltek:

Perlasz a Bega mentén fekvő nagyközség. 1910-ben 4949 lakosából 317 magyar, 777 német, 3220 szerb volt. Ebből 1597 fő római katolikus, 3241 fő görögkeleti ortodox, 61 fő izraelita volt. A népszámlálási adatok szerint mintegy 554 fő (az összlakosság 11,2%-a) lehetett horvát, s nem elhanyagolható tény, hogy az itteni római katolikus templom 1770-ben épült, megelőzve a görögkeletiekét (1808). Perlasz horvát lakói az 1770-es években telephültek le.

Opáva 1769-ben két részre oszlott: Zsélyci és Kaljuga, mely utóbbi helyen a németek és magyarok telepedtek le. 1767-től a német-bánsági Határőrvidékhez tartozott. 1789-ben németek, 1810-ben horvátok telepedtek itt le. 1910-ben lakosainak száma 4288, akik nagyobb részt horvát- és szerbajkúak és római katolikus és görögkeleti vallásúak voltak. Első római katolikus temploma – 1766-ban épült fából. Görögkeleti temploma – 1770-ben épült. A szerbek 1672 és 1690 között már itt laktak sárkunyhóikban.

Sztarcsova a Duna és a Nadella folyó között fekvő nagyközség. Házainak száma 753 db, lakosainak száma 3797 fő, kik nagyrészt magyarok, német-, horvát- és szerbajkúak és római katolikus és görögkeleti vallásúak. Sztarcsovára 1765–1768 között német családok

költöztek, míg a szerbek egy része eltávozott. A horvátok telepítése 1773–1774-ben kezdődhetett.

Az egyes bánsági horvát népcsoportok számarányának változását – 1890–2002 között – vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legmagasabb arányt az 1953/56. évi népszámláláskor érték el, ekkor a bánsági horvátok egyharmada (2619 fő = 33%) élt az Al-Duna és a Temes folyó menti településeken (2. táblázat).

II.4. A Turopolje (Túrmező) környéki horvátok áttelepülése

Bánság középső részére a katonai határőrvidékek átszervezését követően kerültek horvátok. Mária Terézia ugyanis a Horvát Határőrvidék megszervezésekor elrendelte, hogy a zágrábi érsek és más nemesek horvátországi birtokaik nagy részét (a Kulpa folyón túl) engedjék át a határőrvidéknek, s e földek helyett más kamarai birtokokból részesüljenek. Így a Turopolje környéki horvátok Szárcsa, Módos, Billéd, Bóka, Nagynezsény, Arkod, Botos, Nagymargita és Klári területén kaptak földeket. A Horvát Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét is elvették, s kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva településeket és Szaján pusztát kapták (500 ezer forint névértékben), ide az alattvalók egy része is áttelepült. E települések közül az alábbiak jelentősebbek etnikai és gazdasági szempontból:

Bánlak a XVIII. században kincstári birtok volt; a Horvát Határőrvidék szervezésekor Draskovich horvát bán kapta cserébe birtokaiért, amelyek a Határőrvidékbe estek. A Draskovichok kezén nem sokáig volt. 1783-ban Karátsonyi Lázár beodrai birtokos vette meg gróf Draskovich Jánostól és Györgytől.

Bóka 1801-ben a billédi uradalommal együtt a zágrábi püspökség birtokába került, mely ide telepítette egyházi hűbérnökeit. A püspökség egyháznemesei 1801-ben telepedtek itt le, s egy külön utcát építettek a Temes folyótól beljebb, Szerb-Bókával szemben. Ezt az utcát, mely az újabb beköltözőkdeésekkel mind népesebb lett, Horvát-Bókának nevezték el. Az újonnan letelepedett katolikus horvátok számára Verhovác Miksa zágrábi püspök 1802-ben plébániát alapított. Templomuk 1840-ben készült el.

Csene a XVIII. században kincstári birtok volt. 1820-ban a helységet a *Vuchetich*-család kapta kárpótlásul horvátországi birtokaiért. A családból Vuchetich Miklós császári királyi udvari káplán telepedett le első ízben Csenén.

Kanak 1801-ben a billédi uradalommal együtt a zágrábi püspökség birtokába került. Verhovác Miksa zágrábi püspök Petrovics Illés hétszemélynöknek adta a falut, akinek fia, Petrovich József 1838-ban a helység földesura volt. A szabadságharc után az innen elmenekült bolgárok lassanként visszatértek, de a horvátok többé nem.

Káptalanfalva a módosi járásban fekvő kisközség. E helységet a zágrábi káptalan telepítette a XIX. század első felében. A püspöki levéltári iratok már 1820-ban említést tesznek róla. A helyi legenda szerint is zágrábi papok alapították. Nevét többször is változtatta: Káptalanfalva mellett volt Kaptolsko selo, Káptalan, Vladičino selo.

Kisnezsény vagy Horvát-Neuzsina lakosainak száma 508 fő, akik leginkább horvátajkúak és római katolikus vallásúak (Fényes E. 1851). Szerb lakosai, akik nem akartak a vármegyei igazgatás alatt maradni 1783-ban a Határőrvidékre költöztek. 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került, mely hűbéreseinek adományozta. Ekkor telepedtek le a helységben a Berkovich, az Illievich, a Mixich és a Novákovich családok jobbágyaikkal együtt.

Horvát-Köcse 1801-ben a Zágrábi püspökség birtokába jutott. Verhovác Miksa zágrábi püspök egyházi nemeseinek adta hűbérül s így jutott azután a Busán, a Dellimanics, a Kaurich, a Mixich és az Uzbasich családok birtokába. Később még a Kussevich és a

Bedekovich családok telepedtek le a helységben. Kőcse 506 lakójából 320 horvát volt (Fényes E. 1851). A XX. század elején báró Kussevich Emilnek, báró Jordis Camillónénak, Dellimanich Lajos dr.-nak, Hekler Gyulának, Simontsits Andornak, Mixich Ottónak, Uzbasich Gáspárnak és Mixich Sándornak volt itt nagyobb birtoka.

Horvát-Klári 500 lakójából 500 horvát volt Fényes Elek (1851) szerint.

Módos 1781-ben kincstári birtok volt, melyre a zágrábi káptalan nyert adományt. 1783-ban szerb lakosainak egy része a Határőrvidékre költözött és helyükbe németek telepedtek. Horvátok nem teleptek ide jelentősebb számban, de mindvégig a zágrábi káptalan volt a földesura, akinek 1795-ben kastélya is épült itt. A két templom közül a római katolikus 1795-ben, a görögkeleti 1712-ben épült.

Nagykőcse falu 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került, ki hűbéreseinek adta, akik ettől kezdve a földesurai voltak, de ide jelentősebb horvát lakosság nem települt.

Nagyezsény 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került, mely hűbéreseinek adta, akik ettől kezdve a földesurai voltak (pl. Milivojcev Jenő és Karg Magnusz stb.).

Óléc kisközség házainak száma 105 db, lakosaié 1271 fő; ezek közül 300-an magyarok, 496-an német-, 280-an horvát-, és 120-an bolgárak voltak 1910-ben. Eredeti neve Barákháza volt és Barách Lajos telepítette 1830-ban.

Perjámosra az első települők 1724-ben költöztek be a Rajna és a Mosel vidékéről. Ekora már a szerbek elhagyták lakóhelyeiket, s Perjámos pusztá lett. A németek betelepítése folyt még 1749-ben és az 1752–53. években is. A folytonos árvízveszedelem következtében 1761-ben az egész helység átköltözködött az Aranka déli partjára, ahol ma is áll. 1764–65-ben 71 újabb német család telepedett ide. A kamara 1800. szeptember 1-jén Perjámóst is átadta a zágrábi püspöknek, azonban horvátok ide sem települtek le.

Sándorháza a billédi uradalomhoz tartozó pusztaként 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került. 1833-ban németeket telepítettek ide. A XX. század elején is a zágrábi érsekiség volt a helység legnagyobb birtokosa.

Szárcsa és Szárcsatelek 1801-ben a zágrábi káptalan, illetőleg az aurániai perjelség birtokába került, azonban horvátok nem települtek ide sem.

Szaján pusztát 1790-ben a temesvári királyi kamarai adminisztráció a zágrábi püspöknek adta cserébe horvátországi birtokaiért, amelyek a határőrvidékbe estek, és a katonai kincstárnak szüksége volt rájuk. A szajáni határ azonban ekkor még a Tisza és Maros árterülete volt, néhány kiemelkedő szigettel. Eleinte csak legeltetni lehetett rajta. Főleg a keleti rész volt partosabb. A püspök ezért később lemondott a 9500 katasztrális holdnyi birtokról. 1798-ban Tajnay János és Antal vásárolta meg 138 361 forintért.

Tógyér 1801-ben a zágrábi káptalan, illetőleg az aurániai perjelség birtokába került. A XX. század elején is a zágrábi káptalannak voltak itt nagyobb birtokai, horvát alattvalók nélkül.

Torontálszécsányt 1801-ben a zágrábi káptalan nyerte adományul. 1806-ban szerb lakosai innen elköltöztek és helyükbe németek telepedtek le, horvátok azonban nem érkeztek.

Összegzés

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét,¹¹ a négy meghatározó nemzet/nemzetiség közül a románok 27,7%-a (164 379 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92 994 fő) élt kisebbségben. A kisebb etnikai csoportok közül a horvátok (krassovánok nélkül) 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő) és a bolgárok 25,1%-a (3132 fő) használta nyelvét és vallását, élte mindennapi életét és őrizte

kultúráját kisebbségben saját településén belül 1910-ben. A hét krassován falu lakóin kívül a horvátok csak Horvát-Neuzinán és Horvát-Kécsán alkottak abszolút és relatív többséget (2. táblázat), azonban a szomszédos szerb településekkel összevonva kisebbségbe kerültek, s az elmúlt száz évben a természetes asszimiláció eredményeként csak etnikai töredékként – egyetlen településen sem emelkedik arányuk 10% fölé – élnek napjaikat, megállíthatatlanul sodródva a teljes identitásváltás felé.

JEGYZETEK

1. Krassova Központja egy vidéknek, melyen nagyrészt már eloláhosodott krassován bolgárok laknak. Forrás: Pallas Nagylexikon.
- 2-3. Magyar Katolikus Lexikon: krassovánok: a Krassó folyó völgyében → Krassó-Szőrény vármegye délnyugati részében, 11 faluban letelepített római katolikus bolgár népcsoport. – Vita-tott, hogy a ~ az I. (Nagy) Lajos (ur. 1342–82) idején Orsovába, Szlatinára, Karánsebesre, Krassóvárba, Zimonyba, Rékasra, Lippára, esetleg Brassóba telepített, katolikussá lett bolgár → bogumilok utódai, v. az 1740 k. Kis-Oláho-ból *paulikáni* néven települtek leszármazottai. Egy csoportjuk már 1723: megszállta az oláhok lakta Vingát, 1737: Óbessenyő, Lovrin, Selyos, 1744: Krassova (Krassóvár), Lupák (Kiskrassó), Vodnik (Vizes), Nermet (Nermed), Jabalcsa (Almás), Klokotics (Csörgő) és Rafnik (Kengyeltő) községekben tűntek föl. Települési központjuk *Krassóvár* (Krassova), a 19. sz. végére nagyrészt eloláhosodtak. 1910 k. 7 falut tisztán, 11-et oláhokkal vegyest laktak.
4. Răscăla croasilor din Rafnic. *România Liberă* 2010. szeptember 22.
5. Makay Botond: Az ünnepi szentmisét a megyés püspök celebrálta. *Nyugati Jelen* 2002. október 29.
6. Hegyi Klára (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága. Budapest. 339–340. o.
7. Temesrékas története: In dieser Gegend wohnten im Mittelalter die Illyrer, im Jahre 1392 gab es in Rekasch bereits eine Pfarrei. Der Name des Ortes kommt vom slawischen Wort Rieka, das Bach bedeutet. Das Dorf war ursprünglich an dem Ufer der Bega angesiedelt, die Einwohner mußten sich später wegen den vielen Überschwemmungen etwas nördlicher niederlassen. Um 1650 sind bereits die ersten Schokatzen verzeichnet, ihre Ansiedlung fand vermutlich viel früher statt. Diese kamen aus Kroatien. Ihre alten schokatztischen Coledanen (Volkslieder, Legendenlieder) sprechen vom dalmatinischen Meeresstrand und von der Flucht vor den heranrückenden Türken. Die ersten deutschen Kolonisten wurden 1724 in Rekasch angesiedelt. Die Pfarrgemeinde wurde früher von den Franziskanern betreut, die sich während der Türkenzeit um die Seelsorge bemühten. Bereits im Mittelalter stand hier eine Steinkirche, ein Teil einer Säule ist heute noch, teilweise eingemauert in der Kirchenmauer zu sehen.
8. Reiszig E. Temes vármegye községei. In: Borovszki S (1911). Temes vármegye és Temesvár. Budapest. Az itteni római-katolikus templom 1780 táján épült; ezt megelőzőleg azonban már 1740-ben fatemplomuk volt itt. Az egyháznak értékes aranykelyhe van, 1722-ből, mely Vuketich János adománya.
9. Paládi-Kovács Attila (1973): Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest.
10. ovas Sándor (1908): A legújabb állami telepítések Magyarországon. Budapest.
11. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 19–36. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bíró L. – Ress I. – Sokcsevits D. (2011): A horvátok története (7. század eleje).
 Boér J. (2004): Horvát sors a mai Bánságban. Művelődés 2004. október, 17–19. o.
 Czirbusz G. (1883): A krassován bulgárok (Földrajzi Közlemények, 1883. évf. 169–198. l.).

- Czirbusz G. (1882): A délmagyarországi bolgárok. Temesvár.
- Czirbusz G. (1913): A krassósörényi bolgárok. Budapest.
- Cs. Sebestyén Károly (1941): Adatok a krassovánok néprajzához. Néprajzi Értesítő 2. sz. pp. 134–158.
- Castilia G. M. (2004): Karaševski hrvati u prošlosti i danas. Hrvatska revija. 4. pp. 98–105.
- Castilia G. M. (2004): Prilog poznavanju vjerske povijesti karaševskih Hrvata u ranom novom vijeku. Povijesni Prilozi. 2004/27.
- Emil Petrovici (1935): Graiul carasovenilor. Bucuresti
- Fényes E. (1867): A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest. p. 71.
- Gazda Á. (2010): Hazai lakcím a horvát útlevélben. Krónika 1999. nov. 24. Újraközölve: Horvátországi magyarság. Eszék, 24–29. o.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hegy K. (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága. 3. Budapest, 1429. o.
- Kiss L. (1989): Kik azok a krassovánok, és milyen nyelven beszélnek? Magyar Nyelv 1989/4. sz., 419–427. o.
- Lovas S. (1908): A legújabb állami telepítések Magyarországon. Budapest
- Lj. Miletić (1903): Ueber die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn. Archiv für slavische Philologie 25, 161–181. o.
- Mile Tomici (1971): „Unitatea” graiurilor caraovene, in Studiile de limbă, literatură i folclor II, Resica, 162. o. Ismerteti Deleanu, 12–13. o.
- Marcu Mihai Deleanu (1999): Însemnări despre carasoveni. Resica
- Paládi-Kovács A. (1973): Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. Népi kultúra – népi társadalom VII. Bp.
- Pavle Ivić (1958): Die serbokroatischen Dialekte: Ihre Struktur und Entwicklung, I, Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe. 'S-Gravenhage
- Ivan Popović (1960): Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden
- Pesty F. (1884): Krassó vármegye története. 2/1. Budapest
- Soós I.: A Horvát-Szlavón Katonai Határőrvidék
- Traian Simu (1939): Originea crasovenilor. Lugoj
- Szilágyi A: Zárványok és szórványok: Népek kohója Krassó-Szörény. Erd. Riport IV. évf. 46.
- Vályi A. (1799): Magyarországnak leírása. 2. kötet. p. 736.

LŐRINCZNÉ DR. BENCZE EDIT*

DECENTRALIZÁCIÓ ÉS REGIONALITÁS A HORVÁT UNIÓS CSATLAKOZÁS ÁRNYÉKÁBAN

THE IMPACT OF EUROPEAN ACCESSION ON DECENTRALIZATION AND REGIONAL DEVELOPMENT IN CROATIA

ABSRTACT

The paper presents the basic issues of regional and cohesion policy in Croatia with an emphasis on general administrative reforms and decentralization process as well as the effects of Croatian accession to regional policy. One of the main characteristics features of Croatia's regional policy is extreme fragmentation of territorial and administrative units and huge the spatial inequalities. On the bases above it seems that in the modern approach to regional development shaped through the aid to undeveloped and war affected lagging areas, without a strategic mechanisms resulted in a number of deficiencies and it was just in December 2009, when the Law on Regional Development was passed and in summer 2010 year when Strategy was adopted. On the other hand process of accession of Croatia to the European Union also bears important effects for regional development, such as the obligation the defining of wider regions, i.e., after a long debate introducing two statistical planning regions at NUTS 2 level in Croatia, which represent a territorial level at which Cohesion policy is mainly implemented or preparing the necessary national institutional framework in order to meet the EU accession criteria and to access the structural and cohesion funds, after having obtained the member state status.

1. Bevezetés

A Horvát Köztársaság, mint rendszerváltó és a demokratikus átalakulás folyamatában lévő ország területi-közigazgatási szerkezete lényeges változásokon ment keresztül a függetlenné válás óta, mely folyamat nem volt mentes a politikai befolyásától. Bár a jugoszláv örökség felszámolásával rövid idő alatt megteremtették az önkormányzatok működésének törvényi hátterét, ennek ellenére a fiatal köztársaság máig számos problémával küzd a regionális politika terén. Az első tíz évben újjászerveződött a két szubnacionális szint, a helyi- és a területi önkormányzatok, de ezek továbbra is erőteljesen függtek a központi kormányzattól, megmaradt az ország örökölt erőteljes centralizált irányítása. Ehhez még hozzájárult a demokratikus rendszer kiforratlansága és a háború, így az áttörést az ezredfordulón végbemenő politikai változások hozták meg, habár a modern, eurokonform regionális politika kialakulása még majdnem tíz évet váratott magára.

Az bizonyos, hogy a jelenlegi regionális struktúra számtalan problémával küszködik, túlságosan bonyolult, a feladatmegosztás sokszor átláthatatlan és működtetése forráshiányos, s a területi, közigazgatási rendszer egyik legfőbb jellemzője a rendkívüli fragmentáció. A két szubnacionális szintet egyrészt az 556 helyi önkormányzat képviseli – ide sorolható a 429 općina, valamint a 127 város – másrészt a területi önkormányzatot jelentő 20 zsupánság (megye) és Zágráb zsupánsági jogú város. Ezt tetézi még az a sajátosság, hogy Horvátországban számos speciális státusszal rendelkező területtel is számolnunk kell, s

* Lőrinczné dr. Bencze Edit PhD, főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Képzési Központ igazgató.

nem véletlen, hogy ezen komplex rendszer hatékony működtetése komoly kihívást jelent a modern regionális politika kialakítása során, mely feladat 2004, vagyis a horvát tagjelöltség dátuma óta a csatlakozás egyik fő kritériumaként is sürgető tényező. A küszöbön álló európai uniós tagság megkövetelte a statisztikai régiók kialakítását is, mely számtalan variáció után 2007-ben elfogadásra, majd 2013. január 1-jétől módosításra is került.

2. Helyi önkormányzatok

A Horvát Köztársaság Alkotmánya biztosítja a helyi önkormányzatok megalakulásának jogát, melynek fajtáit és fő feladatait az alkotmány VI. fejezetének, 128–131. paragrafusai tartalmazzák.¹ Működésük törvényi kereteit azonban csak később, több ciklusban, több törvényi szabályozással és törvény-kiegészítéssel teremtette meg a horvát parlament. Ezek között első az 1992. december 29-én elfogadott Önkormányzati törvény,² amely egyrészt megszüntette a korábbi regionális tagolódást, másrészt létrehozta az ország új területi beosztását, pontosan lehatárolta a városokat és municípiumokat, mint a helyi önkormányzatiság egységeit, valamint a megyéket, melyek a helyi önkormányzatiság és kormányzás egységei lettek. A megyék ekkor még nem, csak az Alkotmány 2000-ben történő kiegészítése után működtek területi önkormányzatokként. Az 1992-es törvény rendelkezett a helyi önkormányzatok alapvető jogairól és kötelességeiről, alapfeladatairól és kompetenciáiról, rögzítette az állami felügyelet és beavatkozás formáit.

Ezt még további jogi aktusok követték, így 1992-ben elfogadásra került a „Zágráb városáról” rendelkező törvény,³ majd 1993-ban életbe lépett a „Helyi önkormányzatokról és önrendelkezésről” szóló törvény, s ugyanebben az évben a „Helyi önkormányzatok finanszírozását” szabályozó törvény.⁴

A közigazgatási beosztás kialakításánál figyelembe vették egyrészt az ország kulturális, történelmi hagyományait, földrajzi sajátosságait, másrészt az Európa Tanács Helyi Önkormányzatainak Európai Chartája (The Council of Europe’s European Charter of Local Self-Government) előírásait, melyet 1997. október 11-én ratifikált az ország.⁵ Mindezek alapján Horvátország területét megyékre (zsúpanságokra), opcinákra⁶ és városokra tagolták. Ezt rögzítette az 1997-ben elfogadásra került „Horvát Köztársaság megyéinek, városainak és opcináinak területéről” szóló törvény is. 1997-ben törvényi úton rendezték Zágráb különleges helyzetét.⁷

A 2001. évi alkotmánymódosítás jelentős változtatásokat hozott, melyek a helyi önkormányzatiság egységes kezelésének, a decentralizációnak és az önkormányzatokhoz rendelt feladatok differenciálásának lehetőségeit teremtette meg. Mindezt 2001-ben további két törvény is megerősítette, így életbe lépett „A helyi és regionális önkormányzatokról”, valamint „A helyi és regionális önkormányzatok választott tisztségviselőiről” szóló törvény.⁸

Az ország 2011-ben 127 városra, 429 opcinára és 6756 településre tagolódott. A jelenlegi törvények nem tesznek lényegi különbséget a települési önkormányzatokat jelentő városok és opcinák, s különösen nem azok eltérő nagysága, népessége, fejlettsége tekintetében, így a városok és az opcinák lényegében ugyanazokat a feladatokat látják el.⁹

A rendszerváltás után a városok lényeges változásokon mentek keresztül, így többek között számuk majdnem megduplázódott, míg 1992-ben 70, addig 1997-ben már 122, s a legutolsó, 2011-es népszámlálási adatok szerint pedig 127 város volt az országban. A számbeli növekedésből fakadóan azonban a városok átlagos nagysága, az egy városban élő népesség száma nagymértékben csökkent, hiszen az újonnan városi rangot kapott települések sokkal alacsonyabb lélekszámmal rendelkeznek. Ennek következtében a városok kö-

zött hatalmas különbségek alakultak ki, mely a népességi adatok mellett funkcióikban és gazdasági teljesítményükben is érzékelhető.

A városi rang megszerzését három kritérium köré csoportosíthatjuk. Egyrészt minden megye székhelye nagyságától függetlenül városi ranggal rendelkezik. Másodsorban a 10 000 főt meghaladó települések mind városoknak számítanak, de ezen kívül bármilyen település városi rangot kaphat, ha történelmi, gazdasági helyzete erre predesztinálja.¹⁰

A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a lakosság városokba történő koncentrálódása megállíthatatlan folyamat. Amíg 1991-ben a népesség 51,7%-a lakott városokban, addig a 2011. évi népszámlálás szerint már 3 016 137 városlakó van, mely az össznépség 70%-át teszi ki. A városok átlagos népessége 23 49 fő, de az „átlagos” nem mutatja ki a szélsőségeket. Így a fővárosban lakik az összlakosság 26,19%-a (790 017 fő), s a mindössze 9 nagyvárosnak számító településen (50 000 főnél nagyobb lakosság) tömörül a lakosság fele, 50,25%-a, melyek közül a négy makroregionális központban a népesség 39,94%-a. A négy legnagyobb város: Zágráb (790 017), a dalmát területek központja Split [Spalato] (178 102), Rijeka [Fiume], mely Nyugat-Horvátország központi települése (128 624) és Osijek [Eszék] (108 048), a keleti területek, Szlavónia centruma, mely városok és vonzáskörzeteik az ország magterületei. Az érem másik oldala, hogy a városok csaknem felének (60 település) a lakossága 10 000 fő alatt van. Mindezek az adatok jól tükrözik a horvát városszerkezet aránytalanságait, hogy Zágráb kivételével hiányoznak a modern nagyvárosok, melyek a fejlődés motorjai lehetnének.

1. táblázat. A horvát városok népessége

Table 1. Towns by population

Népesség	Városok száma	Városok %	Lakosság %
5 000 fő alatt	18	14,17	1,98
5 001–10 000	42	33,07	9,84
10 001–15 000	30	23,62	12,35
15 001–20 000	8	6,30	4,39
20 001–30 000	11	8,66	9,04
30 001–40 000	4	3,15	4,72
40 001–50 000	5	3,94	7,42
50 001–60 000	3	2,36	5,71
60 001–70 000	1	0,79	2,11
70 000–80 000	1	0,79	2,49
80 001–90 000	–	–	–
90 001–100 000	–	–	–
100 001–200 000	3	2,36	13,75
200 001 felett	1	0,79	26,19
összes	127	100,00	100,00

Forrás: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011) Popis 2011. Zagreb

A helyi önkormányzat másik formája az općina olyan települések természetes, gazdasági, szociális közösségét jelenti, amelyek lakosait mindemellett a közös érdekek is összefűzik. Kiterjedését a hozzá tartozó települések határai húzzák meg. 1991-ben az općinák száma még csak 102 volt, míg 2011-ben már 429, vagyis több mint négyszeresére növekedett. A változás az 1992. évi szabályozás következménye, amikor is számuk 419-re nőtt, mely lényegében azóta változatlan. A korábban túlságosan nagy kiterjedésű és lakosú helyi önkormányzatok helyett létrehozott új rendszer erősen fragmentált, apró, kicsi egységekből áll, melyek működési és pénzügyi zavarokkal küszködnek. A 2011-es népszámlálási ada-

tok szerint 37 općinának nem éri el a lakossága az ezer főt, és 36,7%-uk (157 općina) lakossága nem haladja meg a 2000 főt sem. A másik végletet az a 7 općina jelenti, amely tízezer főnél több lakossal rendelkezik. Az općinák átlagos lakossága 2958 fő, 10 település és 86 km² terület tartozik hozzá.¹¹

Ezen számadatok rávilágítanak az općinák között feszülő különbségekre, melyek megszüntetése a regionális politika egyik kiemelt feladata. A helyzetet még bonyolítja, hogy az općinák két nagy kategóriába sorolhatók annak alapján, hogy inkább városias vagy falusi jellegű települések találhatók területén, s ez tovább mélyíti a köztük levő differenciákat. A legritkábban lakott općinák a Dinári-hegységben és a szigeteken találhatók, ahol az átlagos népsűrűség nem éri el a 15 fő/km²-t.

A helyi önkormányzatoknak egyrészt saját önkormányzati feladataikat kell ellátniuk, másrészt a központi kormányzat, vagy magasabb kormányzati szint által átadott megbízásokat. A 2001-től életbe lépő „general clause” megalkotásával tulajdonképpen minden közügy megoldása a helyi önkormányzat feladata lett, kivéve, ha a törvény azt nem delegálja máshová. Ezen jogosítvány jelentős előrelépést jelent a korábbi évek erősen centralizált rendszeréhez képest, mivel nagyobb szabadságot biztosít az önkormányzatoknak speciális programjaik kialakítására.

A lehetőség azonban nem jelenti azt, hogy élni is tudnak vele, mert a központi kormányzat által átadott feladatok mellé nem rendelték hozzá a megfelelő pénzügyi forrásokat, s így nincs meg a finanszírozási háttér. Túlságosan alacsony a helyi adókból származó jövedelem, éppen ezért az önkormányzat erőteljesen függ a nem adókból származó bevételektől, túl nagy az aránya – s kellőképpen nem is rendezett – az átengedett központi adók mértékének sem. Ez a probléma elsősorban a fejletlenebb, és ezáltal kevesebb tőkeerővel rendelkező općinák és városok esetében erősödik fel, s ez tovább növeli az amúgy is meglévő óriási regionális különbségeket.

Ugyanakkor a helyi önkormányzatokban egymással ellentétes irányú folyamatok zajlanak le, mert miközben állandó hiányokkal küszködnek, az infrastrukturális kiadások és a munkanélküliek száma folyamatosan nő. Ráadásul túlnyomó többségük nem rendelkezik a megnövekedett és megújult feladatok ellátásához megfelelő létszámú és szakképzett hivatalnokkal sem. Különösen a kisebb općinákra jellemző, hogy az ott dolgozók nincsenek felkészülve az új és komplex feladatokra, melyek a növekvő teendők miatt a korábbinál jóval nagyobb felelősségvállalást igényelnek. Az így kialakított rendszer a gyakorlatban meglehetősen ellentmondásosan valósul meg, tág teret engedve a centralizált irányításnak. A struktúra az országos szervek számára lehetővé teszi, hogy ellenőrizték a törvényességet a végrehajtás során, s így beleszóljanak az önkormányzatok életébe, korlátozva önállóságukat, vagyis a politika még mindig túlságosan jelen van életükben.¹²

3. Területi önkormányzatok

Horvátország jelenleg 20 zsupánságra és Zágráb zsupánsági jogú városra tagolódik, vagyis összesen 21 területi önkormányzat működik. A zsupánságok kialakításában, határait meghúzásában szerepet játszottak a közös természeti és földrajzi adottságok, a történelmi, kulturális hagyományok, a közlekedés, a gazdaság és a szociális háló egységességének megőrzése. A megyék élén álló választott képviselőtestületek a régió érdekeit védik, s működésük kereteit az Alkotmány 134., valamint az Önkormányzati törvény 20. cikke határozza meg.

A megyék területe, hatásköre és működése – akárcsak a helyi önkormányzatoké – több lépcsőben körvonalazódott, melynek első állomása az Alkotmány 134. cikke volt. 1992-

ben lépett életbe a már említett „Horvát Köztársaság megyéinek, városainak és opcináinak területéről rendelkező törvény”, mely megteremtette a területi egységek határkialakításának módszertanát és működési mechanizmusát, egyben kinyilatkoztatva, hogy azok a helyi kormányzás és a lokális közösségi érdekek megvalósításának színterei. A törvény alapján Horvátország 20 megyére és a megyei jogállással bíró különálló státuszú Zágrábra, 70 városra és 421 opcinára oszlott. Vagyis a fragmentáció folytatódott, a helyi önkormányzatok száma növekedett, mely egyértelműen a hatékony működés rovására ment, különösen a kis településeken.¹³ A helyzeten nem hogy javított, de tovább rontott az 1997-ben kiadott új területi törvény, mely változatlanul hagyta a megyék számát Zágrábbal együtt, habár határaik esetében több módosításra is sor került, ugyanakkor jelentős változtatások mentek végbe a városok és opcinák esetében. Előbbiek számát 122-re növelte azzal, hogy 47 régi opcinának városi jogállást adott, 13 opcinát szüntetett és 54 újat hozott létre, ezzel alig, 416-ra csökkentve számukat.¹⁴

A zsupánságok között jelentős különbségek húzódnak, akár területük nagyságát, akár népességük számát, illetve népsűrűségüket, akár településállományukat vizsgáljuk. A legnagyobb lélekszámú a 790 017 lakossal rendelkező Zágráb zsupánsági jogú város. Ez azt jelenti, hogy a fővárosban a népsűrűség majdnem 8-szor nagyobb ($1232,48 \text{ fő/km}^2$), mint az utána következő Međimurjeben ($156,11 \text{ fő/km}^2$) és Zágráb 16-szor sűrűbben lakott, mint az országos átlag ($75,71 \text{ fő/km}^2$). Hasonló diszparitás mutatkozik a két szélsőséget jelentő Lika Senj és Međimurje népsűrűségében is, ahol az arány 1: 16,4.

Ugyanilyen aránytalanságot tapasztalunk, ha a megyék területi nagyságát vesszük figyelembe. A legnagyobb kiterjedésű Lika Senj megye ($5\,353 \text{ km}^2$) – a legalacsonyabb $9,51 \text{ fő/km}^2$ népsűrűséggel – területe több mint hétszerese a legkisebb területű megyének, Međimurjenek (729 km^2). Ugyanakkor az adatok alapján az is szemmel látható, hogy Zágráb és a zágrábi zsupánság együttesen nemcsak az ország demográfiai értelemben vett súlypontja, hanem gazdasági, térszerkezeti, politikai szempontból is centrális szerepet tölt be.

2. táblázat. A horvát megyék területi, népességi, népsűrűségi és települési adatai

2. table. Counties, surface area, population, population density, towns and municipalities

Zsupánság	Terület km^2	Népesség	Népsűrűség km^2	Városok	Opcinák
Horvátország	56 594	4 284 889	75,71	127	429
Zágráb	3 060	317 606	103,79	9	25
Krapina-Zagorje	1 229	132 892	108,13	7	25
Sisak-Moslavina	4 468	172 439	38,59	6	13
Karlovac	3 626	128 899	35,55	5	17
Varaždin	1 262	175 951	139,42	6	22
Koprivnica-Križevci	1 748	115 584	66,12	3	22
Bjelovar-Bilogora	2 640	119 764	45,37	5	18
Primorje-Gorski kotar	3 588	296 195	82,55	14	22
Lika-Senj	5 353	50 927	9,51	4	8
Virovitica-Podravina	2 024	84 836	41,92	3	13
Požega-Slavonia	1 823	78 034	42,81	5	5
Slavonski Brod-Posavina	2 030	158 575	78,12	2	26
Zadar	3 646	170 017	46,63	6	28
Osijek-Baranja	4 155	305 032	73,41	7	35
Šibenik-Knin	2 984	109 375	36,65	5	15
Vukovar-Sirmium	2 454	179 521	73,15	5	26
Split-Dalmatia	4 540	454 798	100,18	16	39
Istria	2 813	208 055	73,96	10	31
Dubrovník-Neretva	1 781	122 568	68,82	5	17
Međimurje	729	113 804	156,11	3	22
Zágráb városa	641	790 017	1232,48	1	–

Forrás: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011) Popis 2011. Zagreb

4. Tervezési statisztikai régiók

A 2004 óta tagjelölt, majd 2005. október 3-án a csatlakozási tárgyalásokat is elkezdő, s ezeket 2011. június 30-án befejező, immár az Európai Unió kapujában lévő állam számára az EU konform területi beosztás kialakítása éveket vett igénybe. A Közösség kritériumai szerint a statisztikai régiók első szintjének lakossága 3 és 8 millió között lehet. Ennek alapján a 4 284 889 népességi mutatóval rendelkező Horvátország egésze lefedi a NUTS 1-es szintet.

A megyék a tagjelölt Horvátország regionális politikájában az Európai Unió NUTS 3-as szintjének felelnek meg (150-800 ezer), ugyanakkor a horvát területi beosztás problematikáját tükrözi, hogy a zsupánások átlaglakossága 204 ezer, míg az EU 27-ek esetében a NUTS 3-as kategóriába tartozó területeké 380 ezer fő.¹⁵ A Közösség nem írja elő a lokális szintek meglétét, de a korábbi fejezetek alapján egyértelmű, hogy a 429 općina és 127 város reprezentálja a LAU 1 szintet, míg a 6 756 település a LAU 2-t.

A horvát térszerkezeti struktúrában azonban hiányzott a NUTS 2-es kategóriának megfelelő terület, melynek kialakítása több fázison keresztül megvalósuló hosszú folyamat eredménye. Az EUROSTAT kritériumrendszere szerint (Európai Tanács 1059/2003 rendelete) a lakosság 800 ezer és 3 millió között mozoghat ezen a szinten. Tekintettel a horvát népességre ez azt jelentette a tervezés folyamán, hogy 5-nél több nem lehet a NUTS 2 régiók száma, de akár két térség is lefedheti az országot.

A bizonytalanságot tükrözte, hogy a NUTS II régiókra vonatkozóan 13+1 javaslat is készült. Kialakításuknál alapvető szempont volt, hogy a meglévő területi-statisztikai beosztás maximális figyelembevételével, a geopolitikai térlehatárolás szempontjai szerint, a jelenlegi megyék határain nem változtatva, vagyis néhány zsupánáság összefogásával hozzák létre azokat. A létrehozandó régiók természeti, földrajzi, történelmi homogenitása is alapvető kritérium, s fontos feltétel, hogy gazdasági és szociális téren se legyenek nagy különbségek sem az egyes területi egységek között, se a régió belül. Az alapvető kérdés tehát az volt, hogy mely megyék társulásával jöjjenek létre ezen többé-kevésbé homogén régiók.

A régiós felosztásra vonatkozó javaslatok között található volt kétrégiós (kontinentális, mediterrán), háromrégiós (Dinári, Pannon, Adriai), négyrégiós, mely az előzőtől csak annyiban különbözik, hogy tengerpartot osztja két újabb, nyugati és keleti egységre, valamint ötrégiós megoldás, melyben Észak-, Közép-, Nyugat-, Kelet- és Dél-Horvátország alkotna egy-egy külön régiót. Ezen négy fő szempont alapján kialakított területi beosztás további változtatokat is eredményezett aszerint, hogy mely megyéket sorolták az egyes régiókhoz, illetve hogy Zágráb önálló régióként jelent-e meg.¹⁶

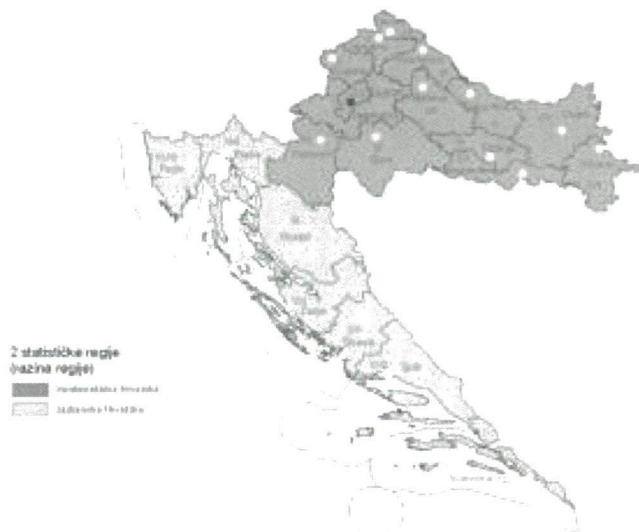
Végül 2007 márciusában a háromrégiós megoldás került elfogadásra. Ennek alapján a legfejlettebb – az EU 27 GDP-jének 78,3% – a Szeverozapadna, vagyis az Északnyugati régió, mely 5 megyét és Zágráb városát foglalja magába, 1 645 845 lakossal. Az állam középső és keleti részeit Središnja i Istočna, vagyis a Pannon régió alkotja 8 megyével, a legkevesebb lakossal, 1 227 100 és a legalacsonyabb GDP-vel, 45,5%. A harmadik NUTS 2-es szintet a tengerparti területek, a Jadranska Hrvatska 7 zsupánással fedti le, s itt a népesség 1 411 935 fő, míg a GDP 62,1%-a az EU átlagnak.¹⁷

Ezek a jelentős területi, gazdasági, fejlettségbeli különbségek, valamint az a tény, hogy Zágráb fejlettsége okán az Északnyugati régió GDP-je meghaladja az EU GDP átlag 75%-át, s ezáltal Horvátország tagsága esetén nem részesül a konvergencia célkitűzésből, arra ösztönözték a horvát kormányzatot, hogy vizsgálják felül a tervezési statisztikai régiók rendszerét. Ennek eredményeképpen az EUROSTAT jóváhagyásával 2013. január 1-jétől Horvátország területét két régióra osztották. Az Északnyugati és a Pannon régiók egyesítésével létrejött a Kontinentális régió, mely 13 megye mellett Zágrábot is magába foglalja, 2 872 954 fő népességgel bír, s a GDP már csak 64.1%-a az EU átlagnak. A másik NUTS 2-es szint, az Adriai régió

ugyanakkor változatlan maradt. A kérdés illetően rendezése megoldotta a Strukturális Alapokból való részesedést, hiszen mindkét régió jogosult lesz rá, ugyanakkor jelentős diszparitást eredményezett mind a területek nagysága, mind a népesség szemszögéből. Arról már nem is beszélve, hogy a korábbi legfejlettebb és legkevésbé versenyképes régió egyesítése milyen regionális feszültségeket eredményez a Kontinentális régióban.

1. térkép. NUTS 2 régiók 2013. január 1-jétől

Map 1. NUT 2 regions since 1 January 2013

Forrás: Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije:
Nova statistička klasifikacija prostornih jedinica RH – NUTS 2

5. Különleges bánásmódban részesülő területek

A központi kormányzat nem az uniós normáknak megfelelő statisztikai régiók kialakítását tartja a regionális politika alapvető feladatának, hanem a „Különleges bánásmódban részesülő területek”, melynek törvényi rendelkezése 1996-ban látott napvilágot, s azóta több kiegészítéssel határozza meg az ide sorolható régiók fejlesztési feladatait. (Area of Special State Concern; ASSC). A törvény a háború sújtotta és a háborús károkat szenvedett térségek, valamint a háború következtében fejletlen régiók felzárkóztatását tűzte napirendre, utóbbi esetében pontosan megnevezve a kritériumokat is, így a gazdasági és demográfiai problémákkal, a strukturális átalakítás nehézségeivel küzdő térségeket, valamint speciális kritériumként megjelenítve a határ-menti és bányászattal foglalkozó helyi önkormányzatokat sorolta a támogatandó területek közé.¹⁸

Azonban hamarosan világossá vált, hogy nem csak a háborúval kapcsolatba hozható régiók szorulnak fejlesztésre, hanem egyéb strukturális nehézségekkel küzdő térségekkel is foglalkozni kell. Így született meg 1999-ben a Szigetekről szóló törvény,¹⁹ majd 2002-ben a Hegyvidéki területek felzárkóztatásával foglalkozó törvény.²⁰ Ezen három kategóriához tartozó térségek az ország területének 64,3%-át teszik ki, a lakosság 23%-át és 275 települési önkormányzatot érintenek, melyek GDP-je nem éri el az országos átlag 65%-át, így felzárkóztatásuk a horvát regionális politika elsőrendű feladata, mely hosszú ideig ki is merült ezek támogatásában.

3. táblázat. Különleges bánásmódban részesülő területek**Table 3. Areas of Special State Concern**

	Helyi önkormányzatok	Lakosság	Terület (km ²)
különleges bánásmódot igénylő területek	180	15,3 % = 680 000	48,5 % = 27 400
hegyvidék	45	4,8 % = 212 000	10,5 % = 5 920
szigetek	50	2,9 % = 131 000	5,3 % = 3 000
ÖSSZESEN	275	23,0 % = 1023 000	64,3 % = 36 320

Forrás: Regional Competitiveness Operational Programme 2007–2009. 2007HR16IPO001, Instrument for Pre-accession Assistance. Republic of Croatia. 2007 September, 128.

6. A modern területi politika jogszabályi keretei²¹

A modern regionális politika kialakítása hosszú ideig tartott és igen kis lépésekben haladt Horvátországban, s elmondható hogy mintegy 20 évig sem egy egységes regionális politika, sem annak egységes szabályozása nem jött létre. Az egyik legnagyobb problémát az jelenti, hogy nem egy egyszeri törvényi aktussal határozták meg kereteit, hanem számtalan törvény, illetve azok módosításai nyomán körvonalazódtak keretei. A törvények egy része ugyan megjelent már a 90-es évek második felében, de ezek elsősorban speciális régiókkal foglalkoztak.

A hatékony regionális politika kialakulását nehezítő körülmény volt, hogy nem alakultak ki a hosszú távú tervezés kompetenciái – így a programozás, a monitoring, az értékelés –, valamint a nemzeti és szubnacionális szintek közötti együttműködés. Nem csak a vertikális partnerség hiánya jelentett akadályt, hanem a horizontális kapcsolatok is igen nehézkesen jöttek létre, különös tekintettel a civil szervezetekkel és érdekcsoportokkal való együttműködésre.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás előterbe kerülésével felgyorsultak a kormányzatnak a regionális politika megreformálására vonatkozó erőfeszítései, melyek két fő dologra fókuszáltak. Egyrészt a törvényi és intézményi háttér megteremtésére, másrészt arra, hogy minél nagyobb önállóságot biztosítsanak a helyi önkormányzatoknak. 2000 novemberében az Alkotmány kiegészítése több szempontból is fordulópontot jelentett a közigazgatás reformfolyamatában. Alkotmányosan rögzítették, és nagymértékben kiszélesítették a helyi önkormányzatok kompetenciáit, a kormányzat feladatává tették, hogy a pénzügyileg gyenge önkormányzatokat segítse, és támogassa a régiók kialakítását.

Az alkotmányi változásokra alapozva került kidolgozásra, majd 2001. április 6-án elfogadásra a „Helyi és területi önkormányzatokról szóló törvény”, mely széleskörű jogokat biztosított számukra az oktatás, a szociális szolgáltatások és az egészségügy területén. Ugyanekkor lépett életbe a „Helyi és területi önkormányzatok képviselőinek választásáról” szóló törvény is, melynek elfogadása után számos olyan kisebb jogszabályi változásra került sor, amelyek a helyi és területi önkormányzatok szerveződésének módjait, választási rendszerüket és pénzügyi finanszírozásukat határozták meg.

Az önállóvá váló Horvátország regionális politikájának fő célkitűzéseit első alkalommal a Stratégiai Tervező Hivatal által előkészített és a kormány által 2001. június 21-én elfogadott „Horvátország a 21. században” (Hrvatska u 21 stoljecu) című program fogalmazta meg. A dokumentum is rávilágít az országban meglévő jelentős regionális különbségekre, de ezeket nem hátránnyként, ellenkezőleg olyan előnyként jeleníti meg, melyek elősegítik

Horvátország sokszínűségének megőrzését. A program megnevezi a regionális politika prioritásait, s legfőbb feladatnak a „különleges bánásmódban részesülő területek”, ezen belül a háború sújtotta és a háborús károkat szenvedett térségek, valamint a fejletlen régiók felzárkóztatását tartja.²²

Nagy előrelépést jelent a kérdésben, a 2006 májusában megalakult Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, melynek közreműködésével megszületett a Nemzeti Fejlesztési Terv a 2013-ig tartó időszakra, ahol külön fejezetet szánnak a Regionális Fejlődés Stratégiájának és a Regionális Fejlődés Akciótervének.²³ Ennek a megléte elengedhetetlen ahhoz, hogy az ország hozzájuthasson az IPA Előcsatlakozási Alap támogatásaihoz, melynek egyik fő célja éppen a regionális politika segítése. A regionális politika szükségességének évekig történő megkérdőjelezése után 2009-ben visszafordíthatatlan változás történt, amennyiben a horvát parlament elfogadta a Regionális Fejlődésről szóló törvényt, mely 2009. december 29-én életbe is lépett.²⁴ Erre építve 2010-ben elkészült a horvát kormány Regionális Fejlődési Stratégiája, s azóta a regionális politika keretrendszerét biztosító másodlagos jogszabályok is napvilágot láttak. Így elfogadásra került a „Statisztikai régiók partnerségi tanácsainak létrehozásáról”, valamint a „Fejlődési index kialakításáról” szóló rendelet. Elkészült a „Fejlesztési projektek elektronikus nyilvántartásának szabályzata”, a „Megyei területfejlesztési stratégiák kötelező tartalmát, módszertanát és értékelését rögzítő szabálykönyv”, valamint a „Megyék közigazgatási egységeinek, ügynökségeinek és más jogi személyeinek a regionális politika jobb koordinációját szabályzó munka”.²⁵

7. Összegzés

Összegezve a horvát regionális politika történetét a függetlenné válás óta elmondható, hogy közel két évtizedig nem került a politikai döntéshozók látókörébe. A probléma gyökerét a horvát politikai rendszerre lehetett visszavezetni, mely továbbra is erősen centralizált maradt, a központi irányítás nem engedett át megfelelő hatáskört, s nem biztosította a regionális politika helyi szinten történő megvalósításhoz szükséges pénzügyi forrásokat sem. Az elmaradt decentralizáció a szubszidiaritás érvényesülését is lehetetlenné tette. Nem utolsósorban az integrációs folyamatoknak is köszönhetően 2000 után lényeges változások következtek be, de az érdemi helyet a regionális politika az ország irányításában csak 2009-2010-ben szerezte meg.

JEGYZETEK

1. Constitution of the Republic of Croatia (1990) Official Gazette No. 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 113/01.
2. Zakon o lokalnoj samoupravi i upravi. Law on Local Self-governance and Governance. Official Gazette, No. 90/92, 94/93, 117/93 i 128/99
3. Law (1992) on the City of Zagreb. Official Gazette, No. 90/92, 76/93, 69/95, 14/97 i 36/98.
4. Law (1993a) on Self-Governance Affairs of Units of Local Self-governance and Governance, Official Gazette, No. 75/93, 103/93, 10/94, 17/94, 30/94, 36/95, 107/95, 43/96, 70/97, 105/97, 36/98, 142/98. 69/99; Law (1993b) on Financing Units of Local Self-governance and Governance. Official Gazette, No. 117/93, 69/97, 33/00, 73/00, 127/00, 59/01, 107/01, 117/01, 150/02, 147/03 and 132/06.
5. Law on Ratification of the European Charter. Official Gazette - Treaties, No. 14/97.
6. Az općinák, települési önkormányzatok, melyek a 14. századtól létező alapvető közigazgatási egységek, s jugoszláv önkormányzati rendszerben a települési és megyei szint közti alapelemeit képezték. Az angol terminológia szerint megfelelnek a municípiumoknak, a magyar nyelvben kistérségnek fordíthatnánk, s nagyban emlékeztetnek a rendszerváltás előtti magyar járásokra.

7. Act on the Territories of Counties, Towns and Municipalities in the Republic of Croatia, Narodne novine, No. 10 of 30 January 1997.
8. Law (2001) on Local and Regional Self-governance. Official Gazette, No. 33/01, 60/01, 129/05; Law (2001) on Election of Representative Bodies of Units of Local and Regional Self-governance. Official Gazette, No. 33/01, 10/02, 155/02, 45/03, 43/04, 40/05, 44/05.
9. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012) Statističke informacije 2012. Zagreb; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011) Popis 2011. Zagreb;
10. Local Government Reform Project – Croatia. Review of the Legal Framework. Initial Draft. (2001) The Urban Institute, January 2001, UI Project 06901-011.;
11. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012) Statističke informacije 2012, Zagreb; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011) Popis 2011. Zagreb;
12. Vidačak, Igor *Croatia: In Search of a Public Administration Reform Strategy*. <http://www.fes.hr/E-books/pdf/Reforming%20Local%20Public%20Administration/10.pdf>; Dubravka Jurlina Alibegović and Sunčana Slijepčević (2012) Decentralization in Croatia: Problems and Solutions. EUGOV Working Paper No. 33/2012.
13. Law (1992) on Territories of Counties, Towns and Municipalities in the Republic of Croatia Official Gazette, No. 90/92, 2/93, 58/93, 90/93, 10/94, 29/94;
14. Law (1997) on Territories of Counties, Towns and Municipalities. Official Gazette, 10/97, 124/97, 50/98, 68/98, 22/99, 42/99, 117/99, 128/99, 44/00, 129/00, 92/01, 79/02, 83/02, 25/03, 107/0, 175/03;
15. EUROSTAT (2008) Statistical Regions for the EFTA Countries and the Candidate Countries 2008. Methodology and Working Papers, KS-RA-07-023-EN-N, Brussels,
16. Rašić, Ivana (2003) Introduction of Nomenclature of Territorial Units for Statistics in Croatia. Institute of Economics of Zagreb. ERSA conference papers; <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa03/cdrom/papers/96.pdf>
17. Republika Hrvatska se sukladno Nacionalnoj klasifikaciji prostornih jedinica za statistiku (NKPJS) („Narodne novine“ broj 35/07.)
18. Law on the Areas of Special State Concern, OG, 44/96, 57/96, 124/97, 78/99, 73/00, 87/00, 127/00, 94/01, 88/02, 26/03, 42/05, 90/05, 86/08
19. Law on the Islands, OG, 34/99, 149/99, 32/02, 33/06
20. Law on Hilly and Mountain Areas, OG 12/02, 32/02, 117/03, 42/05, 90/05, 80/08
21. Đulabić, Vedran – Manojlović Romea: Administrative Aspects of Regional and Cohesion Policy in Croatia: In Search of a Better Coordination of Parallel Process KJU – CCPA, god. 11. (2011.), br. 4., str. 1041–1074.;
22. Hrvatska u 21. stoljeću (2001) (Croatia in the 21st Century. Development Guidelines of the Republic of Croatia) Office for the Development Strategy of the Government of Republic Croatia, Zagreb.
23. Government of the Republic of Croatia (2006b) Strategic Development Framework 2006–2013. Zagreb, 2006. augustus 4.;
24. Ministry of Regional Development, Forestry and Water Management Strategy (2010) Strategy of Regional Development of the Republic of Croatia 2011–2013. Zagreb;
25. Law on Regional Development, OG 153/09; Rulebook on Establishment and Running of the Central Electronic Base of Development Projects, OG 66/10; Rulebook on Obligatory Content, Methodology and Evaluation of County Development Strategies, OG 53/10; Rulebook on Register of Administrative Units of the Counties, Agencies and Other Legal Entities for Better Coordination of Regional Policy, OG 53/10; Decree on establishment of the partnership councils of statistical regions, OG 38/10; Decree on the development index, OG 63/10.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Act on the Territories of Counties, Towns and Municipalities in the Republic of Croatia, Narodne novine, No. 10 of 30 January 1997.
 Constitution of the Republic of Croatia (1990) Official Gazette No. 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 113/01.

- Decree on establishment of the partnership councils of statistical regions, OG 38/10;
 Decree on the development index, OG 63/10.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012) Statističke informacije 2012, Zagreb
 Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011) Popis 2011. Zagreb;
- Đulabić, Vedran – Manojlović Romea: Administrative Aspects of Regional and Cohesion Policy in Croatia: In Search of a Better Coordination of Parallel Process KJU – CCPA, god. 11. (2011.), br. 4., str. 1041–1074.
- Dubravka Jurlina Alibegović and Sunčana Slijepčević (2012) Decentralization in Croatia: Problems and Solutions. EUGOV Working Paper No. 33/2012.
- EUROSTAT (2008) Statistical Regions for the EFTA Countries and the Candidate Countries 2008. Methodology and Working Papers, KS-RA-07-023-EN-N, Brussels,
- Government of the Republic of Croatia (2006b) *Strategic Development Framework 2006–2013*. Zagreb, 2006. augustus 4.;
- Hrvatska u 21. stoljeću (2001) (Croatia in the 21st Century. Development Guidelines of the Republic of Croatia) Office for the Development Strategy of the Government of Republic Croatia, Zagreb;
- Law (1992) on the City of Zagreb. Official Gazette, No. 90/92, 76/93, 69/95, 14/97 i 36/98.
- Law (1992) on Territories of Counties, Towns and Municipalities in the Republic of Croatia Official Gazette, No. 90/92, 2/93, 58/93, 90/93, 10/94, 29/94;
- Law (1993) on Self-Governance Affairs of Units of Local Self-governance and Governance, Official Gazette, No. 75/93, 103/93, 10/94, 17/94, 30/94, 36/95, 107/95, 43/96, 70/97, 105/97, 36/98, 142/98. 69/99;
- Law (1993) on Financing Units of Local Self-governance and Governance. Official Gazette, No. 117/93, 69/97, 33/00, 73/00, 127/00, 59/01, 107/01, 117/01, 150/02, 147/03 and 132/06.
- Law (1996) on the Areas of Special State Concern, OG, 44/96, 57/96, 124/97, 78/99, 73/00, 87/00, 127/00, 94/01, 88/02, 26/03, 42/05, 90/05, 86/08
- Law (1997) on Ratification of the European Charter. Official Gazette - Treaties, No. 14/97.
- Law (1997) on Territories of Counties, Towns and Municipalities. Official Gazette, 10/97, 124/97, 50/98, 68/98, 22/99, 42/99, 117/99, 128/99, 44/00, 129/00, 92/01, 79/02, 83/02, 25/03, 107/0, 175/03;
- Law (1999) on the Islands, OG, 34/99, 149/99, 32/02, 33/06
- Law (2001) on Local and Regional Self-governance. Official Gazette, No. 33/01, 60/01, 129/05;
- Law (2001) on Election of Representative Bodies of Units of Local and Regional Self-governance. Official Gazette, No. 33/01, 10/02, 155/02, 45/03, 43/04, 40/05, 44/05;
- Law (2002) on Hilly and Mountain Areas, OG 12/02, 32/02, 117/03, 42/05, 90/05, 80/08;
- Law (2009) on Regional Development, OG 153/09
- Local Government Reform Project – Croatia. Review of the Legal Framework. Initial Draft. (2001) The Urban Institute, January 2001, UI Project 06901-011.;
- Ministry of Regional Development, Forestry and Water Management Strategy (2010) Strategy of Regional Development of the Republic of Croatia 2011–2013. Zagreb;
- Rašić, Ivana (2003) Introduction of Nomenclature of Territorial Units for Statistics in Croatia. Institute of Economics of Zagreb. ERSA conference papers;
<http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa03/cdrom/papers/96.pdf>
- Republika Hrvatska se sukladno Nacionalnoj klasifikaciji prostornih jedinica za statistiku (NKPJS) („Narodne novine“ broj 35/07.)
- Rulebook on Establishment and Running of the Central Electronic Base of Development Projects, OG 66/10
- Rulebook on Obligatory Content, Methodology and Evaluation of County Development Strategies, OG 53/10
- Rulebook on Register of Administrative Units of the Counties, Agencies and Other Legal Entities for Better Coordination of Regional Policy, OG 53/10,
- Vidačak, Igor *Croatia: In Search of a Public Administration Reform Strategy*. <http://www.fes.hr/E-books/pdf/Reforming%20Local%20Public%20Administration/10.pdf>
- Zakon o lokalnoj samoupravi i upravi. Law on Local Self-governance and Governance. Official Gazette, No. 90/92, 94/93, 117/93 i 128/99.

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS*

**„TRIANON TEÓRIÁJÁNÁL... ROSSZABB TRIANON PRAXISA”
A BÉKEDIKTÁTUM TIZEDIK ÉVFORDULÓJA – 1930**

**“TRIANON’S PRAXIS IS WORSE... THAN TRIANON’S THEORY”
THE TENTH ANNIVERSARY OF THE TREATY OF PEACE – 1930**

ABSTRACT

On the first round anniversary of the Treaty of Trianon, in 1930, both in Budapest and in the countryside massive protest rallies, marches, demonstrations were held. Similar events took place in most of the foreign countries where Hungarians live. The rally in Budapest was organized by the Hungarian Revisionist League and the Social Association to the Liberty Square. In front of a crowd of about fifty thousand people the orators named Trianon as the darkest misdeed of the history. On the 4th June 1930, the Hungarian National Assembly held a grief session. Before agenda, the highly respected former head of the Hungarian peace delegation of 1920, earl Albert Apponyi spoke and explained the Hungarian nation’s resolution against Trianon. Apponyi in his major speech gived Trianon’s and relentless criticism and showed that Trianon reported only a formally peace. In reality, it was an unilaterally dictate, forced to the Hungarians. After Apponyi, the social democrat István Farkas criticized Trianon from the right of peoples to self-determination. The study analyzes the speeches told on the rally of Budapest and the National Assembly and presents both the domestic and foreign protests against Trianon. The latter is described based on Lord Rothermere’s article published in the Daily Mail.

1. Bevezetés

A trianoni békediktátum aláírása¹ ellen szervezett első tömeggyűlésekre már az aláírást megelőző napon, 1920. június 3-án sor került Budapesten. Másnap, június 4-én zárva maradtak az iskolák, a hivatalok, s az emberek feketébe öltözve siettek az utcákra, hogy néma demonstráció és csendes felvonulás keretében tiltakozzanak az igazságtalan döntés ellen.² A június 4-i gyásznap évfordulóján az ezt követő években rendszeressé váltak ugyan a megemlékezések, de az első igazi nagyszabású Trianon elleni demonstrációra csak 1926. június 4-én került sor.³ Ettől kezdve azonban az irredenta szobrokkal, majd pedig az 1928-ban felavatott ereklyés országzászlóval díszített budapesti Szabadság tér állandó helyszínévé vált az állami és/vagy félhivatalos Trianon ellen tiltakozó megemlékezéseknek és nagygyűléseknek.⁴

Az 1920 utáni legnagyobb Trianon ellenes megmozdulásra és tiltakozó nagygyűlésre az aláírás tizedik évfordulóján, 1930. június 1-jén került sor a budapesti Szabadság téren. A fővárosban és vidéken számos egyéb megemlékezést is tartottak, s a világ magyarsága is kifejezte Trianon elleni tiltakozását. Az évfordulóról a külföldi sajtó is beszámolt, s – politikai hovatartozásuktól függően – vagy bírálták, vagy támogatták a tíz évvel korábbi döntést. Az évfordulót az Országgyűlés Képviselőházának 1930. június 4-i gyászülése tette igazán emelkedetté, ahol napirend előtt előbb a „polgári pártok” felkérésére gróf Apponyi Albert, majd pedig a Szociáldemokrata Párt nevében Farkas István szólalt fel, s fogalmazta meg Trianon kritikáját.

* Dr. Vizi László Tamás PhD, főiskolai tanár, oktatási rektorhelyettes, Kodolányi János Főiskola.

2. A Szabadság téri tiltakozó nagygyűlés – 1930. június 1.

A Magyar Revíziós Liga⁵ és a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESz)⁶ által rendezett tiltakozó nagygyűlést annak érdekében, hogy azon minél többen részt vehessenek, a június 4-éhez legközelebbre eső vasárnapra, 1930. június 1-jére szervezték.⁷ A százezer főre tervezett megmozdulás programját már napokkal korábban közzétették az újságok. Egyben tájékoztatták a részt vevő gyárak, üzemek, ipartestületek, keresztényszocialista munkástestületek, egyesületek, társulatok, szövetségek és a különböző társadalmi szervezetek⁸ tagjait a gyülekezés helyéről és időpontjáról.⁹

A szervezők számításával ellentétben a tiltakozó nagygyűlésre a budapesti Szabadság térre a várt százezres tömeg helyett azonban annak csak annak a fele, mintegy ötvenezer ember gyűlt össze.¹⁰ A délelőtti tizenegy órakor kezdődő nagygyűlést Ilosvay Gusztáv nyugalmazott államtitkár, a TESz társelnöke nyitotta meg. Beszédében a nemzetre 1920-ban rákényszerített trianoni békét olyan szörnyűségnek nevezte, amely a magyar társadalom minden csoportja elől elzárta a további érvényesülés útját és lehetőségét, s ezzel a magyarságot a „legsivárabb kilátások” közé taszította.¹¹

1. kép. Az 1930. június 1-jei Trianon elleni tiltakozó nagygyűlés helyszíne, a budapesti Szabadság tér

1. picture. Szabadság square in Budapest, the site of the protest rally against Trianon in 1st June 1930

BUDAPEST

Szabadság-tér — Place de la Liberté

Forrás: <http://www.kozterkep.hu/~9166/#photo-43617>

Ilosvayt a nagygyűlés vezérszónoka, a korszak magyar irredenta mozgalmainak egyik legismertebb és egyben legmeghatározóbb személyisége, Urmánczy Nándor¹² követte. Urmánczy a tőle megszokott heves, harcos felkiáltással kezdte beszédét: „Nem szabad megengednünk, hogy a mondás: „Gyáva népnek nincs hazája” beteljesedjék rajtunk.”¹³ A szónok ezt követően azt hangoztatta, hogy csak az a nemzet lehet erős, amelyet elszánt

férfiak vezetnek. Szerinte 1920-ban, amikor trianoni békét aláírták, „nem vezették a magyar nemzetet bátor férfiak”. Urmánczy beszédében mindezt nemzeti gyalázatnak tekintette, amelyre csak szégyenkezéssel lehet visszagondolni. De még nagyobb szégyennek tulajdonította azt, hogy „még mindig összetett kezekkel tűrjük a trianoni jármot, tűrjük, hogy négy millió magyar testvérünk idegen rabigában senyvedjen.” Urmánczy a gyávaság és a kötelességszegés súlyos vádjait is megfogalmazta beszédében. Kimondatlanul is utalt ezzel arra az óvatos bethleni külpolitikára, amely a húszas években – egyébként teljesen érthető módon – a kormányzatot jellemezte. A „nagy pört” ahogy Urmánczy fogalmazott, nem odázhajta el a magyar politika, s ezzel nem terhelheti át annak megoldását és felelősségét a következő nemzedékekre.¹⁴

Urmánczy ezt követően az alábbi határozati javaslatot terjesztette a nagygyűlés résztvevői elé: „A trianoni békeparancs aláírásának tizedik évfordulóján tartott nagygyűlés az ezeréves magyar, birodalmat öt részre daraboló hóhérbékét *a történelem legsötétebb gáztettének nyilvánítja*. Mély elkeseredéssel állapítja meg, hogy a kormány még mindig a *megalkuvás útján jár*, ahelyett, hogy a gyilkos békeszerződés megdöntésén dolgozna. De elítéli a nagygyűlés a hóhérbékében részes nagyhatalmak magatartását is, mert noha rájöttek, hogy Trianonban a gazság és tudatlanság ült diadalt, tovább tűrik a magyar nemzet ellen elkövetett vérlázító igazságtalanságot. A nagygyűlés meghunyászkodás helyett erős, elszánt kormányzati irányt követel és felszólít minden igaz magyart, hogy csak olyan kormányt támogasson, amelyik az ország területi épségének visszaállításáért kész a döntő harcot felvenni.”¹⁵ A határozati javaslat, amely hóhérbékének, és a történelem legsötétebb gáztettének minősítette a trianoni diktátumot, s egyben a magyar politikai vezetéstől határozott és elszánt külpolitikai cselekvést¹⁶ követelt, a szónok által elmondott gondolatokat idézte vissza. Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a nagygyűlés számára elfogadásra javasolt szöveget maga Urmánczy Nándor fogalmazta.

Az Urmánczy által előterjesztett határozati javaslatot a nagygyűlés elsőprő többséggel elfogadta, de Lukács György nyugalmazott miniszter azon indítványával kapcsolatban, miszerint a memorandumot a nagygyűlés vezetősége haladéktalanul juttassa el a Népszövetség illetékeseinek, már vita bontakozott ki. A résztvevők hangos bekiabálásokkal fejezték ki bizalmatlanságukat a Népszövetséggel szemben. Végül Ilosvay Gusztávnak azzal sikerült meggyőzni a hallgatóságot, hogy Magyarországnak minden olyan törvényes eszközt – így a Népszövetség kínálta fórumot is – igénybe kell vennie, amely ebben a helyzetben megragadható.¹⁷

A nagygyűlés következő szónoka Eckhardt Tibor volt, aki a francia kormány által 1929 nyarán kiszivárogtatott, majd Aristide Briand francia miniszterelnök által 1929 szeptemberében Genfben meghirdetett páneurópai tervhez (Briand-terv) történő magyar csatlakozást a jogos magyar sérelmek és követelések kielégítéséhez és azok francia támogatásához javasolta kötni.¹⁸ Eckhardt felszólalása, akárcsak korábban Urmánczyé, a hivatalos magyar külpolitika éles kritikáját jelentette, hiszen a Briand-tervet¹⁹ a magyar fél, minden bizonynyal gazdasági érdekeitől vezérelve²⁰ kedvezően fogadta, s az ahhoz történő csatlakozást nem kívánta politikai alku tárgyává tenni.

Eckhardt reagált azokra a cseh vádakra is, amelyek szerint Magyarország már betöltötte volna történelmi hivatását, s a magyarság kihalásra ítélt nép lenne.²¹ Eckhardt határozottan visszautasította ezeket a herderi eszmékből táplálkozó gondolatokat, s válaszában utalt a csehek első világháborús szereplésére, amikor nemcsak Ausztriát és Magyarországot, hanem pánszláv testvéreiket, a bolsevikok ellen küzdő oroszokat is cserbenhagyták.²²

A szónok végül indítványozta egy köszöntő távirat elküldését Rothermere lordnak, melynek szövegét fel is olvasta: „A trianoni békeszerződés tízéves évfordulója alkalmából megtartott revíziós gyűlés közönsége őszinte hálával, nagyrabecsüléssel és igaz magyar

szeretettel üdvözli lordságokat, mint a magyar igazság önzetlen, bátor harcosát. Mi a csonkaországban a trianoni békediktátum következtében szenvedő magyarok a ma megtartott revíziós gyűlésen ünnepélyes fogadalmat tettünk arra, hogy *mindaddig folytatjuk a küzdelmet a revízióért, amíg célunkat el nem érjük*. Kérjük ehhez továbbra is lordságod támogatását.”²³

A továbbiakban Eöttevényi Olivérné, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének a nevében, Magsay-Gaál Dénes az egyetemi ifjúság, Petykó Árpád a magyar munkások és Végh Gusztáv a magyar iparosság képviselőjében szólalt fel.²⁴

A nagygyűlés zárásaként ismételtén Ilosvay Gusztáv TESz alelnök szólt az ötvenezres tiltakozó tömeghez. Zárszava nem volt mentes az éles hangú kritikától, hiszen nyomatékosan hangot adott annak a sajnálatának és megdöbbenésének, „hogy a tiltakozó nagygyűlésről a magyar arisztokrácia, akárcsak az előbbi években ezúttal is *hiányzott*.”²⁵ Ilosvay itt nyilván nem azt kérte számon, hogy a demonstráló tömegben miért nincsenek ott a magyar arisztokraták, hanem egyértelműen arra gondolhatott, hogy őket sem a nagygyűlés szónoikai között nem lehetett fellelni, sem pedig nem tették le voksukat a nagygyűlésen elhangzott, a hivatalos magyar külpolitikai irányvonal kritikáját megfogalmazók tábora mellett. Mindez azonban a húszas-harmincas évek fordulóján még egyáltalán nem volt meglepő, hiszen a magyar arisztokrácia kormányzatot támogató magatartása egy törpe minoritástól eltekintve ekkor még megkérdőjelezhetetlen realitás volt. Sőt éppen az lett volna meglepő, ha a magyar arisztokrácia képviselői a hasonló szellemiségű, a kormányzati külpolitikát élesen bíráló rendezvényen megjelentek, netán felszólaltak volna.

De nemcsak az arisztokrácia jelenlétét hiányolta az alelnök, hanem „a szociáldemokrata vezetők befolyása alatt álló magyar munkások” távolmaradását is nehezményezte.²⁶ Önmagában ez sem tekinthető különös és egyedi jelenségnek, hiszen a szervezők által mozgósítható munkások elsősorban a keresztényszocialista munkátestületek mozgalmaihoz kötődtek, s nem a szociáldemokráciához. A Szociáldemokrata Párt – mint azt a képviselőházi gyászülés is igazolta – önállóan, a kritikai hangsúlyokat máshová helyezve kívánt megemlékezni Trianon tizedik évfordulójáról, s tiltakozó nagygyűlés szervezése helyett megelégedett egyik képviselőjének önálló felszólalásával. Azt pedig egyáltalán nem szorgalmazta a párt, hogy tagjai és szimpatizánsai a Szabadság téri rendezvényen exponálják magukat.

3. Az országgyűlés képviselőházának gyászülése Trianon tízéves évfordulójának gyásznapiján – 1930. június 4.

A képviselőházi gyászülés gondolata, akárcsak a Szabadság téri tiltakozó nagygyűlés javaslata, a Magyar Revíziós Liga elnökségében fogalmazódott meg. Ők kérték fel gróf Apponyi Albertet, hogy a képviselőház 1930. június 4-i ülésén, napirend előtt szólaljon fel és fejtse ki véleményét, s egyben a magyar nemzet állásfoglalását Trianonnal szemben. Apponyi a felkérést elfogadta, s erről értesítette Herczeg Ferencet, a Revíziós Liga elnökét.²⁷

Május végén, június elején azonban még arról is tárgyaltak a pártok képviselői, hogy az egyes pártok vezérszónokai egyenként szólaljanak-e fel a képviselőházban.²⁸ A pártokhoz kapcsolódó, azokhoz nevesíthető önálló felszólalási lehetőséghez végül csak a Szociáldemokrata Párt ragaszkodott. A többi parlamenti párt ezzel a lehetőséggel nem kívánt élni. A polgári pártok tehát egyöntetűen felsorakoztak Apponyi tervezett felszólalása mögé, s egyúttal jelezték, hogy véleményüket és álláspontjukat a magyar politikai élet doyenje fogja képviselni. Ezzel is azt kívánták demonstrálni, mint ahogyan azt a nemzeti liberális gondolkodású Rassay Károly az általa szerkesztett Esti Kurir c. lap 1930. június 5-i számában

közölte, hogy „Lehetnek, mint ahogy vannak is, súlyos világnézeti és politikai kérdések, amelyek az egyes polgári pártokat elválasztják egymástól, de a trianoni békeszerződés revíziójának követelésében nem lehet eltérés Magyarországon pártok, politikusok között. Ha az egyes pártok más utakon és más politikai eszközökkel törekszenek is a trianoni békeszerződés megváltoztatására, cél csak ugyanaz lehet. A Revízió. Mert ez így nem maradhat.”²⁹

A trianoni diktátum aláírásának tizedik évfordulóján, 1930. június 4-én, szerdán, az országgyűlés képviselőházának 402. ülésére, a képviselők már jóval a 11 órai kezdést megelőzően, 10 órakor, pártállástól függetlenül, fekete ruhában gyülekeztek a képviselőház folyosóin. Bethlen István miniszterelnök 10.15-kor érkezett meg, s Almásy László³⁰ házelnök hívására azonnal az elnök által összehívott pártközi értekezletre sietett. 10 óra 45 perckor megszólaltak a folyosói csengők és Almásy László pontban 11 órakor megnyitotta a képviselőház ülését. Együttal bejelentette, hogy gróf Apponyi Albert³¹ és Farkas István³² képviselők napirend előtt felszólalásra kértek tőle engedélyt. A házelnök először gróf Apponyi Albertnek adta meg szót.³³

3.1. Apponyi Albert napirend előtti felszólalása a trianoni békediktátum tizedik évfordulóján

Apponyi beszédét³⁴ a jogalkotás azon alapvető erkölcsi követelményének elemzésével kezdte, miszerint a jogszabály olyan rögzített jogi norma, amelybe sohasem keveredhet bele sem szenvedély, sem pedig „bármilyen néven nevezendő érzelmi motívum.”³⁵ Apponyi szerint azonban a jogalkotásnak ezen az erkölcsi és érzelmi szabályán maradandó rést ütött a trianoni békeszerződést becikkelyező 1921. évi XXXIII. törvénycikk,³⁶ hiszen az csak formailag felelt meg a béke, a szerződés és a törvény alapvető tartalmi és erkölcsi elvárásainak. Trianon formailag ugyan béke volt, hiszen lezárta a háborút, megszüntette a fegyveres szembenállást és a katonai konfliktust, de nem hozta meg a lelkeknek azt a belenyugvását, „amely egyedül biztosítja ennek a materiális békének... [a] tartósságát!”³⁷ Nem vitatható Apponyi szerint az sem, hogy Trianon megfelelt a szerződés formai, alaki követelményeinek. De hol maradt „az egymással szemben álló felek szabad megegyezése?”³⁸ – tette fel kérdést. A becikkelyezett törvény nem nélkülözte az alkotmányos formákat és előírásokat, de nagyfokú deficittel rendelkezett, mivel hiányzott hozzá „a nemzeti, törvényhozói akarat szabad megnyilvánulása.”³⁹

Trianonnak azonban a formáját is kritika tárgyává tette Apponyi. Az egyoldalúan Magyarországra kényszerített forma ugyanis diktátum jellegű volt, amelyet a győztesek felruháztak a „jog kötelező erejével.” De az így létrejött szerződés és törvény nélkülözte a jog valódi, évszázados küldetését, az erkölcsi igazságot. A formális jog és az erkölcsi tatalommal bíró igazság ezzel összeütközésbe került egymással, aminek „következménye nem lehet más, mint állandó bizonytalanság, állandó veszély.”⁴⁰

Apponyi tételesen felsorolta azokat az okokat, amelyek miatt Trianon nélkülözi az erkölcsi igazságot. Ezek között elsőként a háborús felelősség hamis vádját említette, s rámutatott arra, hogy a háború kirobbanásakor az ország csak korlátozott önrendelkezéssel bírt, s Tisza István miniszterelnök „a mérsékletnek és a háborús intézkedéseknek kikerülése érdekében”⁴¹ tevékenykedett. Megkérdőjelezte Trianon erkölcsi igazságát továbbá azért is, mert az „félrelökte és mellőzte... a nemzetek önrendelkezési jogát, minden érdekelt megkérdése nélkül... [és] áthelyezett tömegeket egy államból a másikba, azok megkérdése nélkül.”⁴² Súlyos erkölcsi hiányosságnak említette Apponyi, hogy a győztesek csak és kizárólag saját akaratukat érvényesítették, határozataikat a tények kellő ismerete nélkül, azok egyoldalú manipulálásával „kizárólag az új hódításokra sóvárgók adatait” felhasználva hozták meg. Szétdarabolva ezáltal „a természetes gazdasági összefüggéseket” ami ter-

mészszerűleg hozta magával a térségben a nyomort és a nélkülözést.⁴³ A győztesek tíz év távlatából sem hajlandók ezeket a hibákat bevallani – folytatta Apponyi – s a nemzetiségi elv mögé bújnak. Arról persze nagyvonalúan nem vesznek tudomást, hogy a saját maguk által érvként felhozott nemzetiségi elv általuk történt érvényesítése a valóságban azt jelentette, hogy a Magyarországtól elszakított közel tízmillió lakosnak „csak 55%-a fajrokon azokkal az államokkal, amelyekhez csatoltattak, 45 pedig tőlük idegen, 35%, azaz 3,300.000 pedig tiszta fajmagyar.”⁴⁴ A nemzetiségi elv következtlen és durva megsértésének nevezte, hogy az elszakított magyarság „közül közel kétfélmillió olyan területen lakik, mégpedig számba vehető idegen fajvegyülék nélkül, amely határos azzal a területtel, amely Magyarországnak meghagyatott.”⁴⁵ A győztesek fenti gyakorlatát Apponyi az elvekkel való labdázásnak minősítette, mely erkölcstelen módon Magyarország rovására kedvezett az antantbarát államoknak.⁴⁶

„Ámde Trianon teóriájánál talán még rosszabb Trianon praxisa”⁴⁷ – folytatta beszédét Apponyi – hiszen a trianoni diktátumban előírt kisebbségvédelmi cikkelyekben⁴⁸ rögzített előírások és az azokat szavatolandó, a kisebbségek védelmére alkotott nemzetközi szerződésekben foglaltak „mind holt betű maradt” és nem teljesült. Sőt a „magyar kultúra irtó hadjáratnak van kitéve.”⁴⁹ Ezzel szemben viszont Magyarországtól „mindazt, amit teljesítenünk kell Trianon értelmében, valóságos shylocki⁵⁰ pontossággal”⁵¹ követelték és követelik.

Beszédében Apponyi külön fordulatot szentelt a leszereléssel és lefegyverzéssel kapcsolatos álságos döntésnek. Miközben a győztesek valamennyi legyőzött államnak a teljes lefegyverzését a Népszövetség alapokmányának 8. cikkelyére hivatkozva az általános leszerelés jegyében írták elő, addig ezt csak a legyőzöttekkel szemben foganatosították, s magukra nézve nem tekintették alapelvnek. Ezzel pedig véleménye szerint „olyan állapotokat teremtettek, amelyek belső igazságukban nem bírják a fennmaradás zálogát, hanem csak a folytonos túlerőnek fenyegetése által mesterségesen tartatnak fenn.”⁵²

Amikor Apponyi felszólalásának ehhez a részéhez érkezett, nyomatékosan kiemelendőnek tartotta elmondani, hogy a polgári pártok által történt felkérésnek úgy kívánt eleget tenni, hogy beszédében tartózkodott „minden szenvedélyes kitöréstől,” a Trianon által kialakított viszonyok színezésétől, s „egyedül [a] tényeket, a meg nem cáfolható, el nem tagadható tényeket”⁵³ sorolta fel. Majd pedig beszédének zárásaként levonta az általa elmondottakból következő „szükségszerű logikai konzekvenciákat.”⁵⁴ Apponyi kiváló szónoki képességeit bizonyítandó, és egyben a gyászülés emelkedett hangulatához teljes mértékben igazodó formát választott akkor, amikor mindezt a klasszikus kérdés-felelet formájában fogalmazta meg. Elemző, emlékező beszédének konklúziójaként Apponyi kifejtette, hogy az a diktátum, amely a nemzetek egy részét „égbekiáltó” igazságtalansággal sújtja, miközben ezáltal ebből „más nemzetek... hasznot húznak”, egyrészt békének nem nevezhető állapotot eredményez, másrészt pedig az ilyen rendezésre tartós békét alapozni nem lehet.⁵⁵

Gondolatainak zárásaként Apponyi Albert úgy fogalmazott, hogy nem csak a diktátum aláírásának tizedik évfordulóján, de a későbbiekben is folyamatosan és mindig szükséges, hogy „felemeljük tiltakozó szavunkat a velünk szemben, az emberiség magasabb érdekeivel szemben elkövetett súlyos hiba és igazságtalanság [Trianon] ellen.”⁵⁶ Apponyi ezzel mintegy politikai iránymutatást adott a trianoni diktátum megítéléséhez és az ahhoz való viszonyuláshoz, miközben a revízió szót meg sem említette beszédében. Trianon bírálatát és kritikáját „a jog lényegének, az igazságosságnak” a következetes érvényesítésében látta, melyre „a jognak minden eszközével” törekedni és „iparkodni” kell. Apponyi álláspontja szerint ezt követeli „nemzeti önérzetünknek parancsszava”, s egyben ez szolgálja a béke érdekeit is. A Trianonba történő belenyugvás nem a béke iránti lojalitást jelentené, mivel az nem lenne más, mint színlelés „amely akkor is becstelen volna, ha őszinte lehetne, sőt akkor talán még becstelenebb.”⁵⁷

Apponyi beszédét a képviselőház minden oldaláról „hosszantartó általános taps és lelkes éljenzés”⁵⁸ fogadta. Amint a „Ház” elcsendesedett, az elnöklő Almásy László a Szociáldemokrata Párt képviselőjének, Farkas Istvánnak adta meg a szót.

3.2. Trianon szociáldemokrata nézőpontú kritikája – Farkas István képviselő felszólalása

Farkas István beszédét a Szociáldemokrata Párt háborúhoz való viszonyának elemzésével kezdte. Kifejtette, hogy pártja ellenez minden háborút, s ezt az elvet követték 1914-ben is. Hivatkozott Tisza István miniszterelnökre, aki „a háború kitörése utáni napokban [azt állapította meg, hogy] a magyar sajtó teljes egyhangúsággal helyeselte a kormány háborús politikáját, kivéve a szociáldemokrata párt lapját, a Népszavát.”⁵⁹ Farkas a Szociáldemokrata Párt háborút ellenző következetességét hangsúlyozta, melyet parlamenten kívüli pártként a Népszavában ugyan úgy képviselt, mint parlamenti ellenzékként. Azaz a „nemzetek közti ellentéteket békés úton, döntőbíráóságok útján kell elintézni.”⁶⁰ A trianoni szerződés azonban – mondta Farkas – nem ezeknek az elveknek a mentén jött létre, hiszen a népek önrendelkezését nem tartotta tiszteletben, ezért azt beszédében igazságtalannak minősítette. Leszögezte, hogy pártja többször is állást foglalt már ebben a kérdésben, s felolvasta a legutóbbi, 1929. július 23-i pártválasztmányi ülés e tárgyban hozott határozatát.

Az említett határozat bevezetője rögzíti, hogy minden olyan szerződést, amely nem a népek önrendelkezésének jogi talaján áll, hanem ezzel ellentétesen „önkényes és fegyveres hatalmi szónak az alapján [jött] létre, a leghatározottabban elítéli; békés revíziójukért minden rendelkezésre álló eszközzel küzd.”⁶¹ Ezt a küzdelmet azonban csak akkor tudná „teljes sikerrel” folytatni, ha Magyarországnak a nyugat-európaihoz illeszkedő kormányzati rendszere, és ahhoz hasonló parlamentáris demokratikus modellje lenne. A párt álláspontja szerint a revízió ügyét csak egy ilyen politikai fordulat esetén lehetne a magyar nép ügyévé tenni, amely mögé aztán felsorakoztatnák „a reális politikai hatalommá növekedett szocialista pártokat, azoknak milliányi tagjait, kormány- és parlamenti képviselőit és sajtóját.”⁶² A Szociáldemokrata Párt ezzel az álláspontjával azt a sajátos baloldali elvet képviselte, amely szerint a népek önrendelkezésén alapuló békés, megállapodásos revízió az internacionalizmus jegyében megvalósítható, s azok felülírják a nemzeti, hatalmi érdekeket.

Az elfogadott párthatározat hitet tett az általános lefegyverzés mellett, s azt a világ szociáldemokrata pártjaival együtt látta megvalósíthatónak. Tették ezt egyrészt azért, mert tarthatatlannak, s egyben „háborús veszedelmet okozónak” tekintették azt az állapotot, „amelyben állig felfegyverzett államok nagyrészen lefegyverzett államokkal állanak szemben.” Másrészt pedig az „ilyen helyzet a nemzetközi életben csak a hatalmi szónak biztosít döntő szerepet.”⁶³

A Szociáldemokrata Párt határozatában az elszakított magyarság számára az alábbi konkrét követeléseket fogalmazta meg: „a nemzeti kisebbségek népjogi védelmét, a zárt nyelvterületeken élő kisebbségek demokratikus önkormányzatát, a szétszórta élő kisebbségek teljes egyenjogúságát, nyelvük szabad használatát, kisebbségi iskolák fenntartását és kultúrájuk fejlesztését”. Hangsúlyozottan jelent meg továbbá az a követelés, hogy „a nemzeti kisebbségek panaszainak felülvizsgálására a Népszövetségben állandó panaszbizottság létesíttessék.”⁶⁴

Farkas István miután felolvasta és ezáltal a Népszava olvasóközönségén túlmenően a szélesebb nyilvánosság előtt – hiszen felszólalásáról kisebb-nagyobb terjedelemben valamennyi napilap beszámolt⁶⁵ – ismertette a Szociáldemokrata Párt választmányának határozatát, befejezőként röviden megismételte a határozat fő követeléseit. Nyomatékosítva azt, hogy „a trianoni sérelmes szerződés revíziója békés úton csak” „az ország kormányzatának a nyugateurópai államokhoz hasonló demokratikus átszervezését” követően érhető el. Be-

szédét a szélsőbaloldaltól jövő élénk éljenzés és taps közepette, a „Soha többé háborút!” felkiáltással zárta.⁶⁶

A két napirend előtti felszólalást követően az elnök „a nemzet egyetemes gyászának jeleül” az ülést megszakította és az országgyűlés munkáját öt percre felfüggesztette. Ezzel a képviselőház gyászulása befejeződött.⁶⁷

4. Összegzés

Az 1930. június 1-jei budapesti tiltakozó nagygyűlésén és az országgyűlés képviselőházának június 4-i gyászülésén kívül – bár ezeket az eseményeket kísérte a közvélemény és a sajtó megkülönböztetett fokozott figyelme – Budapesten és országszerte egyaránt számos más megemlékező rendezvényre és demonstrációra is sor került. A gyásznapon a fővárosban és vidéken, a gyárakban és üzemekben déli tizenkét órakor tíz percre leállították a munkát, és az utcákon közlekedő járművek megálltak. Délután négy órakor, a tíz évvel korábbi aláírás időpontjában, a templomok harangjait félreverték és a budapesti kereskedők tíz percre lehúzták boltjaik redőnyeit. Este pedig a kávéházakban és a vendéglőkben elhallgatott a zene.⁶⁸ A fővárosi és vidéki társadalmi, szakmai szervezetek és testületek sorra rendezték összejöveteleiket, s csaknem minden magyarországi településen nagygyűléseken tiltakoztak Trianon ellen.⁶⁹ De hasonló tiltakozó gyűléseket szerveztek a külföldi nagyvárosok magyar kolóniai is.⁷⁰ Rothermere lord pedig a Daily Mail hasábjain „Tízéves nyílt sebek” címmel írt cikkében emlékezett meg a diktátum aláírásáról és tette bírálat tárgyává Trianont.⁷¹

Az aláírás következő kerek évfordulóján, 1940-ben, nyilván a háborús légkörnek is köszönhetően, valamint a várható újabb revízióknak a reményében már olyan nagyszabású megmozdulásokra nem került sor, mint 1930-ban.⁷² A háború utáni baloldali politikai fordulatot követően pedig, a kerek évfordulókon, évtizedeken keresztül tilos volt az emlékezés. Trianonról csak a rendszerváltoztatást követően, 1990-ben emlékezhetett meg nyilvánosan újra a nemzet.

A békediktátum aláírásának 90. évfordulóját megelőzően néhány nappal, 2010. május 31-én a magyar Országgyűlés nemzeti emléknapra nyilvánította június 4-ét és a „Nemzeti Összetartozás Mellelti Tanúságtételről” címet viselő előterjesztést törvénybe iktatta. A 2010. évi XLV. törvény⁷³ értelmében június 4-e azóta a nemzeti összetartozás napja.

JEGYZETEK

1. Vizi László Tamás (2010/a): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. III. évf. 3. szám. 2010/3. No. 10. 67–79. old.; Vizi László Tamás (2010/b): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak a személyéről. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. III. évf. 4. szám. 2010/4. No. 11. 109–132. old.
2. Zeidler Miklós (2002/a): A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Teleki László Alapítvány, Budapest. 36. old.; Gerő András (é. n.): Sorsdöntések. Göncöl Kiadó. Budapest. 266–267. old.
3. Zeidler Miklós (2002/a) 37. old.
4. Zeidler Miklós (2002/a) 11., 17–18., 37. old.; Zeidler Miklós (2009): A revíziós gondolat. Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony. 199–210., 320–322. old.
5. Zeidler Miklós (1997): A Magyar Revíziós Liga. Századok, CXXXI. évf. 1997/2. szám. 303–351. old.; Zeidler (2009) 126–147., 183–191. old.

6. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) tevékenységére lásd Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/T/T%C3%A1rsadalmi%20Egyes%C3%BCletek%20Sz%C3%B6vets%C3%A9ge.html> (a letöltés dátuma 2013. április)
7. Nemzeti Ujság, 1930. május 29. 11. old.
8. A teljesség igénye nélkül: Keresztény Magyar Asszonyok Pártszövetsége, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Magyar Nemzeti Diákszövetség, „Hungaria” Magyar Technikusok Egyesülete, Főiskolai Hallgatók Országos Területi Szövetsége, Főiskolai Katolikus Diákszövetség, Magyar Protestáns Diákszövetség, Turul Szövetség, Közzszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége.
9. Nemzeti Ujság, 1930. május 31. 6. old.
10. Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.; A Pesti Napló ezzel szemben csak tizenötezer résztvevőt említ. Lásd: Pesti Napló, 1930. június 3. 3. old.
11. Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.
12. Zeidler Miklós (2009) 200–204., 210. old.; Zeidler Miklós (2002/a) 17–21., 26., 44., 49., 78–79. old.; Czirják Károly (2006): Urmánczy Nándor élete és munkássága. Csíkszereda.; Fráter Olivér (2011): Az Urmánczy-expedíció. Nagy Magyarország, III. évf. 3. szám. 2011. szeptember. 82–87. old.; Dömötörfi Tibor (1991): Az országzászló-mozgalom, 1921–1944. Élet és Tudomány, XLVI. évf. 8. szám. 1991. február 21. 232–234. old.
13. Magyarág, 1930. június 3. 3. old.
14. Magyarág, 1930. június 3. 3. old.; Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.; Zeidler Miklós (2002) 37. old.
15. Magyarág, 1930. június 3. 3. old.; Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.
16. Az 1920-as évek magyar külpolitikai törekvéseire lásd Romsics Ignác (1990): Bethlen István külpolitikája, 1921–1931. Századok, 1990/5-6. szám. 577–614. old.; Zeidler Miklós (2009) 77–104. old.; Zeidler Miklós (2002/b): Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: Romsics Ignác szerk. (2002): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris kiadó, Budapest. 162–174. old.; legújabban Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
17. Magyarág, 1930. június 3. 3. old.; Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.
18. Uo.
19. Ormos Mária (1997): A Briand-terv és Magyarország. Rubicon, 1997/5–6. szám. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_briand_terv_es_magyarorszag/ (a letöltés dátuma 2013. április)
20. Vizi László Tamás (2012): Duna-völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejezetek a közép-európai integrációs törekvések történetéből. Simon János szerk. (2012): Civil társadalom és érdekképviselet Közép-Európában. L’Harmattan CEPoliti Kiadó, Budapest. 17–33. old.
21. Magyarország és Csehszlovákia viszonyáról az 1930-as évek elején lásd Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 209–220. old.
22. Magyarág, 1930. június 3. 3. old.; Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.
23. Magyarág, 1930. június 3. 3. old. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
24. Magyarág, 1930. június 3. 3. old.; Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 5. old.
25. Magyarág, 1930. június 3. 3. old. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
26. Uo.
27. Magyarág, 1930. június 1. 9. old.; Magyarág, 1930. június 3. 3. old.
28. Magyarág, 1930. június 1. 9. old.
29. Esti Kurir, 1930. június 5. 1. old.
30. Magyar országgyűlési almanach. A felsőház és képviselőház tagjainak életrajza és közéleti működése. 1927–1932. (é.n.) Szerkesztik és kiadják Kun Andor, Lengyel László és Vidor Gyula. Budapest, Légrády Nyomda és Könyvkiadó R.-T. 6–7. old.
31. Uo. 8–22. old.
32. Uo. 94–95. old.

33. Az országgyűlés képviselőházának 402. ülése. Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXIX. kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1930. (a továbbiakban KN) 55. old.
34. Apponyi Albert 1930. június 4-i képviselőházi beszédét lásd KN 55–57. old.; Legújabban közli Zeidler Miklós szerk. (2003): Trianon. Osiris Kiadó, Budapest. 407–409. old.; Apponyi beszédét a másnap megjelenő napilapok részletesen ismertették. Erre példa: Pesti Napló, 1930. június 5. 1–2. old., Esti Kurir, 1930. június 5. 1–2. old., Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 6. old., Magyarország, 1930. június 5. 1–2. old., Az Est, 1930. június 5. 1–2. old.; 8 Órai Ujság, 1930. június 5. 1–2. old.
35. KN 55. old.
36. 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről. Ezer év törvényei. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489> (a letöltés dátuma 2013. április)
37. KN 55. old.
38. KN 55–56. old.
39. KN 56. old.
40. Uo.
41. Uo.
42. Uo.
43. Lőrinczné Bencze Edit (2010): Trianon és Magyarország déli határrégiói. In: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. III. évf. 4. sz. 2010/4. No. 11. 69–76. old.
44. Uo.
45. Uo.
46. Uo.
47. Uo.
48. Ilyen cikkelyek a trianoni szerződés 44. és 47. cikkelyei.
49. KN 56. old.
50. Utalás Shakespeare Velencei kalmár c. komédiájának bosszúálló zsidó uzsorására, Shylockra, aki csak azzal a feltétellel adott hitelt, hogy ha az adós nem tudja időben törleszteni a kölcsönt, akkor kivághat egy fontnyi húst a testéből.
51. KN 56. old.
52. Uo.
53. Uo.
54. KN 57. old.
55. Uo.
56. Uo.
57. Uo.
58. Uo.
59. Uo.; Tisza egyébként ennél keményebb kritikával élt, hiszen a párt háborúval kapcsolatos álláspontjáról úgy vélekedett, hogy magatartásával a „szociáldemokrata párt kikapcsolta magát a nemzet közérzéséből.” Erre vonatkozóan lásd: Varga Lajos (2007): A magyar szociáldemokraták a háború „győzelmes” éveiben (1914–1916) Múltunk, 2007/2. szám. 167–168. old.
60. KN 57. old.
61. Uo.
62. Uo.
63. Uo.
64. Uo.
65. Erre példa: Pesti Napló, 1930. június 5. 2. old., Esti Kurir, 1930. június 5. 2. old., Nemzeti Ujság, 1930. június 3. 6. old., Magyarország, 1930. június 5. 2. old., Az Est, 1930. június 5. 2. old.; 8 Órai Ujság, 1930. június 5. 2. old.

66. KN 57. old.
67. Uo.
68. Nemzeti Ujság, 1930. június 5. 3. old.
69. Uo. 3-4. old.
70. Uo. 4. old.
71. Nemzeti Ujság, 1930. június 4. 3. old.
72. Magyarország, 1940. június 4.
73. A nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvény.
<http://www.vajma.info/docs/Nemzeti-osszetartozas-torveny.pdf> (a letöltés dátuma 2013. április)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvény.
<http://www.vajma.info/docs/Nemzeti-osszetartozas-torveny.pdf>
- Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXIX. kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1930.
- Az Est 1930. június.
- Czirják Károly (2006): Urmánczy Nándor élete és munkássága. Csíkszereda.
- Dömötörfi Tibor (1991): Az országzászló-mozgalom, 1921–1944. Élet és Tudomány, XLVI. évf. 8. szám. 1991. február 21. 232–234. old.
- Esti Kurir 1930. június
- Ezer év törvényei. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7489>
- Fráter Olivér (2011): Az Urmánczy-expedíció. In: Nagy Magyarország. III. évf. 3. szám. 2011. szeptember. 82–87. old.
- Gerő András (é. n.): Sorsdöntések. Göncöl Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 209–220. old.
- Lőrinczné Bencze Edit (2010): Trianon és Magyarország déli határregiói. In: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. III. évf. 4. sz. 2010/4. No. 11. 69–76. old.
- Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/>
- Magyar országgyűlési almanach. A felsőház és képviselőház tagjainak életrajza és közéleti működése. 1927–1932. (é.n.) Szerkesztik és kiadják Kun Andor, Lengyel László és Vidor Gyula. Budapest, Légrády Nyomda és Könyvkiadó R.-T.
- Magyarország 1930. május–június
- Nemzeti Ujság 1930. május–június
- 8 Órai Ujság 1930. június
- Ormos Mária (1997): A Briand-terv és Magyarország. Rubicon, 1997/5–6. szám. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_briand_terv_es_magyarorszag/
- Pesti Napló 1930. június
- Romsics Ignác (1990): Bethlen István külpolitikája, 1921–1931. Századok, 1990/5-6. szám. 577–614. old.
- Romsics Ignác (szerk.) (2002): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris kiadó, Budapest.
- Sallai János (2004): Az államhatárok. Szimeneov Todor (szerk.) Budapest, Press Publica, Változó világ; 58.
- Sallai János (2012): La frontiere entre la Tchecoslovaquie et la Hongrie et le petit trafic frontalier. Prague Papers on the History of International Relations, 2012/1. szám. 76–85. old.
- Simon János szerk. (2012): Civil társadalom és érdekképviselés Közép-Európában. L'Harmattan CEPoliti Kiadó, Budapest.

- Varga Lajos (2007): A magyar szociáldemokraták a háború „győzelmes” éveiben (1914–1916). *Múltunk*, 2007/2. szám. 164–222. old.
- Vizi László Tamás (2010/a): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*. III. évf. 3. szám. 2010/3. No. 10. 67–79. old.
- Vizi László Tamás (2012): Duna-völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejezetek a közép-európai integrációs törekvések történetéből. Simon János szerk. (2012): *Civil társadalom és érdekképviselés Közép-Európában*. L'Harmattan CEPoliti Kiadó, Budapest. 17–33. old.
- Vizi László Tamás (2010/b): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláírójának a személyéről. *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*. III. évf. 4. szám. 2010/4. No. 11. 109–132. old.
- Zeidler Miklós (2002/a). A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Zeidler Miklós (1997): A Magyar Revíziós Liga. Századok, CXXXI. évf. 1997/2. szám. 303–351. old.
- Zeidler Miklós (2009): A revíziós gondolat. Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony.
- Zeidler Miklós (2002/b): Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: Romsics Ignác (szerk.) (2002): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris kiadó, Budapest. 162–205. old.
- Zeidler Miklós szerk. (2003): *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest.

HORVÁTH SAROLTA NOÉMI*

NAGYVÁROSI RÉGIÓK FEJLESZTÉSÉNEK TENDENCIÁI A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN

DEVELOPMENT TENDENCIES OF METROPOLITAN REGIONS IN THE VISEGRAD COUNTRIES

ABSTRACT

Visegrad Cooperation is a regional organization of Czech Republic, Poland, Hungary and Slovakia. The strategic issues concerning the future of Cohesion Policy as well as the specific questions of the implementation of Structural Fund and Cohesion Fund appear more and more frequently on the political agenda of European Union, hereby in the frame of Visegrad Cooperation, too. The change of direction happening in the cohesion policy of European Union increasingly emphasises the importance of interregional and trans-regional collaboration. The base of the general competitiveness in the countries is that territorial structure should be better balanced and more efficient. The strengthening of territorial cohesion equally means the improvement of regional competitiveness, expansion of employment as well as the territorial closing up and the reduction of regional differences. The goal of the creation of development poles to determine metropolises become such centres what can enhance the international competitiveness of themselves and their wider areas.

1. Bevezetés

A Visegrádi Együttműködés (más néven Visegrádi Országok, Visegrádi Négyek vagy V4-ek) Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia regionális szervezete. Az együttműködés célja a fenti közép-európai országok gazdasági, diplomáciai és politikai érdekeinek közös képviselése, esetleges lépéseinek összehangolása. Az utóbbi időben az Európai Unió kohéziós politikájának megfelelően egyre fontosabbá válnak a regionális gazdasági együttműködések. Az Európai Unió politikai agendája is alátámasztja, hogy a többszintű kormányzás és a területi összetartó erő kérdésköre kiemelt prioritások. A kohéziós politika jövőjével kapcsolatos stratégiai kérdések, illetve a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap végrehajtásának specifikus kérdései egyre gyakrabban szerepelnek az Európai Unió politikai napirendjén, ennek okán a Visegrádi Együttműködés keretében is. Napjainkban a városi vonzáskörzetek újraalakulva kezdik szervezni a térség életét. Kiemelkedő a fővárosok szerepe. Bécs, Pozsony és Budapest vonzáskörzetei osztoznak a térségen, s ma már a határokat átlépve erejűnek, gazdasági súlyuknak megfelelően érvényesítik vonzerejüket a szomszédos országok területein is.¹

2. Európa kohéziós politikájának és városfejlődésének alakulása

Európa városaiban él és dolgozik népességének háromnegyede, és a városok állítják elő Európa bruttó hazai termékének mintegy 85%-át.² A fővárosi régiók különleges jellegét a nagyvárosi régiók vizsgálata felől közelíthetjük meg, az általános fogalmaktól haladunk az

* Horváth Sarolta Noémi PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar.

egyre különlegesebb fogalmak irányába. Így módon érzékeltetjük, hogy a gazdasági szerkezetváltás – a szállítási és infokommunikációs technológia ugrásszerű elterjedése stb. – mi módon alakította át a legfejlettebb nagyvárosi régiókat. A fővárosi régiók esetében ehhez további igazgatási irányítási tevékenységek párosultak, amelyek nemzetek feletti, nemzeti, regionális és települési feladataik ellátásához kapcsolódtak.

A 2013 utáni költségvetési periódusra vonatkozó kohéziós politikáról szóló vita gyakorlatilag 2007 májusa óta folyamatosan zajlik. Az Európai Bizottság részéről az első irat, mely már ténylegesen a jövő politikájának kereteiről szólt, 2009 áprilisában jelent meg, Danuta Hübner biztos Orientációs Papírja formájában. Ezt követően 2009 májusában megjelent a Barca-jelentés, mely egy független szakértő jelentése a DG REGIO felkérésére a kohéziós politika jövőjének lehetséges irányairól. A jelentés kijelöli az európai kohéziós politika alapelveit, és ajánlásokat fogalmaz meg egy tíz pillérré épülő átfogó reformra. A jelentés fontosságát az adja, hogy nyilvánvalóan befolyásolja, orientálja a 2013 utáni kohéziós politikáról szóló vitát.

3. Magyarország és a budapesti városrégió fejlesztése

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv az Országos Területfejlesztési Koncepció alapján a 2007-2013 közötti időszakra a területfejlesztés céljait az alábbiak szerint határozza meg. Az ország általános versenyképességének alapja, hogy a területi szerkezet kiegyenlítettebb és hatékonyabb legyen. A társadalmi és gazdasági összetartó erő a régiók hatékonyságának és versenyképességének növelésével, egyben a foglalkoztatás bővítésével érhető el. A területi kohézió erősítése tehát egyaránt jelenti a területi versenyképesség javítását, a foglalkoztatás bővítését és a területi felzárkózást, a regionális különbségek csökkentését.³

A kiegyensúlyozott területi fejlődést a következők szolgálják:

- regionális központok megerősítése, az innovációs gazdaságfejlesztési prioritást is szolgáló fejlesztési pólusok kiemelt fejlesztése, együttműködő és versenyképes város-hálózat kialakítása;
- az emberi erőforrások fejlesztése;
- megújuló vidék: a rurális térségek területileg integrált, fenntartható fejlesztése;
- az elmaradott térségek többsikű felzárkóztatása;
- a Balaton, a Duna és a Tisza vidékének fenntartható fejlesztése, turizmusfejlesztés.

Az ezredforduló óta az egy főre jutó bruttó hazai termék terén meglévő regionális különbségek nőttek. A három legnagyobb gazdasági teljesítményt nyújtó régió (Közép-Magyarország, Nyugat- és Közép-Dunántúl) fokozatosan növelte előnyét a szegényebb régiókkal szemben. Ezen belül Közép-Magyarország – a főváros több mint 4 millió Ft-os értékének köszönhetően – magasan vezet. Ebben a régióban a legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta is. 2006 és 2009 között Budapest és a Közép-Magyarország kivételével az országban mindenütt csökkent a népességszám.⁴

A hazai fejlesztéspolitika középpontjában – egyik kiemelt célkitűzésként, s az Európai Unió lisszaboni célkitűzéseivel összhangban – a gazdasági versenyképesség erősítése áll. E cél megvalósításában jelent tényleges lépéseket az öt vidéki nagyvárosban (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged), Budapesten és a Közép-Dunántúli Régióban – a Székesfehérvár–Veszprém tengelyhez kapcsolódva – kialakítandó – az európai kutatási és gazdasági térbe is jó eséllyel integrálható - fejlesztési pólus.

A fejlesztési (versenyképességi, növekedési) pólus egy körülhatárolt földrajzi területen, egy innovatív jellegű közös projekt köré csoportosuló azon vállalatok, köz- és magán képzési- és

kutatóközpontok összességét jelenti, amelyek hatástöbblet elérése érdekében partnerségi kapcsolatban való részvételre kötelezik el magukat. A partnerség egy technikai-tudományos terület és az ahhoz kapcsolódó piac mentén szerveződik. A partnerség révén érhető el a pólusnak az a kritikus tömege, amely a versenyképesség és a nemzetközi láthatóság eléréséhez szükséges.

A fejlesztési pólusok kialakításának célja, hogy meghatározott nagyvárosok olyan központokká váljanak, amelyek tartósan képesek erősíteni önmaguk és tágabb térségük (nemzetközi) versenyképességét. A fejlesztési pólusok harmonikus, egymással együttműködő (város) hálózatok központjaiként egy policentrikus településrendszer elemeiként az ország egészének versenyképességét növelik. A pólusokhoz kapcsolódó fejlesztéseknek alapvetően négy működési szintje különböztethető meg, amelyek közül az innovációs és gazdaságfejlesztő tevékenységek kapnak kiemelt szerepet. Az elgondolás összecseng az EU kutatás-fejlesztési keretprogramjában bevezetett eszközökkel és fogalmakkal is, amelyek egyrészt fontos társadalmi-gazdasági célokat szolgálnak, másrészt Európa gazdasági versenyképességét erősítik. Ezen új eszközök mindenekelőtt a hálózatépítést, illetve az ismeretek kritikus tömegének összegyűjtését segítik, integrálva az innovációs lánc valamennyi elemét. A fejlesztési pólusok ugyanilyen szerepet tölthetnek be, biztosítva az egymással összefüggő fejlesztések összhangját, s ezzel a források összevont és hatékony felhasználását.

A Budapest Innopolisz Program kifejezetten gazdaságfejlesztési program, amely a tudásgazdaság erősítésére összpontosít, azaz olyan gazdaság megteremtésére, melyben magas a jövedelmi színvonal, gyorsabban növekszik a termelékenység, és nagyobb részarányt tesznek ki a csúcstechnológiai ágazatok. A Program a helyi, innovatív vállalatok és szakmai szervezetek, kutató-fejlesztő bázisok és oktatási-képzési intézmények alkotó együttműködését ösztönzi egy olyan modellben, amely világméretűen is piacképes termékek és szolgáltatások egész sora révén növeli a gazdaság hazai és nemzetközi versenyképességét. Legfőbb célja a tudásgazdaság szereplői közötti együttműködés ösztönzése, annak érdekében, hogy minél több innovatív terméket hozzanak létre.⁵

A fejlesztési pólus akkor tudja gazdaságdinamizáló hatását kifejteni, ha szektorok szériai gócpontja minél több más terület számára nyújt kapcsolódási lehetőséget. A Budapest Innopolisz Program közvetlen fejlesztési térsége a Budapesti agglomeráció, mely a jövőben kapu lehet a külföldi innovációk fogadásában és híd a hazai központok felé történő továbbításában, azaz az ország fejlődésére is kihatással lesz, azáltal, hogy a regionális tudásközpontok kapcsolatban állnak egymással, együttműködésre törekcszenek. A Nemzeti Stratégiai Jelentés (2009) modellszámításai szerint az ÚMFT támogatásai Budapest GDP-jét 2015-re mintegy 5,54–6,86%-kal, a foglalkoztatást 3,25–4,06%-kal növelheti.

4. Lengyelország és a krakkói nagyvárosi régió fejlődési tendenciái

Lengyelországban, hasonlóan Magyarországhoz, a régiók közötti különbség az egy főre jutó bruttó hazai termék előállítás tekintetében növekszik. Ezeknek a különbségeknek alapvetően a helyi növekedési pólusok gyors fejlődése az oka, amely leginkább a nagyvárosi agglomerációkat jelenti. Az infrastruktúra alacsony színvonala és a periférikus jelleg erősödése – amely annak a következménye, hogy egyes országok közlekedési rendszere gyorsabban fejlődik – az alábbi versenyhátrányokat okozza:

- Lengyelország sok lehetséges külföldi befektetőt elveszít, amelyek lengyel munkatőket foglalkoztatnának,
- csökken az ország az áruknak és nyersanyagoknak az EU főbb gazdasági központjai és Oroszország, Ukrajna, valamint egyéb kelet-európai térségek között megvalósuló tranzit szerepe,

- elveszíti a gazdaság modernizációs folyamatának felgyorsulási lehetőségét, így a tucatsnyi policentrikus városi térség nincs kihasználva.⁶ Lengyel és Rechnitzer (2004) is a policentrikus városok mellett érvel kifejtve, hogy mivel a monocentrikus városmodell túlzottan leegyszerűsített feltételekből indul ki, azoknak egy része nem teljesül a valóságban.⁷

Lengyelország tíz nagyvárosa körül egy-egy nagyvárosi régió látszik kirajzolódni. A krakkói nagyvárosi régió fejlesztési terveit a regionális önkormányzati hatóságok szövetségei készítik el. A nagyvárosi régiókra nincs külön tervezési és szabályozási gyakorlat. A tervezés során a szövetségek feladatai az alábbiak:

- fejlesztési stratégiát alkotnak,
- Krakkó központra beruházási programokat készítenek elő,
- támogatják az állami projekteket,
- támogatják a helyi önkormányzatokat, hogy csökkentsék a fejlesztési aránytalanságokat,
- közvetítenek a helyi menedzsment nézeteltérések esetében,
- konzultálnak az övezetek kialakításával kapcsolatos döntésekben, nyomon követik a térbeli, társadalmi és gazdasági változásokat.

A Krakkó központtal rendelkező Felső-Sziléziai Klaszter tizenöt olyan várost foglal magába, amelyek lakosainak száma meghaladja a százezret. Az egy főre jutó bruttó hazai termék 3300 és 7100 Euró között változik, Krakkóban a legmagasabb. A nagyvárosi régió két repülőtérének forgalma az elmúlt években összességében több mint kétszeresére növekedett. A foglalkoztatottak a városrégióban három övezetben helyezkednek el. Az első körzetben kevesebb, mint 1%, a másodikban közel 33% és a harmadikban 66% vállalt munkát.⁸

A krakkói nagyvárosi régió lehatárolása az alábbi ismérvek alapján történik:

- az ingázó lakosok aránya,
- szuburbanizációs folyamatok megjelenése,
- középiskolák jelenléte,
- piaci szolgáltatások jelenléte (kereskedelem, pénzügy, bankok),
- közszolgáltatások jelenléte (kultúra, egészségügy, sport).

A Regionális Térségi Terv a nagyvárosi régióban három övezetet különböztet meg:

- központi nagyvárosi terület,
- külvárosi térség,
- ingázó övezet.

A területfejlesztés jövőbeni irányai Krakkó külvárosi térségében a társadalmi és gazdasági tevékenységek meglévő központjainak növelése, valamint a külvárosnak, mint a nagyvárosi régióközpont hátországnak kiterjesztése. A nagyvárosi szerepek erősítése során mind a regionális, mind a helyi hatóságok figyelembe veszik a tőkebefektetési prioritásokat. Krakkó, mint a nagyvárosi régió magja igazgatási központ, olyan hely, ahol a hagyományokat a korszerűséggel ötvözik, a világörökség részét képező egyedülálló város, oktatási, tudományos és kutatási központ, számottevő gazdasági potenciállal rendelkező fejlődő nagyváros. A nagyváros legjelentősebb közelmúltbeli beruházásai: Krakkói Kommunikációs Központ, sajátos gazdasági övezetek, Jagelló Egyetem kampusza, Operaház, Kongresszusi Központ.⁹

A Krakkó központú Malopolska Régió kulturális és turisztikai tevékenysége az alábbi adatokkal jellemezhető. Évente mintegy 5,2 millió belföldi és 1 millió körüli külföldi turista keresi fel a régiót, amelyet mintegy 75 ezer fős szálláshely-kapacitás szolgál ki. A külföldi turisták 15%-a német, 10%-a amerikai, 9–9%-a angol és francia, 8%-a olasz. Összesen 20 színház, 80 művészeti galéria és 100 múzeum, illetve csak Krakkóban több mint 1000 étterem és klubhelyiség található.¹⁰

5. Csehország és a prágai nagyvárosi régió fejlődési tendenciái

Csehország nemzeti fejlesztési tervének stratégiai célkitűzése az egy főre jutó GDP-nek az uniós átlag 75 százalékához közelítése, a regionális egyenlőtlenségek elmélyülésének elkerülése és a környezet állapotának számottevő javítása mellett. A regionális iratok alapján felállították a prioritások rangsorát is. Az első három helyen – rámutatva a társadalom anyagi szükségletei gyors kielégítésének szükségességére – a vállalkozások, az infrastruktúra és a mezőgazdaság területe végzett. A program szerint az emberi erőforrások fejlesztése áll a negyedik helyen, az ezzel kapcsolatos célok megvalósítása pusztán lehetséges esz-köznek tekinthető a fontosabb prioritások eléréséhez –, és ötödik helyen szerepel a környezetvédelem. A terv hangsúlyozza azonban, hogy a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés szempontjait a többi célkitűzés teljesítése során is tiszteletben kell tartani.¹¹

A Közép-Európai térség másik jelentős nagyvárosa, Prága szintén olyan projekteken dolgozik, amelyek lehetővé teszik, hogy a város a növekvő gazdaságával egy sikeres, versenyképes, tiszteletreméltó, az ott élőknek jó életfeltételeket biztosító, minél több turistát vonzó, kedvező üzleti környezetet biztosító hely legyen. Ennek érdekében az alábbi fejlesztésekre fókuszál:

- Prága, mint fontos közép-európai város, és egyben Csehország fővárosa, politikai, kereskedelmi, turisztikai, kulturális és társadalmi központként is ambíciózusként és előremutatóként elismert.
- Hasznosítani és továbbfejleszteni Prága adottságait, amely létre kell, hogy hozzon egy versenyképes gazdaságot, ez pedig cserébe hasznot hajt az ott élő embereknek és az egész országnak.
- Prágát úgy népszerűsíteni, mint az a hely, ahol a turisztikai ágazat és a szolgáltatások fejlesztése és színvonalának javítása folyamatos.
- Mindent megtenni annak érdekében, hogy elérjenek egy érzékeny gazdaságfejlesztési programot, ahol megőrzik és fenntartják Prága egyediségét, és olyan széleskörű tevékenységeket kínál az egész városra, amely figyelembe veszi az egyedi igényeket és lehetőségeket.
- Biztosítani a nyílt piachoz szükséges alapokat a cseh és külföldi befektetők, illetve dolgozók számára, és Prágát olyan helyként bemutatni, amely megfelelő célpont megbízható üzleti vállalkozások és nemzetközi intézmények számára.

A European Cities Monitor¹² által 2010-ben készített felmérésben harminchat európai város közül Prága a 21. abban a tekintetben, hogy hová a leginkább érdemes vállalkozást telepíteni. Ezzel a közép-európai városok között a legjobb helyet foglalja el (Bécs a 22., Varsó a 24., Budapest a 30., Pozsony a 32.) Az 1999-es felméréshez képest Bécs 1, míg Varsó 2 helyezést lépett előre, míg Budapest 5 helyezést esett vissza. Az 1999-es felmérésben még csak 30 város szerepelt, Pozsony még akkor nem volt rajta a listán. Prága a stratégiai tervében a városnak a kedvező fekvését, kulturális hagyományait, jól képzett lakosait, de mindenekelőtt a szépségét és a rendkívüli légkörét hangsúlyozzák.

A gazdasági tevékenységek többsége a főbb kommunikációs eszközöknél összpontosul – vasútvonal intercity vonalakkal és úthálózattal körülvéve. Ilyen kiterjedt fejlődésnek óriási hatása van a városképre és a város működésére, a város teljes szerkezetére, gazdaságára, a város gyarapodására, és nem csupán Prágának önmagának, hanem a szomszédjainak a húzóerejére is. Prága állítja elő az ország bruttó hazai termékének több mint húsz százalékát és a külföldi tőkének körülbelül az egyötödét vonzza a fővárosba. Prága hatásai szintén meghatározóak abban, hogy a verseny növekedési rátája tovább javuljon a jövőben a piacokon belül, például megfelelő városi ingatlanokba való befektetéssel. Különös figyelmet kell fordítani a feldolgozóipar lehetőségeire, amely új és modernebb technológiát hoz magával.

Prága gazdasági fejlődésének egyik egyértelmű jele a tercier szektor hosszú távú fejlődése, majd a feldolgozóipar visszaesése. A befektetők nagy érdeklődést mutatnak Prága szálláshely-kapacitása iránt, számos új szálló gyorsan felépül, hogy kiegészítse az rendelkezésre álló szálláshelyeket. A turizmusból származó jövedelem körülbelül felét teszi ki a turizmusból származó árbevételnek Csehországban, de a Prága számára képződő hasznokra ez nem vonatkozik. Az átlagos munkanélküliségi ráta 4% körül mozog, több mint húszezer személyt tartanak nyilván munkanélküliként. A rendelkezésre álló munkalehetőségek esedékes csökkenése nyilvánvaló a munkaerő piacon lévő alapvető versenyben, és az egyének szükségszerű kezdeményező készségét ösztönzik, hogy ezzel segítsenek önmagukon.¹³

Prága fejlődését a jelenben és a jövőben is a város saját költségvetése, és bizonyos mértékben a nemzeti költségvetés befolyásolja. Az állam részvétele a fejlesztési folyamatban nem arányos azzal, hogy a legtöbb állami intézmény és adminisztratív irányító központ a fővárosban található. A helyi önkormányzatok regionális költségvetéseit országosan nézve Prágában a legmagasabb a jövedelem az abszolút számokat és az egy főre jutó értékeket tekintve egyaránt.

6. Szlovákia és a pozsonyi nagyvárosi régió fejlődésének tendenciái

Szlovákiában a NFT stratégiai célja a tartósan fenntartható fejlődés követelményeinek szem előtt tartásával az olyan mértékű GDP-növekedés biztosítása volt, amelynek nyomán a Szlovák Köztársaság 2006-ra eléri, illetve túllépi az uniós tagállamok átlagos, egy főre eső GDP-jének 54%-át. Ebben a vonatkozásban tehát szerényebbek voltak a célkitűzések, mint Csehországban, Pozsony régió egy főre eső vásárlóerő-paritáson számított GDP-je azonban meghaladja az uniós átlag 75%-át.

A szlovák–magyar határ hosszának csaknem 95%–a le van fedve eurorégiókkal (néhány határszakasz többszörösen), kivételt csupán a főváros környéke képez, míg a legmélyrehatóbb határon átnyúló együttműködések a Párkány–Kassa tengelyt jellemzik. A Párkány–Kassa határszakaszon található euroregionális együttműködésekre jellemző átlagon felüli tevékenység az érintett régió gazdasági elmaradottságának és a nagy természeti korlátok hiányának a következménye (a Párkány–Pozsony határszakaszon a Duna folyó elválasztó szerepe jelentős, melyet fokoz a határátkelési lehetőségek – hidak hiánya).

A gazdasági és szociális fejlesztési programban a magyar–szlovák határ menti együttműködés, mint lehetőség/eszköz a regionális fejlesztésre, kézzelfoghatóan nincs megemlítve. A programdokumentum azonban a városrégió 15 prioritása közé sorolta a nemzetközi és a határon átnyúló együttműködések, mely prioritás két intézkedésre van bontva: határon átnyúló partnerség-építés a szomszédos országokkal, valamint feltételek megteremtése pozsonyi székhellyel működő nemzetközi intézmények létrehozására.¹⁴

A 2007-ben, a Pozsonyi régióra elfogadott regionális operatív program a Regionális

Versenyképesség és Foglalkoztatási cél kereteibe tartozik és nagyjából 102 millió Euró költséget jelent. Az Európai Regionális Fejlesztési Alapon (ERDF) keresztüli közösségi beruházások körülbelül 87 millió Eurót tesznek ki, amely 0,8%-a a Szlovákiának a 2007–2013 között a kohéziós politika keretei között szánt teljes beruházási összegnek. A Pozsonyi régió operatív programjának általános célkitűzése az volt, hogy a tudásgazdaság fejlesztésén keresztül erősítse a régió versenyképességét, miközben növeli a régió vonzerejét és javítja az életminőséget.

A program válasz a régió kis- és középvállalkozásainak az innovációs kapacitásra vonatkozó növekvő igényére, miközben fejleszti a régió információs társadalmát, hogy biztosítsa a hosszú távú gazdasági növekedést és versenyképességet. Ugyanakkor arra fókuszál, hogy a saját lakosai valamint a turisták számára is növelje a vonzerőt azáltal, hogy támogatja a települések, valamint a regionális és városi tömegközlekedés megújulását. Néhány intézkedés szintén hozzájárul az energia hatékonyság és a megújuló energiaforrások ösztökéléséhez. Az operatív program biztosítja Pozsony három városi térségének újjáépítését, amely az integrált városfejlesztési stratégia keretei között szintén hozzájárul az épületek energetikai hatékonyságának javulásához.

Az első számú prioritás, az infrastruktúra fejlesztése, amelyre a költségvetésnek mintegy 52,8%-át fordítják. Ennek részeként ötven növekedési pólus megújítását végzik, azok fizikai környezet állapotának javításával, megőrzik és megújítják a természeti örökséget, a turizmus fejlesztése érdekében támogatják a kerékpárutak, valamint a regionális és városi tömegközlekedés fejlesztését.

A második prioritás, amelyre a források 43,2%-át fordítják a tudásgazdaság fejlesztése. Különböző projektek támogatják a tudásgazdaságot, amely a kis- és középvállalkozásoknak átadott innovációra és technológiai transzferre (magába foglalva a környezetbarát termékeket és technológiai folyamatokat), a régió fejlesztésére és az információs társadalomra fókuszál. Ezek az intézkedések, ezáltal új munkahelyeket teremtenek.¹⁵

7. Az Európa 2020 program prioritásai és megvalósítása

Az Európa 2020 stratégiában az európai intézmények – a Tanács, az Európai Bizottság, az Európai Parlament és a Régiók Bizottsága – a 2020-ig szóló területfejlesztési menetrend kapcsán egyre nagyobb figyelmet fordítanak a nagyvárosok fejlődésére. Egy nagyvárosi terület nem csupán egy nagyméretű várost jelent. Ez a kifejezés olyan nagyvárost vagy többközpontú város csoportot jelent – a környező kisebb településekkel és vidéki területekkel együtt –, amelynek legalább 500 000 (vagy akár sokkal több) lakosa van. A nagyvárosi területek olyan rendeltetésű régiók, amelyek jelentős gazdasági területet és munkaerőpiacot alkotnak. Általában nem esnek egybe a hagyományos közigazgatási egységekkel (például tartományokkal vagy körzetekkel). A nagyvárosi területek a transzeurópai közlekedési hálózat fontos csomópontjai, miközben maguk is összetett közlekedési hálózatokat alkotnak.

Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság (2011) támogatja egy kreatív megközelítés kialakítását a 21. századi városmegújulás, a jól alkalmazkodó és versenyképes nagyvárosi területek tekintetében. A gazdasági, társadalmi, környezeti és területi tendenciák, valamint a nem túlságosan kecsegtető gazdasági kilátások miatt sürgető szükség van arra, hogy az EU-nak legyen egy koherens városfejlesztési menetrendje, amely szorosan kapcsolódik az Európa 2020 stratégiához.¹⁶

Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság azt javasolja, hogy az Európai Bizottság meglévő városfejlesztési szolgálatközi csoportja mellett hozzanak létre egy magas szintű csoportot vagy munkacsoportot is, amely a nagyvárosok fejlesztésével foglalkozik. Ennek

a munkacsoportnak interdiszciplináris jellegűnek kellene lennie, magában foglalva a tagállamok, a nagyvárosi területek, az állami és magánszereplők, valamint a civil társadalom képviselőit. Javaslatuk szerint biztosítani kellene a gyakorlati szakemberek és a kutatás közötti strukturális cserét, például a European Metropolitan Network Institute (Európai Nagyvárosi Hálózat Intézete), az Urban Europe (Városi Európa) közös programalkotási kezdeményezés és a METREX keretében.

A munkacsoport céljával azt kellene kitűzni, hogy dolgozza ki az országhatárokon túllépő, nagyvárosi Európa hosszú távú jövőképét. A jelenlegi elaprózott megközelítéseket átfogó elképzeléssel kell felváltani egy 2050-ig szóló koherens és hatékony európai városfejlesztési menetrend formájában, amelynek az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedést célzó, holisztikus Európa 2020 programra kell összpontosítania. Úgy gondolják, hogy a menetrendet a jelenlegi (és a jövőbeli) trendek alapos elemzésével kell alátámasztani, felhasználva a EUROSTAT statisztikáit és adatait, valamint az ESPON kutatásait és más jól meghatározott forrásokat.

Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság szerint a Lisszaboni Szerződés és az Európa 2020 stratégia az irányítás terén ugyancsak változtatást kíván. Megítélésük szerint a többszintű kormányzást most komolyan kell venni, nem maradhat csupán elméleti megfontolás. A nagyvárosi területeket a regionális fejlődés fontos tényezőiként kell elismerni. Az Európai Bizottságon belül a városokkal és a nagyvárosokkal kapcsolatos ügyeket jobban össze kell hangolni, és ennek megfelelően kell bemutatni. A nagyvárosi területekre vonatkozó politika valójában az európai, a nemzeti (hiszen Európa és az államok legfontosabb területeit érinti), a regionális és a helyi politikák egyik összetevője. A nagyvárosi területek hatáságainak szerepet kell vállalniuk e szempontok összességének elrendezésében.

Az EGSZB néhány korábbi véleményében – a 21. század városi újjászületésének előmozdításáról folyó nemzetközi politikai és tudományos vita kapcsán meggyőző érveket sorakoztatott fel. A nagyvárosi dimenzióról szóló vita meghatározó elemei a következők:

- a nagyvárosi területek és városi régiók irányába történő paradigmaváltás, mint a globalizáció következménye, melyet nemzetközi hálózatépítés és értékláncok jellemeznek, illetve a nemzeti határok összemosódása;
- az ipari alapú régiók átalakulása és szerkezetváltása az újonnan specializálódott gyár-ipar és szolgáltatások irányába, és ennek hatása a gazdasági medencékre és a nagyvárosi területekre;
- a városok klaszterek alapjaként való specializálódása, ami vonzó a beruházások számára;
- egyetemek, kutatóközpontok, szakképzett munkaerő, regionálisan fejlett ipari értékláncok és fejlett szolgáltatások közelsége;
- nemzetközi összekapcsoltság az intelligens belső mobilitással és közlekedési rendszerekkel párhuzamosan;
- zöld város: éghajlatváltozás, alacsony energiafogyasztási és környezetvédelmi követelmények, melyek hatékonyabb és célzottabb helyi és regionális gazdálkodást és állami-magán partnerségeket tesznek szükségessé;
- széles körű igény a sűrű városok előnyben részesítésére a városok terjeszkedése helyett;
- nagyobb kölcsönhatás a városi és vidéki területek között;
- szociális fenntarthatóság, demográfiai változás, a munka minősége a társadalom minden szintjén, melyet megfelelő oktatás és iskoláztatás támogat a régióban;
- a kulturális szakadékok áthidalásának sürgető szükségessége, pozitív lehetőségek megteremtésére helyezve a hangsúlyt a kisebbségek számára, ami jótékony hatású a társadalom egészére nézve, valamint;

- a lakhatás és az életminőség javításának szükségessége, különösen az elvándorlással való összefüggésben;
- a várostervezés művészetének hangsúlyozása, biztosítva a feltételeket a nagyvárosi területek egészének optimális fejlődéséhez, ami szükségesé teszi a várostervezők és építésszek bevonását;
- garanciák a belső és külső biztonságra és védelemre;
- szabadidő.¹⁷

8. Következtetések

A tervezéseket megalapozó minden egyes helyzetelemzés során meg kell vizsgálni az érintett térség térszerkezetét. Ki kell mutatni, hogy egyes jelenségek szempontjából milyen területi különbségek jelentkeznek egy városrégiós térségben vagy országos szinten. A Visegrádi Országok nagyvárosi régiói eltérő méretűek, adottságúak, fejlettségűek, azoknak a nemzetgazdaságban betöltött szerepe is eltérő. A vizsgált régiók közül Prága mintegy 65%-át, Pozsony 38%-át, Budapest 34%-át Varsó viszont csak 13%-át állítja elő az országos GDP-nek. A közép-európai városrégiók mindegyike azonban a 2014 utáni fejlesztési prioritásokra összpontosít, amelyek az infrastruktúra, a közösségi közlekedés, és az energiahatékonyság fejlesztésére, valamint az innovatív tudásgazdaság, a foglalkoztatás bővítésének és a környezetvédelemnek a térnyerésére helyezik a fő hangsúlyt. A városszerkezetek átalakulásában jelentős szerepet játszik a közlekedési hálózatok fejlesztése és a szuburbanizáció. A nagyvárosi magterületek és a 45 percen belül autóval elérhető külvárosi övezetek fejlesztését egy egységként tekinthetjük a városok magvainak sorsa sokkal kevésbé az ipartól fognak függni, és sokkal inkább egyéb tényezőktől, mint szolgáltató központok kialakulásában vagy a turizmusban betöltött szerepek.

JEGYZETEK

1. Rechnitzer János (2008): A magyarországi Felső-Duna szakasz fejlesztési kérdései. 183. számú közlemény. MTA RKK NYUTI, Győr. 153. old.
2. EUROCITIES (2011): Report of Activities 2010 / 2011. Draft submitted to EUROCITIES Annual General Meeting, Genoa, 4th November, 2011. 36. old.
3. A Magyar Köztársaság Kormánya (2007): Új Magyarország Fejlesztési Terv – Foglalkoztatás és növekedés. Budapest, 188. old.
4. Nemzeti Stratégiai Jelentés a 1083/2006/EK 29. alapján – Magyarország. Benyújtva az Európai Bizottság számára, 2009. szeptember 30. 138. old.
5. Bartha Györgyi (2006): Budapesti Fejlesztési Pólus – Stratégiai Konceptió. MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest, 84. old.
6. Poland National Strategic Reference Framework 2007–2013 – in Support of Growth and Jobs, Polish Ministry of Regional Development, Warsaw, 2006. 124. old.
7. Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 391. old.
8. How to Do Business in Malopolska. The Business in Malopolska Centre. 2011. 60. old. www.businessinmalopolska.com Letöltve: 2012.05.21.
9. Institute of Urban Development (2006): Metropolitan Spatial Vision for Central Europe – Krakow Metropolitan Area. Krakow, 26. old.
10. Lásd 8. lábjegyzet.
11. UNEP (2006): Czech Republic: Integrated planning and assessment of national development plan – Capacity building for integrated assessment and planning for sustainable development, Ministry of the Environment of the Czech Republic, Prague. 50. old.

12. Rossall, Elaine–Gorman, Neil (2010): European Cities Monitor 2010. European Research Group, Cushman & Wakefield, London, 29. p.
13. Operational Programme Prague – Competitiveness 2007-2013. Prague City Hall EU Funds Department in co-operation with the City Development Authority. Prague, 2007. 170. old.
14. Operational Programme Bratislava – Regional Policy, European Union. Ministry of Construction and Regional Development, Bratislava. 2007. 3. old.
15. Uo.
16. Metropolitan Areas and City Regions in Europe 2020. European Economic and Social Committee. Brussels, 2011. 13. p.
17. Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Köztársaság Kormánya (2007): Új Magyarország Fejlesztési Terv – Foglalkoztatás és növekedés. Budapest, 188. old.
- Bartha Györgyi (2006): Budapesti Fejlesztési Pólus – Stratégiai Koncepció. MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest, 84. old.
- EUROCITIES (2011): Report of Activities 2010/2011. Draft submitted to EUROCITIES Annual General Meeting, Genoa, 4th November, 2011. 36. old.
- How to Do Business in Malopolska. The Business in Malopolska Centre. 2011. 60. old. www.businessinmalopolska.com Letöltve: 2012. 05. 21.
- Institute of Urban Development (2006): Metropolitan Spatial Vision for Central Europe – Krakow Metropolitan Area. Krakow, 26. old.
- Lengyel Imre–Rechnitzer János (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 391. old.
- Metropolitan Areas and City Regions in Europe 2020. European Economic and Social Committee. Brussels, 2011. 13. p.
- Nemzeti Stratégiai Jelentés a 1083/2006/EK 29. alapján – Magyarország. Benyújtva az Európai Bizottság számára, 2009. szeptember 30. 138. old.
- Operational Programme Bratislava – Regional Policy, European Union. Ministry of Construction and Regional Development, Bratislava. 2007. 3. old.
- Operational Programme Prague – Competitiveness 2007-2013. Prague City Hall EU Funds Department in co-operation with the City Development Authority. Prague, 2007. 170. old.
- Poland National Strategic Reference Framework 2007-2013 – in Support of Growth and Jobs, Polish Ministry of Regional Development, Warsaw, 2006. 124. old.
- Rechnitzer János (2008): A magyarországi Felső-Duna szakasz fejlesztési kérdései. 183. számú közlemény. MTA RKK NYUTI, Győr. 153. old.
- Rossall, Elaine–Gorman, Neil (2010): European Cities Monitor 2010. European Research Group, Cushman & Wakefield, London, 29. p.
- UNEP (2006): Czech Republic: Integrated planning and assessment of national development plan – Capacity building for integrated assessment and planning for sustainable development, Ministry of the Environment of the Czech Republic, Prague. 50. old.

Páger Balázs*

INNOVÁCIÓS RENDSZEREK A KÖZÉP-EURÓPAI NEM NAGYVÁROSI TÉRSÉGEKBEN: A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ PÉLDÁJA¹

INNOVATION SYSTEMS IN THE CENTRAL EUROPEAN NON-METROPOLITAN REGIONS: THE CASE OF SOUTH-TRANSDANUBIAN REGION

ABSTRACT

The role of the knowledge-based development has increased in the regional economic development at the beginning of 21st century and there are similar initiations in the development of Central and Eastern European regions. The cooperation of the actors with knowledge potential is one of the some key factors to the knowledge-based development. The role of regional innovation systems in the emerging of innovation and in the regional development process is argued by many Hungarian and international studies. I review in this paper shortly the main elements of the theory of regional innovation system, I show some characteristics of the Central and Eastern European non-metropolitan regional innovation systems and I present the case of South Transdanubian region as a case study of these CEE regions. The innovation system of the South Transdanubian can be a good example how difficult to create a suitable regional innovation system in an economic monocentric country, although the most important elements of the system are available in the region. The other aim of the examination of the South-Transdanubian regional innovation system is the presentation of the vulnerable points of the system.

1. A regionális innovációs rendszerek

Az innováció létrejöttével foglalkozó számos tudományos kutatás² bizonyítja ma már, hogy az innovációt, az új termék vagy technológia létrejöttét nem csak egy adott gazdasági szereplő belső viszonyai (pénzügyi, jogi és szervezeti) határozzák meg, hanem komoly hatással vannak rá nem vállalati, külső környezeti tényezők is. Az innovációs rendszerekkel kapcsolatos kutatások pedig, elsősorban az innovációra építő, tudásalapú gazdasági növekedés iránti egyre nagyobb érdeklődésnek köszönhetően, az utóbbi két-három évtizedben egyre nagyobb jelentőséget kaptak mind a magyar mind a nemzetközi szakirodalomban.³

Az innovációs rendszerek csoportosítása alapján az innovációs rendszereket nemzeti, földrajzi és ágazati dimenzió szerint lehet kategorizálni.⁴ A három dimenzióból jelen esetben a nemzeti és a földrajzi dimenziók azok, amelyeket kiemelünk, hogy közelebb kerülhessünk az innovációs rendszerek regionális szinten történő kialakulásához. A nemzeti innovációs rendszerek kérdéséről az első és azóta is a téma alapirodalmának számító munkák Freeman (1987), Lundvall (1992) és Nelson (1993) nevéhez⁵ fűződnek. Freeman megfigyelésében a nemzeti innovációs rendszerek a közszféra és magánszféra intézményeiből épülő olyan hálózat, amelynek szereplői aktívak az újdonságok, innovatív termékek létrehozásában, importálásában és terjesztésében. Lundvall nemzeti innovációs rendszerekre megalkotott definíciójában nemcsak azokat az intézményeket sorolja a rendszer részei

* Páger Balázs PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

közé, amelyek célja az innováció létrehozása, hanem a többi intézmény és gazdasági struktúra azon egységeit is, amelyek érintik az adott nemzet innovációs folyamatait. Nelson az innovációs rendszerekkel kapcsolatos elemzésében a tudásra és az innovációk keletkezésére koncentrál úgy, hogy annak fókuszába az egyes köz- és magánintézmények közötti információk és a műszaki innovációk áramlását és ezek irányát helyezi. Látható, hogy amíg Freeman alapvetően az intézményekre koncentrál a nemzeti innovációs rendszerek feltárása során, addig Lundvall és Nelson esetében azt állapíthatjuk meg, hogy inkább magára az innovációs folyamatra és összetevőire (kapcsolatok, függőségi viszonyok, politikai háttér stb.) koncentrálnak.

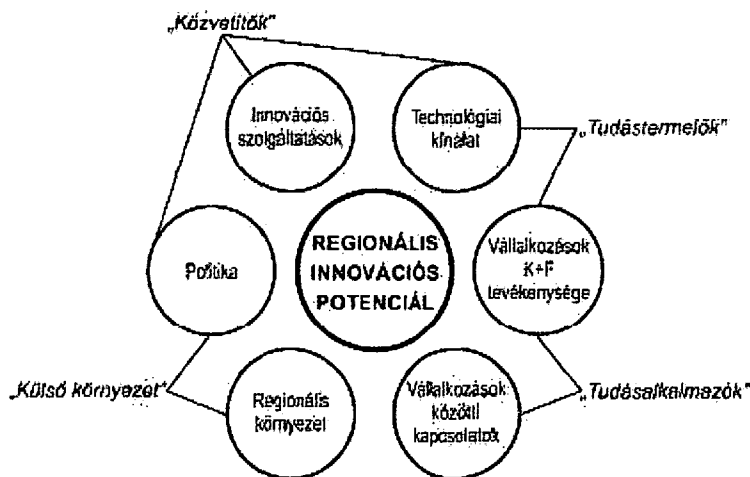
A nemzeti innovációs rendszerek országonként többé-kevésbé eltérnek egymástól, amit az innovációs rendszert befolyásoló elemek hatásai okoznak. Az egyes hatásmechanizmusok képesek hatékonyan segíteni az innovációk létrejöttét, de nagymértékben akadályozhatják is azokat.⁶ Ha jobban belegondolunk, akkor azt feltételezhetjük, hogy az egyre inkább a nemzetközi kapcsolatokra és kooperációra épülő gazdaságban komoly akadályozó tényező lehet a nemzeti innovációs rendszerek összehangolásának hiánya. Cooke és szerzőtársai ezzel kapcsolatban megjegyzik, hogy a nemzeti innovációs rendszerekkel kapcsolatos kutatások egyik vezető kérdése az volt, hogy „vajon a globalizáció erodálja-e az innováció szervezetének nemzeti hegemoniáját”,⁷ ráadásul ezt továbbgondolva kritikát fogalmaznak meg azzal kapcsolatban, hogy az előző kérdéssel egyenértékű, az innováció rendszerének nemzeteken belüli új formáiról nincs számottevő említés.⁸ A szubnacionális szinten megvalósuló innováció hatékonyságával kapcsolatban Malerba 1993-as, az olasz nemzeti innovációs rendszerről írt munkájára hívják fel a figyelmet, amelyben a nemzeti innovációs rendszer által kevésbé érintett helyi szereplők hatékonyságát emelik ki. A 2000-es évek regionális szinten történő vizsgálat egyre inkább szerepet kapott az innovációs rendszerek egyre táguló szakirodalmi körén belül, amelynek okait Tödtling és Tripll foglalta össze többek között megemlítve a régiók gazdasági specializálódását.

Ahhoz, hogy a regionális innovációs rendszerek szereplőit, kompetenciáikat pontosan csoportosíthassuk, érdemes utánajárni annak, hogy mely intézmények, szervezetek milyen formában, módon kapcsolódnak a regionális innovációs rendszerhez. A regionális innovációs potenciál összetevője minden olyan intézmény, vállalat vagy szervezeti egység, amely az innováció létrejöttét segíti, támogatja, vagy adott esetben akadályozza.⁹ Ez alapján az innovációs potenciál összetevői közé nem csak azokat lehet sorolni, akik közvetlenül a tudás termelésében, alkalmazásában, új termékek létrehozásában vagy ezek elismertetésében játszanak szerepet, hanem olyan tényezők is ide tartoznak, amelyek a szereplőktől függetlenül pozitívan vagy negatívan befolyásolják a politikai hátteret, az üzleti környezetet és az egymás közötti kapcsolatok, távolabbi viszonylatban egy hálózat kialakulását. A regionális innovációs hálózatok ezeknek a potentátoknak az egymásra kifejtett kölcsönhatásából alakulnak ki és ezeket rendszerbe foglalva lehet látni, hogy melyek az innovációt közvetlenül befolyásoló elemek és kik azok, akik közvetetten képesek hatással lenni egy adott régió innovációs rendszerére. Lengyel szintetizáló megállapítása még jobban alátámasztja az innovációs rendszer szereplőinek jelentőségét, mivel „a régiók tudásteremtésen alapuló előnyei konstruált előnyök”,¹⁰ nem a piac hozza létre őket és többek között ennek köszönhetően a regionális intézmények, kapcsolataik és a közöttük lévő tudástranszfer jelentős hatással van a régió versenyelőnyeire.¹¹

Az innováció regionális rendszerét az elsők között Autio vázolta fel, amelyben a két fő csoportot a „tudástermelők” és a „tudásalkalmazók” alkotják, ezek között tudás, anyagi erőforrás és humán erőforrás áramlás képződik és ez pedig be van ágyazódva az adott régió társadalmi-gazdasági és kulturális közegébe. A rendszerre azon kívülről hatnak a különböző nemzeti és nemzetközi intézmények, politikai irányelvek, továbbá más regionális inno-

vációs rendszerek.¹² Ezt Tödtling és Tripl bővítette azzal, hogy a rendszer két csoportjára a tudás, anyagi és humán erőforrás áramláson keresztüli kölcsönhatás mellett a „policy” is hatással van, amelyen belül olyan politikai szereplők találhatók, akik a regionális gazdasági, társadalmi és kulturális beágyazottságon belül helyezkednek el, és akiknek jelentős hatásuk lehet a regionális innovációs rendszerre jogi kompetenciáikkal és pénzügyi forrásaikkal.¹³ A modelleket, valamint a Döry által felvázolt regionális innovációs potenciál fő alkotóelemei alapján a regionális innovációs potenciált alkotó szereplőket a regionális innovációs rendszerben betöltött szerepük alapján négy főcsoportba sorolhatjuk: a „tudástermelők”, a „tudásalkalmazók”, a „közvetítők” és a „külső környezet” (1. ábra).

1. ábra. A regionális innovációs potenciál fő alkotóelemei
Figure 1. The main elements of the regional innovation potential

Forrás: Döry Tibor (2005) alapján a szerző szerkesztése

A „tudásalkalmazók” alatt az innovatív tevékenységet folytató vállalkozásokat és ezek különböző kapcsolatait valamint K+F tevékenységüket értjük. A „tudástermelők” csoporthoz egyrészt a vállalkozásokból származtatott kutatás-fejlesztési tevékenység tartozik (tehát adott esetben a tudás termelése és alkalmazása egy fedél alatt történik), valamint a technológiai kínálat, azaz az adott régióban megjelenő tudást és technológiát biztosító szereplők által nyújtott „termékek” és „szolgáltatások”. A „közvetítők” kapcsolódnak a legszélesebb háttérrel a modellhez, ami jól reprezentálja ennek a csoportnak a jelentős szerepét az innovációs folyamatban. A „közvetítők” elsősorban az innovációs szolgáltatásokon keresztül képesek a vállalkozások felé nyitni, de tevékenységük kapcsolódik a technológiai kínálathoz és a politikához is. A „külső környezet” értelemszerűen a regionális innovációs rendszer szempontjából közvetett tényezők, melyek bár nem befolyásolják direkt módon a rendszert, a csoporthoz tartozó szereplők a háttér tevékenysége nagyon fontos alapot adhat vagy éppen akár hátráltathatja az innovációs rendszer működését.

A regionális innovációs rendszer szereplőinek csoportosítására azért van szükség, mert így a Dél-dunántúli régió innovációs rendszerének vizsgálata során könnyebben kirajzolódik, hogy az egyes szereplők milyen szerepet töltenek be a rendszerben. Természetesen az egyes csoportok több, a regionális innovációs potenciál összetevőiként figyelembe vett elemhez is tartozhatnak és fordítva, azaz bizonyos elemek több csoporthoz is kapcsolódnak, mivel egyes intézmények funkcióiban átfedések és adott esetben párhuzamosságok vannak, ez pontosabban láthatóvá válik majd a konkrét vizsgálat során.

2. A közép-európai¹⁴ nem nagyvárosi térségek innovációs teljesítménye

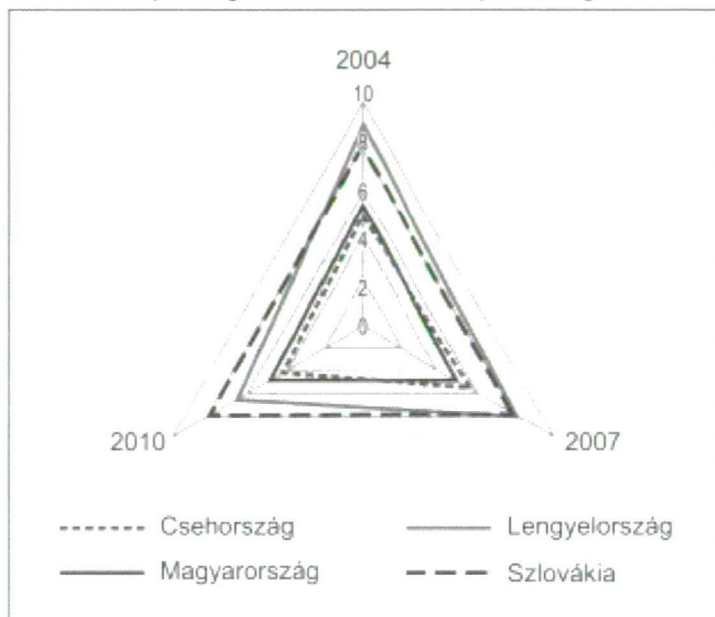
Az innovációs rendszerek alapvető elméleti hátterének bemutatását és a Dél-dunántúli régió innovációs rendszer szereplőinek feltárásához használandó csoportosítást követően, érdemes egy rövid kitekintést tenni a közép-európai nem nagyvárosi térségek innovációs teljesítményével kapcsolatban. Ezt a kitekintést az indokolja, hogy pontosabb képet kapjunk arról, hogy mennyire közös vagy eltérő jellemzőkkel rendelkeznek ezek a területek az innovációs teljesítmény és ennek a hátterében lévő alapvető szereplők, intézmények tekintetében. Már a 2000-es évek elején jelentek meg külön a közép- és kelet-európai régió innovációs rendszereivel foglalkozó írások. A megállapítások azt mutatják, hogy a problémákat az egyes rendszereken belül létrehozott új intézmények helyett a funkciók elosztását kellene hangsúlyozni, és az új intézmények létrehozása esetén azok finanszírozását megoldani, mivel ezek egy idő után saját fennmaradásukat tartják szem előtt és nem azt a célt, amiért létrehozták őket.¹⁵

Az egyes régiók innovációs jellemzőinek feltárása során jelentősége van annak is, hogy a „nagyvárosi” és „nem nagyvárosi” térségek között különbséget tegyünk. Az országos tekintetben központi funkcióval és nagyvárossal nem rendelkező térségek mindegyik vizsgált ország esetében komoly gazdasági fejlettségbeli lemaradást mutatnak a központokhoz képest,¹⁶ amely többek között annak is köszönhető, hogy a rendszerváltást követően a külföldi működő tőke elsőszámú célterületei a központi régiók voltak.¹⁷ Lux megállapítása szerint: „(...) feltételezhető, hogy néhány kivételtől eltekintve a térség nagyvárosi nem rendelkeznek megfelelő kritikus tömeggel az agglomerációs externáliák teljes mértékű kihasználásához (...)”.¹⁸ E szerint feltételezhető, hogy a közép-európai régiók nem nagyvárosi tereiben az innovációra épített fejlődéshez szükséges tényezők vagy hiányoznak, vagy nem elég erősen vannak jelen ahhoz, hogy egyfajta helyi tudásra épülő fejlődést generáljanak. Ennek alátámasztására kerültek áttekintésre a vizsgálatba bevont régiók innovációs teljesítményei, amelyek köréből a fentiek ismeretében kimaradt a négy ország fővárosi régiója,¹⁹ valamint azok a nem fővárosi régiók, amelyekben 500 000 főt meghaladó lélekszámú település található (ilyenek csak Lengyelországban találhatók: Krakkó, Lódz, Poznan, Wroclaw és városi tömörülésként a sziléziai metropolisz térség). Az innovációs teljesítményre vonatkozó vizsgálatot két szálon folytattam le: az egyik az Európai Unió regionális innovációs teljesítményt elemző szervezetének (Regional Innovation Monitor) az egyes régiókról készített innovációs jelentéseinek elemzése volt, a másik pedig az Eurostat és a nemzeti statisztikai hivatalok kutatás-fejlesztéssel kapcsolatos adatainak összevetése volt. Itt jegyezném meg, hogy egyet értek azzal, hogy a kutatás-fejlesztés „önmagában nem ad képet a regionális innovációs teljesítményről”²⁰ és azzal a feltevessel is, hogy ez csak egy eleme a rendszernek, amely, ha az innovációs szereplők közötti kapcsolatok alacsony szintűek, nem tud hatékonyan lecsapódni.²¹ Azt gondolom, hogy figyelembe véve a fenti gondolatot jelen összehasonlításban a kutatás-fejlesztési adatokat kiegészítve a Regional Innovation Monitor elemzéseivel olyan összképet kaphatunk, amelynek segítségével már jobban körvonalazhatóvá válnak a közép-európai nem nagyvárosi régiók innovációs teljesítményeinek jellemzői.

A vizsgált régiók innovációs teljesítménye szinte kivétel nélkül az országos átlag alatt maradt, jó esetben megközelítette azt, ami jól reprezentálja azt, hogy a vizsgált országokon belül kiemelkednek a fővárosi régiók magas értékeikkel, amelynek köszönhetően magas az egyes országok átlagos értéke is. Ennek a különbségnek számszerűsítésére végzett számítások azt mutatták, hogy Csehországban és Magyarországon átlagosan a fővárosi térség K+F ráfordítása kb. ötször akkora, mint a vizsgált régióban, Lengyelországban²² és Szlovákiában pedig átlagosan nyolcszorosa a különbség (2. ábra).

2. ábra. Az egy főre jutó K+F ráfordítás értékének különbsége a fővárosi terület és a nem nagyvárosi régiók átlagos értéke között

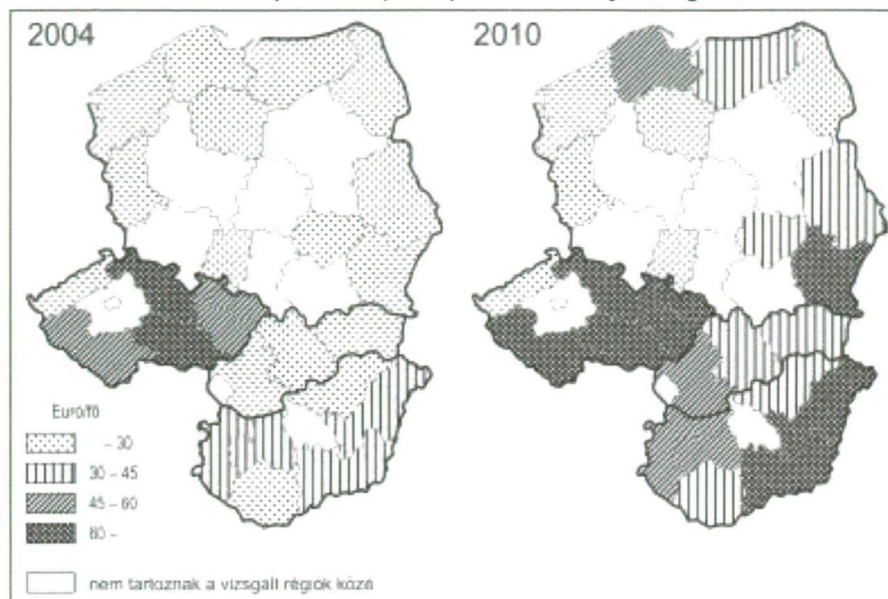
Figure 2. The differences in the average value of R&D expenditure per capita between the captial region and the non-metropolitan regions

Forrás: Az Eurostat adatai alapján a szerző számítása és szerkesztése

Az is látható az ábrán, hogy a különbségek nem csökkentek szignifikánsan a nem fővárosi és központi régiók között, ami arra is utalhat, hogy az innovációra fordított strukturális támogatások bár arra jók voltak, hogy a különbségek növekedését ne fokozzák, de érdemben csökkenteniük nem is sikerült azt. A négy ország közül kiemelkednek a cseh régiók, ahol az ipari hagyományok és a cseh ipar innovációs igénye révén az egy főre jutó kutatás-fejlesztési ráfordítások sokkal magasabb értékben jelennek meg, mint a többi országban. A másik három ország régiói viszonylag homogén képet mutat ebből a szempontból (2. ábra). Jól látszik a 2004 és 2010 közötti értéknövekedésből, hogy alapvetően a kevésbé fejlett térségekben igyekeztek a kutatás-fejlesztést támogatni, hogy az adott térségek innovációs aktivitását növeljék. Feltételezhetően ezek a támogatás növekmények elsősorban nem a helyben található üzleti szféra kutatás-fejlesztési ráfordításának növekedéséből származnak, hanem inkább az egyes nemzeti és európai uniós felzárkóztatási programoknak köszönhetők. A másik megjegyzendő dolog ezzel kapcsolatban, ami egyébként valamelyest alátámasztja a főváros és a nem nagyvárosi régiók közötti különbség fennmaradását, hogy feltételezhetően ennek a növekedésnek és a támogatásoknak köszönhetően voltak képesek tartani a különbséget a nem nagyvárosi régiók a fővárosi térségekkel szemben.

3. ábra. Az egy főre jutó K+F ráfordítás értéke a vizsgált régiókban 2004-ben és 2010-ben
 Figure 3. The value of R&D expenditure per capita in the analyzed regions in 2004 and in 2010

Forrás: Az Eurostat adatai alapján a szerző számítás és szerkesztése

A közép-európai régiók innovációs jellemzőit jól reprezentálhatjuk az K+F ráfordítás szerkezeti elemzésével. Amennyiben ezeket összevetjük az egyes régiókban, akkor azt a következtetést lehet levonni, hogy az amúgy is magas kutatás-fejlesztési ráfordítással rendelkező cseh régiókban a K+F ráfordítás forrásának szerkezete viszonylag jónak, míg a többi ország esetében átlag körülinek mondható. Lengyelország esetében nagyon alacsony az üzleti szektor szerepe a K+F ráfordításokban, amiből arra következtethetünk, hogy ezekben a régiókban még nem elég erős az a vállalkozói réteg, akik szerepet játszhatnak az innovációs folyamatokban. A közép-európai országok esetében nagyon hangsúlyos szerepet játszanak a kutatás-fejlesztésben és ezen keresztül az innovációs tevékenység megsegítésében a regionális egyetemek és kutatóintézetek, amelyek a tudományos élet regionális központjai.

Összességében azt lehet elmondani a közép-európai országok vizsgált (nem nagyvárosi) régióiról, hogy a fővárosokhoz (központi régiókhöz) képest komoly lemaradásban vannak. Az innováció, illetve ezen belül a kutatás-fejlesztés pénzügyi háttere még elsősorban közösségi (állami vagy egyetemi) finanszírozásból van megoldva (bár természetesen a magánegyetemeket nem zárhatjuk ki, amelyek viszont magán kézből vannak finanszírozva). A finanszírozási kérdések felvetik azt a kérdést, amely az üzleti és a tudományos szféra érdekeinek egyezőségét vagy különbözőségét feszegeti, ugyanis nem biztos, hogy az egyes régiókban fellelhető innovatív vállalatok tudományos kereslete és az egyetemek által kínált tudás találkozik egymással. Ettől függetlenül az biztosan állítható, hogy a regionális tudásközpontok (egyetemek és kutatóintézetek) nagy szerepet játszanak a közép-európai nem nagyvárosi régiók innovációs tevékenységében.

3. A Dél-dunántúli regionális innovációs rendszer feltárása

3.1. A „tudástermelők” – a Dél-dunántúli tudásbázisok

A „tudástermelő” egységeket a Döry által felvázolt regionális innovációs potenciál fő elemei közül a vállalkozások K+F tevékenysége és a technológiai kínálat jelentik. Utóbbi az, amellyel általában közvetlenül azonosítják a tudás létrejöttét, de meg kell említeni a vállalkozások K+F tevékenységét is. Ez túlnyomórészt a K+F beruházások révén jelenik meg, de a cégek saját munkavállalóinak illetve későbbi potenciális munkavállalóinak szakmai (tovább)képzése is kötődhet ide. A Dél-dunántúli Regionális Innovációs Stratégiában ezek jórészt tudásbázisként lettek aposztrofálva. Itt elsősorban a két regionális egyetemről – a Pécsi Tudományegyetem (PTE) és a Kaposvári Egyetem (KE) – kell említést tenni, továbbá az ő szervezetükön belül létrehozott, innovációt, szabadalmakat és tudástranszfert segítő intézményekről, ugyanis az innovációkat megalapozó kutatások, továbbá egyes új termékek és szabadalmak nagy része a két egyetem tudományos műhelyeiből származik.

A Pécsi Tudományegyetemen 2006-ban alakult meg a Kutatáshasznosítási és Technológia-transzfer Központ (KTTK), amelynek fő feladata a mai napig az, hogy az egyetemi kutatásokból származó szellemi termékeknek, szabadalmaknak és innovációnak megfelelő háttérrel biztosítson. A szervezet egy olyan „hídképző” szervezet, amely segíti az egyetem tudományos szférájának és az egyetemet körülvevő gazdasági szférának a találkozását, az üzleti szektor által támasztott kereslet és a kutatások kínálatának optimális egyeztetését. Mindenképpen külön kell szót ejteni egy olyan hibridszervezetről, amelynek keretein belül mind a „tudástermelők” mind a „tudásalkalmazók” jelen voltak. Ez az ún. Regionális Egyetemi Tudásközpont (RET) projekt volt. A RET-ek fő feladata az volt, hogy olyan tudományos és technológiai központokat hozzanak létre a regionális központokban, amelyek segítségével az értékes, tudásra alapozott iparágakat az egyes régiókban tarthatják, és ezzel csökkenthetik Budapest és a központi régió gazdasági túlsúlyát.²³ A RET-eken belül intenzív együttműködés alakult ki az üzleti szférával, azaz egy olyan intézmény létrehozását szorgalmazták, ahol könnyen és gyorsan megvalósulhat az egyetemek és a vállalati szféra közötti tudástranszfer. A PTE-n kialakított MEDIPOLISZ RET program az Orvostudományi Kar gyógyszerészeti kutatásait hozta össze az egészségipar szereplőivel és az egyesített kapacitások sokkal nagyobb lehetőséget biztosítottak az orvosi karon kutatók számára a felfedezéseik szabadalmaztatására és értékesítésére. A RET program nemcsak a tudásteremtés és tudásalkalmazás összekapcsolására volt hivatott, hanem ezek mellett komoly, a szellemi tulajdonnal, szabadalmakkal és az innovációs folyamattal kapcsolatos tájékoztatási és képzési háttérrel biztosított, így segítve az orvosi egyetemi kutatókat a kutatásaik eredményeinek minél szélesebb körű kihasználásában. További segítséget nyújtott a RET abban, hogy a kutatók megértették és átlátták kutatásaik alkalmazásának lehetőségét, valamint a 2007 után indult európai uniós és hazai pályázatok menedzseléséhez is segítséget, egyfajta „előszobát” nyújtott a projekt. A PTE tudásbázisának legújabb eleme a Szentágotthai Kutatóközpont (projektnevéen: Science Building), amelyet a Dél-dunántúli régió vezető kutató-fejlesztő intézetének szánnak, tudományos portfóliójában elsősorban az orvosi, műszaki és természettudományi kutatások kaptak helyet.²⁴

A Kaposvári Egyetemen (KE) a PTE KTTK-hoz hasonló funkcióval rendelkező Innovációs és Tudástranszfer Irodát (ITTI) 2009-ben hoztak létre. A cél és a feladat hasonló a pécsi intézményhez, itt is az egyetemi innováció kiszolgáló funkcióját testesíti meg a szervezet.

3.2. A „tudásalkalmazók” – a Dél-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenysége

A „tudásalkalmazók” a tudás felhasználói, fogyasztói, olyan elsősorban piaci vállalatok, amelyek segítségével a kutatási eredményt vagy szabadalmat beépíthetik termelésükbe ezzel létrehozva az innovatív termékeket.

Egy a 2000-es évek elején végzett felmérés tanulsága szerint a vizsgált vállalatok 46%-a esetében jelent meg innovációs tevékenység,²⁵ továbbá kimutatták, hogy az ilyen tevékenységet illetve fejlesztést végrehajtó vállalatokat jó eredményességi mutatók jellemzik. Már kevésbé kedvező a kép, hogy ha a vállalkozások K+F ráfordítását is figyelembe vesszük, ugyanis a régióban található vállalkozások árbevételük alig 1,5%-át fordítják kutatás-fejlesztésre. Az innovációt akadályozó tényezők közül elsősorban a KKV-k tőkehiánya (ezen belül pedig finanszírozási problémák, illetve a kockázati tőke teljes hiánya), az elavult technológiai színvonal és az innovatív termékek iránti alacsony kereslet kerültek említésre.²⁶ A felmérés megállapította, hogy az innovatív vállalkozások közel fele (43%) nem vett igénybe semmilyen innovációs szolgáltatást a felmérést megelőző három évben és ez jól reprezentálja a regionális innovációs rendszerben 2000-es évek elején meglévő hiányosságokat.

A 2000-es évek végén újabb innovációs potenciál felmérés készült a régió vállalatairól. Ez a felmérés már a regionális innovációs stratégia és a regionális innovációs intézmények indulását követő éveket is reprezentálta, így az abban kiemelt iparágak gazdasági potenciáljának alakulását is felmérték. A 300 elemű mintában felmért vállalkozások mintegy két ötöde (40%) esetében volt megállapítható innovációs tevékenység illetve azzal összefüggő jellemző, a régió vállalkozásainak mintegy 30%-a nyilatkozott úgy, hogy a 2006–08. közötti időszakban árbevételének bizonyos hányadát kutatás-fejlesztésre fordította, igaz ennek a rétegnek túlnyomó többsége árbevételének maximum 5%-át fordította ilyen célra. A stratégiában kiemelt innovatív iparágakban tevékenykedő vállalatok száma elég alacsony, míg a külön, innovatív vállalatok között végzett felmérés során is kiderült, hogy a regionális innováció által kiemelt fontos tudásintenzív iparágakban termelő vállalatok aránya igen alacsony. A régió innovációs intézményrendszerének fokozatos kialakulását jól mutatja az eredmény, miszerint a felmért vállalkozások mintegy harmada esetében már több mint 30%-os esetben fordult elő az innovációval közvetlenül kapcsolatos szolgáltatások (pl. technológiafejlesztés, termékminősítés, lízinglehetőség) előfordulása. Az akadályozó tényezők esetében a 2000-es évek eleji felméréshez hasonlóan a finanszírozási nehézségek (magas költség, tőkehiány, források hiánya) jelentek meg az első helyeken.²⁷

3.3. A közvetítők és a „külső környezet” – kapcsolattartók és döntéshozók a régióban

A régióban a „tudástermelők” és „tudásalkalmazók” között, pontosabban őket összekötve helyezkednek el az ún. „közvetítők”, akiknek az a feladata, ahogy ez az egyetemek esetében is már említésre került, hogy a régióban meglévő tudásbázisra alapozott kutatások és innovációk, valamint az ezek iránt érdeklődő és ezeket kifuttató vállalkozások között egy „hidat” képezzenek. A „közvetítők” a Dél-dunántúli régió esetében az innovációs rendszer motorját jelentik, ezek a szervezetek kifejezetten az innovációk támogatására lettek létrehozva. További kiegészítésként érdemes a „közvetítők” között felsorolni azokat az intézményeket, bizottságokat, amelyek nem elsősorban a közvetlen kapcsolatépítés és együttműködés révén, hanem döntési kompetenciájukkal járultak hozzá a Dél-dunántúli régió regionális innovációs rendszeréhez.

A megyei kereskedelmi és iparkamarák az egyes megyék gazdaságának és vállalkozóinak legfontosabb szervezői közé tartoznak. A régióban található három megyei kamara²⁸

innovációs szerepvállalása közül is kiemelkedik a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, amely a vállalkozásfejlesztés és innovációs tevékenység egyik legfontosabb megyei szereplője volt már korábban és az is a mai napig. Ezt a feltételezést támasztják alá a már korábban is említett, a 2006–2008. között a vállalkozók körében folytatott kérdőíves felméréseinek eredményei, amelyből az látható, hogy a 2000-es évek elején a Kereskedelmi és Iparkamarák innovációs szolgáltatásai iránti igény a vállalkozások 30%-a esetében fogalmazódott meg. A regionális innovációs stratégia a kamarákat a szakmai kapcsolatok és munkaerőpiaci-igények felmérése és kielégítésének támogatása (pl. szakképzéssel kapcsolatos ismeretek) révén emeli ki.

A regionális innovációs rendszer legjelentősebb koordináló szervezete a Dél-dunántúli régióban a Regionális Innovációs Ügynökség. Már maga a stratégia is értekezik egy regionális innovációt segítő szervezet létrehozásáról, amely a partnereket, illetve az innovációs intézményi szereplőit egy jól áttekinthető, működőképes szervezeti struktúrába szervezi. Az ügynökség feladatai között többek között a stratégia megvalósítását, az innovációs források koordinálását, az innovációs fejlesztések monitoringját és értékelését, valamint a regionális innovációs intézményrendszer fejlődésének elősegítését jelölte meg. Az időközben átalakult külső környezet, a nemzeti innovációs politikában és a regionális döntéshozói szereplők körében történt változások döntően befolyásolták az innovációs ügynökség munkáját, de ezekhez igazodva, a változásokat a tevékenységükbe beépítve (pl. ÚSZT Információs Pont hálózathoz való csatlakozás) továbbra is a régió innovációs intézményrendszerének egyik központi szerepét tölti be.

A jogi és finanszírozási kérdésekben döntési kompetenciákkal rendelkező szereplők közül mindenképpen ki kell emelni a Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség tevékenységét. A fejlesztési ügynökség a Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács operatív végrehajtó szervezete, tehát a tanács döntéseit az ügynökségen keresztül juttatja érvényre. A regionális innovációs stratégiában leírtak szerint a tanács központi szerepet töltött be az innovációval kapcsolatos forráselosztásban: ide „futottak be” az Innovációs Alapból származó támogatások és a regionális források, azaz a tanács rendelkezett felettük és itt döntöttek ennek felhasználásáról. A tanács döntéseinek előkészítését a Regionális Innovációs és Gazdaságfejlesztési Bizottságnak kellett végrehajtania. A bizottság feladatai közé tartozott többek között a KTIA decentralizált keretéből nyújtott forrásokkal és a hozzájuk kapcsolódó programokkal (pl. Baross Gábor program, Innocsekk) kapcsolatos döntéselőkészítés, a DDRFT hatáskörébe utalt innovációs és gazdaságfejlesztési feladatok ellátása, valamint az országos és más régiók innovációs bizottságaival és szerveivel való együttműködés.

4. Következtetések a régió innovációs rendszeréről, összefoglalás

A Dél-dunántúli régió innovációs rendszerét felmérve ambivalens képet kaptunk a rendszer hatékonyságáról. Ha végig nézzük a rendszer egyes szereplőit, továbbá a kutatás során elkészült mélyinterjúk szövegét visszaolvassuk (főleg a tudástermelő vagy közvetítői szektorból), akkor úgy tűnik, hogy az utóbbi évekig²⁹ egy viszonylag jól működő rendszerről van szó, amelynek szereplői együttműködnek egymással. A kutatás során készített mélyinterjúkból kiderül, hogy a „Nagyon jó a kapcsolatunk ...” kezdetű mondatok esetén általában ez a két szereplőcsoport utal egymásra oda-vissza. Ennek az lehet az oka, hogy a régió innovációval foglalkozó szervezeteinek irányítói, munkatársai már akkor kapcsolatban álltak egymással és ez az évek során a szervezeti, tulajdoni, irányítási háttér alakulása mellett is megmaradt.

Ezzel szemben bizonyos, a régióban készített interjúkból és az ott elhangzott véleményekből viszont egy másik relációban már kevésbé sima és oda-vissza is megfelelő kapcsolat bontakozott ki. Habár a rendszer egyes főbb szereplőinek bemutatásából az tűnhet ki, hogy az innovációs rendszerrel és szolgáltatásaival kapcsolatban nem is feltétlenül a kínálati oldalon mutatkoznak problémák, ugyanis mind (elsősorban) a tudást mind (elsősorban) az együttműködési és tanácsadási lehetőséget biztosító intézmények pozitívan látják az innovációval kapcsolatos jövőt, mégis felmerül a kérdés, hogy ha ennyire jó az egyes szereplők jövőképe, akkor hol van a probléma.

A régió egyetemei (akármennyire igyekeznek magukat a tudástermelés középpontjában feltüntetni) nem, vagy csak egy vékony szegmensben képesek olyan innovációt megteremteni, amire a régió innovatív vállalkozásainak igénye lenne. Ez esetben azt is feltételezhetjük, hogy az innovatív vállalkozások és a tudástermelők között az egy-két személyes kontakton kívül szinte nincs is kapcsolat. Felmerül a kérdés, hogy a Gál (2010) által is már vizsgált egyetem-ipar kapcsolat ebben a régióban tényleg nehezen tud megvalósulni? Erre magyarázatként Gál az egyetemi és az ipar közötti szervezeti kulturális különbségeket és az eltérő célrendszert adta. Ezt a feltételezést erősíti egy korábban készített, a régió innovációjáról szóló felmérése is³⁰ és többek között erre a problémára mutatott rá Szalavetz Annamária (2011) is egy a Dél-dunántúli régió innovációs rendszeréről készített tanulmányában.

Az előbb felvázolt gondolat alapján úgy tűnhet, hogy a régió innovációs potenciáljának fő akadályát az egyetem és vállalati szféra közötti kapcsolat hiánya okozza, de az éremnek másik oldala is van és erre a választ valószínűleg az innovációs szolgáltatások keresleti oldalán, a tudásalkalmazók körében kell keresni. Ugyanis hiába adottak az innovációs rendszer egyes elemei és hiába adottak bizonyos fejlesztési projektlehetőségek és az azokhoz kapcsolódó finanszírozási források, ha a vállalkozási oldalon (tehát az innovációs szolgáltatások keresleti oldalán) továbbra is hiányzik az igény ezekre a szolgáltatásokra, vagy ha van is igény és létre is jön az innováció, annak a súlya nem érződik meg a régió gazdaságában. Gál és Ptaček (2011) két régióra is megvizsgált tanulmánya is kimutatta, hogy kevésbé fejlett régiók esetében az egyetemek nem képesek a helyi fejlesztések illetve az innovációs tevékenység egyik főszereplőivé válni, hogy ha nem létezik olyan vállalkozói struktúra, amelyre az egyetem-ipar kapcsolat épülhetne.³¹

Komoly, regionális gazdasági szempontból szignifikáns innovációk nem jöttek létre a régióban (Grosz és Csizmadia kutatásai alapján a legalacsonyabb a vizsgált vállalkozások legalacsonyabb átlagos árbevétele pont azokban az ágazatokban volt, amelyek a leginnovatívabbnak tűntek). A regionális innovációs stratégia nem, vagy csak részben tudta keresztül vinni azokat az elképzeléseket, amelyeket 2004-ben megfogalmaztak, legnagyobb eredményének azt lehet tartani, hogy létrehozta az innovációs szolgáltatások és intézményrendszer néhány elemét és rámutatott a közöttük lévő összefogás fontosságára, viszont ettől még a vállalkozások innovációs potenciálját nem tudta nagymértékben befolyásolni (igaz, legalább növelte annyiban, hogy megjelentek új, innovatív ágazatokban tevékeny vállalkozások a régióban). A kijelölt stratégiai ágazatokkal kapcsolatban is megállapítható, hogy az elképzelések csak csekély mértékben valósultak meg, a legtöbb kijelölt ágazat nem volt képes segíteni a gazdasági fejlődésben, amelyikek pedig képesek voltak fennmaradni (pl. egészségipar), azoknak a szerepe elenyésző a régióban.

Nem szabad elfeledkezni még arról sem, hogy Magyarországon jellemző a „külső környezet” szereplőinek túl hangsúlyos részvétele a rendszerben, így a szereplők kiegyensúlyozott együttműködése nem biztos, hogy megvalósul (természetesen ilyenkor arra is figyelemmel kell lenni, hogy a „külső környezet” gyakorlatilag nem csupán egy szereplőcsoport, hanem egyfajta hátteret – jogi, finansziális, szervezeti – nyújt a szereplők mind-

egyikének). Az innovációs specializáció miatt nem feltétlenül jó, hogy ha központi elosztással működik a rendszer, ugyanis bár Magyarország alapvetően homogénnek tekinthető, a területi fejlettséggel folyó kutatások is egyre gyakrabban értekeznek a térségi fejlettség különbségeiről, ami előrevetítheti adott esetben az innovációs stratégiák és rendszerek nemzeti helyett középszinten történő átgondolását. Az interjúk során is többen érveltek amellett, hogy a nemzeti szint túl heterogén egyfajta innovációs specializáció és arra épülő stratégia meghatározásához, illetve a megyei szint viszont ehhez túl kisméretű. Az azóta társadalmi vitára bocsátott nemzeti kutatás-fejlesztési és innovációs stratégia tervezete kevésbé specializál, inkább általános megállapításokat és célokat tűzött ki, viszont ennek kiegészítéseként jól működhetne egy regionális (adott esetben három megye által közösen alkotott) koncepció, amely egyrészt az adott régió innovációs potenciáljának felmérésére, a lehetőségek felvázolására és ebből kiindulva az optimális specializációs irányokra tehet javaslatokat.

Összességében megállapíthatjuk a regionális innovációs stratégiával kapcsolatban, hogy az eredeti 2004-es elképzelésekből és stratégiai pontokból csak kevés valósult meg, bár mindenképpen említést kell tenni arról, hogy az eredeti stratégia folyamatosan alakításra került, bizonyos pontok nagyobb, mások kisebb figyelmet kaptak. A Dél-dunántúli régió regionális innovációs rendszer sajátosságait sem sikerült teljes egészében kihasználni. A régióban a kutatás és fejlesztés túlnyomó része az egyetemeken valósul meg, de nem vállalati megrendelésből készített K+F formájában, így hiába jön létre az egyetemen egy magas színvonalú kutatás, hogy ha nincsen rá kereslet az üzleti szektorban. Az üzleti szektorban igen vékony az a réteg, akik „megengedhetik magunknak” egy-egy innovatív termék létrehozását és bár ez lenne a fejlődés egyik meghatározó útja, a régió vállalatainak többsége – a korábbi kutatásokban látott trendeket folytatva – továbbra sem képes innováció létrehozására.³² A régióról az utóbbi években megjelent összefoglaló jelentések, tanulmányok mindegyike megemlíti az egyetem és az üzleti szféra közötti kapcsolat gyengeségét illetve az információk hiányát, amelyet egyes interjúalanyok is alátámasztottak. A következő időszakra készülő területi (adott esetben regionális) innovációs stratégia készítésénél érdemes lehet egy olyan felmérést készíteni, amely a régióban meglévő tényleges lehetőségeket foglalja össze és azokra építve kidolgozni egy a Dél-dunántúli régió innovációs koncepcióját.

JEGYZETEK

1. A tanulmány elkészülését az OTKA (NK 104985) „Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején” kutatási projekt támogatta.
2. Mivel a tanulmány kulcsgondolata a Dél-dunántúli régió innovációs rendszerével és a közép-európai nem nagyvárosi régiók innovációs teljesítményével foglalkozik, ezért jelen elméleti megalapozásban csak a lényegesebb szakirodalmban megjelent gondolatokat vázolja fel, az innováció különböző formáinak, egységeinek, közgazdasági-elméleti hátterének kutatási eredményeit csak érintőlegesen tárgyalja.
3. Külön kiemelendő ennek áttekintése kapcsán Vas Zsófia és Bajmócy Zoltán 2012-ben, a Közgazdasági Szemlében publikált szakirodalmi összefoglaló munkája az innovációs rendszerekről.
4. Inzelt Annamária (1998)
5. Inzelt Annamária négy „iskolateremtő tanulmányra” (Inzelt, 1998, 61. o.) hívja fel a figyelmet, közülük három meg jelenik a felsorolásban, a negyedik Porter versenyképességgel (1990) kapcsolatos műve.
6. Vas Zsófia–Bajmócy Zoltán (2012)
7. Cooke, Philip és szerzőtársai (1997): 476. o.
8. Cooke és szerzőtársai Freeman 1995-ös és Lundvall 1997-es munkáit említik, amelyek a nemzeteken belüli innováció kérdését kezdték tárgyalni.
9. Döry Tibor (2005)

10. Lengyel Balázs (2011): 26. oldal
11. Lengyel Balázs (2011)
12. Autio, Erko (1998)
13. Tödtling, Franz–Trippel, Michaela (2005)
14. Bár már a tanulmány címében is szerepel a területi lehatárolás, ellenben itt érzem indokoltnak a magyarázatot, miszerint jelen gondolatmenetben a közép-európai régiók alatt a cseh, lengyel, magyar és szlovák régiókat kell érteni.
15. Radosevic, Slavo (2002)
16. Csomós György (2011)
17. Gál Zoltán–Rácz Szilárd (2008)
18. Lux Gábor (2012): 73. o.
19. Fővárosi régióként került értelmezésre a közép-csehországi régió is, mert Prága agglomerációs hatása ezt a régiót is erősen érinti.
20. Bajmócy Zoltán (2007): 43. oldal
21. Bajmócy Zoltán (2007)
22. Ebben az összehasonlításban a lengyelországi adatok esetében a fővárosi régió szerepel a többi, nem nagyvárosi régióval szemben, Csehország esetében viszont a Prágát körülvevő Közép-Csehország régió is be lett vonva.
23. Gál Zoltán (2005)
24. <http://szkk.pte.hu/index.php?r=site/page&id=2>
25. Nemcsak a magas technológiai színvonalú termékek előállítását, hanem minden újszerűnek minősíthető termékfejlesztési folyamatot is innovációnak minősítettek.
26. Márton György (2004)
27. Csizmadia Zoltán–Grosz András (2009)
28. Egyedül a pécsi–baranyai kamara esetében találkozhatunk a szervezeten belül elkülönített innovációs tevékenységeket szolgáltató szervezeti egységekkel.
29. A 2011. során felszámolt regionális fejlesztési tanácsok (2011. évi CXCVIII. törvény alapján) és a regionális fejlesztési ügynökség munkájának átalakulását követően az innováció regionális helye bizonytalannak tűnik jelenleg, egyedül az önállóvá vált Dél-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség jelenléte adhat állandóságot a régióban.
30. Gál Zoltán–Csonka László (2006)
31. Gál Zoltán–Ptaček, Pavel (2011)
32. Létrehozás alatt nemcsak magának az innovációnak a kivitelezését lehet érteni, hanem azt, hogy ha egy adott kutatással megbízza a cég az egyetemet, amely aztán a kutatás eredményeit továbbfejleszti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Autio, Erko (1998): Evaluation of RTD in Regional Systems of Innovation. European Planning Studies. 1998/2. 131–140. o.
- Bajmócy Zoltán (2007): A regionális innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tanulás-alapú gazdaságban. In: Lengyel Imre–Lukovics Miklós (szerk.) 2008: Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. JATEPress, Szeged, 26–46. o.
- Cooke, Philip–Uranga, Mikel Gomez–Ettxebarria, Goio (1997): Regional Innovation System: Institutional and Organizational Dimensions. Research Policy. 1997/4–5. 475–491. o.
- Csizmadia Zoltán–Grosz András (2009): Vállalati innovációs kérdőíves felmérés a Dél-dunántúli régióban. Zárótanulmány. MTA RKK NYUTI, Győr
- Csomós György. (2011): A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. Tér és Társadalom. 25/3. 129–140. o.
- DDRFÜ (2004): A Dél-Dunántúli régió innovációs stratégiája.
- Dőry Tibor (2005): Regionális innovációpolitika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. 261 o.
- Gál Zoltán (2005): Az egyetem szerepe a regionális innovációs hálózatokban. In: Buzás Norbert (szerk.): Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés. JATEPress. Szeged. 269–292. o.

- Gál Zoltán–Csonka László (2006): Specific Analysis on the Regional Dimension of Investment in Research. Case Study Report and Database on the South Transdanubian Region (Hungary) (Brussels: ERAWATCH).
- Gál Zoltán–Rácz Szilárd (2008): Research and Development (R&D) Activity in the Carpathian Area. In: Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area. Discussion Papers Special. Centre for Regional Studies. Pécs. 148–162. o.
- Gál Zoltán (2010): The role of research universities in regional innovation: The case of Southern Transdanubia, Hungary. In: Norman Longworth–Michael Osborne (szerk.): Perspectives on Learning Cities and Regions. Policy Practice and Participation. National Institute of Continuing Adult Education. Leicester. 84–106. o.
- Gál Zoltán–Ptaček, Pavel (2011): The Role of Mid-Range Universities in Knowledge Transfer in Non-Metropolitan Regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies*, 19/9, 1669–1690 o.
- Inzelt Annamária (szerk.) (1998): Bevezetés az innovációmenedzsmentbe. Az innovációmenedzsment és a technológiamenedzsment kapcsolata. Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 323 o.
- Lengyel Balázs (2011): A tudás-alapú gazdaság területi vizsgálatai Magyarországon – regionális innovációs rendszerek és tudásbázis. Doktori értekezés. 124 o.
- Lux Gábor (2012): A gazdaság szerepe a városi térségek fejlesztésében: a globális kihívásoktól a fejlesztéspolitikáig. In: Somlyódné Pfeil Edit (szerk.) 2012: Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései. Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben. Publikon Kiadó. Pécs. 67–89. o.
- Márton György (2004): Innovációs potenciál felmérés tanulságai egy elmaradott régióban. *Tér és társadalom*. 18/3. 127–149. o.
- Radosevic, Slavo (2002): Regional Innovation System in Central and Eastern Europe: Determinants, Organizers and Alignments. *Journal of Technology Transfer*. 27. 87–96. o.
- Sitányi László (2010): Innovációs környezet és a társadalmi tőke kapcsolata: innováció-vizsgálat a Dél-Dunántúlon. Publikon kiadó. Pécs. 248 o.
- Szalavetz Annamária (2011): Regional Innovation Report (South Transdanubia). Regional Innovation Monitor
- <http://www.rim-europa.eu/index.cfm?q=p.file&r=8533914143a594f6306ff5897f592308> (letöltve: 2012. december 17.)
- Tödtling, Franz–Trippel, Michaela (2005): One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research Policy*. 34. 1203–1219 o.
- Vas Zsófia–Bajmócy Zoltán (2012): Az innovációs rendszerek 25 éve. Szakirodalmi áttekintés evolúciós közgazdaságtani megközelítésben. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf., 1233–1256. o.

JUHÁSZ KRISZTINA*

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ORSZÁGAINAK VERSENYKÉPESSÉGE

COMPETITIVENESS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPA

ABSTRACT

The paper analyses the competitiveness of the Central and Eastern European countries. The main goal of these analyses is to show the differences in the competitiveness of the countries in this region. In the first part of the paper we can read some interpretations of the competitiveness in several dimensions. The main question is: what does it mean and how can we measure the competitiveness of a country. The second part is about the meaning of Global Competitiveness Index, published in the Global Competitiveness Report by the World Economic Forum. The third part talks about the competitiveness of Central and Eastern European countries. The main consequences of these analysis are: 1. Although the countries of the regions have reached the efficiency-driven stage of the development, there are still serious problems with the basic requirements, mainly with the institutions (just like burden of government regulation, transparency of government policymaking) and in some countries (just like Romania) with the infrastructure. 2. Some parts of the goods market and of the labor market efficiency (just like extent and effect of taxation) also belong to the most problematic factors in the regions. 3. The advantages of the countries in the regions are very heterogenic: mainly the education and in some countries in transition from the efficiency driven to the innovation drives stage the innovation capacity can be the basis of the next stage of the development.

Bevezetés

Kelet-Közép-Európa országai a rendszerváltást követő években eltérő időpontban és eltérő mértékben, de valamennyien előbb-utóbb megnyitották piacukat a külföldi vállalatok előtt. A térség országaiban a külföldről érkező működőtőke-befektetések a gazdasági-társadalmi átalakulásban kiemelkedően fontos szerepet játszottak. A térség világ gazdasági integrációjával összefüggésben hazánkban is kiemelt kutatási területté vált a versenyképesség kérdésköre.¹ Jelen tanulmány fő célja annak bemutatása, hogy ebben a koránt sem egységes régióban az országok versenyképessége milyen különbségeket mutat. A versenyképességet, mint komplex, területi dimenzióban értelmezett jelenséget a cikk a World Economic Forum Versenyképességi mutatója (GCI) alapján elemzi. Kitér az egyes országok versenyképességének az elmúlt évtizedben bekövetkezett változására. A versenyképességi mutató összetevőinek részletesebb elemzése lehetőséget kínál annak feltérképezésére, hogy az egyes országok milyen versenyelőnnyel rendelkeznek, illetve mely területeken rajzolódik ki jelentősebb versenyhátrányuk. Jelen cikk egy olyan átfogó kutatás részét képezi, melynek célja Kelet-Közép-Európa országainak, mint befeketedési célterületnek az elemzése. A kérdéskör kutatása több vonatkozásban is aktuális, többek között hasznos lehet az egyre nagyobb számban külföldön terjeszkedő magyar vállalatok számára is. (Ezt a jelenséget figyelembe véve iktatta be az Edutus Főiskola képzési programjába a Vállalkozási stratégiák Kelet-Közép-Európában c. tárgyat, melynek tananyag-fejlesztéshez hozzájárul jelen kutatás is.)

* Dr. Juhász Krisztina PhD, főiskolai tanár, Edutus Főiskola, Nemzetközi Gazdálkodás Tanszék.

1. A versenyképesség definíciója – makroszinten

Ahogy azt Czakó kifejti,² a versenyképesség nemzetgazdasági szintű értelmezésének problematikájával a közgazdaságtanban elsőként az 1984ben, a Brooking Institute által megjelentetett „*Can America Compete?*” c. tanulmány foglalkozik. Az azóta eltelt évtizedekben az országok közötti külgazdasági kapcsolatok (kereskedelem, tőkebefektetések) intenzitásának növekedése előtérbe helyezte a versenyképesség elemzésének kérdéskörét. Úgyis fogalmazhatunk, hogy a téma kutatása „divattá” vált. De mit is jelent, hogyan definiálható és milyen dimenziók mentén mérhető a versenyképesség?

A versenyképesség egy rendkívül összetett, ennek megfelelően nehezen definiálható fogalom, melynek konkrét tartalma a megközelítés (pl. vállalati/regionális/országos értelmezésben gondolkodunk róla?) jellegétől függően változik. Általánosságban elmondható, hogy a versenyképesség leginkább a piaci versengésre való hajlamot, illetve a piaci versenyben való tartós helytállásra, pozíciószerezésre való képességet jelent.³ Jelen cikkben a továbbiakban a versenyképességet elsődlegesen országos szinten értelmezve fogom vizsgálni. Először röviden kitérek arra, hogy miként értelmezhető nemzetgazdasági szinten a versenyképesség.

Ahogy azt Lengyel Imre megfogalmazza,⁴ a nemzetközi közgazdaságtani kutatásokban az országok versenyképesség definiálásával kapcsolatban két eltérő nézőpont fogalmazódik meg. Az egyik irányzat szerint, melynek képviselői közé tartozik Krugmann és Porter is, a versenyképesség nemzetgazdasági szinten nem értelmezhető. Véleményük szerint országok szintjén a versenyképesség helyett a termelékenységéről, termelékenységi szintről és annak növekedéséről érdemes beszélnünk. Porter, akinek a nemzetközi versenyképesség-kutatásokban meghatározó szerepe van, úgy ítéli meg, hogy egy ország akkor lehet sikeres, ha a mikro- és mezoszintű gazdasági szereplők (cégek, értékláncok, együttműködő rendszerek) versenyképességét képes javítani és magas szinten tartani.⁵ Ebben az értelmezésben tehát egy ország versenyképessége szorosan összefügg a fejlődést segítő gazdaságpolitikával, és a lokális tényezők szerepe kiemelkedően fontossá válik: „Paradox módon, a globális gazdaságban gyakran erősen *lokálisak* a tartós vállalati versenyelőnyök, amelyek a magasan specializált szakértelem és tudás, az intézmények, a versenytársak és az igényes vásárlók földrajzi koncentrációjából származnak... A földrajzi, kulturális és intézményi feltételek (térbeli) sűrűsödése elősegíti ... a *termelékenységi szint és növelése* szempontjából előnyöket nyújtó lehetőségeket, amelyek a távolság miatt csak helyben használhatók ki.”⁶

A másik irányzat ezzel szemben a makrogazdasági versenyképességet értelmezhető, mérhető jelenségnek tartja és azt alapvetően kétféle csoportba sorolható módon definiálja. Az egyik az ún. „Ex post” versenyképesség, mely a gazdaság múltbeli mérhető teljesítménye alapján közelíti meg a versenyképességet. Ez tulajdonképpen a regionális versenyképesség tradicionális megközelítése, mely a versenyképességet, a GDP növekedési üteme, az egy lakosra jutó GDP, a külkereskedelmi egyensúly, az exportpiaci részesedés, a relatív költség szint, árfolyam alapján méri. Ezzel szemben a versenyképesség „Ex ante” megközelítésben a globális versenyben való helytállásra, az üzleti környezet (Tudásbázis, kvalifikált munkaerő, agglomerációs hozadék, infrastruktúra minősége) elemeire helyezi a hangsúlyt, vagyis sokkal inkább az okokat mintsem az okozatokat elemzi.⁷

Az OECD és az EU egységes (makro- és mikroszintű megközelítést is magában foglaló) definíciója szerint a versenyképesség: a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a nemzetközi (globális) versenynek ki vannak téve.⁸

A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy Kelet-Közép-Európa országai, melyek egyre nagyobb mértékben vesznek részt a globális versenyben, vajon nemzetközi-

leg milyen versenyképességgel rendelkeznek a világ országai között, javul vagy romlik a térség versenyképessége nemzetközi összehasonlításban, és ebből kiindulva feltérképezem az egyes országok/országsoportok legfontosabb versenyelőnyeit, illetve hátrányait.

2. A versenyképesség mérése – a Global Competitiveness Report alapján

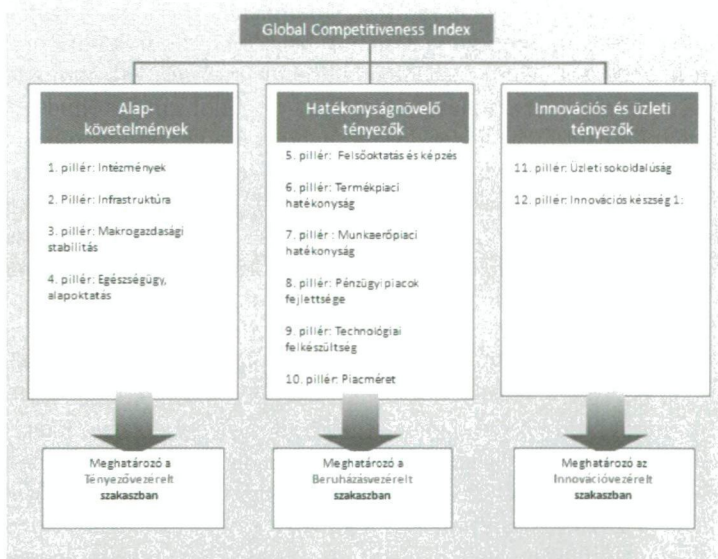
Az országok versenyképességének mérését a továbbiakban a World Economic Forum (WEF) által kiadott Versenyképességi Jelentés (Global Competitiveness Report) alapján szeretném bemutatni. A kiadvány módszertanában ugyan történtek változások az elmúlt években (lásd később), de a célkitűzés változatlan: egységes szempontok alapján, lehetőleg minél komplexebben, a versenyképességet több dimenzió mentén mérve rangsorolni, lehetőség szerint minél többet a világ országai közül. (A kiadványban szereplő országok száma folyamatosan nő, 2012-ben 144 országot tartalmazott.) A WEF a versenyképességet úgy értelmezi, mint „Intézmények, politikák és tényezők összessége, melyek meghatározzák egy ország termelékenységének szintjét.” (Ebből a definícióból is kiolvasható a versenyképesség Porter-féle értelmezése.)

A Global Competitiveness Report 2005-ig a versenyképességet két dimenzió mentén értékelte: a Növekedési versenyképességi mutató (GCI) a makrogazdasági összetevőkön túl tartalmazott olyan pilléreket is, melyek a jövőbeli növekedés lehetőségeit igyekeztek számszerűsíteni. Az üzleti dimenzió mentén megalkotott mutató (Business Competitiveness Index, BCI) ezzel szemben a vállalat specifikus tényezőket (termelékenység, hatékonyság) számszerűsítette. 2004-ben a Növekedési versenyképességi mutató helyére a Globális versenyképességi index (GCI) került, majd 2009-től a két index összevonását követően egy összetett mutatóval méri a versenyképességet (GCI).

A GCI tehát egy olyan összetett mutató, mely az országok versenyképességét komplexen, 12 pillér alapján méri. (1. ábra) E pillérek mindegyikéhez több mutató tartozik, összesen tehát több mint 110 mutató felhasználásával számszerűsíti az országok versenyképességét.

1. ábra. A Globális versenyképességi index összetevői

Diagram 1. The Global Competitiveness Index

1. táblázat. Vállalati és kormányzati jellemzők az egyes fejlettségi szakaszokban

Chart 1. Corporate and government performance in the different stages of the development

	Tényezővezérelt szakasz	Beruházásvezérelt szakasz	Innovációvezérelt szakasz
Országok, régiók	Alacsony jövedelmű	Közepes jövedelmű	Magas jövedelmű
Vállalati versenyelőny export forrása	Általános termelési tényezők	<i>Hatékonyágának javulása</i>	4 determináns és kapcsolatok
Vállalati stratégia jellege	<ul style="list-style-type: none"> • Árverseny, költségelőny, olcsó input • Technológia alacsony szintű és importált • Helyi NV.i stratégiák vevőorientált marketing, de nincs • Technológia alacsony szintű és importált • Helyi NV.i stratégiák vevőorientált marketing, de nincs fejlesztés, stratégiai szövetség 	<ul style="list-style-type: none"> • Nemzetközi standardoknak megfelelő minőségű termék • Legjobb technológia megvásárlása (FDI) • Saját arculattal, önállóan a globális versenybe lépni • Márkanév bevezetése külföldön 	<ul style="list-style-type: none"> • Fejlett és specializált termelési tényezők • Innovatív termékek és szolgáltatások előállítása
Vállalati tevékenység	<ul style="list-style-type: none"> • Szükség a felkészült helyi MM • Korlátozott nemzetközi együttműk. • Nem önálló termékkel külföldön, hanem bedolgozója a TNC-knek 	<ul style="list-style-type: none"> • Teljes értéklánc • Technológiai fejlesztések kezdődnek • Egyetemi-iparági együttműködések • Érzik az innováció szükségét, de még nem készek bevezetésükre 	<ul style="list-style-type: none"> • Minden tevékenységi területen innovációra képesek • Kutatóintézetek-vállalatok együttműködése • Kockázati tőke bőséges • Igényes helyi kereslet, átlátható, élénk helyi verseny
Kormányzat szerepe	<ul style="list-style-type: none"> • Műszaki infrastruktúra fejlesztése (közlekedési, energetikai hálózatok) • Üzleti környezet fejlesztése – vállalati hatékonyság növelése (Piaci verseny szabályozása, környezeti előírások) 	<ul style="list-style-type: none"> • Modern műszaki infrastr. (autóp., reptér, kommunik. hál.) • Vállalkozásbarát adminisztráció • Humán erőforrások képzése • Kiválasztott iparágak versenyelőnyeinek javítása – 	<ul style="list-style-type: none"> • Magánszektor a regionális, iparági fejlesztési stratégiák főszereplője • Indirekt eszközök verseny erősödésére • Modern üzleti környezet kialakítása

Forrás: Lengyel-Rechnitzer 2004 alapján saját szerkesztés

A kiadvány az egyes országokat az egy főre jutó GDP érték, és a gazdasági nyitottság alapján eltérő fejlettségi fázisokba sorolja: a tényezővezérelt, hatékonyságvezérelt, majd innovációvezérelt szakaszok mellett elkülönítve az ezek közötti átmenetet. Az egyes szakaszok nemcsak eltérő fejlettséget jelentenek, hanem ennek következtében az egyes szakaszokhoz más-más versenyelőnyök is tartoznak. Míg a tényezővezérelt szakaszban az országok vállalatainak legfontosabb versenyelőnyét az alacsony költség szint jelenti, a következő szakaszban a hatékonyság jelent előnyt, míg az innovációvezérelt fázisban az egyediség válik kulcstényezővé. A fejlettség egyes szakaszaiban az eltérő versenyelőnyökhöz más-más vállalati tevékenység és stratégia tartozik, és (ami a versenyképesség nemzeti szintű értelmezésében kulcsfontosságú) más-más kormányzati beavatkozás szükséges a versenyképesség biztosítása/növekedése érdekében (1. táblázat).

3. Kelet-Közép-Európa országainak versenyképessége

Kutatásaimban Kelet-Közép-Európa országainak versenyképességét, illetve annak változását a WEF GCI alapján elemeztem, 2006 és 2012 között. (Önmagában természetesen már a térség lehatárolása is vita tárgyát képezheti. Elemzéseimbe 19, kelet-, illetve közép-európai volt szocialista országot, valamint Törökországot vontam be.) A 2012-es kiadvány szerint egyedül Moldova jár a tényezővezérelt szakaszban, ebben az országban tehát a költség-tényező jelenthet versenyelőnyt. A térség országainak többsége a beruházás-vezérelt fejlődési szakaszban jár (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Macedónia, Montenegró, Románia, Szerbia, Ukrajna), ahol tehát a versenyképességben kritikus szerepe van a hatékonyság-növelő tényezőknek. 7 kelet-közép-európai ország, Magyarország mellett Horvátország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Oroszország, valamint Törökország) az átmeneti fázisban jár az innovációvezérelt szakasz felé, ahová a kiadvány szerint Csehország mellett Szlovákia és Szlovénia jutott el. Ez utóbbi országok esetében a versenyképesség növelésében az innovációs és üzleti tényezők jutnak kiemelkedő szerephez.

A vizsgált 20 ország átlagos versenyképességi rangsora 6 év alatt mintegy 10 hellyel nőtt, vagyis a térség átlagos versenypozíciója romló tendenciát mutat. Ezen belül Magyarország GCI rangsora jelentősen romlott 2006 és 2008 között (a 38.-ról a 62. helyre csúszunk vissza), majd 2011-ig valamelyest javult (2011-re a 48. helyre léptünk előre) országunk helyezése, majd újabb hátracsúszás következett: 2012-ben a kiadvány 144 ország közül csak a 60. helyre rangsorolta Magyarországot. A versenyképességi rangsorban a 2006 és 2012 között bekövetkezett változásokat alapul véve a legnagyobb visszaeső Szlovákia, aki 35. helyet veszített pozíciójából, majd Horvátország (–25 hely), valamint Magyarország (–22). A legnagyobb előrelépők pedig Bulgária (+12) és Montenegró (+10).

A 2. táblázat Kelet-Közép-Európa néhány kiválasztott országának versenyelőnyeit (vagyis azokat a tényezőket, amelyekben az adott ország az átlagos GCI rangjához képest jól teljesít), valamint az üzletkötést leginkább megnehezítő tényezőket (olyan szempontokat, melyeket a megkérdezett vállalatvezetők kritikusnak ítélt meg, illetve amelyek vonatkozásában az ország átlagos GCI rangjához rosszul teljesített) összegzi.

2. táblázat. Versenyelőnyök és hátrányok Kelet-Közép-Európa országaiban
 Chart 2. Competitiv advantages and the most problematic factors of doing business in CEE

	Versenyelőny	Üzletkötést nehezítő tényezők
Észtország (34)	Oktatás Termék és tőkepiac Technológiai készség Makroökonómiai stabilitás Munkaerőpiac (110)	K+F kapacitás Képzett munkaerő hiánya Finanszírozás
Csehország (39)	Oktatás Termék -és tőkepiac Technológiai készség	Korrupció Kormányzati szabályozás Adók mértéke Munkaerőpiac i szabályok(75.)
Lengyelország (41)	Piacméret (19) Fejlett pénzügyi szektor	Adószabályozás, adómenték Szigorú munkaerőpiac Kormányzati bürokrácia Finanszírozás Szállítási infrastruktúra
Litvánia (45)	Infrastruktúra Felsőfokú képzés Technológiai készség Innováció	Kormányzati bürokrácia Adók mértéke, szabályozás Munkaerőpiaci szabályozás Korrupció
Lettország (55)	Infrastruktúra Munkaerőpiac Technológiai készség	Adók Kormányzat Bürokrácia Korrupció
Magyarország(60)	Oktatás (felső- és középfokú beiskolázási ráta, 30–40) Termékpiac (Nyitottság) Innováció (innov. Kapacitás, kutatóintézetek minősége, ipari-egyetemi K+F 20–40)	Politikai instabilitás Finanszírozáshoz hozzáférés Adók mértéke, szabályozás Kormányzati bürokrácia Korrupció
Bulgária (62)	Termékpiac	Korrupció Bürokrácia Infrastruktúra Képzettség
Oroszország (67)	Makroökonómiai környezet Piacméret	Közösségi intézmények Innovációs készség Termék- tőke-, pénzügyi piacok Monopóliumellenes szabályozás, bizalomhiány
Szlovákia (71)	Felsőoktatás (30–40) Termékpiac (kereskedelmi szabályozás, FDI 10–20) Technológiai készség (FDI és technológia transzfer 9)	Kormányzati bürokrácia Korrupció Politikai instabilitás
Ukrajna (73)	Piacméret Oktatáshoz való hozzáférés	Intézményrendszer Termék és szolgáltatások piaca Bankszektor
Románia (78)	Közép- és Felsőfokú beiskolázás (42, 39) Piacméret (44) Kereskedelmi tarifa (6)	Intézményrendszer (120–130) Infrastruktúra minősége (120–130)
Horvátország (81)	Infrastruktúra (44) Technológiai készség (50)	Tőkepiac Munkaerőpiac Intézményrendszer Üzleti kifinomultság (100–110)
Szerbia (95)	Egészségügy (30–40)	Kormányzati bürokrácia (120–130) Korrupció (130) Finanszírozáshoz való hozzáférés

Forrás: The Global Competitiveness Report 2012 alapján saját szerkesztés

Ez alapján az alábbi következtetéseket lehet leszűrni:

1. A kormányzat, a politika szerepének fontosságára utal a tény, hogy a régió országainak többségében még mindig a kormányzathoz köthető tényezők (úm. bürokrácia, korrupció, politikai instabilitás) a versenyképességet negatívan befolyásolják. Sajnálatos tény, hogy ez utóbbi (vagyis a politikai stabilitásnak a kérdése) tényező éppen abban az időszakban válik kritikussá, amikor is ennek a gazdasági válság következményeinek enyhítésében kiemelkedően fontos szerep jutna!
2. Ugyancsak gyakran megjelenő versenyhátrány a régióban az adózással (annak mértékével, illetve hatékonyságával) összefüggésbe hozható tényezők köre. Ez szintén a kormányzat, illetve a gazdaságpolitika versenyre gyakorolt hatását támasztja alá, sajnos a régióban inkább negatív vonatkozásban.
3. A versenyelőnyök vonatkozásában viszonylag változatos a kép Kelet-Közép-Európában. Néhány ország (Pl. Csehország, Észtország, Szlovákia vagy akár a beiskolázási ráta vonatkozásában még Magyarországon is) esetében az oktatás fontos versenyelőnyt jelent. A nagy országok (Lengyelország, Románia, Ukrajna, Oroszország) a piacméret jut fontos szerephez. A kedvező (nyitott) termékpiacon versenyelőnyt jelent. A Visegrádi országokban és Észtországban. Fontos megemlíteni, hogy a versenyképesség szempontjából legjobb helyezést kapott országokban (Balti országok és Csehország) a technológiai készség fontos versenyelőnyt jelent, ami megfelelő alapot kínál(hat) az innovációvezérelt szakasz eléréséhez/sikeres teljesítéséhez.
4. Magyarországon az üzletkötést leginkább nehezítő tényezők egyrészt a szabályozáshoz, kormányzati tevékenységhez köthetők (politikai instabilitás, kormányzati bürokrácia, korrupció, adók mértéke) valamint kedvezőtlen még a finanszírozáshoz való hozzáférés is. Bizakodásra adhat azonban okot, hogy a jövő szempontjából, az innováció-vezérelt szakaszhoz elengedhetetlenül fontos innovációs tényezők vonatkozásában (innovációs kapacitás, kutatóintézetek minősége, ipari-egyetemi K+F) viszonylag jó helyezéseket értünk el (20–40. közötti rang).

JEGYZETEK

1. A teljesség igénye nélkül, csak néhányat említve: Lengyel (2000) , Lukovics (2008), Chikán-Czakó 2009, Szanyi 2012).
2. Czakó Erzsébet (2000) Versenyképesség iparágak szintjén – a globalizáció tükrében. PhD-disszertáció. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Gazdálkodástani PhD program.
3. Lengyel (2000): A regionális versenyképességről. Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., 2000. december, 962. oldal
4. Lengyel (2000): 971–972. old.
5. Szanyi Miklós (2012): Versenyképesség az országgrangsorok tükrében. In: Farkas–Meisel–Novák (szerk.) A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. 1. kötet: Globális kérdések. MTA KRTK Világgazdasági Intézet. Budapest. 126. old.
6. Porter 1998 alapján Lengyel Imre–Rechnitzer János (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 56. old.
7. Lengyel (2000): 972. old.
8. OECD és EU dokumentumok alapján Lengyel (2000) 974. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Chikán Atilla–Czakó Erzsébet (2009): Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Czakó Erzsébet (2000): Versenyképesség iparágak szintjén – a globalizáció tükrében. PhD-disszertáció. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Gazdálkodástani PhD program.
- Lengyel Imre–Rechnitzer János (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., 2000. december (962–987. o.)
- Dr. Lukovics Miklós–dr. Kovács Péter (2011) A magyar kistérségek versenyképességéről. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2011/01/lukovics-kovacs.pdf>
- Porter, M. (1990): The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press.
- Porter (1998) The Adam Smith Adress: Location, Clusters, and the „New” Microeconomics of Competition. Business Economics, No. 1. pp. 7–14.
- Szanyi Miklós (2012): Versenyképesség az országgrangsorok tükrében. In: Farkas–Meisel–Novák (szerk.): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. 1. kötet: Globális kérdések. MTA KRTK Világgazdasági Intézet. Budapest. 124–139. old.
- The Global Competitiveness Report 2012–2013. World Economic Forum, Geneva 2012.

DR. PAP NORBERT*–KITANICS MÁTÉ**

MONTENEGRÓ ÉS EURÓPA – AZ INTEGRÁCIÓS FOLYAMAT KÉRDŐJELEI

MONTENEGRO AND EUROPE – QUESTION MARKS OF THE INTEGRATION PROCESS

ABSTRACT

The fragmentation of the Montenegrin society is significant, in terms of identities, ethnic groups and political values as well. However, the subsidized nature of the alternative of joining the EU is significant and almost unified, which can not be stated in the case of the NATO membership at all. The above mentioned fragmentation goes also with strong political division but the internal conflicts of the past 20 years have not led to violent occurrences, civil war, which can be considered a remarkable phenomenon among the Western-Balkan relations. The country is characterized by organized crime, nepotism, the presence of clan-like phenomena, corruption and the underdevelopment of democratic culture. Among the tasks of Montenegro regarding its accession to the EU, besides strengthening the jurisdiction, reducing the political nature of the administration, the fight against organized crime and in this context the elimination of the extensive corruption are prominently included.

1. Történeti előzmények a 2006-os függetlenedésig

A mai montenegrói államalakulat történeti elődjének az a Duklja tekinthető, amely egy ideig antik nevét megtartva, a szlávok 6–7. századi balkáni beköltözése után formálódott fokozatosan déli szláv hatalmi központtá. A territórium neve a történelem folyamán többször változott. A 11. századtól már legtöbbször Zetának nevezett terület először párhuzamosan, az északabbi szerb Raška riválisaként fejlődött, majd a 12. századtól egyértelművé vált, hogy a térségben a Nemanja-dinasztiával az élen ez utóbbi lesz a vezető szerep.

A területi lehatárolás a kezdeti időszakra vonatkozóan meglehetősen nehéz. Legvalószínűbb, hogy északnyugatra, vagyis Travunija irányába a határ a Kotori-öbölnél található Risantól futott a Piva folyó torkolatvidéke felé, északkeleten Raška volt a szomszéd, míg keleten Bizánc irányába a Lim forrásától a Prokletije-hegységen át a Bojana torkolatáig vezetett a határsáv. Maga a Crna Gora terminus előbb Milutin szerb király (1282–1321) egyik oklevelében, majd Branković Đurđe szerb despota és Velence megállapodásában bukkant fel 1435-ben. A kifejezés mögöttes jelentéstartalma fokozatosan terjedt ki egész Zetára azzal párhuzamosan, hogy Zeta földrajzi fogalomként végül csak a Podgoricától a Skodrai-tóig terjedő síkságra szorult vissza.

A kezdeti függetlenség után a hatalmi harcokban meggyengült Zetát az 1180-as években Stevan Nemanja egyesítette Raškával. Ezzel gyakorlatilag a Nemanjidák jogara alatt létrejött az egyesült szerb állam, amely a következő évszázadokban megkezdte területi terjeszkedését. Zeta ebben az államalakulatban mindvégig kiváltságos helyzetet élvezett,

* Dr. habil. Pap Norbert PhD, tanszékvezető egyetemi docens, igazgató, PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

** Kitanics Máté predoktor, PTE Tudásközpont, Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

részben azért, hogy a térséget igen gyakran a trónörökös vagy az uralkodó család egyik befolyásos tagja igazgatta.¹

Dušan birodalmának szétesése után a területet a Balšićok² és a Crnojevićek uralták egészen addig, amíg az oszmán és a velencei erővel folytatott küzdelemben mind kisebb területre visszaszorult Felső-Zeta el nem esett az 1490-es évek végén. Az Ottomán Birodalom kötelékébe lazán, helyesebb kifejezéssel inkább csak névleg szerveződött Montenegrót a török hatalom elsősorban a terepviszonyok és a központosítás hiánya miatt sohasem volt képes teljes egészében a felügyelete alá vonni. Ugyanakkor a folyamatos oszmán jelenlét és fenyegetettség éppen elég volt ahhoz, hogy a montenegrói területen a törzsi kötelékek újbóli megerősödése által egyfajta társadalmi visszarendeződést idézzon elő.³

Az Oszmán Birodalom felügyelete alatt álló, majd orosz támogatással 1799-ben függetlennek elismert Montenegróban kezdetben a törzsi viszonyrendszer felett álló hatalmi tényező letéteményese a cetinjei püspök, illetve a kormányzó volt. Kettejük versengéséből az előbbi került ki győztesen a Petrović-Njegoš dinasztia képviselőjében, amely előbb fejedelemként, majd 1910-től királyként kormányozta az országot.⁴

Az 1878-ig mintegy 4405 km² kiterjedésű Montenegró, a Berliini-kongresszust követő függetlenné válása után 8655 km²-re növelte területét, ami azután az 1912–13-as Balkán-háborúk következtében csaknem a duplájára emelkedett.⁵ Az I. világháború kitörésekor az ország előbb hadat üzent a Monarchiának és Németországnak, majd 1915-ben különbékét kért, 1916-ban pedig kapitulált. A központi hatalmak bukása után 1918 novemberében az első és egyben utolsó modernkori montenegrói király trónfosztásával egyidejűleg a szkupstina kimondta a Szerbiával való egyesülést. 1922-ben a Szerb–Horvát–Szlovén királyságot rendeleti úton 33 körzetre osztották, amelyek közül Montenegró a területileg az etnikai célok érdekében szándékosan megnövelt szerb többséget adó Zeta körzet, majd 1929-től a Jugoszláv Királyság Zeta bánságának része lett.⁶

Az 1941-ben olasz megszállás alá került ország a II. világháborút követően – részben a Novi Pazari szandzsákra vonatkozó szerb–montenegrói határ visszaállításával – lényegében elnyerte mai, 13 812 km²-es területét, amely Stara Crna Gora, Brda, az egykori Raška és Hercegovina, illetve Boka Kotorska vidékére terjedt ki. Az új szövetségi államban tagköztársasági rangra emelkedett terület, akárcsak az első Jugoszláviában, úgy a második délszláv államalakulatban is viszonylag kedvező pozícióban, meglehetősen mélyről indulva, de gyorsan fejlődött gazdaságilag. Az 1967-ben, 1968-ban és 1971-ben hozott alkotmányfüggelékkel előbb korlátozták a föderáció jogait, majd az 1974-es új alkotmánnyal kiszélesítették az egyes tagköztársaságok, így Montenegró jogköreit is.⁷ Tito 1980-as halála után az újjáéledő nacionalizmusok, függetlenségi törekvések és a bipoláris világ felbomlásával megváltozott geopolitikai helyzet együttes eredőjeként, 1991-ben megszűnt a második jugoszláv államalakulat. Ugyanebben az évben a montenegrói parlament elfogadta a köztársaság szuverenitásáról szóló deklarációt, majd a montenegróiak 1992-ben elsőprő többséggel Kis-Jugoszlávia létrehozása mellett tették le voksukat. Ennek megfelelően 1992 áprilisában kikiáltották a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, és elfogadták Montenegró újabb alkotmányát. A harmadik jugoszláv államszövetségben belül Montenegró kis súlya ellenére is politikai egyenjogúsággal bírt, a kétkamarás parlament felsőházi mandátumainak 50%-án keresztül pedig gyakorlatilag vétőjoggal rendelkezett a törvényhozásban. A montenegrói kormányzat, illetve montenegrói katonák részt vettek a délszláv háborúban is, ahol leginkább az 1991 októberében kezdődött Dubrovnik elleni támadásban ismert szerepvállalásuk, felelősségük.

Égészen 1996–1997-ig a vezetés kisebb megingásokkal de igazodott a Milošević szerb elnök által meghatározott politikai irányvonalhoz, a legjelentősebb politikai erőt a Szocialisták Demokratikus Pártja (DPS) képezte, amelynek elnöke Momir Bulatović Montenegró köztársasági elnöki, alelnöke Milo Đukanović pedig miniszterelnöki funkcióját töltötte be.⁸

Az instrukciókat, amelyeket keresztülvittek a parlamentben, és amelyeket a kormány végrehajtott, közvetlenül Belgrádból kapták.⁹

1997-ben gyökeresen megváltozott a szerb-montenegrói viszonyrendszer, elsősorban Đukanović teljes irányváltásának köszönhetően. Ennek az irányváltásnak úgy véljük több oka is lehetett, amelyek között fel kell fedoznünk az összmontenegrói érdekeken túl az egyéni, köztük a gazdasági dimenziójú érdekérvényesítés és hatalom megnövelésének vágyát is. Értjük ez utóbbi alatt azt, hogy Đukanović elérkezettnek látta az időt arra, hogy követőivel kilépjen a szerbiai árnyékhatalomból és agilisebb szerepléssel erőteljesebb súllyal, önállóan jelenjen meg a nemzetközi politikai porondon. Mindezeket véleményünk szerint az az igen fontos körülmény is indokolta, hogy Szerbiától régi, 20. századi szövetségesei, támogatói a délszláv háborútól kezdődően fokozatosan elfordultak, így a nemrég még a nagyszerb oldalon álló Đukanović a felismert érdekek és érvényesülési lehetőségek mentén „újrafogalmazta önmagát” a nyugat felé igyekvő vezető szerepkörében. Ennek megfelelően a montenegrói miniszterelnök gyakorlatilag szakított a jugoszláv elnöki széket elfoglaló Milosević-tyel, és az irányvonalat továbbra is tartó Bulatović-tyal erőteljes hatalmi harcba kezdett, amit aztán a DPS reformszárnyával a háta mögött, majd az elnökválasztásnál követőinek és a bosnyák, etnikai muzulmán, illetve az albán nemzetiségű szavazók támogatásának köszönhetően meg is nyert 1997 októberében. Ezek után Bulatović 1998 januárjában kénytelen volt átadni elnöki székét. Az 1998 májusi választásokon a Đukanović fémjelzte „Jobb élet” (DSP, Néppárt, Szociáldemokrata Párt) koalíció győzött, egyelőre csak a Belgrádtól való távolságtartást, a befolyásolás és a presszió megszüntetését, illetve a föderáció alkotmányának a betartatását tűzve zászlajára. Az államszövetségből való kilépés ekkor még nem került szóba.

Ennek ellenére már 1998-ban megkezdődött montenegrói részről a tagköztársasági mozgáster bővítése és érzékelhetővé vált egy önálló állami politika, külpolitika, illetve gazdaságpolitika előkészítésére, alapozására irányuló törekvés. 1999 augusztusában a montenegrói kormány tervezetet adott át a szerb félnek a föderáció átalakításáról, amely két állam laza kapcsolatát irányozta elő. 1999 novemberétől Montenegró monetárisan függetlenedett, a jugoszláv dinár mellett a német márka is hivatalos fizetőeszközzé vált. A fokozatos függetlenedés irányába tartó egyoldalú lépések eredményeként a szövetséges tagköztársaságok közötti viszony egyre feszültebbé vált. Ennek egyik következményeként a szerb rendőrség 2000 márciusától megakadályozta a szerb-montenegrói határon az áruk forgalmát. Ezen a tavaszon félő volt, hogy katonai konfliktusra kerül sor a felek között, amelyre azután a körülmények szerencsés alakulásának köszönhetően végül nem került sor.

Az ezredfordulótól a kormány és az elnök továbbra is aktív lobbitevékenységet fejtett ki annak érdekében is, hogy Montenegró nemzetközi mozgásterét növelje. A 2000 októberében történt szerbiai hatalmváltás, a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (DOS) térnyerése, az új szövetségi elnök Vojislav Koštunica, illetve Zoran Đinđić szerb miniszterelnök személye egyáltalán nem változtatta meg a montenegrói kormányzat korábbi függetlenségi törekvéseit. 1998-tól az új vízumtörvény, a montenegrói-albán és montenegrói-horvát határállomások megnyitása, önálló vámtörvény alkotása, a szerb-montenegrói határ állandó belső ellenőrzésének bevezetése, új állampolgársági törvény létrehozása és a saját külügyminisztérium felállítása után, 2000 novemberétől logikusan következett a német márka, majd 2002 januárjától az euró kizárólagos fizetőeszközzé tétele. 2002 januárjában a montenegrói vezetés bejelentette, hogy májusban megtartják a függetlenségi népszavazást, amelyet azután amerikai és brit, illetve az éppen spanyol elnökség alatt álló uniós nyomásra elodáztak. 2002 márciusában a szerb és a montenegrói fél aláírta a szövetségi állam alkotmányos reformjának megállapodását, amellyel azután Szerbia és Montenegró néven létrejött az új, átalakított államszövetség.

Az új államszövetség koncepciója, működési elvei mértékadó politikai és gazdasági körökben is elutasításra találtak. Mindeközben többen azon véleményüknek is hangot adtak, hogy a Javier Solana által vezetett uniós szakértők által kreált és 2002. március 14-én tető alá hozott megállapodás alapján megalkotott, illetve 2003 elején a tagállamok után a jugoszláv parlament által is ratifikált államközösségi alkotmányos alapokmány rögzítette struktúra, rendkívüli módon hasonlít az osztrákok és a magyarok által kidolgozott és 1867-ben aláírt kiegyezés viszonyrendszeréhez.¹⁰ Ennek a véleménynek az alapját az képezheti, hogy nemzetközi jogilag a külvilág irányába, vagyis a külkapcsolatokat tekintve mindkettő esetben egyetlen államalakulatról, „képződményről” volt szó, amelyet a valóságot figyelembe véve csaknem a teljes függetlenséget képviselő két különálló, szuverén fél alkotott saját kormányokkal, parlamentekkel, belpolitikával.

A legnagyobb különbség véleményünk szerint azonban a két esetben az –, ha nem is térünk ki a közös minisztériumok számára, jellegére, elhelyezésére, az állam első emberének jogköreire, a közös kormányok működésére vagy éppen a gazdasági együttműködés különbségeire –, hogy az osztrák–magyar megállapodás, ahogy a neve is mutatja „kiegyezés” volt, vagyis azzal a céllal kötött egymással történelmi megegyezést az osztrák és a magyar vezetés, hogy egyes dimenziókban erejüket és képességeiket egyesítsék a sikeres jövő reményében. Ez a bizonyos területeken igen hatékony államalakulat további fél évszázadig állt fenn és eredményes gazdasági, társadalmi fejlődést hozott mind a magyar, mind az osztrák részen.¹¹ Ezzel szemben a szerb és montenegrói megállapodás a montenegrói fél egyáltalán nem titkolt függetlenségi törekvései következtében csak külső kényszer által létrejött látszatzmegállapodás volt, utolsó lépcsőfok a függetlenedés irányába. Ennek megfelelően az alkotmány szövegezésében szerepelt is, hogy a tagállamok három év elteltével eljárást indíthatnak az állami státusz megváltoztatására, illetve Szerbia és Montenegró államközösségből való kiválásra.

Így, a montenegrói fél elutasító magatartása következtében természetesen a tagállamok nem is törekedtek, törekedhettek egyes területeken a képességeik, illetve érdekérvényesítő képességük egyesítésére. Ezért a megállapodás csak arra volt alkalmas, hogy némileg módosult formában, de konzerválja a fennálló helyzetet, illetve a montenegrói fél időt nyerjen ahhoz, hogy az esetleges függetlenségi szavazásra vonatkozóan egyelőre számára kedvezőtlen helyzetet, pozitív irányba fordítsa a függetlenségi szavazóbázis növelésével.

1. táblázat. Montenegró nemzetiségi viszonyai¹²

	Crnagorác	Szerb	Bosnyák	Etnikai muzulmán	Albán	Horvát	REA*	Egyéb	Teljes
létszám/fő	278,8	178,1	53,5	20,5	30,4	6,0	6,2	46,5	620
arány (%)	44,98	29,73	8,65	3,31	4,91	1,02	1,01	7	100

Szerkesztette: Máté Kitanics és Norbert Pap a Republika Crna Gora Zavod za statistiku 2003. évi censusa alapján

A 2002. év, illetve az új alapokmány elfogadásának éve nem hozott lényegi változást Montenegró politikai életében. A 2002. évi októberi parlamenti választások és a 2003. évi májusi elnökválasztás egyszerű szerepcserét szült, az 1997 és 2002 közötti köztársasági elnök Đukanović miniszterelnök lett, a korábbi miniszterelnök Filip Vujanović pedig a köztársasági elnöki pozíciót foglalhatta el. A Đukanović vezette erők által irányított Montenegró az előzmények után nem meglepő módon 2006. május 21-én referendumot tartott az ország függetlenségéről, amelynek eredményeként 55,5%-ban a függetlenség mellett le-

* REA – Roma – Egypton – Askhali.

adott voksokkal a balkáni állam ismételten függetlenné vált. A függetlenedést támogató politikai kampány gyújtópontjába Đukanović és követői részéről nem a nemzeti identitás problematikája, hanem elsősorban az önállósággal együtt járó potenciális lehetőségek, így például a gazdasági sikeresség jövőképe került. Az elszakadást nem csak a Szerbiától függetlenedni vágyó crnagorácok, de kulcsmomentumként a montenegrói albánok, bosnyákok és muzulmánok is támogatták, részben az elszakadást követő erősebb érdekérvényesítő képesség, illetve a paktumok során remélt pozitív hozadékok reményében.

2. Integrációs törekvések – útban az EU felé

Az elszakadás után 2007 októberében új alkotmányt elfogadó állam, nagy gyorsasággal vált a nemzetközi szervezetek tagjává, többek között még a függetlenedés évében tagja lett az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetnek, az Egyesült Nemzetek Szervezetének, 2007-ben pedig a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Megállapodásnak és az Európa Tanácsnak is.

Az ENSZ-be 192. tagként felvett állam Európai Unióhoz való közeledése még Szerbia és Montenegró államközösség keretén belül megkezdődött, így 2005 októberében a stabilizációs és társulási megállapodásra (Stabilization and Association Agreement) vonatkozó tárgyalások a „twin-track approach elv” (kétutas megközelítés) alapján mind a tagköztársaságokkal, mind az államközösséggel megindultak.¹³ A hágai nemzetközi törvényszékkel folytatott nem kielégítő belgrádi együttműködés következtében a stabilizációs tárgyalásokat felfüggesztették, ez azonban a 2006 május-júniusi függetlenedés után Montenegrót már nem érintette. A közeledés felgyorsítása érdekében a kormány 2006 augusztusában nyilatkozatban fejezte ki a Brüsszellel való együttműködési, illetve uniós integrációs szándékát. Az önállóság elismerése után az Unió reformokat sürgetett az országban, 2006 szeptemberében a jogállamiság megszilárdítását, a korrupció és a szervezett bűnözés elleni hatékony fellépést, az emberi jogok tiszteletben tartását, illetve törvényi rendezés keretében az összeférhetetlenség problémájának megoldását kérte a közsférára vonatkozóan. Ezt követően már 2006 novemberében üdvözölték az előbbiek érdekében megkezdett első lépéseket.¹⁴

2007. január 22-én a Tanács európai partnerséget fogadott el Montenegróval. 2007. október 15-én a nyugat-balkáni ország erőfeszítéseinek köszönhetően a tagjelölti státusz, valamint az uniós tagság eléréséhez vezető első komolyabb lépésként Luxemburgban sor került az EU és Montenegró között a stabilizációs és társulási megállapodás, illetve a kereskedelemről és a kereskedelemmel kapcsolatos ügyekről szóló ideiglenes megállapodás aláírására. Az egyezmény szerint az Európai Unió a montenegrói termékek előtt megnyitotta piacát, vagyis azok az érvénybe lépést követően szabadon áramolhattak be a területére. Ezzel párhuzamosan Montenegró 5 év haladékot, türelmi időt kapott arra, hogy felkészüljön ugyanennek az intézkedésnek a fordított változatára, vagyis arra, hogy az uniós termékek szabadon jelenhessen meg a nyugat-balkáni ország piacán. Az ideiglenes megállapodás 2008 januárjában, míg a stabilizációs és társulási megállapodás, amely többek között lehetővé teszi Montenegró számára a különböző uniós programokban, így a 7. kutatási és technológiafejlesztési keretprogramban (FP7), a vállalkozási és innovációs programban (EIP) vagy a kultúra programban való részvételt, a tagállami ratifikációkat követően, 2010 májusában lépett hatályba.

2008 júniusában a 2008–2012 közötti időszakot illetően, elfogadásra került a montenegrói kormány uniós integrációra vonatkozó nemzeti programja. Ezt követően 2008. december 15-én a montenegrói fél átadta az éppen soros francia uniós elnökségnek tagfelvételi

kérelmét. Nem sokkal ezután 2009 április 23-án, az Európai Unió Tanácsa felkérte a Bizottságot, hogy nyújtsa be a kérelemről alkotott véleményét az Európai Unióról szóló szerződés 49. cikkében meghatározott eljárással összhangban, amely szerint *„Bármely olyan európai állam kérheti a felvételét az Unióba, amely tiszteletben tartja a 2. cikkben említett értékeket, és elkötelezett azok érvényesítése mellett.”* Az említett 2. cikk tartalma szerint *„Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a férfiak és a nők közötti egyenlőség társadalmában.”*¹⁵ A Bizottság 7 kulcsfontosságú prioritást, név szerint a parlamenti munka és a választási rendszer javításának, a közigazgatás szakmai jellegének, az igazságszolgáltatás függetlenségének, a korrupciós és a szervezett bűnözés elleni küzdelem hatékonyságának, illetve a médiaszabadság biztosításának és a civil társadalommal való együttműködésnek a megerősítését kérte.

2009. december 19-én a jogérvényesülés, a szabadság és biztonság, valamint a vízumliberalizációval kapcsolatos menetrendben szereplő feltételek teljesítése területén tapasztalható előrehaladásnak az eredményeként, az Unió vízumliberalizációt biztosított a montenegrói állampolgárok számára. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a montenegrói állampolgárok ezt követően vízummentesen utazhattak az európai uniós schengeni övezetbe. 2010. december 17-én az ország megkapta a tagjelölti státuszt, amit egyelőre függetlenítettek a tárgyalások megkezdésének jogától.

2011. október 12-én az Európai Bizottság a korábban támasztott feltételek területén való érdemi előrehaladást díjazva, Montenegro Eu-csatlakozási tárgyalásainak megkezdésére tett javaslatot. A Bizottság az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak szánt közleményében kijelentette, hogy Montenegro érdemi előrelépést tett az uniós tagság politikai kritériumainak teljesítése terén, és általánosságban véve kielégítő eredményeket tud felmutatni.¹⁶ A demokráciát és a jogállamiságot illetően a kisebbségi jogokról és szabadságokról, valamint a választásokról szóló jogszabályokat összehangolták az alkotmánnyal. Emellett többek között előrelépés történt a parlament jogalkotási és felügyeleti súlyának, a közigazgatási reform támasztotta főbb kihívások leküzdésének, az igazságszolgáltatást illetően pedig a bírák és ügyészek függetlenségének, önállóságának, hatékonyságának és elszámoltathatóságának megerősítése területén. Szintén előrehaladtak a korrupcióellenes politikában, külön is figyelmet fordítva a politikai pártok finanszírozására, illetve az összeférhetetlenség, a büntető eljárás alá vonás, az informátorok védelmének és a közbeszerzésnek a kérdésére. A Bizottság szerint csak nagyjából biztosított az emberi jogok tiszteletben tartása, a kisebbségek védelme és bár az etnikumközi kapcsolatok stabilak, az askálik, egyiptomiak, romák, gazdasági, társadalmi és politikai integrációja hagy még kívánnivalót maga után. A regionális kérdéseket és a nemzetközi kötelezettségeket illetően kijelentették, hogy Montenegro továbbra is aktívan vesz részt a Délkelet-európai Együttműködési Folyamat (SEECP), a Regionális Együttműködési Tanács (RCC) és a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás (CEFTA) formációjában. Ezen kívül több további pozitívum mellett a Bizottság arra is felhívta a figyelmet, hogy csak kisebb előrelépés történt az áruk, a munkavállalók, a tőke szabad mozgása, a szellemi tulajdonjogok, a versenypolitika, a mezőgazdaság és vidékfejlesztés, élelmiszerbiztonság, halászat, energiabiztonság, adózás, oktatás és kultúra, külkapcsolatok stb. területén. A montenegrói gazdaság állapotát felmérve megállapításra került, hogy 2010-ben az ország gazdasága megkezdte a talpraállást, és előrelépések történtek a működő piacgazdaság megteremtése érdekében, ugyanakkor a gazdasági fellendülés folyamatát továbbra is törékenynek nevezték.

A montenegrói gazdasággal kapcsolatosan összességében az előbbi közlemény kiegészítésként megjegyezhetjük, hogy a gazdasági világválság természetesen Montenegrot is

negatívan érintette, főként a hitelválság, az ingatlanpiac és az ország számára igen fontos alumíniumexport visszaesésének következtében.¹⁷ 2011-ben akárcsak 2010-ben, az ország gazdasága 2,5%-os növekedést ért el. A költségvetési deficit 4,1%, az államadósság GDP-hez viszonyított mértéke 44% körül alakult.

2. táblázat. Montenegró főbb gazdasági mutatói 2009–2011-ben

		2009	2010	2011
A GDP értéke (folyó áron)	Mrd EUR	2,98	3,10	3,27
A GDP változása (reál)	%	-5,7	2,5	2,5
Az egy főre jutó GDP folyó áron	EUR/fő	4720	5006	5278
Az infláció	%	3,6	0,7	3,1
Munkanélküliségi ráta	%	19,1	19,8	19,5
Az áruexport értéke	M EUR	296,31	356,62	476,55
Az áruimport értéke	M EUR	1617,89	1623,79	1782,64
A szolgáltatásexport értéke	M EUR	680,48	747,02	847,17
A szolgáltatásimport értéke	M EUR	330,95	336,76	316,78
A folyó fizetési mérleg egyenlege	M EUR	-1350	-1163	984,69
A költségvetés egyenlege	GDP %-a	-4,4	-2,8	-4,1
Államadósság (év végi)	GDP %-a	38,25	40,94	43,82

Forrás: Zavod za statistiku Crne Gore (Monstat) 2010–2012

A gazdaság húzóágazata 2011-ben a turizmus volt, ez segítette a kiskereskedelmi forgalom növelését is. Ezzel szemben az ipari termelés az év folyamán 16,3%-kos visszaesést produkált. Mindemellett folyamatos gondot okozott, okoz a huzamos ideje igen magas, 20% körüli munkanélküliség is. A makrogazdasági mozgások alapján a Bizottság közleményével összhangban végül is megállapítható, hogy a montenegrói gazdaság a lassú konszolidáció és az újrastrukturálás időszakát éli, ennek megfelelően még nem sikerült kiszámítható növekedési pályára állítani.

A Bizottság 2012 májusában újabb jelentést írt a reformok végrehajtása terén Montenegró által elért eredményekről.¹⁸ Következtetésként megállapították, hogy az ország további előrelépést tett az alapvető jogok és a jogállamiság, többek között a korrupció és a szervezett bűnözés ellen bevezetett reformok végrehajtásában. A reformok fényében a Bizottság úgy vélte, Montenegró elérte azt a szintet, amely alapján ismételten javasolhatja a csatlakozási tárgyalások megkezdését. Végül 2012 júniusában a leköszönő dán elnökség alatt kezdődtek meg – a valószínűleg még a horvát folyamatnál is bonyolultabbnak ígérkező¹⁹ – csatlakozási tárgyalások, amelyek során Montenegrónak 35 témában kell eleget tennie a különböző kötelezettségeknek. Az uniós miniszterek a tárgyalások megkezdésekor ismételten kiemelték, hogy a tagság eléréséhez feltehetőleg az igazságszolgáltatás terén, valamint a korrupció és a szervezett bűnözés elleni küzdelem területén adódik majd a legtöbb feladat. A tárgyalások megkezdésével az Unió azt is demonstrálni kívánta, hogy a bővítési folyamatot a gazdasági válság nem akaszthatja meg.

A NATO és Montenegró viszonyának részletes ismertetése nélkül itt most csak azt említjük meg, hogy az ország a közeledés és az alapok lerakása után 2009 decemberében a teljes jogú tagság előszobájaként számon tartott Membership Action Plan (MAP) státuszt kapott. A kisebb létszámban a NATO afganisztáni missziójában is szerepet játszó Montenegró, az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján feltehetőleg előbb válik NATO tagállammá, mint ahogy az uniós tagságot eléri.

3. Szomszédsági kapcsolatok és az orosz, illetve amerikai viszonyrendszer

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy Montenegró esetében egy olyan kisállam jött létre a Nyugat-Balkánon, amely ugyan rendelkezik az önálló államiség bizonyos hagyományaival, de amelyet már a maga idejében is anakronisztikusnak tartottak. Az állam csekély népessége, a gazdaság kedvezőtlen jellemzői, a *rule of law* nagymértékű bizonytalansága, a szervezett bűnözés erős pozíciói és a szomszédokhoz képest szembetűnő katonai gyengeség együttesen felveti az állam fenntarthatóságának kérdését. Ennek megfelelően a szomszédsági kapcsolatokat ezen szempontok szerint is érdemes vizsgálni.

Montenegró a szomszédaihoz fűződő kapcsolatát több lépcsőben, nagyrészt szerződéses viszonyok keretében rendezte. Az állam 2006. június 03-án vált függetlenné és az Európai Unió, valamint az USA formális elismerésével együtt, illetve azt követően szomszédaival és a nemzetközi közösség más tagjaival is rendezte kapcsolatait. Napjainkig 158 ENSZ-tagállammal és még további négy állammal létesített diplomáciai kapcsolatokat. A legfontosabbak számára a közvetlen szomszédságában elhelyezkedők, illetve az orosz és az amerikai fél, akik bizonyos szerepet már a függetlenné válásában is játszottak.

A szomszédsági relációk közül legérzékenyebb a szerb–montenegrói kapcsolatrendszer. Az új állam egy Szerbia által dominált államközösségből lépett ki, ugyan fegyveres erőszak nélkül, de nem konfliktusmentesen. Megállapíthatjuk, hogy a két államot, a két népközösséget több minden köti össze, mint ami szétválasztja. Figyelembe véve a szerb nemzetfejlődés útját, az előzményeket, elég nehéz meghatározni, hogy a crnagorac/Montenegrin öntudat miben is különbözik a szerbtől?²⁰ Voltaképpen egy regionális identitásról van szó, nem pedig különálló nemzeti öntudatról. A függetlenedési folyamat során nem a „két nemzet” közti különbségek hangsúlyozása volt a meghatározó, ez nem eredményezett volna ugyanis támogatást a politikai vezetésnek, hanem a crnagoracokat (mint történeti, regionális közösséget) ért alkotmányos sérelmek, esetleg a gazdasági veszteségek, amelyek a milošević-i jugoszláv politikából származtak.

A szerb társadalmon belül a crnagoracok elfogadottsága nagy, a politikai és kulturális életben játszott szerepük számarányukat mindig meghaladta. Létezik olyan felfogás is, amely szerint a montenegróiak tulajdonképpen a legtisztább, legértékesebb szerb hagyomány hordozói. Montenegró az oszmániakkal vívott harcok során sohasem mondott le arról, hogy a teljes szerb önállóságért küzdjön. Az első világháborút követően a terület viszonylag problémamentesen tagozódott be az első Jugoszláviába. A második világháború idején a megszállókkal való kollaborálás csak csekély mértékben volt jellemző a térségben. Ezzel szemben mind a kommunista partizánhadseregbe, mind pedig a megszállók ellen harcoló csetnik alakulatokba tömegesen léptek be crnagoracok. A második világháború után kialakult titói, föderatív jellegű Jugoszlávia tökéletesen kielégítette a montenegróiak politikai igényeit. Nem véletlen, hogy a jugoszláv nosztalgia máig erős az országban. A föderáció széthullása idején a montenegróiak nagy többsége kezdetben támogatta a nagy-szerb törekvéseket. Részt vettek a szerb–bosnyák–horvát háborúban is, 1991-ben Dubrovnik ostrománál a montenegrói tartalékos alakulatok tevékenysége közismert.

Montenegró és Szerbia útjának elágazása döntően arra vezethető vissza, hogy a milošević-i politika egyre inkább sikertelennek bizonyult és ennek következményei Montenegrót is sújtották. Mindezek ellenére a társadalom megosztott maradt és a függetlenség támogatottsága csak a muzulmán (bosnyák, albán és más muzulmán) szavazók aktív részvételével jutott többségbe. A függetlenségi népszavazást követően Szerbia tudomásul vette az állam-szövetség megszűnését és a szerb–montenegrói kapcsolatok normalizálódtak. A gazdasági kapcsolatok szorosak maradtak, így napjainkban is kiemelt jelentőségű a szerb reláció, mind a kereskedelem, mind pedig a turizmus tekintetében.

A horvát–montenegrói kapcsolatrendszer sajátossága, hogy a jugoszláv föderális állam keretén belül egy államközösséget képeztek, ugyanakkor nincs olyan létszámú kisebbségük egymás területein, ami önmagában politikai konfliktusokat eredményezhetne. A két ország közül Crna Gora függetlenségi törekvéseihez a horvát kormányzat támogatást nyújtott, ami reálpolitikának tekinthető, mivel az "ösellenség" Szerbia meggyengítése volt a cél. A horvát közvélemény hozzáállása azonban különbözött a hivatalos irányvonalától. A Dubrovnik ostromában való Montenegrói részvételt nem felejtették el, így Milo Đukanović-ot 2000 júniusában a horvátországi Cavtatban, júliusban Dubrovnikban tett látogatása idején tüntetők fogadták, akik háborús bűnösnek való felelősségre vonását követelték. Ugyanakkor a felelősségre vonást a jó nyugati, amerikai kapcsolatainak köszönhetően a Montenegrói vezetés elkerülte. A vonatkozó szakirodalom felhívja a figyelmet arra a lehetőségre, hogy a jövőben Horvátország történeti jellegű igényrel léphet fel Montenegróval szemben,²¹ tekintve, hogy annak tengerpartja Bar-ig a második világháború idején a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska) területi egységéhez tartozott. Bár az előbbinek csekély a valószínűsége, ami bizonyos, hogy folyt, de jelenleg is folyik területi vita a két állam vonatkozásában a Prevlaka-félszigetet illetően.²² 2002-ben született ugyan megállapodás, amely részben megoldotta a problémát, de további viták merültek fel, amelyeket a Hágai Nemzetközi Bíróságon kívánnak a felek rendezni.

Bosznia-Hercegovina a szomszédaival való viszonyát (köztük az akkor még a Kis-Jugoszlávia keretébe tagozódott Montenegróval) az 1995 novemberi Daytoni egyezmény keretében rendezte. Montenegrónak a BiH-el kialakított kapcsolatrendszerét három fő körülmény határozza meg. Az első a crnagorácoknak a szerbséghez való speciális viszonya, illetve a bosnyák-szerb háború idején a szerb felet preferáló Montenegrói magatartás volt. A Montenegrói tagköztársaság politikai értelemben támogatta a boszniai szerbeket és a szerbek nagyjából párhovatarozástól függetlenül kiálltak mellettük egészen 1994-ig. Eddig az időpontig a Montenegrói vezetést határozott horvát-, muzulmán és nyugat-ellenességgel jellemezte. A két államnak hosszú, közös szárazföldi határa van, így a háború kismértékben Montenegrót is érintette.²³ Az egyezmény ugyan stabil politikai viszonyokat teremtett, de a boszniai muzulmánok nem tekinthetnek barátsággal Montenegróra. Másik szempontunk, hogy a Sandžak 11 opštinaja közül 5 Montenegróban található, az ország polgárainak jelentős része (cc. 15%) bosnyáknak, vagy un. el nem kötelezett muzulmánként vallja magát. Így, az érzékeny politikai egyensúlyok – a bosnyák és az albán képviselők kulcsszerepe miatt – megkövetelik a bosnyák szempontok messzemenő figyelembevételét. Mindemellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a Szarajevó központtal kialakult hatalmas muzulmán tömb milyen jelentős katonai és politikai potenciált képez, továbbá, hogy a törékeny egyensúlyok jellemezte boszniai helyzet bármilyen jelentősebb változása milyen súlyos helyzetbe hozhatná a csekély népességszámú és gyenge Montenegrót.

Montenegró Horvátország mellett Albániától kapott jelentősebb külső politikai támogatást függetlenségi törekvéseihez. Đukanović és más kormánytagok sűrűn megfordultak Tiranában és támogatásra is leltek törekvéseikben. A Montenegrói-albán kedvező viszony több okra is visszavezethető. Montenegróban található az összefüggő, nagy, legalább 6 milliós albán szállásterület legészakabbi része. Jelenleg az ország lakosságának mintegy 4,9%-a albán etnikumú. Nagy részük egy tömbben él az ország déli opštinaiban Malesija térségben és Ulcinj körzetében. Az albánok kis részarányuk ellenére is fontos szerepet játszanak a Montenegrói belpolitikai életben, időnként (a szláv nyelvű muszlimokkal együtt) a mérleg nyelve szerepét játsszák a skupštinaiban. Az albán külpolitikában az Albánián kívül élő albánok támogatásának fontos szerepe van, így a mindenkori albán kormányt a Montenegrói albánok csoportjaihoz is erős szálak fűzik. A függetlenségpárti Montenegrói erők, illetve a kormány összességében ráutalt mind a belső, mind pedig a külső

albán támogatásra. A másik fontos szempont, amelyet meg kell említenünk, hogy Albániának a szomszédsági kapcsolatai több irányban is meglehetősen terheltek, problematikusak. Különösen a szerb-albán viszony az, amely egyes történelmi sérelmek és Koszovó miatt feszültségeket hordoz. Montenegró függetlenedése összességében a szerb pozíciók gyengülését eredményezte, így az megfelelt az albán nemzeti érdekeknek is. Montenegró számára jelenleg ebben a relációban aligha van más lehetőség, mint a biztonsági szempontból instabil térségben a sokkal népesebb, katonailag sokkal erősebb és Montenegróhoz hasonlóan amerikai orientációt követő partnerrel szorosabbra vonni az együttműködést.

Koszovó mint az egyetlen Montenegrónál is fiatalabb állam a Balkánon, a tágabb albán problematika részét képezi. Ez az a térség, amellyel kapcsolatban a legélesebben ütközik a szerb és a montenegrói álláspont. Crna Gora a koszovói válság miatt kiváltotta légi háború idején ugyan légicsapásokat is elszenvedett, de a đukanović-i politika sikerének köszönhetően ezek szigorúan csak a jugoszláv hadsereg támaszpontjaira korlátozódtak. A koszovói menekültek közül 58 ezer főt fogadott be Montenegró és ellátásukra jelentős nemzetközi segílyt vett igénybe. A független Koszovót 2008. október 9-én, FYROM Macedóniával közösen tett nyilatkozatban ismerte el.

A szomszédsági kapcsolatok mellett, két nagyhatalom játszott, játszik kiemelkedő szerepet az ország életében. Hagyományosan jelen van ugyanis az orosz befolyás, miközben 1995-től kezdődően felerősödött, illetve sok szempontból meghatározóvá vált az amerikai kapcsolat is.

Az orosz–montenegrói kapcsolatok kezdetei a 18. század elejére (1710) nyúlnak vissza, amikor Nagy Péter cár uralkodása idején a montenegrói püspök és a hegyi törzsek elkezdtek támogatni a törökellenes orosz törekvéseket.²⁴ A kis, archaikus viszonyok között élő balkáni hegyi állam a 18–19. században leginkább az orosz támogatásnak köszönhetően tudott működni. A központi hatalmat alig megtűrő, adót gyakorlatilag nem fizető törzsek helyett az állam működését az orosz támogatás (pénzügyi segély, gabonaszállítás stb.) biztosította. Ezen túl Oroszország diplomáciai és katonai támogatást is nyújtott. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy hosszú időn át csak ez a két pravoszláv állam létezett a világon.

Az orosz álláspont a montenegrói függetlenedési folyamatban Kis-Jugoszlávia fenntartásának irányvonala volt. Nem csak az orosz kormány (Vlagyimir Putyin), de az orosz ortodox egyház is az egyben maradás mellett érvelt. 2001. április 18-án a választási kampány során Podgoricában felolvasták II. Alekszij pátriárka levelét, aki szintén a jugoszláv egység fenntartása mellett emelt szót. Az eddigieken túl ki kell emelnünk azt is, hogy az orosz magántőke az utóbbi időszakban aktív szerepet játszik az országban, többek között a jelentős ingatlanvásárlások területén.

Az amerikai–montenegrói kapcsolatok az orosz relációval szemben történetileg csak rövid ideje intenzívek. A montenegrói vezetők a boszniai szerbek sorsából levonták a következtetést, Montenegró csak amerikai pártfogással jöhet jól ki a jugoszláv átalakulásból. Így a függetlenségi mozgalom vezetői kérték és egyben el is fogadták a mind jelentősebb amerikai segítséget. Ennek megfelelően az Amerikai Egyesült Államok folyamatos és egyre növekvő pénzügyi támogatásban részesítette Montenegrót. Nem csupán állami segélyekről volt szó, hanem hitelekéről, továbbá különböző, más amerikai szervezetektől származó támogatásokról is a montenegrói állam számára. Ezek együttesen az ezredforduló környékén már a költségvetés negyedét képezték.²⁵ A helyzet kezdett erősen a 19. századi állapotokra emlékeztetni, amikor az orosz pénzügyi segély az állam fenntartásának alapjává vált. Ezen túl diplomáciai és hírszerzési segítséget is nyújtottak az amerikai kormányzati szervek Crna Gora-nak. Mindezek figyelembevételével egyelőre úgy tűnik, napjainkban az USA vált a modern Montenegró legfontosabb támaszává, fennmaradása legfontosabb alapjává.

4. A szervezett bűnözés szerepe Montenegróban

A montenegrói európai uniós csatlakozási folyamat egyik érzékeny kérdésköre a szervezett bűnözői csoportok aktív tevékenysége az országban. Az uniós országjelentéseknek is az egyik visszatérő toposza a szervezett bűnözéssel kapcsolatos feladatok felemlegetése. Az ország európai megítélését az elmúlt időszakban negatívan határozta meg Montenegró egyes vezetőinek, főként pedig Milo Đukanović-nak a szervezett bűnözéssel fennálló, alig tagadható kapcsolata.

Az állam 2006. évi függetlenné válása előtt a terület életében a modernkori szervezett bűnözés kiterjedten volt jelen.²⁶ Ez elsősorban az embargóval összefüggő, olajszármazékokra vonatkozó igények kielégítésére irányult és 2000-ig állt fenn, miközben a jövedéki adók meg nem fizetése tette igen profitábilis tevékenységgé.

Ezzel szemben ami igazán felkeltette a nemzetközi érdeklődést, az a cigarettacsempészet volt. A jelenség az 1990-es években is ismert volt már és érintette Dél-Olaszország területét is. 2002-ben az olasz hatóságok nyomozást rendeltek el Đukanović szerepének tisztázására ebben a regionális cigarettacsempészési ügyben, amivel jelentős nemzetközi figyelmet kapott a kérdés. Az állítólag a montenegrói kormánytisztviselők aktív közreműködésével zajló tevékenységben a Montenegróba re-exportra kerülő cigaretta valójában motorcsónakokon, illegális módon Bari-ba és környékére került. Az olasz oldalon a Santa Corona Unitá és a Camorra nevű bűnszervezetek vették át az árut és nem csak Olaszországban, de az Európai Unió területén is árusították.

A sajtóban többször is megjelentek Đukanović és más montenegrói politikusok érintettségét bemutató cikkek, valamint a nyomozás is folytatódott. 2004-ben az olasz bíróság elfogatóparancsot adott ki az akkor miniszterelnöki tisztet ellátó Đukanović ellen. Végül az eljárást felfüggesztették, tekintettel a politikus diplomáciai mentességére. Egyébként ő soha nem ismerte el bűnösségét, nyilatkozataiban a tevékenységet törvényes re-export ügyletnek nevezte, amely összhangban állt a montenegrói törvényekkel és nemzetgazdasági érdekekkel.

A cigarettacsempészet ma már a múlté, de az 1995-2003 közötti évek történéseit mind Montenegróban, mind pedig Szerbiában vizsgálták a hatóságok. Crna Gora-ban ellenzéki vezetésű parlamenti vizsgálóbizottság állt fel, mely jelentésében a vádak többségét bizonyítottnak látta. Szerbiában a hatóságok feltárták a csempészhálózat szálait, több vezető szereplőt azonosítottak és eljárást is indítottak ellenük.

A szervezett bűnözés ma főként a kábítószer-forgalmazás terén aktív, a balkáni drogvonalak közül ugyan csak egy alárendelt, kisebb jelentőségű húzódik keresztül az országon, de a vezetők (egyes jelentések szerint) jelentős politikai védelmet élveztek hosszabb időn keresztül. Ugyancsak erőteljesebben van jelen az emberkereskedelem és a prostitúció is Montenegróban. A nemzetközi csempész-szervezetek figyelmét valószínűleg azért keltette fel az ország, mert komplex földrajzi jellege van (hegyvidékek, tengerpart, kedvező fekvése) miközben jelentősek a csempészet hagyományai is.

Az eseménytörténeten túl érdemes végiggondolni a tágabb helyi politikai kontextusát is a kérdésnek. Míg más országok, pl. Szerbia elszegényedett az 1990-es években a háborús történések, a fokozódó nemzetközi elszigeteltség hatására, addig Crna Gora-ban a gazdasági visszaesésnek, életszínvonal-csökkenésnek jóval kisebb volt a mértéke. A helyi társadalom, főként annak függetlenségpárti része támogatta Djukanovicot és elnézte a szervezett bűnözői csoportokkal való együttműködését. A kis területű és népességű országnak részben a csempészet révén szerzett jövedelmek biztosították azt a pénzügyi stabilitást, amit a kormányzás megkövetelt és amit egyebek mellett külföldi segíelyekből, támogatásokból lehetett csak biztosítani, a szerény helyi bevételek kiegészítésére.

Mindemellett létezik olyan felfogás is, amely felhívja a figyelmet arra az összefüggésre, hogy Đukanović-ék vélt, vagy valós kapcsolata a szervezett bűnözéssel hosszabb ideje nyilvánvaló lehetett a nemzetközi közösségben. Ugyanakkor csak azért vált belőle nemzetközi issue, mert Milošević bukását követően, Szerbia és Montenegró államközösségének fenntartása, a stabilitás és a biztonság növelése vált az európai és amerikai aktorok érdekévé.²⁷

5. Konklúziók

Montenegró államisága hosszabb történeti időszakra tekint vissza, de a függetlenség fenntartása akárcsak a 18–19. században, a 21. század elején is csak erőteljes nagyhatalmi támogatás függvényében lehetséges. A szomszédsági kapcsolatrendszer meglehetősen bonyolult, sok tekintetben konfliktusos volt és maradt. A társadalom felépítése, szerkezete, működése számos archaikus elemet őriz, az állam belső struktúrái európai standardok szerint gyengék.

A kiemelt jelentőségű szerb–montenegrói viszony különösen komplikált, a két nemzeti entitás közötti együttműködésben az összetartozásnak és újabban a különállásnak is erős hagyományai vannak. A szerb–montenegrói integráció és a dezintegráció történelmi periódusonként, váltakozó módon érhető tetten. Éppen ezért várható, hogy a montenegrói érzelmek a szerbség irányába akár rövidebb perióduson belül ismételten pozitív irányban változnak, illetve a két testvérnép között a gazdasági kapcsolatok is erősödnek. Feltehetőleg nem tévedünk, ha úgy véljük, mindez a volt jugoszláv tagköztársaságokat érintő szélesebb, a szövetségi állam szétesésével járó távolodásokat követő, elsősorban a gazdasági érdekek mentén szerveződő újbóli „egymásra találások” részét képezheti.

A montenegrói társadalom tagoltsága jelentős, identitások, nemzeti csoportok és politikai értékek szerint is, ennek ellenére szinte egységes és nagy támogatottságú az uniós csatlakozás alternatívája,²⁸ amely a NATO-tagság esetében már korántsem jelenthető ki. Az említett tagoltság erős politikai megosztottsággal is jár, de az elmúlt 20 évben a belső konfliktusok nem vezettek erőszakos jelenségekhez, polgárháborúhoz, ami a nyugat-balkáni viszonyok között figyelemre méltó jelenségnek mondható. Az országra a szervezett bűnözés, a nepotizmus, a klán-szerű jelenségek jelenléte, a korrupció és a demokratikus kultúra fejletlensége jellemző. Montenegró európai uniós csatlakozásának feladatai között az igazságszolgáltatás megerősítése, az adminisztráció átpolitizáltságának csökkentése mellett a szervezett bűnözés elleni harc és ezzel összefüggésben a kiterjedt korrupció felszámolása szerepelnek kiemelt helyen.

JEGYZETEK

1. Ebben a tekintetben Zeta helyzete meglehetősen hasonló volt a Magyar Királyságban Szlavónia helyzetéhez, mivel az Árpád-házi királyok uralkodása alatt Szlavónia élén gyakran szintén trónörökös vagy a királyi családból származó herceg állt.
2. Az etnikai keveredés érdekes példáját szolgáltatják a feltehetőleg elszlávosodott vlach Balšićok, akiket mind az albán mind a szerb történettudomány sajátjaként kezel. Ugyanis a család Dusan birodalmának szétesése után nem csak szerb, de jelentős albánok lakta területükre is szert tett. A területünkre jellemző etnikai keveredés és együttélés kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy nem csak a modernkorban volt viszonylag kiegyensúlyozott kapcsolat az egyes montenegrói etnikumok között, de a középkorban is tanúi lehetünk egy békés vlach–albán–crnagorác együttélésnek.
3. A fentebbiekkel kapcsolatban lásd bővebben: Máté Kitanics (2010): Az albán történelem mérőföldkövei. In: Máté Kitanics—orbort Pap (eds.): Albánok. Balkán füzetek 9. KMBTK, Pécs, pp. 16–32.

4. Jelavich Barbara (1983): *History of the Balkans. Vol. I: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge; New York. 407 p.
5. Milisav Lutovac (1956): Crna Gora. Političko-geografski položaj. In: *Enciklopedija Jugoslavije* 2. Zagreb, pp. 398–488.
6. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest, 233 p.
7. Sokcsevits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly (1993): *Déli szomszédaink története*. Budapest, 336 p.
8. Gulyás László (2000): Montenegró (Crna-Gora) a 90-es években. A jugoszláv állam széthullása V. KAPU 2000/5. szám 30–33. old.
9. Borsányi András (2003): Montenegró a függetlenné válás útján. PhD disszertacion, ZMNE Budapest, 130 p.
10. Az osztrák–magyar kiegyezésről lásd bővebben: Cieger András (2004): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest, 643 p.
11. Nem ennek a tanulmánynak a célja annak kifejtése, hogy mi okozta az Osztrák–Magyar Monarchia bukását. Annyit azonban mindenképpen megjegyeznénk, hogy lehetséges alternatívát jelenthetett volna a dualista kiegyezés kiterjesztése trialista, vagy még tágabb viszonylatban.
12. Az egykori Jugoszlávia etnikai viszonyairól, illetve a felbomlás után az egyes utódállamokat érintő etnikai-demográfiai változásokról bővebben lásd: Péter Reményi: Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia. In: István Tarrósy–Susan Milford (eds.): *The Western Balkans: Lessons from the past and future prospects – A view from the Danube Region. Proceedings of the 7th DRC Summer School*, Pécs, pp. 41–54.
13. Bakó Tamás (2011): Ma is így döntenének – mérleg az önálló Montenegró létrejöttéről és fejlődéséről. – *Európai Tükör*. XVI./6., pp. 68–79.
24. Bancsi Zsolt (2009): Montenegró függetlenné válásának nemzetközi jogi aspektusai. Debreceni jogi műhely VI/3.
15. A fentebbi idézeteket is tartalmazó Bizottság közleménye az alábbi címen jelent meg: EUROPEAN COMMISSION BRUSSELS, 9.11.2010 COM(2010) 670, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL, Commission Opinion on Montenegro's application for membership of the European Union. Elérhetősége: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52010DC0670:EN:NOT>
16. EUROPEAN COMMISSION BRUSSELS, 12.10.2011 COM(2011) 666, FINAL COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Enlargement Strategy and Main Challenges 2011–2012, 85 p. Elérhetősége: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/strategy_paper_2011_en.pdf
17. Montenegró országjelentés (kézirat). Nemzeti Külgazdasági Hivatal (2012), 15 p.
18. REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL ON MONTENEGRO'S PROGRESS IN THE IMPLEMENTATION OF REFORMS, 22.05.2012. Elérhetőség: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52012DC0222:EN:NOT>
19. A horvát európai integrációs folyamatról lásd bővebben: Lóránt Bali: *A horvát–magyar határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője*. Budapest, (2012), 212 p.
20. Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy a montenegrói nép etnikai formálódásában az egykori illíreknek, illetve az albánoknak nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk, mint az északabbi szerb területek népességénél. A montenegrói identitást ezen túl többek között a földrajzi környezet, a viszonylagos elzártság és a török fenyegetettség következtében fellépő társadalmi visszarendeződés, az archaikus viszonyok konzerválódása is meghatározta.
21. Borsányi András (2003): Montenegró a függetlenné válás útján. PhD disszertacion, ZMNE Budapest, 130 p.
22. A Prevlaka-félsziget a Kotori-öböl bejáratánál helyezkedik el és jelentős stratégiai értékkel bír, mivel innen ellenőrizni lehet a hadikikötőként is szolgáló öbölből való ki, vagy az abba való bejárást.
23. Így például 1992 nyarán muzulmán fegyveresek menekültek a területére, akiket aztán kiszolgáltattak a boszniai szerb hatóságoknak.

24. Jelavich Barbara (1983): *History of the Balkans. Vol. I: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge; New York, 407 p.
25. Milo Đukanović gyakorlatilag ezeknek az amerikai támogatásoknak köszönhetette, hogy az 1989–91 közötti jugoszláv felsővezetők közül egyedülként volt képes hatalmon maradni, mintegy kettő évtizeden keresztül.
26. Márkus László (2010): A szervezett bűnözés mint biztonságpolitikai tényező a Nyugat-Balkánon. Védelmi Tanulmányok No. 62. ZMNE, Budapest, 100 p.
27. Momčilo Radulović (2011): Montenegro's journey toward the EU accession. In: Jacques Rupnik (ed.): *The Western-Balkans and the EU: the hour of Europe*. ISS, Chaillot Papers, pp. 79–95.
28. Insights and Perceptions. The voices of the Balkans. Gallup Balkan Monitor Elérhetőség: www.balkan-monitor.eu/files/BalkanMonitor-2010_Summary_of_Findings.pdf

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakó Tamás (2011): Ma is így döntenének - mérleg az önálló Montenegró létrejöttéről és fejlődéséről. – *Európai Tükör*. XVI./6. pp. 68–79.
- Bali Lóránt (2012): *A horvát–magyar határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője*. Budapest, 212 p.
- Bancsi Zsolt (2009): Montenegró függetlenné válásának nemzetközi jogi aspektusai. *Debreceni jogi műhely* VI/3.
- Borsányi András (2003): *Montenegró a függetlenné válás útján*. PhD disszertáció, ZMNE Budapest, 130 p.
- Cieger András (2004): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest, (2004) 643 p.
- EUROPEAN COMMISSION BRUSSELS, 12.10.2011 COM(2011) 666, FINAL COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012 85 p. Elérhetősége: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/strategy_paper_2011_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION BRUSSELS, 9.11.2010 COM(2010) 670, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL, Commission Opinion on Montenegro's application for membership of the European Union. Elérhetősége: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52010DC0670:EN:NOT>
- Gulyás László (2000): Montenegró (Crna-Gora) a 90-es években. A jugoszláv állam széthullása V. KAPU 2000/5. szám 30–33. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest, 233 p.
- Insights and Perceptions. The voices of the Balkans. Gallup Balkan Monitor Elérhetőség: www.balkan-monitor.eu/files/BalkanMonitor-2010_Summary_of_Findings.pdf
- Jelavich Barbara (1983): *History of the Balkans. Vol. I: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge; New York.
- Kitanics Máté (2010): Az albán történelem mérföldkövei. In: Máté Kitanics–Norbert Pap (eds.): *Albánok*. Balkán füzetek 9. KMBTK, Pécs. pp. 16–32.
- Márkus László (2010): A szervezett bűnözés mint biztonságpolitikai tényező a Nyugat-Balkánon. Védelmi Tanulmányok No. 62. ZMNE, Budapest. 100 p.
- Milisav Lutovac (1956): Crna Gora. Političko-geografski položaj. In: *Enciklopedija Jugoslavije* 2. Zagreb pp. 398–488.
- Momčilo Radulović (2011): Montenegro's journey toward the EU accession. In: Jacques Rupnik (ed.): *The Western-Balkans and the EU: the hour of Europe*. ISS, Chaillot Papers, pp. 79–95.
- Péter Tarrényi: Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia. In: István Tarrósy–Susan Milford (eds.): *The Western Balkans: Lessons from the past and future prospects – A view from the Danube Region*. Proceedings of the 7th DRC Summer School, Pécs, pp. 41–54.
- REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL ON MONTENEGRO'S PROGRESS IN THE IMPLEMENTATION OF REFORMS, 22.05.2012. Elérhetőség: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52012DC0222:EN:NOT>
- Sokcsévits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly (1993): *Déli szomszédaink története*. Budapest, 336 p.

GULYÁS LÁSZLÓ*–CSÜLLÖG GÁBOR**

A ROMÁN ÁLLAM TERÜLETI KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE III. ROMÁNIA ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ 1914–1920

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE ROMANIAN STATE III. ROMANIA IN THE FIRST WORLD WAR 1914–1918

ABSTRACT

European states are of various ages. The formation of the statehood of some of them took place in the Middle-Ages, and they have existed in dynastic relations, though in different ways, ever since. Others are young states which have become independent statehoods in the 19th and 20th centuries, either by breaking away from earlier states or by transforming their dependent and partial statehood in opposition to power politics. Such areas in Europe are the Balkan and Eastern-Europe, among whose young states Romania stands out because of the special historical development of its statehood and its territorial changes. The Romanian state became an independent European state over several historical periods, by building from several territorial bases, and through various kinds of political dependence, at the end of the 19th century. Later on, it grew its territory several times as a result of its peculiar 20th century politics.

In the third section of our four-part series we present the detailed history of the Romanian state from the outbreak of the First World War, till the end of the First World War, focusing on territorial issues.

Bevezetés

Tanulmányorozatunk*** első részében a román állam területi kialakulásának történetét öt szakaszra osztottuk. Az első négy szakaszt az első részben, míg az ötödik szakasz (1878/81–1918) túlnyomó részét (az 1914-ig terjedő időszakot) a második részben ismertettük. Jelen harmadik részben az ötödik szakasz utolsó éveinek (1914–1918) történéseit vázoljuk fel.

1. A román semlegesség időszaka 1914–1916

Amikor 1914 augusztusában a nagyhatalmak között megtörténtek a világháborút kirobbantó hadüzenetek, augusztus 3-án összeült a román koronatanács. Károly király és a konzervatívok vezetője Carp, az 1883-as szerződést betartása (azaz a Központi Hatalmak oldalán történő hadba lépés) mellett érveltek, ezzel szemben a Bratianu miniszterelnök a semlegesség kinyilvánítását javasolta. Három órányi vita után a koronatanács Románia semle-

* Dr. habil. Gulyás László c. egyetemi tanár (KE), egyetemi docens (SZTE).

** Dr. PhD Csüllög Gábor egyetemi adjunktus, ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

*** Tanulmányorozatunkat eredetileg három részre terveztük, de szerkesztési okok miatt végül a sorozat négy részes lett. Az első rész a Közép-Európai Közlemények No. 18–19-es számában, a második rész a Közép-Európai Közlemények No. 20–21-es számában jelent meg, míg jelen számban közöljük a harmadik részt. A befejező negyedik rész a Közép-Európai Közlemények No. 23-as számában fogjuk publikálni.

gességét nyilvánította ki.¹ Innentől kezdve a román politikai elit antantbarát csoportja éles küzdelmet folytatott a németbarát csoporttal,² miközben folyamatosan titkos tárgyalások zajlottak mind az Antant, mind a Központi Hatalmak diplomataival.³

A Központi Hatalmak két mezőben próbáltak nyomást gyakorolni a román politikusokra. Egyrészt gazdasági téren, ennek jegyében 1915 decemberében és 1916 márciusában Románia gazdasági egyezményt kötött a Központi Hatalmakkal, melynek értelmében a román kivitel 75%-át Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia szívtva volna fel. Másrészt komolyan folyt a román közvélemény sajtón keresztüli megdolgozása, Ottokar von Czernin (a Monarchia bukaresti követe) szerint a Központi Hatalmak 1915 februárjáig 11 millió 50 ezer lejt költöttek el a román sajtó befolyásolására.⁴

Az Antant diplomatai azonban mindenféleképpen óriási előnyben voltak a román politikusok meggyőzése terén. A román külpolitika Erdélyre vonatkozó területi igényeivel a Központi Hatalmak nem tudtak mit kezdeni. Az Osztrák–Magyar Monarchia Erdély legkisebb darabját sem adhatta át önként Romániának. Ezzel szemben az Antantnak nem okozott gondot Erdélyt odaígérni Romániának. Ezen az se változtatott, hogy az Antant egyik tagja, Oroszország olyan területet birtokolt (Besszarábia), mely elméletileg szintén szerepelt a román irredenta által egyesítésre kijelölt területek között.⁵

Végül a Román Királyság politikusai 1916 augusztusában az Antant oldalán történő hadba lépést választották. Ennek árát az 1917. augusztus 17-én aláírt bukaresti titkos egyezményben rögzítették. Eszerint: Románia megkapja egész Erdélyt, a Partiumot és a Tiszántúl keleti szegélyét (nagyjából a Debrecen–Szeged vonal mentén), továbbá hozzá csatolják a Bánságot és Bukovinát a Prut folyóig.

Mint látható a bukaresti titkos egyezményben körülírt területek megfeleltek a román irredenta mozgalom követeléseinek. Egyedül Besszarábia hiányzott a listáról, ennek magyarázata abban rejlett, hogy a bukaresti szerződés megkötésekor az Orosz Birodalom az Antant teljes jogú tagja volt és hallani se akart Besszarábia románoknak történő átengedéséről.

Gyakorlatilag, a 1916 augusztusa után a román irredenta mozgalom célkitűzései – Besszarábia területét leszámítva – a hivatalos román külpolitika célkitűzéseivé váltak. Sőt ezek megvalósítása érdekében a román hadsereg hamarosan hadba is lépett.

2. Románia az első világháborúban

2.1. A román hadba lépés és összeomlás

1916. augusztus 27-én a Cotroceni-palotában összeült a román koronatanács és megszavazta az Osztrák–Magyar Monarchiának szóló hadüzenetet, melyet még aznap este 21 órakor Edgar Mavcordat (Románia bécsi nagykövete) átnyújtott a monarchia külügyminiszterének.⁶ A hadüzenet bécsi átadása előtt fél órával a román hadsereg katonái a Kárpátok hágóin és szorosain keresztül megtámadták Erdélyt. A Monarchia elleni háború célját a román haditerv első fejezetében így fogalmazták meg: „...*megvalósítani nemzeti ideálunkat, azaz egyesíteni a nemzetet.*” Ennek megfelelően a hadsereg stratégiai célját úgy fogalmazták meg, hogy a csapatoknak el kell foglalniuk Erdélyt, majd ki kell jutniuk a Tisza és a Duna völgyébe.⁷

A stratégiai cél elérése érdekében a román hadvezetés a román haderő 75%-át, mintegy 420 ezer katonát vezényelt Erdély ellen (ez volt az 1., 2., és 4. román hadsereg). A maradék 25%-nyi haderő (3. román hadsereg) Averescu tábornok parancsnoksága alatt Dél-Dobrudzsában, a bolgár határnál állt. A 420 ezernyi román erővel szemben a Monarchia rendelkezésére mindössze 34 ezer katona állt fegyverben Erdélyben, így nem meglepő, hogy a román támadás viszonylag gyorsan haladt előre.⁸ A román előrenyomulás azonban hamarosan megtört Erdély-

ben. Egyrészt a Központi Hatalmak Mackensen tábornok parancsnoksága alatt Észak-Bulgáriában felállították a német, bolgár és török erőket tömörítő ún. Duna-hadsereget – az időközben Dobrudzsába betörő bolgár csapatok is Mackensen főparancsnoksága alá kerültek –, mely Bukarest elfoglalását kapta feladatul. Másrészt Erdélyben Marosvásárhelyen felállították az 1. osztrák–magyar hadsereget, illetve odavezényelték a 9. német hadsereget.

Szeptember–október hónap folyamán a Központi Hatalmak fentebb megnevezett hadseregei ellentámadásba mentek át. Az 1. osztrák–magyar hadsereg és a 9. német hadsereg kiszorította a román hadseregeket (1. hadsereg, 2. hadsereg, és 4. hadsereg) Erdélyből,⁹ miközben a Duna Hadsereg megverte a 3. román hadsereget és a román Alföldön nyomult előre. 1916. december 6-án a Központi Hatalmak haderői már Bukarest utcáin menetelnek,¹⁰ Románia túlnyomó része a Központi Hatalmak uralma alá került. A visszavonuló román hadsereg, csak jelentős orosz segítséggel a Szeret és a Duna vonalán tudta megállítani a Központi Hatalmak offenzíváját.

A román királyi család és a román kormány Moldvába menekül, Iasi-ban (Jászvásár) építik ki új főhadiszállásukat. Innen intéz Bratianu miniszterelnök 1917 januárjában segélyfelhívást az Antanthoz. A menekülők által előzőnlött Jászvásáron katasztrofális a helyzet, fosztogatás, csalás, korrupció jellemzi a polgári és katonai hatóságok működését.

1917 tavaszán és nyarán Moldvában Berthelot francia tábornok segítségével újjászervezik a megvert román hadsereget, mely 1917 augusztusában a Szeret mentén újból támadással próbálkozik. Mackensen seregei visszaverik ezt a próbálkozást, de a Moldva elleni támadáshoz nem rendelkeztek elegendő erővel. A front megmerevedett, ebben a helyzetben írják alá 1917. december 9-én Focsaniban a Központi Hatalmak és Románia közti tűzszüneti szerződést.

A németek megüzenték Bukarestbe, hogy a béketárgyalások előfeltételének tekintik a szöszező I. Ferdinánd király és Bratiuanu miniszterelnök lemondását.¹¹ Bratiuanu, akinek a nevéhez köthető Románia 1916. évi hadbelépése a Központi Hatalmak ellen, eleget tett a német követelésnek és 1918. február 8-án lemondott a miniszterelnöki posztról. I. Ferdinánd viszont hallani se akart saját lemondásáról. Sőt továbbra is államfőként viselkedett, 1918. február 18-án Averescu tábornokot nevezte ki miniszterelnökké. Ferdinánd magatartására magyarázatul szolgálhat, hogy IV. Károly császár – az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodója – 1918 januárjában titokban (azaz a német szövetséges háta mögött) Randa vezérkari ezredest – a Monarchia volt bukaresti katonái attaséja – Iasiba küldte azzal az üzenettel, hogy ő mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy Ferdinánd a trónján maradhasson és Románia méltányos békét kapjon.¹² Károly úgy vélte nem volna okos dolog a román királyt detronizálni, hiszen ezzel precedens teremtné, arra vonatkozóan, hogy egy-egy állam éléről el lehet az uralkodót távolítani.

2.2. A bufteai előzetes tárgyalások (1918. február–március)

A Központi Hatalmakkal a békefeltételekről az Averescu miniszterelnök által kinevezett küldöttség kezdett tárgyalásokat a Bukarest mellett fekvő Buftéában, 1918. február 22-én. A Központ Hatalmak tárgyalóküldöttségét Ottokár Czernin külügyminiszter vezette.¹³ Azokban az esetekben, amikor halaszthatatlan ügyek miatt Bécsbe kellett utaznia, Kurt von Morgen altábornagy helyettesítette. A tárgyalóküldöttség tagja volt még Bulgária részéről dr. Momcsilov (a bolgár parlament elnöke), Törökország részéről pedig Talaat pasa nagyvezír. A román küldöttséget Corneliu Argetoianu igazságügyi miniszter vezette.

Czernin mint küldöttségvezető igen nehéz feladat előtt állt, egyszerre két fronton kellett küzdenie. Egyrészt össze kellett hangolnia a Központi Hatalmakat alkotó országok eltérő igényeit, másrészt ezeket az igényeket el kellett fogadtatnia a román küldöttséggel.

Nézzük az összehangolás nehézségeit: Berlin ragaszkodott ahhoz, hogy Ferdinánd király mondjon le trónjáról, illetve Románia 5 évre a Központi Hatalmak megszállása alá kerüljön. Budapest katonai (kifejezetten hadászati) okokkal indokolt területi követeléseket támasztott, meg akarta szerezni a Kárpátok hágóinak külső előterét, hogy az 1916-os támadás ne ismétlődhessek meg, továbbá szén- és olajmezőkre (Okna-vidéke) is bejelentette igényét. Ezekre a magyar igényekre viszont a németek ellenszenvvel tekintettek. Ennek két oka volt. Egyrészt attól tartottak, hogy ezen igények megnehezítik a béke megkötését Romániával, másrészt az Okna-vidék kőolaj lelőhelyeit ők akarták kiaknázni.¹⁴

Bécs gazdasági koncessziókat akart kieszközölni egy háború utáni osztrák–magyar–román gazdasági együttműködés tető alá hozása érdekében. Viszont erről a magyar kormány hallani sem akart.

Szófia Dobrudzsa teljes elcsatolására, illetve a Duna-delta egészére jelentette be igényét. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a Duna-delta legészakibb pontján, a Kilia-ágnál akarták meghúzni a bolgár–román határt.

Törökországnak Romániával szemben nem voltak területi igényei, viszont igényekkel léptek fel a bolgárokkal szemben. Ez a helyzet azért volt rendkívül kínos, mivel mindkét állam a Központi Hatalmakhoz tartozott. A török küldöttség azt kérte, hogyha Bulgária megkapja Romániától Dobrudzsa teljes területét, akkor Törökország kapja meg Bulgáriától a Drinápoly körüli területsávot. Ez egy kis kiterjedésű területet volt: Drinápolynak a Marica jobb partján fekvő Karagacs nevű külvárosát foglalta magába, illetve a török–bolgár határnak a Marica innenső partjáról a Marica túlsó partjára történő áthelyezését jelentette.¹⁵ Ezen kis területsáv nagyon komoly bolgár–török vitát váltott ki a Központi Hatalmak tárgyalóküldöttségén belül.

Mint látható, a Központi Hatalmak államai között nem volt teljes az összhang a Romániával megkötendő béke során elérendő célok tekintetében. Czerninnek ezeket az eltérő igényeket kellett összehangolnia. Czernin a német követeléseket igyekezett mérsékelni, a gazdasági koncessziók területén mutatkozó osztrák–magyar ellentéteket a szőnyeg alá söpörte, illetve a bolgár területi követeléseket is megpróbálta visszafogni.

Czernin ezen összehangolás után próbált megegyezni a románokkal. A román küldöttség azonban még a területi követeléseket is (különösen Dobrudzsa átadását) elutasította. A holtpontra jutó tárgyalásokat a február 27-i – egy kis moldvai város, Racacium vasúti állomásán a király szalonkocsijában lezajló – Czernin-Ferdinánd találkozó lendítette előre. Czernin megígérte Ferdinándnak, hogy amennyiben Románia átadja Dobrudzsát Bulgáriának, ő garantálja, hogy Konstanza kikötője továbbra is román kézben marad, továbbá szintén segít abban, hogy Románia megtarthassa Besszarábiát.

Ezen találkozó után, pontosabban némi további román időhúzás után (pl. Ferdinánd koronatanácsot hívott össze), március 2-án a román küldöttség beleegyezett, hogy területeket ad át az Osztrák–Magyar Monarchiának és Bulgáriának. Nézzük meg pontosan milyen területekről volt szó: A Monarchia 15 009 km²-nyi területet csatol el a román államtól. A Monarchiának átadandó terület három nem összefüggő részből áll: Az északi határszakaszon, Bukovinában Czernowitz stratégiai biztosítása érdekében egy kisebb terület sáv, középső határszakaszon a Kárpátok-hágóinak biztosítása miatt a Kárpátok hágóinak előterei, míg a déli határszakaszon (azaz a Dunánál) Mehedinti megye (Méhes megye), Turnu-Severin-nel. Ez utóbbi területsáv átengedése következtében közös bolgár–magyar határ fog születni.

A fenti tartalmú bufteai előzetes békét 1918. március 5-én írták alá, egyik rendelkezése előírta, hogy az aláírás után 72 órán belül a két félnek meg kell kezdenie a végleges béketárgyalásokat.

2.3. A bukaresti béke

A bufteai előzetes béke fentebb ismertetett rendelkezése szellemében 1918. március 8-án, a bukaresti Cotroceni palotában megkezdődtek a végleges béketárgyalások. A két küldöttséget ugyanúgy Ottokár Czernin, illetve Corneliu Argetoianu vezette, mint Buftében. Viszont több változás történt a Központi Hatalmak tárgyalóküldöttségében. A tárgyalásokba bekapcsolódott Németország részéről Richard von Kühlmann külügyminiszter, illetve Vaszil Hrisztov Radoszláv bolgár miniszterelnök is.

A tárgyalásokkal egy időben komoly változás történt a román belpolitikában is: Ferdinánd király március 14-én menesztette Averescu-t és a monarchiabarát hírében álló Alexandru Marghilomant¹⁶ nevezte ki miniszterelnöknek. Marghiloman azon román politikusok közé tartozott, akik a világháború kitörése előtt, és az 1916-os román hadbelépés előtt is következetesen azt a nézetet hangoztatták, hogy Romániának az orosz veszély miatt szorosan együtt kell működnie az Osztrák-Magyar Monarchiával. Ennek jegyében politikai, katonai, és ha lehetséges, gazdasági téren is össze kell hangolni a két állam lépéseit.¹⁷

Ferdinánd király Marghiloman miniszterelnöki kinevezésével akarta elősegíteni a bufteai egyezmény felpuhítását, úgy vélte, ha monarchiabarát politikus áll a román kormány élén, akkor könnyebben meg lehet egyezni a Központi Hatalmakkal. Ferdinánd számítása bevált. Czernin a végleges megegyezés érdekében engedett a Központi Hatalmak területi igényeiből. A bufteai előzetes béke 15 009 km²-nyi terület átadását írta elő, ehhez képest a bukaresti béke szövege csak 5600 km²-nyi terület átadásáról szólt. Ennek az engedménynek a nagy vesztese Magyarország volt, három ok miatt is. Egyrészt az 5600 km²-nyi területből csak 3800 km² (22 900 lakos 42 faluban) került a magyar államhoz. A fennmaradó 1800 km²-t (63 900 lakos 107 faluban) Bukovinához csatolták, azaz az Monarchia osztrák feléhez került.

Másrészt Czernin olyan, Buftében meghatározott területekről mondott le, ahol döntően csángók éltek. Azaz, ha a bufteai megállapodást betartják, a csángó falvak túlnyomó része Magyarországhoz került volna, viszont a bukaresti béke értelmében továbbra is a román állam keretei között maradtak. Harmadrészt Turnu-Severin végül román kézen maradt, így a Vaskapu-szoros se került teljes egészében magyar kézre.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Czerninnek viszonylag könnyű dolga volt a magyar területi igények mérséklésével kapcsolatban, ugyanis a vezető magyar politikusok nem ragaszkodtak mereven a Buftében katonai szempontok alapján megfogalmazott és rögzített területi igényeikhez. Álláspontjuk azt volt – ennek legnevesebb képviselője Tisza István¹⁸ –, hogy csak az éppen szükséges román területeket csatolják Magyarországhoz, hogy minél kisebb román lakosság kerüljön a magyar állam keretei közé.¹⁹ Azaz a végleges magyar álláspont kialakításakor a katonai/hadászati szempontokat felülírták a politikai szempontok. Végül a 3800 km²-nyi magyar területi nyereség a Kárpátok hágóinak előterében realizálódott az alábbi módon (a felsorolásnál északról délre haladunk): a Tölgyes-szorosnál 10 km-rel, a Békás-szorosnál 3 km-rel a Gyimes-szorosnál 6 km-rel, az Ojtozi-szorosnál 3 km-rel, a Bodza-szorosnál (nem történt változás), a Tömösi-szorosnál és a Törösvári-szorosnál 8-8 km-rel a Vöröstoronyánál 16-km-rel, a Szurdok-szorosnál 9 km-rel tolták előre az új határt a régihez képest. Továbbá a Dunánál 14 km-ter tolták előre a határt, így a Vaskapu-szoros is a magyar államhoz került.

Czernin a bolgár területi igényekből engedményt tett a románok felé. Bulgária megkapta Dobrudzsa teljes területét, viszont nem kapta meg a teljes Duna-deltát. A határt nem a legészakibb Kilia-ágnál, hanem a déli Szent György ágnál húzták meg. Így Románia meg tudott tartani egy ún. „egyerestengeri kijáratot.”

Czernin nemcsak a Buftében megfogalmazott területi igényekből engedett, hanem visszafogta a német gazdasági követeléseket is. Németország eredetileg az összes román

vasút, kikötő és olajmező, továbbá az összes királyi koronaadalmom tulajdonjogát igényelte. Sőt felmelegítette azt a korábbi követelését is, hogy Románia területét 5 évre szállják meg a Központi Hatalmak haderői.

Joggal merül fel a kérdés, hogy Czernin milyen megfontolásokból követett a tárgyalások során ilyen engedékeny magatartást. Véleményünk szerint Czernin és uralkodója, Károly király abban bízott, hogy a békekötés után a Monarchia a román állammal jó viszonyt tud majd kialakítani. Ezért nem akartak olyan követeléseket támasztani a béketárgyalások során a románokkal szemben, melyek megakadályoznák ezen feltételezett jó viszony kialakítását. Czernin azt gondolta, hogy a háborús vereség kemény leckéje után a román politikai elit be fogja látni, hogy gazdasági és politikai érdekei a Monarchiához fűzik. További motívumként azt is rögzíthetjük, hogy a Czernin–Károly páros abban is bízott, hogyha a Monarchia „tisztességes békét” köt Romániával (azaz a legkisebb annexiót kéri), majd az Antant is „tisztességes békét” fog kötni a Monarchiával. Ma már tudjuk, hogy mindkét feltételezés naivitás volt.

Czernin békét kereső magatartásának megértéséhez még azt is hozzá kell fűznünk, hogy emlékiratai tanulsága szerint, túlértékelte a románok erejét, úgy vélekedett, hogy a román hadsereg veresége ellenére is komoly erőt képvisel.²⁰

Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a román politikusok rendkívül szívósan tárgyaltak, a Központi Hatalmak kívánságainak keményen ellenálltak. Ennek során megpróbálták kijátszani a Központi Hatalmak között meglévő ellentéteket, több ízben is a német gazdasági követelésekkel szemben a Monarchiánál kerestek, míg az osztrák–magyar területi követelésekkel szemben Németországnál kerestek támogatást. Más esetekben pozíciójukról történő lemondással és ennek következtében a tárgyalások megszakításával fenyegetőztek. Egyet kell értenünk Nagybacsoni Nagy Vilmos értékelésével, mely szerint: *„A román politikusok ez alkalommal is igen ügyesek voltak, ismét tanújelét adták annak, hogy miképpen kell az egyenes és becsületes németeket, osztrákokat és magyarokat az orruknál fogva vezetni.”*²¹

Czernin engedményei következtében március 28-ra kialakultak a bukaresti béke szövegének főbb pontjai. Ezért Czernin visszautazott Bécsbe, helyét a küldöttség élén Sztérényi József magyar kereskedelemügyi miniszter vette át. Rá már csak néhány kisebb részletkérdés tisztázása maradt.

Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy román politikusok egy kis csoportja – Take Ionescu és Mária királyné – arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem szabad aláírni a bukaresti békét. Ehelyett a román hadsereg megmaradt részével vissza kell vonulni Oroszországba és onnan kell folytatni a küzdelmet a Központi Hatalmakkal.²² A közben zavarossá váló orosz belpolitikai viszonyok (az 1917 novemberi bolsevik puccs következményeként 1918 tavaszán már javában zajlik a vörösök polgárháborúja a fehérek ellen) erősen kétségessé tette ezen forgatókönyv megvalósíthatóságát. Ráadásul Románia kihasználva az orosz polgárháborút, két hadosztállyal 1918. január 13-án megszállta Besszarábiát,²³ és ezt az annexiót az antant 1918. március 27-én elismerte. Besszarábia megszállása után Szovjet-Oroszország és Románia ellenséges viszonyba került. Egy rendkívül furcsa helyzet alakult ki: Románia elvesztette a Központi Hatalmak ellen indított háborúját, majd közvetlenül ezután jelentős területet (Besszarábia területe 45 632 km²) szakított el a polgárháborúba süllyedő Oroszországtól. Ráadásul Czernin a tárgyalások során megígérte, támogatni fogja Romániát Besszarábia megtartásában.

Ebben a bonyolult helyzetben a román politikusok többsége a Központi Hatalmakkal megkötendő béke aláírása mellett foglalt állást. A bukaresti béke végleges szövegét,²⁴ melyet a megfogalmazás során 8 fejezetre tagoltak, 1918. május 8-án írták alá. A sors fura fintora, hogy Czernin nem írhatta alá az általa tető alá hozott békét, mert a Sixtus-levél körül kibontakozó botrány miatt 1918 áprilisában lemondott.

A BUKARESTI BÉKE FEJEZETEI

I. fejezet: A diplomáciai viszony helyreállításáról

II. fejezet: A román hadsereg leszerelése

A 11–15. hadosztályokat fel kell oszlatni. A maradék 10 hadosztályt tarthatja meg Románia. Ebből azt a kettő hadosztályt, mely Besszarábiában állomásozik, hadilétszámon lehet tartani. Míg a másik nyolc hadosztályt, mely Moldvában állomásozik, le kell csökkenteni békelétszáma (maximum 20 000 gyalogos és 32 000 lovas). A tüzérség nem haladhatja meg a hét ezredet (9000 fő). Havasalföldön román fegyveres alakulatok nem állomásozhatnak.

III. fejezet: Területi engedmények az Osztrák-Magyar Monarchiának és Bulgáriának

A román állam 5600 km²-nyi területet átenged a Monarchiának. Dobrudzsa teljes területét, illetve a Duna-deltát (a Szent György-ágig) a román állam átadja Bulgáriának.

IV. fejezet: A hadviselő felek kölcsönösen lemondanak a hadi kárpótlásról

A háború során keletkezett károk miatt egymással szemben nem lépnek fel kárpótlási igényekkel.

V. fejezet: Rendelkezés a megszálló haderőről

A Központi Hatalmak hat hadosztálya Románia területén (pontosabban a havasalföldi részen) marad. Kivonulási idejüket viszont nem határozták meg.

VI. fejezet: A dunai hajózás szabályozása

VII. fejezet: A vallásfelekezetek egyenjogúságának kimondása

A román kormánynak biztosítani kell, hogy a vallásfelekezetek egyenjogúak legyenek a román államon belül. Ez a zsidók egyenjogúsítását jelentette.

VIII. fejezet: Záró rendelkezések

A békeokmányokat minél előbb ki kell cserélni, és a fenti pontokhoz ún. gazdasági pótegyezményt csatolnak.

Külön szólnunk kell a gazdasági pótegyezményről.²⁵ Ennek keretében kimondták, hogy a teljes román kőolajtermelés feletti ellenőrzés és rendelkezés jogát 90 évre egy német cég veszi át. A mezőgazdaság által megtermelt élelmiszerfelesleget (főképpen gabonát) néhány évig át kell adni a Központi Hatalmaknak. A román vasutat és a Turnu Severin-i hajógyárat a Központi Hatalmak által kijelölt vállaltoknak kell koncesszióba adni.

Látható, hogy a gazdasági pótegyezmény rendkívül kemény békefeltételeket fogalmazott meg Romániával szemben. A román történészek a mai napig „rablóbékének” nevezik a bukaresti békét.

2.4. A bukaresti béke utóélete

A bukaresti békét értékelve azt mondhatjuk, hogy a román politikusok a tárgyalások során jelentős mértékben fel tudták puhítani a bufteai előzetes béke szigorú rendelkezéseit. A békeszerződés nem volt hosszú életű. A leszerelésre vonatkozó pontokat a románok nem hajtották végre. A katonai leszerelést 1918 júliusának a végéig kellett volna végrehajtani, de olyan lassan kezdtek hozzá, hogy augusztusban a békeszerződés által előírt, Moldvában állomásoztatható 61 000 katona helyett (20 000 gyalogos, 32 000 lovas és 9000 tüzér)

175 000 katona állt fegyverben. Gyakorlatilag a román fél elszabotálta a leszerelés végrehajtását és a fegyverek átadását.

Idő hiányában a gazdasági pótegyezményben megfogalmazottak teljesítésére sem került sor. A Központi Hatalmak 1918 őszén bekövetkező összeomlását látva (1918. szeptember 29. bolgár fegyverszünet, október 15. török fegyverszünet) Ferdinánd király 1918. november 8-án lemondatta a monarchiábarát Marghiloman-kormányt és Constantin Coanda tábornokot nevezte ki miniszterelnöknek. Azaz a román belpolitika monarchiábarát szárnyát felváltotta a franciábarát szárny.

Amikor 1918 novemberének elején az antant balkáni hadereje, a Berthelot tábornok által vezetett ún. Dunai Hadsereg, támadásba lendült a Duna irányába, Ferdinánd király november 10-én kiadta hadiparancsát, melyben elrendelte, hogy a román hadsereg támadja meg a Központi Hatalmakat. A román hadsereg megkezdte az átkelést a Kárpátokon. Ezzel a bukaresti béke semmissé vált. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a bukaresti béke rendelkezései csak rövid ideig voltak érvényben és teljes terjedelmükben sohasem kerültek alkalmazásra.

Ennek ellenére a bukaresti béke a versailles-i béketárgyalások során komoly gondot okozott a román politikusoknak. Versailles-ban Románia a magyar–román és a román–szerb határ meghúzása során érvényesíteni akarta az 1916-os titkos szerződésben neki ígért vonalat, azaz a Tisza folyó mentén képzelte el államának új keleti határait. Ezt az is jelentette, hogy a teljes Bánság a román államhoz kerül. Ez ellen viszont az antant oldalán a háborút végig harcoló szerbek is felléptek. Az antant vezető politikusai arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az 1916-os szerződés azzal, hogy Románia 1918-ban megkötötte a bukaresti békét, érvényét veszítette. Így Románia nem kaphatja meg a tiszai határokat, illetve a Bánság teljes területét. A határokat meghúzó ún. román–jugoszláv bizottságban zajló csatározások után alakult ki a trianoni román–magyar határ, amelynek során Románia végül nem kapta meg a Tisza-vonalát, illetve a Bánság megosztásra került a délszláv állam és a román állam között.

Kijelenthetjük a bukaresti béke hátrányosan befolyásolta a Magyarországra vonatkozó román területi igények kielégítését (teljes Tiszántúlt és a Bánság), bár a magyar–román határ így is jelentős mértékben belevágott a magyar szállásterületbe.

JEGYZETEK

1. Djuvara, Neagu (2010): A románok rövid története. Koinónia Könyvkiadó. Kolozsvár. 170–171. old.
2. Durandin, Catherine (1998): A román nép története. Maecenas Kiadó. Budapest. 209–210. old.
3. Ezekről a tárgyalásokról részletesen lásd Raffai Ernő (2010): Balkáni birodalom. Nagy-Románia megteremtése 1866–1920. NagyMagyarország könyvek. Budapest 170–176. old.
4. Raffai Ernő (2010) 173. old.
5. A kérdéskörrel lásd Jancsó Benedek (2004): A román irredenta mozgalmak története. Máriabesnyő–Gödöllő. Attraktor.
6. Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat Kiadó. Budapest. 304. old.
7. Eördögh István (2000): Erdély román megszállása. Lazi Kiadó. Szeged.
8. Fráter Olivér (2003): Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben. Hamvas Intézet. Budapest 17–29. old.
9. A hadmozdulatokról lásd Babucs Zoltán (2012/a): Fészküket vesztett román sasok. Erdély honvédelmétől Románia meghódolásáig 1916–1918. NagyMagyarország 2012 (IV. évfolyam) 4. szám. 18–21. old.
10. Babucs Zoltán (2012/b): Mackensen tábornagy „huszárcsínye”. Bukarest elfoglalása 1916. december 6-án. NagyMagyarország 2012 (IV. évfolyam) 4. szám. 24–29. old.

11. Gratz Gusztáv (1943): A bukaresti béke. Budapesti Szemle 1943/1. szám (265. kötet) 65–89. old.
12. Gratz Gusztáv (1943) 66. old.
13. Gulyás László (2012/a): A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke. NagyMagyarország 2012 (IV. évfolyam) 4. szám. 42–50. old.
14. Gratz Gusztáv (1943) 77. old.
15. Gratz Gusztáv (1943) 83. old.
16. Alexandru Marghiloman 1854.január 27–1925. május 10. Konzervatív román politikus. 1884-től képviselő. 1914 előtt több ízben tölt be miniszteri pozíciókat (1900–1901 külügyminiszter, 1912–1914 pénzügyminiszter). 1914-től a Konzervatív Párt vezére. Az első világháború kitörésekor a semlegesség mellett foglalt állást. 1918. március 18-án mint németbarát politikust nevezik ki miniszterelnökké, de 1918. december 8-án, a román belpolitika újabb fordulata után (a franciabarát irányzat előretörése) Ferdinánd király menesztett.
17. Gratz Gusztáv (1943) 76. old.
18. Tisza Istvánnak ezzel a kérdéssel foglalkozó 1918. február 27.-én kelt emlékiratát teljes terjedelmében közli Nagybacsoni Nagy Vilmos (1922) III. kötet 105–107. old.
19. Jancsó Benedek (2004) 414–421. old.
20. Czernin, Ottokar (1919): Im Weltkrieg. Berlin–Wien. Ullstein. 362.old.
21. Nagybacsoni Nagy Vilmos (1922) III. kötet 93. old.
22. Djuvara, Neagu (2010) 275. old.
23. A megszállt területeket lásd Pándi (1995) 402–403. old.
24. A szöveget közli Nagybacsoni Nagy Vilmos (1922) III. kötet 120–122.old.
25. Raffay Ernő (2010) 186. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babucs Zoltán (2012/a): Fészküket veszített román sasok. Erdély honvédelmétől Románia meghódolásáig 1916–1918. NagyMagyarország 2012 (IV. évfolyam) 4. szám. 18–21. old.
- Babucs Zoltán (2012/b): Mackensen tábornagy „huszárcsínye”. Bukarest elfoglalása 1916. december 6-án. NagyMagyarország 2012 (IV. évfolyam) 4. szám. 24–29. old.
- Czernin, Ottokar (1919): Im Weltkrieg. Ullstein. Berlin–Wien.
- Djuvara, Neagu (2010): A románok rövid története. Koinónia Könyvkiadó. Kolozsvár.
- Durandin, Catherine (1998): A román nép története. Maecenas Kiadó. Budapest.
- Eördögh István (2000): Erdély román megszállása. Lazi Kiadó. Szeged.
- Fráter Olivér (2003): Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben. Hamvas Intézet. Budapest.
- Gratz Gusztáv (1943): A bukaresti béke. Budapesti Szemle 1943/1. szám (265. kötet) 65–89. old.
- Gulyás László (2012/a): A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke. NagyMagyarország 2012 (IV. évfolyam) 4. szám. 42–50. old.
- Gulyás László (2012/b): Egy régió kettészakítása: A Bánság kérdése a versaillesi békekonferencián. Közép-Európai Közlemények. 2012/2. szám (No. 17.) 88–99. old.
- Jancsó Benedek (2004): A román irredenta mozgalmak története. Máriabesnyő–Gödöllő. Attraktor.
- Nagybacsoni Nagy Vilmos (1922): A Románia elleni hadjárat 1916–1917. I–III. kötet. Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium. Budapest.
- Raffay Ernő (2010): Balkáni birodalom. Nagy-Románia megteremtése 1866–1920. NagyMagyarország könyvek. Budapest.
- Ravaszh István két szócikke (1. A bufteai előzetes béke 2. A bukaresti béke) in. Szijj Jolán főszerk. (2000): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Petit Real Könyvkiadó. Budapest.

KOUDELA PÁL*

SELMECBÁNYA HELYI ÉS REGIONÁLIS SZEREPE A MAGYAR GAZDASÁGBAN A 19–20. SZÁZADBAN

LOCAL AND REGIONAL ROLE OF SELMECBÁNYA IN HUNGARIAN ECONOMY IN THE 19–20. TH CENTURIES

ABSTRACT

The mining cities in the upper part of Hungary had leading economic role for centuries in the middle ages, and Selmezbánya was the most important of them. Selmezbánya was also the third biggest town in Hungary and one of the leading silver producer of the world in the 17.th and 18.th centuries. At the end of the 18.th century the mines run out of the silver and the economic relevance of these towns began to decrease. We show in this essay that decreasing economic situation doesn't cause necessarily mental disappointment and losing social values. The Kachelmann family started a succesful enterprise in steel industry at the beginning of the 19.th century and became a prominent member of Selmezbánya. Their activity helped the city to survive these hard times and showed positive example for other entrepreneurs and citizens in the whole region despite they found themselves in a very difficult administrative situation inherited from the 18.th century austrian patrimonial leading. To serve the mines were royal privileges and were hard to get them especially in this economic situation when producing steel were less and less profitable.

1. Bevezetés

A középkor egyik jelentős gazdasági szerveződése, a felvidéki bányavárosok, a 19. századra elvesztette jelentőségét; termelése visszaesett, népessége csökkenni kezdett, kikerült az ország vérkeringéséből. Talán az egyetlen város Besztercebánya maradt sikeres, regionális vezető szerepével. Az alsó-magyarországi bányavárosok: Selmezbánya, Kőrmöcbánya, Bakabánya, Libetbánya, Újbánya, Bélabánya szerepe, de a felső-magyarországiak, így Gölnic, Szomolnok stb. olyannyira jelentéktelenné váltak, hogy némelyikük egyenesen megszűnt. Bélabánya pl. a 19. században már csak Selmezbánya egyik városrésze volt. Mindennek háttérében elsősorban a bányászat hanyatlása, ill. a bányák termelésének visszaesése húzódott, de a közlekedés és a közigazgatás fejletlensége is szerepet játszott.

A legjelentősebb város mind közül Selmezbánya volt: a 18. században hazánk harmadik legnagyobb városa, a világ egyik legnagyobb ezüstermelője volt. A felvidéki bányavárosok helyzetének alakulását híven tükrözi Selmezbánya sorsa. Az ország gazdasági életét korábban meghatározó régió elvesztette jelentőségét, akárcsak az ezüstermelés. Nemzetközi vonatkozásban korábbi vezető helyünk tovatűnt: a 19. század végére ezüstermelésben a világ össztermelésének mindössze 0,3 százalékát adtuk.¹ Selmezbánya népessége az 1770-es 24 000-ről 1869-re 14 000-re esett vissza. A városok életét, társadalmát mindez nagymértékben meghatározta. „Összefoglalva, a 18. század közepére egy eredetileg polgári értékrendű vállalkozói réteg eredeti funkciójának elvesztésére meglehetősen rugalmatlanul reagált. Ahelyett, hogy vagyonukat – vagy annak roncsait – megkísérelték volna más, a

* Koudela Pál PhD, docens, Kodolányi János Főiskola.

polgári vagyunképződést lehetővé tevő területre átmenteni, defenzívába vonultak, és egyértelműen retrográd szerepet tölthettek be: a 19. századra évszázados dicsőségükből már csak a Ringen álló házukat tudhatták magukénak.”²

A fenti sommás kijelentéssel a városi polgárságról azonban nem érthetünk egyet teljes egészében. A 19. században a Selmecbánya lélekszáma rohamos fogyásnak indult. Különösen feltűnő a fogyatkozás, ha figyelembe vesszük, hogy a városok lélekszáma általában növekedett ebben az időszakban Magyarországon. A Felvidéken pl. majdnem minden a század elején 1000 főt meghaladó település lélekszáma igen jelentősen megnőtt a következő 60–70 évben. Nagymértékben fejlődtek a nagyvárosok is, pl. Kassa lakossága 1805-től 1869-ig 7571 főről 21 742 főre, azaz majdnem a háromszorosára emelkedett. Selmecbánya sorvadásának a háttérében a következő gazdasági és politikai változások álltak.

2. Selmecbánya a 19. században

A 19. század elején valóban kritikus időszak következett a város életében, mert újabb bányászatra alkalmas terület már nem volt, a régiek fenntartása, pedig mind nagyobb gondot jelentett. Főleg a haszonkőzetek meddőttől való elválasztása és a bányavíz elvezetése okozott sok fejtörést. Ezt oldották meg a selmecbányai bányamérnökök. A gépi drótkötélfonást is itt kezdték meg 1837-ben, a szélaknai drótkötélgyárban, miközben ekkor még feltalálásának helyén, Clausthalban³ is kézzel készítették. Ez a kötélfajta a függőleges aknaszállítást tette lehetővé, s így nagymértékben fokozta a teljesítményt. Ráadásul a korábban használt kenderkötéllal és láncsal szemben biztonságosabb is volt. Szerencsére ott volt az 1763-ban alapított bányászati akadémia, ami nemcsak állandó gazdasági alapot, hanem színes társadalmi életet is jelentett a város számára, s mely 1808-ban erdészeti tanintézettel egészült ki, közvetlenül utána pedig filozófiai kurzus is indult az intézetben. Az ezernyolcszázötvenes évek végén azonban a város monopol helyzete megszűnt akadémiáját tekintve, mert ekkor hasonló intézmények létesültek Leobenben és Příbramban is. Ennek következtében, de leginkább 1867 után, mikor bevezették a magyar tanítási nyelvet, az osztrák diákok elmaradtak. Mindezekben még a kiegyezés után rohamos fejlődésnek indult ország sem volt képes egymagában segíteni, s így a hallgatók száma lényegesen csökkent. A reformkorban emelkedésnek indult hallgatói létszám 1838-ban már elérte az évi 115 főt, s bár az ötvenes évek elején némileg visszaesett, a hatvanas években már ismét száz fő körüli volt, 1870-ben azonban csak 44, 1873-ban, pedig mindössze 18 fő volt.⁴ Nehéz helyzettel kellett szembenéznie a városnak, hiszen az önkényuralom alatt az örökös tartományok és Csehország fejlettebb vaskohászata gazdaságtalanná tették a magyar vasgyárosok üzemait, ugyanakkor a közlekedési feltételek nagyon megrágították a vastermékek nagyobb távolságra történő szállítását, ráadásul a kohótelepek nagy részét csak 7-8 hónapig lehetett üzemeltetni, mivel az energiaellátást biztosító patakok nyáron kiszáradtak, télen meg befagytak. Ugyanakkor az egyre mélyebbre hatoló fúrások, a bányatechnika tökéletesítése, pl. a szállító és szellőző berendezéseké, valamint az, hogy egyre nagyobb vízmennyiséget kellett kiszivattyúzni és nagyobb mélységekből kellett felhozni a kibányászott ércet, jelentősen megnövelte a kincstár bányagépek iránti igényét.

Selmecbánya hagyományosan német nyelve az ötvenes években kezdett magyarra változni, s a főiskola magyarrá válását követően vált uralkodóvá a magyar nyelv a Ringeken és a domboldalba épített városrészen, ahol a diákság zöme lakott, s amit ők maguk „Steingrube” nagyközségnek neveztek el. A hatvanas évek elején még németül beszéltek, de már magyar ruhát viseltek a polgárok, ahogy a selmecbányai nemespanni Czobor László gazdasági főtanácsos, volt országgyűlési képviselő és főispán emlékszik vissza gyerek-

korára: „A polgárság németül beszélt, de – magyar ruhát viselt. Kachelmann, Pankaldy, Podhragyay, Schiller és sokan mások most is előttem állanak rámáscsizmás, atillás viseletükben. Mert a polgárság magyar hazafiassága példás volt már akkor is.”⁵

3. A Kachelmann család

A város lélekszámából azonban nem csak gazdasági erejére, a városhierarchiában betöltött szerepére következtethetünk, hanem preindusztriális jellegére is. A város társadalma tehát – bár homogénnek nem nevezhetjük – egyértelműen a hagyományos közösségek szerveződése szerint oszlott meg polgárookra és nem polgárookra, még a céhek felszámolása vagy az 1873-as városrendezés után is. A városban polgárjogot nyert iparosok individuális teljesítménye tehát akár negatív, akár pozitív értelemben, de meghatározó társadalmi erő volt, hogy képviseljen. Éppen ezért jelentős a 19. század elején beköltöző német család a város életében, és nem csupán, mert annak leggazdagabb, a régió gazdaságát is befolyásoló vállalkozását működteti. Nevezetesen a Kachelmann családról van tehát szó, akiknek első képviselője, Caspar, 1804-ben költözött Bécsből Selmezbányára, majd a következő évben benősült egy Gölnicbányáról ideköltözött kovács családba, feleségül vette Johann Plander lányát. Így indult a 19. század egyik sikertörténete. Feleségével beköltöztek apósának felső házába, az ottani kovácsműhelyben kezdett dolgozni. Kiváló képesítése volt kocsigyártásra, és ezt a munkát jó eredménnyel, szorgalmasan és törekvően végezte. 1812-ben felajánlották neki a Johanni-Baptista akna és később a Háromkirály akna, valamint az Erzsébet akna ellátását, majd az Antal nevű régi aknáét is, amelynek jogát azonban mintegy három év múlva elvesztette. Ettől kezdve az üzleti pályája felfelé ívelt, apósa átengedte neki a Hofer tárnák ellátásának jogát, s így három másik aknáét is magáénak tudhatott már: az Anna, és a Hofer aknákat, valamint a Hollóköt (Rabenstein).⁶ 1819-ben Caspar megvásárolja a Selmezbánya közelében fekvő Vihnyén a bányaeszköz hármort, a hozzátartozó kovácsműhellyel, s habár rengeteg költséget emésztett fel a felújítása, és a bányák állami megrendeléseit is igen nehéz volt megszerezni, nemsokára már nyereséges lett a vállalkozása. Igaz Caspar is kénytelen volt több lábon állni. A korszakra jó ideje jellemző volt már, hogy a bányászati, vagy az eszközgyártási kiváltságot lecserélték a bortermelésre és vagy árusításra jogosító kiváltsággal. 1815-ben Caspar is vett egy borkimérést, melyből ekkoriban fedezni tudta beruházásainak költségét. A pénzt azonban visszaforgatta, nem élte fel.

Casparnak tizenhárom gyermeke született, sorrendben a második, Carl 1810-ben. Carl elvégezte a Selmezbányai Evangélikus Lyceum öt osztályát, de nem volt kiváló tanuló, vágyai és gondolatai szívvel-lélekkel a kézművesség és a kovácsmesterség felé irányították. Erre fiatal-kora óta erős hajlamot érzett, és minden szabadidejét a műhelyben töltötte. Így lett belőle kovács. Egy tanulóév után felszabadult, majd mint mesterlegény két évet apja kovácsműhelyében töltött.⁷ Anyai nagyapja ekkor még élt, s az ő biztatásának köszönhetően vasárnaponként Seitz királyi bányatanácsos és bányamérőhöz járt, aki rajzolni tanította. Így sajátította el a későbbi szerény rajzszerkesztés alapjait. A számtant és a matematikát nem értette, de saját megítélése szerint nem is volt rá szüksége. 1827-ben kiküldték Rotensteinbe és Rohnitzba, hogy kovácsmesterséget tanuljon. 1829-ben már külföldön vállalt munkát, egy évig a Schottenhofer-féle kovácsműhelyben Johann Winternél dolgozott. Ezután Bécsbe ment, és állatorvosi ismereteket hallgatott, amelyben nagy szorgalmának köszönhetően jó eredményt ért el, és gyógykovács oklevelet is szerzett. Innen Steuermarkba ment, majd Gammingban folytatott praxist a tengelygyárban a tél négy hónapja alatt, utána pedig a mariazelli öntvénygyárban. Bejárta Steuermarkot, és tanulmányozta a hármormunkálatokat. Mindezek után Németországba ment, és Augsburgban a Mayer-féle hármorban dolgozott, majd Svájcot, Olaszországot vette célba,

végül Trieszten keresztül 1838-ban hazaérkezett. Három teljes évet töltött külföldön, és igyekezett az ott szerzett tapasztalatokat kihasználni, vezetői képességét fejleszteni.

Távolléte alatt anyai nagyapja, Johann Plander 1830-ban meghalt,⁸ és apja, Caspar vette át üzletét, nevezetesen a koselniki hámor ellátását. Carl hazaérkezésekor szülei az alsó házban laktak, ekkor született legkisebb testvére, Henriette. Apja átengedte neki az üzlet vezetését, amelyet szívesen elvállalt; lelkiállapota azonban letört, mert újra csak azt tapasztalta, hogy semmi sem változott. Szülei ismét zsarnokoskodni kezdtek, nem hagytak neki békét, így nem is jöhetett létre semmiféle bizalom közöttük. Az elhanyagolt koselniki és vihnyei hámor felújítására nagyobb összegre lett volna szükség, amely nem állt a család rendelkezésére. Ráadásul az apjának sem energiája, sem kedve nem volt a két hámor egymás utáni felújításához, így az utóbbit Carl vállalta el. El is utazott Vihnyére, de a hosszú idő alatt, amelyet ott, töltött meglehetősen bátortalanul kezdett csak bele a munkába, hiszen sorsát még mindig bizonytalannak érezte.⁹

4. A második generáció

Carl 1834-től kezdve tudott igazán nekilátni az iparúzésnek s az üzlet beindításának, majd bővítésének. A modern bányászat a korábbi primitív technikák után az új kamaragróf ezredes, Schweitzer Gábor vezetése alatt 1835-ben honosodott meg Selmecbányán. Az új technika lényegesen hatékonyabb termelést és többszörös foglalkoztatást tett lehetővé. Vasút épült, helyreállították a zúzóművet, szállítószalagot, és új forgómalmot szereltek fel. Mindezek következtében kilátás nyílt arra, hogy a több éve félbehagyott munka és üzlet felvirágozzon. Carl 1836-ban építtetett egy szupport-esztergapadot, amely a maga nemében első volt a városban. Hosszú éveken át teljesített szolgálatot a városnak Carl, de ekkoriban már nagyobb dolgokra vágyott, mintsem hogy azt Selmecbányán megvalósíthatta volna. A vihnyei hámor felújításával kezdett foglalkozni, habár az még mindig az apja tulajdonában volt, aki nem akarta tudomásul venni a bővítést és más intézkedéseket, így Carl a tulajdon megszerzésére törekedett, amire azonban csak 1837-ben kerülhetett sor hosszas alkudozás után. Négyezer forintot és évi hat százalékot (240 Ft) fizetett neki érte, viszont ugyanezzel az összeggel csökkent a haszonbérlete.¹⁰

Vége szabad kezet kapott, és hozzákezdhetett a hámor felépítéséhez. Selmecbányán az üzlet jól ment, a Mihály tárnához, az Alt Anteni tárnához és a Keresztelő Szent János tárnához kiépült vasút lehetővé tette, hogy nagy jövedelemre tegyen szert, s így eladósodás nélkül átvészelje az építkezést, amely egészen 1843-ig tartott, és 6700 forintjába került. Legkevesebb negyven embert foglalkoztatott ekkoriban. Ilyen körülmények között a felső műhely, annak ellenére, hogy azt nagy barakká tágíttatta, nagyon szűkké vált, azonkívül a két városi műhelyben a felügyelet is igen kényelmetlenné lett. A hengerdével és műhellyel való kibővítésüket nem tudta elképzelni, és mind a két épület rozszant is volt, jelentős javításra szorult. Nagyon célszerűnek mutatkozott erre a Ravasz ház az alsó utcában, a Pacher tárnai bányaüzlet és aknalejárat közvetlen közelében.

A házat 1846-ban foglalhatta el tehát, és a következő évben meg is kezdte az építkezést, amely 6000 forintba került. Egy egészen új kovácműhelyt építtetett hozzá hat tűzhellyel, lakatosműhellyel, szén és ócskavas tárolóval, lóistállal, kocsibeállalóval, vasüzlettel és három udvarral. Felújíttatta a lakóházat is, s egy szép és nyugodt lakhely született, immáron megfelelő nagyságú műhellyel és nagy helyiségekkel. 1848-ban költözött át, a felső, az alsó kovácműhelyt, valamint a házat is elhagyta, először egyesítve erőit. A terv jónak bizonyult, a kereskedelem megszilárdult. Tudta, hogyha nekifekszik az eke és más mezőgazdasági szerszámok gyártásának is, akkor már a kezdetekben sikereket érhet el, éppen ezért Selmecbányán jó úton ha-

ladt tovább az üzlet. A legjobb és legnagyobb állami megrendeléseket továbbra is ő kapta meg, mert a steplitzhofi műhelyeket rosszul irányították, és keveset termeltek. Az ekék és más mezőgazdasági szerszámok jól jövedelmeztek. 1847-ben bérbe vett egy kovácműhelyt a Selmeci Bányák Schmitterinn aknája mellett, és 1865-ben további néhány kovácműhelyt Sklené Teplice (Szklénófürdő)-ben.¹¹ Így zajlott az üzleti élet egészen 1872-ig. Carl már 1848 előtt is a város törvényhatósági bizottságának vezető tagja, ekkor már egyben a selmeci szabadelvű párt elnöke is, a takarékpénztár és a kaszinó alapító tagja, a pátenstől haláláig az evangélikus egyház felügyelője s pénztárosa huszonöt éven át a líceum, valamint az Alsómagyarországi Kémlő-egyesületnek pénztárosa volt.¹² A város végleg és teljesen magába fogadta. Nagyon sok idő töltött Vihnyén, gyakran hetekre kiment dolgozni, mert ott szabadnak érezte magát, távol a siralmas családi légkörtől. Később kibővítette, új tűzhelyeket építtetett, de a Keselniker hámor még működött, és visszatartotta őt a fejlődésben. Meg akarta szüntetni, s az összes munkással Vihnyére költözni, így ott folyamatos munkalehetőséget biztosítani.¹³

Az ötvenes években nehéz helyzettel kellett szembenéznie a Kachelmann családnak, hiszen az önkényuralom alatt az örökös tartományok és Csehország fejlettebb vaskohászata gazdaságtalanná tették a magyar vasgyárosok üzemeit, ugyanakkor a közlekedési feltételek nagyon megrágrították a vastermékek nagyobb távolságra történő szállítását, ráadásul a kohótelepek nagy részét csak 7–8 hónapig lehetett üzemeltetni, mivel az energiaellátást biztosító patakok nyáron kiszáradtak, télen pedig befagytak. Kachelmann Károly merész tervét, hogy egy kis háorból gépgyárat építsen, mégis sikerült megvalósítania. Számításait a bányák egyre nagyobb szükségletére alapozta. Az egyre mélyebbre hatoló fúrások, a bányatechnika tökéletesítése, például a szállító és szellőző berendezéseké, valamint az, hogy egyre nagyobb vízmennyiséget kellett kiszivattyúzni, és nagyobb mélységekből kellett felhozni a kibányászott ércet, jelentősen megnövelte a kincstár bányagépek iránti igényét. Éppen az ilyen berendezések gyártására szakosodott Kachelmann vasgyára.

Így már 1853-ban a selmecbányai bányakamarával szerződést kötött merítő berendezés szállítására (Pumpenwerck) a hódruzi Zipserakna részére 4037 aranyért és 30 garasért.¹⁴ 1865. november 1-jétől kapta meg az idősebb Kachelmann a steplitzhofi kovácműhelyt is, és ezzel az összes selmeci és szélaknai¹⁵ kincstári munkát eleinte társaival, J. Kunsky-val és Laszizzal, majd egyedül. A bérleti jogot azonban csak öt évig tudta megtartani, egészen addig, amíg a szélaknai tisztviselők vissza nem szereztek maguknak. Ez az időszak igen kedvező volt számára, főként az első négy évben hatalmas hasznót termelt, bár a Leopold és a Ferenc aknákhöz kapcsolódó gépgyár sok pénzt felemésztett. Ez tekinthető a selmecbányai tevékenysége csúcspontjának,¹⁶ amikor olyan helyzetben volt, hogy a vihnyi gépgyár teljes felépítését és felszerelését különösebb pénzügyi nehézségek nélkül be tudta fejezni. 1872-ig folyt a munka Selmecbányán meglehetősen jó eredménnyel, különös tekintettel arra, hogy részt vállalt a selmecbányai és észak-magyarországi vasút hosszú ideig tartó építésében. Az 1873-as rossz év nem hozott további sikert, alig-alig kapott megrendelést, így több alkalmazottját el kellett bocsátania. Ennek a hanyatlásnak több oka is volt.

Az egyik, hogy a hatvanas években a bánya- és kohótermelés 60–70 százalékát kitevő nemes- és színesfémtermelés döntően, a 20 százalék körüli kősótermelés pedig teljesen kincstári megrendelésre történt. Hagyományosan központosítva és bürokratikusán, Bécsből, a helyi érdekeket és lehetőségeket figyelembe nem véve irányították. Ebben a koncepcióban a rentabilitás mint szempont fel sem merült. Ugyanebben az időben a hazai nemes- és színesfémtermelés, kiaknázható ércvagyon híján, jelentéktelenné vált, s ez meghatározta Selmecbánya sorsát is.¹⁷

Az nemzetközi ipar rohamos fejlődésével nem lehetett versenyt tartani, mégis számunkra jelentős események történtek, Selmecbánya szempontjából éppen a bányászatban. Új kémiai eljárásokat dolgoztak ki, megindult a bányák nagyarányú gépesítése és villamosítása, kísérlete-

ket tettek a gépi fűrés kifejlesztésével kapcsolatban, de az első sűrített levegővel működő közet-fűrőgép szabadalmaztatása után még húsz évet kellett várni, amíg Selmecbányán 1874-ben a II. József altáró hajtásánál üzemszerű alkalmazást nyerhetett. Az 1776-ban megkezdett munka eredményeképp a 19. század végére a kész bányamű világméretben is egyedülálló hosszúságú volt. Lónyai Menyhért 1869-ben elfogadta az egyetlen megoldást a felső-magyarországi bányák kulcsproblémájának, a víztelenítésnek a megoldására: a kézi fejtésről a gépire való átalálást. 1873-ban felállították az akkor legjobbnak számító Sachs-típusú fűrőgépeket. Tekintettel arra, hogy a közet réteges volt és különböző szerkezetű, a fűrészek csak 16'' hosszúságot értek el. E tényekből kiindulva rövidebb fűrészeket végeztek, így azonban a dinamit hatékonysága csökkent. A nehezen kezelhető fűrőgép miatt a bányaigazgatóság megbízta Richter Gusztávot a hiányosságok kiküszöbölésére. Az ő tervei alapján 1874-ben tíz új fűrőgépet kezdtek gyártani Kachelmann Károly üzemében, Vihnyén. Richter biztos volt gépei előnyében a külföldi gépekkel szemben. Gépei tökéletesítésében és Broszmann Edének a saját gépei tervezésében, tökéletesítésében sokat segített neki Péch Antal és Kachelmann Károly. Ekkor már a selmecbányai bányászat konkrét szükségleteinek kielégítését teljes mértékben az ő gyára látta el fűrőgépekkel, rögzítő oszlopokkal és kompresszorokkal, így például 1876-ban a Zsigmond-akna teljes felszerelését is ő készítette.¹⁸

A hanyatlás másik oka, hogy a Monarchiában és egész Európában a dekonjunktúra hatására emelkedni kezdtek az anyagárak, főleg a széné, de a munkaerő ára is az egekbe szökött, amelynek következtében nőtt a korrupció, általánossá vált a „csalás és a szélhámosság”, ahogy a visszaemlékező Carl Kachelmann írja.¹⁹ Mindez természetesen érezte hatását az éppen zajló építkezésen is, amely ilyen körülmények között deficitessé vált. Természetesen a kovácsmunkák is egyre többbe kerültek. A legnagyobb kárt a királyi steplitzhofi kovácsműhely felszerelése okozta. A kor legmagasabb színvonalán berendezett műhely Carlnek 26 000 forintjába került, s ezzel minden hitelre (kontóra) végzett munkája megszűnt, többet nem rendeltek. Minden számítása szerint nyereséggel kellett volna zárnia az évet, mégsem így történt, sőt túlfizetésre kényszerült. Az 1873-as éve 5000 forintos deficittel végződött, az amortizációt és a befektetett tőke kamatait nem számítva. Munkájáért s havi nyereségéért irigyelték őt, noha minden erejét arra kellett összpontosítania, hogy a kincstárat a legjobban és a legpontosabban kiszolgálja. A kamarai tisztviselőket mindez nem érintette, fizetésüket változatlanul annak megfelelően emelték, mintha a bányászat a legnagyobb hasznot hozná. A vállalkozások ügyeit csak papíron és szóban vezették, a valóságban nem törődtek velük. A tervekészítésben nagyok voltak, de a kalkulációban annál kevésbé, akárcsak a műszaki vállalkozások és intézmények adminisztrációjában, ahogy Kachelmann Károly minősíti a Kamarát emlékirataiban,²⁰ és mind ebben nem kételkedhetünk, ha megvizsgáljuk a város vezetésének és pénzügyeinek alakulását ez idő tájt. A legkitűnőbb példa erre a Kamara saját gépgyára, ahol egyetlen hibátlan darab sem készült, pedig a legjobb gépekkel volt felszerelve. Így történt, hogy míg a selmecbányai üzlet rosszul ment, addig a vihneyi gépgyárat a Kincstár szakadatlanul foglalkoztatta, nem tudta nélkülözni. Ez ugyan sovány vigasz volt Károly számára, de mégis ez mentette meg a selmeci műhelyt a teljes csődtől, legalábbis a túlzott eladósodástól. A korábbi sikereket azonban aligha érthette el ezek után újra, így a siralmas kincstári adminisztráció helyett más megoldást kellett találnia: erőit tehát a vihneyi üzemre összpontosította.

5. A harmadik generáció

A vállalkozás mindenesetre sikeres volt. Carl fia, szintén Carl már mérnöknek tanult, s a dualizmus évei alatt a gyárat tovább bővítette. 1893-ban megvette a vihneyi sorfőzdét, és modern gyárrá alakította, ezzel még Dréher Antalnak is konkurenciát teremtve.²¹ A város

életében már korábban is vezető szerepet játszó család ekkor építteti az új épületet az Evangélikus Liceum számára, mely ma is látható a főtéren, s ahol korábban Petőfi is tanult. Az ifjabb Károly tagja lett a Gyárosok Országos szövetségének. A rengeteg munka, aktivitás, újítás, létesítmény és találmány nagy ismertséget és elismerést hozott a számára. A Ferenc József-rend lovagja és a Vas korona-rend lovagja lett, Ferenc József bárói címet is felajánlott a számára, de azt nem fogadta el.²² Vihnyén a családi ház két szintjén tíz szobát és hatalmas különálló konyhát alakított ki, Biedermeyer bútorokkal berendezve.²³ Kachelmann Károly a Selmechányai Szabadelvű Párt elnökeként utolsó szereplésekor, miután a megbízólevelét visszaadta 1896-ban, az alispánt búcsúztatta. Politikai, közéleti szerepvállalása az egész garami járás társadalmi és politikai vezérévé tette. 1899-ben a Hodrusi evangélikus Egyház felügyelője lett. A város életét ekkoriban meghatározó hivatali szerepkör tehát nem csökkentette a gazdasági aktivitást, a számtalan társadalmi kötöttség ellenére a család életét továbbra is elsősorban a teljesítmény határozta meg.

1867 után a bányahatóságok visszakérültek a bécsi kamara fennhatósága alól a magyar korona uralma alá, s a pénzügyminisztérium hatáskörébe, mint ahogyan az akadémia is. Ugyanakkor a dualizmus alatt a városon belüli alárendeltségi viszony is megszűnt azzal, hogy a városi önkormányzatot a belügyminisztérium alá rendelték,²⁴ s így a kamaraház és a városháza ugyanannak az állami hatalomnak lettek alávetve, egymás mellett. Ez a látszólagos demokratizálódás ugyanakkor nagymértékű függőséget eredményezett az államtól, éppen akkor, amikor a kincstári bányászat rendkívüli módon visszafejlődött, s ezzel a bányák fenntarthatóságát, s a város egzisztenciáját tette kérdésessé. A hanyatlás oka részben a bányák kimerülése, részben az ezüst nemzetközi árának rendkívüli esése, s nem utolsósorban a nagy adminisztrációs költség volt; ez utóbbi a felduzzasztott tisztviselőréteg következtében nőtt meg. Az századfordulóra már 40 000 négyzetméter alapterületű vasgyárban tizenkét gyárpépület és huszonöt lakóház állt. Három gőzgép működött benne, összesen harminc lóerősek, valamint egy vízturbina és vízkerék, összesen huszonöt lóerővel. 160–180 munkást foglalkoztattak ekkoriban, évi termelésük száz vagon vas volt. Áruikat az összes magyar bányatelepnek szállították, de gyakran adtak el gépeket külföldi bányáknak is.²⁵ A sörgyár Kachelmann Károly halála után is továbbfejlődött, annak ellenére hogy két évre rá, 1904-ben már csak 1 322 867 hektolitert tett ki az országos sörtermelés, szemben a korábbi 1 600 000 hektoliteres évi átlaggal. A sörtermelés csökkenésének okaként elsősorban az adóemelést jelölhetjük meg. 1906-ban kezdték gyártani az ún. Bányász-sört, amelyvel a népszerű müncheni fekete sört akarták kiszorítani a piacról.²⁶

A család sorsa egybefonódott a városéval, és olyan példát mutatott, mellyel a város korábbi polgári hagyományait vitte tovább a gazdaságilag hanyatló 19. században, és hozzájárult a város anyagi életéhez is. Habár a gyárak Vihnyére települtek át a család, és annak gazdasági ereje továbbra is Selmechányán maradt. Az évtizedek számtalan nehézsége ellenére tehát lehetett sikereket elérni, és egy mentalitást is megőrizni, így nem állíthatjuk, hogy a gazdasági hanyatlás, a korábbi évszázados vezető szerep visszaszorulása egyben a társadalmat is megváltoztatta volna.

JEGYZETEK

1. Kovács Ferenc (1997): Magyarország bányászata a 19. század utolsó harmadában In: Zsámboki László (szerk.): Péch Antal 1822–1895 és kora. Miskolc. Rudabánya. 21–26. old.
2. Bircher Erzsébet. (1995): Vállalkozás és hatalom az alsó-magyarországi bányavárosokban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Mezőváros – Kisváros, Csokonai Kiadó. Debrecen. 63–71. old., 68. old.
3. A Selmeczi M. K. Bányász- és Erdész-Akadémia évszázados fennállásának évkönyve 1770–1870. Selmecz, 1871. 1–75. o.

4. Bucheim, G. (szerk) (1990): Geschichte der Technikwissenschaften. Birkhäuser. Basel. 21–91. o.
5. Nemespanni Czobor László (1936): Hetven évvel ezelőtt. In: Selmezbányaiak évkönyve. Budapest. 78. o.
6. Carl Kachelmann visszaemlékezése 1882-ben.
7. Carl Kachelmann visszaemlékezése 1882-ben.
8. Banskej Štiavnickej Okresny Archiv, 1830.
9. Carl Kachelmann visszaemlékezése 1882-ben.
10. Vozár, Jozef (1962): Sortiment výrokov Kachelmannovej stojárne vo Vyhniach. In: Jan Tibenský (szerk.): Z dejín vied a techniky na Slovensku I. Slov. Akad. vied. Bratislava. 265. old.
11. ŠSÚA-BO (Štátny slovenský archív, banské. oddel. v Banskej Štiavnici) fond HKG, č. 3523/1847 és 7823/1865.
12. Selmezbányaiak Emlékkönyve. Selmezbányaiak Egyesülete. Budapest. 1936. 155. old.
13. Carl Kachelmann visszaemlékezése 1882-ben.
14. ŠSÚA-BO fond HKG, č. 1282/1853.
15. Selmezbánya része.
16. Estók János (1996): A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon. A kezdetektől 1944-ig. MNMNY. Budapest. 102. old.
17. Fülöp József (1984): Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Műszaki Kvk. Budapest.
18. Jakab Zoltán (1997): A II. József altáró hajtásának befejező munkálatai Péch Antal igazgatóságának idején. In: Zsámboki László (szerk): Péch Antal 1822–1895 és kora. Miskolc, Rudabánya. 125–138. old., 134–137. old.
19. Carl Kachelmann visszaemlékezése 1882-ben.
20. Carl Kachelmann visszaemlékezése 1882-ben.
21. Grigel', M. – Folajtár, E. (1973): Vyhniansky pivovar kedysi a dnes, Zvolen. 20. old.
22. Kachelmann Károly nekrológia In: Selmezbányai Hetilap, 1902. évf. márc. 30. sz. 4–5. old.
23. Beszélgetés Doktay Jánosné, szül. Kachelmann Judittal, 2001. június, Hatvan.
24. 1870:42 tv és 1886:21 tv.
25. Magyarország vármegyéi és városai. Bars Vármegye. Apollo Kiadó. Budapest. 1903 277. old.
26. Selmezbányai Hetilap. 1906. évf. 24. sz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Selmeczi M. K. Bányász- és Erdész-Akadémia évszázados fennállásának évkönyve 1770–1870. Selmezbánya, 1871.
- Bircher Erzsébet (1995): Vállalkozás és hatalom az alsó-magyarországi bányavárosokban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Mezőváros – Kisváros, Csokonai Kiadó. Debrecen.
- Bucheim, G. (szerk.) (1990): Geschichte der Technikwissenschaften. Birkhäuser. Basel.
- Estók János (1996): A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon. A kezdetektől 1944-ig. MNMNY. Budapest.
- Fülöp József (1984): Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Műszaki Kvk. Budapest.
- Jakab Zoltán (1997): A II. József altáró hajtásának befejező munkálatai Péch Antal igazgatóságának idején. In: Zsámboki László (szerk): Péch Antal 1822–1895 és kora. Miskolc, Rudabánya.
- Grigel', M.–Folajtár, E. (1973): Vyhniansky pivovar kedysi a dnes, Zvolen.
- Kovács Ferenc (1997): Magyarország bányászata a 19. század utolsó harmadában In: Zsámboki László (szerk.): Péch Antal 1822–1895 és kora. Miskolc. Rudabánya.
- Nemespanni Czobor László (1936): Hetven évvel ezelőtt. In: Selmezbányaiak évkönyve. Budapest.
- Vozár, Jozef (1962): Sortiment výrokov Kachelmannovej stojárne vo Vyhniach. In: Jan Tibenský (szerk.): Z dejín vied a techniky na Slovensku I. Slov. Akad. vied. Bratislava.

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN*

A LIBERÁLIS GAZDASÁGSZERVEZÉS ALTERNATÍVÁI KÖZÉP-EURÓPÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT**

ALTERNATIVES TO THE CLASSIC LIBERAL ECONOMIC APPROACH IN MIDDLE-EUROPE BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

The author is dealing in his essay with the topic of the social-economic state-organisation between the two world wars in Central Europe. He is searching for answers to the questions of the root of anti-liberal economic views, therefore he summarizes the feelings of economic theoreticians about the economic-social crises after the First World War, which was worsened by the Great Depression of 1929. As a result new economic approaches emerged, criticising the liberal methods and social results of the "Manchester capitalism". The author explains on the one hand the left-wing theories of „state-capitalism” and „organised capitalism”. On the other hand he deals primarily with the background and ideas of the conservative, catholic thoughts of anti-libertarian, anti-etatist vocational order. The basis for this theory is the catholic social doctrine, an „ethical approach” to economics, which takes its origins in the papal encyclicals *Rerum novarum* (1891) and *Quadragesimo anno* (1931). The main thoughts are solidarity and subsidiarity, which lead to an interest representing organizational form where labour unions and capitalist groups can decide together about the economic politics of the "modern welfare state". This trend did not cease to exist even after the Second World War: the social market economy based on concordance and cooperation between social actors instead of class battle is a descendant of this view in many respects.

1. Bevezetés

Az első világháborút követő korszak nagy politikai és gazdaságelméleti irányzatai alapvetően a klasszikus liberalizmus gazdaságfilozófiájával és különösen annak vadhajtásaival szálltak szembe, annak mindenható uralmát igyekeztek visszaszorítani. A liberalizmus meghatározó korszaka a Nagy Háborúval véget érő XIX. század volt: ekkor irányította szinte egyeduralkodóként Európa és a korabeli világ politikai arculatát és éppen ezért válthatta ki a klasszikus liberális felfogással szembenállók heves kritikáját. A konzervatív körök ellenérzése különösen akkor erősödött meg, amikor a liberalizmus szinte elválaszthatatlan szövetségre lépett a demokratizmussal és vállvetve indítottak harcot az egyének egyenlőségéért és a társadalomirányítás szélesebb néprétegekre való kiterjesztéséért, ami egyben a monarchikus államformák elleni harcot és a régmúlt hagyományaiban gyökerező társadalmi-gazdasági szerkezet alapvető megváltoztatásának igényét is jelentette. A szocialista eszmerendszer pedig a liberális tökefelhalmozásból fakadó egyenlőtlen vagyoni elosztás következményeit sérelmezte és kívánta kiiktatni. Ugyanakkor e tekintetben érdemes megjegyeznünk, hogy a nagy viták és polémiák ellenére ma annak vagyunk tanúi, hogy a

* Dr. Zachar Péter Krisztián, tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola, Társadalomtudományi Tanszék. Az OTKA K-100546 „Gazdasági-szociális reformelképzelések és társadalmi modellek a két világháború között” című kutatás vezetője.

** Jelen tanulmány az OTKA K-100546 programjának keretében és támogatásával készült.

klasszikus liberalizmus eszméi közül számos megkérdőjelezhetetlen alapját alkotja szinte minden mérsékelt (legyen az konzervatív vagy baloldali, szocialista) politikai ideológiának.

A 19. század végi, majd különösen a két világháború közötti gondolkodók körében elsősorban a gazdasági liberalizmust, a kapitalizmus ideológiáját, a manchesteri típusú rendszerben mutatkozó túlkapásokat, valamint ezzel összefüggésben az egyénről alkotott liberális felfogást tették vizsgálat tárgyává. Az egyéni szabadságjogok túlhangsúlyozása, mely az individualizmus kifejlődéséhez, a korlátok nélküli egyéni előnyök hajszolásához vezetett, visszatetszést keltet az ipari forradalom társadalmi következményeinek láttán. Számos gondolkodóban kérdőjeleződött meg a liberalizmus pozitív emberképe: az ember nem képes önmaga javítani a földi létén, nem valósul meg mindenki szabadsága révén a humánusabb, élhetőbb társadalom. A szabadság kiterjesztése nem a boldogság forrásává vált, hanem a „homo homini lupus” elv még fokozottabb megjelenésévé. Ebben pedig a piaci, gazdasági folyamatok is komoly – ha nem sorsdöntő – szerepet tölthettek be. Az Adam Smith által megfogalmazott „láthatatlan kéz”, mely a piaci mechanizmusokban nyilvánul meg, egyben magának a piacnak a személytelenné válását is deklarálta „és ezzel együtt a termelők és a fogyasztók közti viszony; az emberi kapcsolatok erkölcsi normái is elhalványultak.”¹ Ugyan a liberális eszmerendszer sikerét alátámasztották a 19. század végének folyamatai, a piacgazdaság térnyerése nyomán megindult hatalmas fejlődés, az anyagi előrehaladás, a tudományos és technikai forradalmak sorozata, de az érme másik oldalán megjelent a tömeges szegénység, a soha nem látott kizsákmányolás, a kezdeti nagyvárosi érzéketlenség. „Az emberiség nagy része méltánytalanul szomorú és nyomorult viszonyok között tengődik. A munkásokat magára hagyta és védtelenül kiszolgáltatva a munkaadók embertelenségének és nyereségvágyának úgy, hogy néhány dúsgazdag ember a szegények hatalmas tömegeire rakhatta a szolgaság jármát” – fogalmazott kökeményen XIII. Leó pápa 1891-ben.² A piac által szabályozott „természetes társadalmi és gazdasági rend” utópia maradt, mivel a liberálisok a piac tekintetében is hittek a természeti törvényekben, melyek önmaguktól megvalósítják a megfelelő gazdasági folyamatokat. Éppen ezért a korszakban az egyes államok jogrendszerében keresve sem találunk az érdekcsoportok gazdasági hatalmát korlátozó, a társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat kiküszöbölő szabályozókat.³ „Hanyatlását sikerei okozták. Európa fejlődött, gazdagodott éppen a liberalizmus által támogatott szabad kutatás és iparosodás folytán, de csakhamar elveszítette lendületét és erkölcsi erejét. Elmélyült a kiváltságos gazdagok és a szegények közötti ellentét, amire Marx nyomán a szocialista mozgalmak hívták fel a figyelmet, osztályharcot hirdetve. Világossá vált, hogy a liberális szabadságesszme és annak alkalmazása beszűkített: az egyének, bizonyos kiváltságos gazdagok számára biztosítja a ‘szabadságot’.”⁴

Az expanzív módon növekedő iparosodás, a racionalizálás és a technikai modernizáció, a mezőgazdaság visszaszorulása, az ezzel összefüggő társadalmi változások, a tőkeigényből fakadó részvénytársasági forma, valamint az ennek nyomában járó monopolizáció sok gondolkodó számára jelentette, hogy a kapitalizmus maga számolta fel a szabad versenyt, annak helyébe pedig a piaci és gazdasághatalmi szervezeteket léptette. Ahogy azt egy korabeli közgazdász, Bell Miklós a 20-as évek tanulmányai alapján megfogalmazta: „A nemes verseny megszűnt, egész nemzetek kerültek rabszolgaságba (...) úgyszólván már mindenki plutokratikus terror alatt áll: az egyik az üzleti összeköttetések, a másik bankadóssága miatt.”⁵ És e nézetek nem csak a gazdaságra kiterjedően jelentkeztek a korszak felfogásában. Általános nézetként terjedt el Közép-Európa gondolkodóinak körében a demokratikus parlamentáris berendezkedés és a pártrendszerek kritikája. Nem volt egyedi az a fogalmazásmód, amelyet az osztrák Reinald Dassel használt 1929-ben: a vegytisztán megvalósított parlamentáris rendszer eredménye „a demagógia és zsarnokság, az uram-bátyám gazdaság, a pénz hatalmak kíméletlen, nyílt vagy rejtett uralma, a népi közösségek teljes lerombolása, végül az anarchia”.⁶ Karl Wick, a svájci

Vaterland című lap szerkesztőjének megfogalmazása szerint: „az állam maga is pártot fog, hiszen pártok uralják”, ezáltal a parlamenti döntések, hiába többségek, „legjobb esetben is csak a társadalom egy – jobb esetben jelentős – szegmensének a döntései”, amely önkényesen dönthet a többi csoport felett. Vagyis az államhatalom, amelynek döntőbírónak kellene lennie a gazdasági érdekek harcában, valójában eme harc tárgyává lett.⁷

A korabeli politológiai értelmezésben a liberalizmus terméke a politika színpadán a parlamentarizmus, a népszuverenitás elvén alapuló, általános és titkos választójoggal – a társadalmi szerződés értelmében – létrehozott, központi közigazgatást megvalósító államalakulat, mely „éjjeliőrként” mindösszesen az állampolgárok külső és belső védelmére koncentrált. Az egyenlőséget a polgárok politikai életben való azonos részvétele biztosítja, választóként mindenki az államakarat hordozója. Ugyanakkor azonos mértékben áll a központi hatalom, a bürokrácia hatalma alatt is.⁸ Az akaratképzés eszközét a liberális államban a pártok adják; azonban ezek mögött nem találunk közös eszméket, sokkal inkább már csak a választások érdekében képződnek és a tömegek befolyásolására törekszenek. Nem alulról építkezve jön létre a vezér kiválasztása, hanem a vezér állítja maga mögé csatasorba a tömegeket. „A pártvezetés tartja kezében a szálakat, valójában álcázott zsarnokságot valósít meg, amely alól a mai államban az állampolgárok nem tudják kivonni magukat.”⁹ Éppen ezért alapvetően elterjedté vált az gazdasági-társadalmi válsággal kéz a kézben járó erkölcsi válság gondolata is. A megoldás pedig, mind a konzervatív, mind a progresszív-szocialista oldalon a társadalom teljes megújítása volt – igaz eltérő előjelekkel. Míg a szocialista ideológia az állam kezébe igyekezett adni minden megoldást és a centralizáció jegyében a gazdaság- és társadalomszervezés is etatista módszerekkel valósult volna meg, addig a konzervatív tábor haladó gondolkodói elvetették mind a diktatórikus, mind az etatista megoldásokat. E tábornak nem állt szándékában a felvilágosodási és szabadság-folyamat visszafordítása, csak a fejlődésben mutatkozó történelmi hibák új társadalomszervezési módszerekkel történő korrigálása.

2. Az államkapitalizmus koncepciója

A liberális berendezkedést megkérdőjelező tendenciák Közép-Európában különös mértékben felerősödtek az első világháború, majd az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és az azt követő gazdasági válságperiódusok következtében. Szinte minden nagy ideológiai irányzat igyekezett választ találni ezekre a kihívásokra és saját gondolatmenete számára megnyerni a közvéleményt. Természetes módon e folyamatok csúcsondultak ki a populista politika térnyerésében, a szélsőséges „baloldalinak” tekinthető megoldási javaslatok – mint amilyen a lenini–sztálini kommunizmus vagy a hitleri nemzeti szocializmus – erőteljes megjelenésében. Érdekes megfigyelnünk, hogy mindennek következtében a liberális gondolkodók körében is egyfajta „balratolódás”, a szociális érzékenység iránti fogékonyság, majd az állami programok kiterjesztésének és nem – a hagyományoknak megfelelően – azok lebontásának, piacosításának igénye mutatkozott a korszakban.¹⁰ Így került a közép-európai liberális eszme jellemzői közé kiindulási pontként az emberi/állampolgári alapjogok elismerése, a heterogén társadalomszerkezet tényként való elfogadása, a döntéshozatali folyamatok autonómiája mellé az „a posteriori” közjó, valamint a jog- és szociális állam alapelveinek létezése.¹¹ Az elmélet úgy látja, hogy léteznek olyan területek, melyek nem képezhetik vita tárgyát. Ilyennek tekinti az olyan fogalmakat, mint a „népszuverenitás elismerése”, a „többségi döntéshozatal” vagy „a törvény előtti egyenlőség”. Éppen ezért a pluralizmus keretei között a közjó fogalmát egyre inkább felváltotta a liberális közbeszédben közérdek. Ez a fogalom ugyanis nem bizonyos típusú javak meglétére utal, hanem

ösztönzést nyújt arra, amit meg kell tenni bizonyos javak megteremtéséért vagy megőrzéséért.¹² Ezért a közérdek védelméhez szükség van az állam jelenlétére, de különösen Ralf Dahrendorf felfogása szerint ez csakis a klasszikus „éjjeliőr-állam” lehet. Az állam megteremti azokat a kereteket és garantálja fennállásukat, melyek szükségesek az érdekek pluralista versengéséhez.¹³ A jogállamiság elve garantálja a pluralista erők játékterét. Amennyiben pedig felfedezhető különbség a csoportok kiindulópontja között, úgy a „szociális” jogállam kiírja az egyenlőtlen szociális kiindulási feltételeket, védi és támogatja azokat a peremre sodródott csoportokat, melyek nem képesek érdekeiket megfelelően szervezett egyesületekkel képviselni.¹⁴ A modern, gazdaságtan által befolyásolt politikai elméletek a hagyományos alapelvek (szabadság, racionalitás, demokrácia, szubjektív egyenlőség, biztonság, haladás, béke, gazdasági növekedés) hangsúlyozása mellett ezáltal beiktatták a „szociális jólét” fogalmát is (a Pareto-optimum elvének megfelelően).¹⁵

Már a két világháború közötti gondolkodók is éppen e szempontból és e normatív felfogás miatt támadták a liberális elméletet: a sokszínűség és sokaság posztulátumát véleményük szerint nem lehet megvalósítani, a valóságban csak a magukat megszervezni képes és vitákra alkalmas társadalmi, gazdasági csoportok tudnak érdekeket keresztülvinni. Vagyis a pluralizmus társadalmában megjelenő számos csoportérdek nem egyenlő eséllyel indul a döntések befolyásolása során; a megvalósítás esélyével elsősorban a jól szervezett nagy érdekek rendelkeznek. A nézetet, miszerint hosszútávon egyetlen külön-érdek sem lehet domináns, éppen a hatalmas óriáscégek, mamut-lobbiegyesülések és a társadalom szélén lévő csoportok helyzete cáfolja meg. Ezt az egyenlőtlen elosztást egy versenyelvű – pluralista – rendszer, „az érdekek szabad piaca” indokolja és ugyan igyekszik csökkenteni, de nem tudja felszámolni. Az elmélettel szemben így komoly kritikát fogalmaznak meg azok, akik úgy vélik, hogy az érdekeket és ezek révén a társadalmi-gazdasági folyamatokat mindeképpen bizonyos mértékig irányítani, vezetni kell, máskülönben az érdekek végtelen számából fakadóan a politikai folyamatok nem tudnak hatékonyan működni.

Ennek egyik korai lenyomata az „államkapitalizmus” vagy „szervezett kapitalizmus” gondolatának megjelenése az 1920-as években. A korabeli magyarázatok szerint ezt kikényszerítette „a technika fejlődése következtében egyre erősebbé váló szükségszerűsége bizonyos termelési ágak ‘társadalmasulásának’, valamint az egyre élesebbé váló harc a piacokért, mely a polgárság állami támogatását követeli meg a világpiacokért való küzdelemben; kikényszerítette az a szükségszerűség, hogy a világ új felosztásáért érő harcban minden polgári erőt összefogjanak.” Az államkapitalizmus lényegi eleme az állam beavatkozása bizonyos gazdasági és társadalmi folyamatokba: „Az állam irányító tevékenysége mellett a termelési eszközök a tőkések magántulajdonában maradnak. Az állam csak az árúk termelését és cirkulációját szabályozza s az árak és munkaviszonyok irányítása révén a jövedelem megoszlását, anélkül, hogy ő maga mint tőkés vállalkozó fellépne.”¹⁶

Az állami gazdaságszervezés illetően gondolata Európa mellett az Egyesült Államokban is komoly követőkre talált, így a gazdasági válság kirobbanását követően Gerard Swope, a General Electric elnöke vizionálta a nagyvállalkozások szoros együttműködését, hogy a termelést a fogyasztáshoz igazíthassák. Ezáltal az ipar „már nem független egységekben működik, hanem egészként, az iparági egyesülés által lefektetett szabályok szerint [...] és mindezek felett valamilyen szövetségi ügynökség, például a Szövetségi Szakmai Bizottság gyakorol felügyeletet”.¹⁷ Ezáltal az amerikai berendezkedés egyértelműen az olasz korporatív államban mutatkozó tendenciák irányába nyitott. Számos korabeli sajtócikk és politikai elemzés látott hasonlóságot Mussolini állama és Franklin Delano Rooseveltnél New Deal programja között.¹⁸

Ez természetes módon váltotta ki a méginkább baloldali gondolkodók komoly kritikáját, véleményük szerint ez a bizonyos mértékben tervgazdálkodásra hasonlító rendszer

továbbra is a „kapitalizmus princípiuma” szerint működne, „a monopol tőke teljesítményképesebb apparátushoz és nagyobb perspektívákhoz” juthatna, de mindennek költségeit ismét „a dolgozók viselik a bérek és fizetések szükségszerű csökkentésének az alakjában”.¹⁹

Werner Sombart (1863–1941) német közgazdász megközelítésében erre az új kapitalizmusra már a racionális elemek előtérbe kerülése a jellemző: „A kapitalizmusra jellegzetes vállalkozási szellem: rizikóval, bizonytalanságokkal telten kezd kipusztulni s helyét a ‘tervezésnek’ adja át. Az új kapitalizmus szelleme már nem anarchisztikus, hanem bürokratikus. A piacokon már nem uralkodik az anarchisztikus rendszertelenség szelleme, hanem mindig több és több hely jut a megállapodásoknak és megegyezéseknek. A szabad versenyt a szabad megegyezés váltja fel. A gazdasági cselekvéseknek a profitra való törekvés nem egyedüli meghatározója, hanem előtérbe kerülnek itt is a racionális elemek, melyeket a szükséglet-kielégítés előnyösebb módjai vezetnek.”²⁰

Ezt öntötte végső formába a két világháború közötti Weimari Köztársaságban Robert Hilferding; elképzelése a „szervezett kapitalizmusról” a későbbiekben egy a baloldalhoz köthető, szociáldemokrata elmélet alapját képezte.²¹ Hilferding célja az volt, hogy a marxi életművet hozzáigazítsa a 20. század eleji politikai valósághoz. Elmélete szerint a gazdaság oly mértékben megszervezhető, hogy egy általános, mindent átfogó gazdasági kartell irányítsa a termelést, mely révén meghaladható a kapitalista termelés mód uralkodó anarchiája. A szervezett kapitalizmus elmélete révén a német szociáldemokrácia elfordult forradalmi álláspontjától és a reformok útján megvalósítandó társadalmi és gazdasági szerkezetváltás útjára lépett.²²

A szervezett kapitalizmus elmélete – ellentétben a hagyományos, liberális koncepciókkal – nem tekinti az államhatalmat a társadalmi erőkként szemben semlegesnek. Az állam és a szervezett érdekek közötti interakció célja a már fejlett iparosodott kapitalista gazdasági rendszer működőképességének fenntartása. Ehhez pedig stabilizálási és támogatási akciók szükségesek, melyeket mindenki hajlandó (még ha eltérő mértékben is) elfogadni. Csak ezzel küszöbölhetők ki a gazdasági növekedés és a konjunktúra egyenlenségei. Éppen ezért megfigyelhető, hogy az intézkedések igen széles skálán mozognak. A szervezett kapitalizmus egyik legfontosabb jellemzője, hogy a cél biztosítása érdekében hozott intézkedések nem korlátozódnak a gazdaságra: a mindennapi működés során a társadalom, a politika és a gazdaság alrendszere egyre szorosabban fonódik össze egymással. Ez pedig erősíti egyfelől az államhatalom végrehajtó szerveit, másfelől a jelentős mértékben felülről is szervezett szövetségi/egyesületi formában megjelenő érdek-percepciót.²³ A terv megvalósulása végül egyesek szerint éppen a hitleri Német Birodalomban kezdett testet öltetni.

3. Antilibertárius konzervatív elképzelések

A baloldal elméletei mellett a korszakban külön egységet alkotnak a konzervatív tábor Rómához kötődő gondolkodóinak megoldási javaslatai, az egyház társadalmi (szociális) tanításán alapuló kiütkeresés a gazdasági válságból. E tekintetben is igen sokrétű megfogalmazással és javaslattal találkozhatunk, melyek a modern szociális tanítás azon elemére vezethetők vissza, miszerint „az Egyház, mivel egyetemes küldetést teljesít – minden embernek hirdeti az Evangéliumot, és közvetíteni akarja a krisztusi megváltás kegyelmét –, nem kötődik semmiféle határozott politikai rendszerhez vagy gazdasági modellhez, nem ad konkrét recepteket a katolikusoknak a gazdasági-társadalmi politikai cselekvéshez”.²⁴ Éppen ezért a konzervatív táborban ugyanúgy találkozhatunk az etatista megközelítés, az autoriter struktúrák híveivel, mint az anti-etatista, de egyben antilibertárius gondolatokkal is.

Azonban nagyon fontos alapelv, hogy a keresztény hit követői nem tagadják, hanem elfogadják az állami szervezet létezését, annak szükségszerűségét és feladatukká válik a közjót biztosító állam építése. „A keresztény számára a hittől megvilágosított értelem adja az eligazító fényt. Az igazi emberi értelemhez hozzátartozik a morális, amelyet Isten parancsai szabályoznak. A vallás és a morális nem magánügy, hanem közéleti, nyilvános jelentősége van, hiszen etika nélkül nem lehetséges igazságos politika. Csak ott lehetséges az emberek harmonikus együttélése, ahol a jót megteszik, ahol az ember transzcendens személyi méltóságát tisztelik, és kibontakozását segítik. A felelős politikai tekintélynek érvényre kell juttatnia a morálist, Isten parancsolatait a közéletben is.”²⁵ Ez azonban nem az ember megjavíthatóságába és a földi paradicsomba vetett progresszív hit! A vallás és a politika a keresztény tanításban nem olvad össze, a földi paradicsom álma a keresztény gondolkodók számára utópia. Viszont a közjó munkálása utat nyit „a racionális, ésszerű politikához, mítosztalanítja a totalitárius ideológiákat, amelyek hamisak, illúzióhoz vezetnek (és embertelenek), mert az ember teljes felszabadítását és a földi paradicsomot ígéri”.²⁶

Ennek megfelelően érdemes közelítenünk a társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkozó korai pápai enciklikák köréhez is. Az első két – számtalanszor idézett és hivatkozott – pápai körlevél, XIII. Leo *Rerum novarum*-a és XI. Pius *Quadragesimo anno*-ja egyértelműen az angolszász világból kifejlődött, „nyugati tőkés társadalmak” értékelésén, gazdasági rendjének és társadalmi tagozódásának kritikáján alapult.²⁷ Számos liberális gondolkodó felfogásában pedig a tomizmusra (Aquinói Szent Tamás filozófiájára) való utalásai és a „rend” középpontba állítása miatt az egyházi tanítás nem másra célzott, mint – spirituális programként az „elfeledtetett ember” közösségérzetére apellálva – a középkori társadalmi berendezkedés újjáélesztésére.²⁸ Ez azonban nem jelentett alapvetően kényszert egy új politikai keret megalkotására, hanem elsősorban a meglévő (demokratikus, monarchikus, autoriter) keretek közötti szerves belső társadalmi élet megalkotását célozta, a tőke és a munka egyensúlyának megteremtését. Már Hites Imre is rámutatott egy 1941-es elemzésében arra, hogy a Szentatya a *Quadragesimo anno* enciklikában sehol nem használja a rendi állam fogalmát, hanem mindig kizárólag a rendiség rendszerének felújításáról, mint társadalompolitikai célról szól. Vagyis éppen a szubszidiaritás gondolatkörének megfelelően a mindenható állam, az etatizmus és totalitárius berendezkedés elleni korszerű társadalomszervezési alternatívát lát a hivatásrendiségben.²⁹

Amennyiben tehát e két enciklika mélyére tekintünk, akkor láthatjuk, hogy elsősorban a gazdasági élet szociális vonatkozásaira, a jövedelemelosztásra, főleg az igazságos munkabérre hívták fel a figyelmet. Fő céljuk a skolasztikus természetjog és a modern liberális gazdaság- és társadalomtudomány összebékítése volt: a közjó elvének megfelelően a gazdaság és társadalom „erkölcsössé” és „kereszténnyé tétele” volt a céljuk a szükségletek megfelelő fedezésével és egy szerves-hivatásrendi berendezkedéssel. A gazdaság rendező elvét ennek megfelelően az emberi lelkiismeret, az autonóm hivatási szervezetek, valamint az állami törvények adják. A hivatási szervezetek kiépítésére van elsősorban szükség, ugyanis ezek az egyes csoportok különérdekeit tudják megjeleníteni és egyben legnehezebb feladatként ezeket a közjó gondolatával összeegyeztetni, továbbá a hivatás belső viszonyait a nemzetgazdaság kívánalmainak megfelelően rendezni. Ezzel az államot tehermentesítik, a gazdasági felelősség az önszerveződő hivatásrendek kezében van. A törvényi kereteket biztosító állammal a viszonyt a szubszidiaritás rendezi: az állam csak ott avatkozik be, ahol a magánkezdeményezés csődöt mond vagy a közjó veszélybe kerül.³⁰

A kapitalizmus alapjait, az egyén szabadságát nem kérdőjelezték meg a pápai megnyilatkozás és a belőlük kinövő társadalmi-gazdasági elmélete sem; a korszakra jellemző és elsődlegesen a baloldali ideológiában testet öltő osztályharcos mentalitást azonban elvetet-

ték. A forradalom-ellenes konzervatív gondolkorból fakadóan – Heinrich Pesch S. J. páter³¹ és tanítványai, Gustav Gundlach, valamint Oswald von Nell-Breuning nyomán – a szolidaritást helyezték a pápai enciklikák megoldásként a középpontba: egyik társadalmi csoport támogatása sem irányulhat a másik ellen, viszont az erősebb önként köteles a gyengébbnek segédkezést nyújtani.³² Világossá tették, hogy az ember csak társas lényként értelmezhető és az emberi méltóság elválaszthatatlan velejárója a személyiségnek. Éppen ezért nem tekintethető egyetlen ember sem pusztán termelési tényezőnek, aki saját magát bocsátja a piacon áruba és így alávetné magát a kereslet és kínálat mechanizmusának. A liberális megközelítésmód legalapvetőbb hibája, hogy az emberi munkaerőt csupán árunak tekinti megfosztva őt személyiségétől és ezzel kvázi a dologi szerződésből fakadó jogokat a munkavállaló személyi jogai fölé helyezi, „a munkaerőt úgy kezeli, mint bármely más tárgyi értéket, tekintet nélkül annak személyi és társadalmi vonatkozásaira. Az ember a munkaviszonyban is megőrzi személyi méltóságát, abszolút érvényű, elidegeníthetetlen és áruba nem bocsátható jogait.”³³ Ugyancsak megőrzi minden ember a javakkal való rendelkezés jogát, mely saját és a családja jelenének és jövőjének biztosításához szükséges. Tehát az egyházi tanítás nem kérdőjelezte meg a magántulajdon intézményét, sőt úgy láttatta, hogy „a javak társadalmi hasznossága a termelő javak magántulajdona révén szintén jobban érvényesül, mint a közös birtoklás esetén.”³⁴

Éppen ezért volt már az első enciklika egyik központi gondolata is, miszerint a munkabérnek elégnek kell lennie a munkás és családja tisztas megélhetéséhez. Ezt a *Rerum novarum* a természetjogon alapuló követelésnek tekintette, amely erősebb a megegyezés (béralku) szabadságánál. A pápa meglátása szerint ugyanis a megegyezéssel bér esetében a munkaadó mindig előnyben van a neki kiszolgáltatott munkavállalóval szemben. Ezzel XIII. Leó bevezeti a közbeszédbe az igazságos bér fogalmát, mely nemcsak a megélhetést teszi lehetővé, de egyben megnyitja az utat a kulturális javakban való részesedés előtt is és biztonságot teremt a jövőre nézve.³⁵ Ez egyben pedig programot ad a későbbi antilibertáriánus konzervatív körnek, amely „az igazságos munkabér megállapításánál három szempont figyelembevételét látja fontosnak: a munkás és családja életszükségletét, a vállalat teherbíró képességét és a közjó érdekét.”³⁶ Ezzel válik lehetővé a proletariátus felszámolása, az osztályharc kivédése, a békés társadalmi fejlődés a jóléti társadalmak irányába. Éppen ezért a *Quadragesimo anno* már kíváncsún tartotta azt is, hogy a dolgozók bizonyos fokban a munkaadók társbirtokosává váljanak, részt vegyenek a vállalatok vezetésében, sőt munkájuk gyümölcseként részesüljenek a közösen megtermelt haszonból is.³⁷

4. Összegzés

Figyelembe véve az „államkapitalizmus” és a „tervezgazdálkodás” körül kirajzolódó gazdaságméleti polémiaikat, a kor kollektívizmust támogató és antiliberális hajlamai kedveztek a hivatásrendi eszme elterjedésének, különösen mivel ez utóbbi elutasította a másik két nagy irányzatra jellemző eszmét: a magántulajdon korlátozását és az etatizmust. Ezáltal a hivatásrendiség versenyképesnek mutatkozott a szociáldemokráciával és a totalitarizmussal szemben is.³⁸ A hivatásrendiség ereje a szociológiai elemzés szerint éppen abban mutatkozott meg, hogy felmutatta: a tőke hatalmának kiszolgáltatott egyén a közösség tagjaként sikeresen tudja érdekeit artikulálni, „megerősödve egyenlő esélyekkel veszi fel a harcot a tőke esetleges egyensúly-bontó kísérleteivel szemben”.³⁹ Ebben a folyamatban tehát a hivatásrendiség nem egyén-ellenes és nem jelent új, a totalitárius ideológiákra jellemző „csordaképző tendenciát”, hanem az egyén és államhatalom között húzódó egyenlőtlen erőviszonyokat igyekszik kiegyenlíteni, képviseli a benne csoportosított egyéneket a hata-

lom előtt, s ha kell, ellen.⁴⁰ „Amíg a liberális társadalmi és gazdasági rendszerben az egyéni jogok és érdekek, a totalitárius rendszerekben pedig a közösség, illetve az uralkodó párt érdekei kerültek előtérbe, ami tragikus következményekkel járt az egész társadalomra nézve, addig az egyén és a közösség mindmáig érvényes és hiteles harmóniáját a keresztény társadalombölcseletben találjuk meg.”⁴¹ Ez pedig a korszakban kettéválasztotta az állam és a társadalom, gazdaság fogalomkörét: a törvényes igazságosságot ki kellett egészíteni a szociális igazságossággal, mely az egyének és a társadalmi közösségek tevékenységét, valamint ezek államhatalomhoz való viszonyát szabályozza. A hivatásrendi, antilibertáriánus keresztény gondolatot Magyarországon összegző Varga László jezsuita páter szerint tehát a liberális kapitalizmus válságát csak gyökeres változásokkal lehet megszüntetni. A válság, mely szükségszerűen gazdasági diktatúrához, az erősebb vagy erőszakosabb fél győzelméhez, a nemzeti vagyon és jövedelem aránytalan elosztásához és ezzel a társadalom nagy részének létbizonytalanságához vezet, a rendszert irányító társadalmi és erkölcsi individualizmusból, a lehető legnagyobb és legolcsóbb profitot célul kitűző gazdaságpolitikából fakad. Ez pedig természetesen okozta az osztályharcot, állandósította a forradalmi veszélyt és taszította válságba a társadalmakat. Mindez pedig csak úgy számolható fel, ha a nemzetgazdaság legfőbb szabályozó elvévé a szabad verseny és a tőke diktatúrája helyett a szociális igazságosság válik. Ennek alapján kerül sor a jövedelemelosztásra, az osztályharcot pedig felváltja a különböző foglalkozási ágak (hivatásrendi) együttműködése, az államhatalom vezetése és ellenőrzése mellett. A törvényhozóknak arra kell törekedniük, hogy olyan új jogi szabályozást teremtsenek, amely rákényszeríti a társadalomra a pápai enciklikákban kirajzolt kölcsönös felelősség szellemiségét.⁴²

E gondolatiság továbbélését láthatjuk az 1945 után kirajzolódó európai modern, szociális piacgazdaságok szabályozásában, a liberális piac vadhajtatásának tudatos korlátozásában, a törvényes keretek széleskörű kiterjesztésében. Nem tartjuk véletlennek, hogy a nagy társadalmi csoportok érdekiegyenlítését preferáló társadalmi párbeszéd-folyamatok szorgalmazói között a hagyományos nyugat-európai kereszténydemokrata pártok vezetőit találjuk, akik szellemiségükben alapvetően táplálkoztak a két világháború közötti pápai enciklikák társadalmi tanításából és gazdasági-társadalmi modelljeiből.

JEGYZETEK

1. Muzslay István (1992): Gazdaság és erkölcs. Távlatok. 1992/7. szám. 322. s.k. old.
2. XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. In: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk.: Tomka Miklós – Goják János (1993). Szent István Társulat. Budapest. Idézet: *Rerum novarum* 2,10–11.
3. Csak az egyes nagyvállalatok belátására volt bízva az ipari forradalom második szakaszát követően, hogy miként viszonyulnak a kapitalista berendezkedésből fakadó torzulásokhoz. A korszak pozitív példájaként került be az annalesekbe a Krupp-konzern által életbe léptetett „Alfred Krupp Általános Szabályzata”, mely egészségügyi ellátást vezetett be, iskolákat hozott létre, kórházakat és a későbbiekben időotthonokat létesített az alkalmazottai számára. V. ö.: Goldberg, Jonah (2012): Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig. XX. Századi Intézet, Budapest. 294. old.
4. Szabó Ferenc (1992): A politikai közösség Krisztus fényében. Távlatok. 1992/7. szám. 291. s.k. old.
5. Bell Miklós (1933): Mi a mostani nyomorúság oka? Az aranyfedezetű pénzrendszer haldoklása. Első Debreceni Irodalmi Társulat, Debrecen.
6. Dassel, Reinald (1929): *Gegen Parteienstaat für Ständestaat*. Wien–Graz–Klagenfurt. 3. old.
7. Weber, Quirin (1989): *Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz. 58. old.

8. Dassel, 1929. 7-10. old. „A nép uralkodik, a tömegek önmagukat kormányozzák, az egyén részt kap az állam irányításában. Mindezt technikailag a választásokkal valósítják meg.” Uo. 12. old.
9. Dassel, 1929. 13. old.
10. Ezt egyes kortársak már akkor is a „progresszívizmus”, „polgári radikalizmus”, „progresszív radikalizmus” néven illették és ez az irányzat is a társadalmi kérdést gazdaságpolitikai úton kívánta megoldani. Vö.: Bálint László (1927): A kétféle szocializmus. Korunk. 1927/12. szám (1927. december).
11. Lásd ezekről: Sonnberger, Hannes (1983): Neo-Korporatismus statt Pluralismus im politischen System Österreichs, am Beispiel der Paritätischen Kommission für Preis- und Lohnfragen. Disszertáció, kézirat, Universität Wien. 9–10. old.
12. V. ö.: G. Fodor Gábor (2009): Az érdek mint a politika mozgatórugója. In: Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban. Szerk.: Bayer József–Kégler Ádám, MTA PTI, Budapest. 17. old.
13. Lásd erről: Dahrendorf, Ralf (1961): Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. R. Piper Verlag, München. és Dahrendorf, Ralph (1994): A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Budapest.
14. Sonnberger, 1983. 22–24.
15. Lásd: Beyme, Klaus (1974): Interessengruppen in der Demokratie. R. Piper Verlag, München. 17. old. A Pareto-hatékonyság a mikroökonómia, a jóléti közgazdaságtan és a játékelmélet fontos fogalmai közé tartozik. Amikor egy gazdaságban a javaknak a gazdasági szereplők közötti elosztását megváltoztatjuk, Pareto-javítást hajtunk végre, ha legalább egy szereplő jólétét javítjuk anélkül, hogy bárki más jóléte csökkenne. Egy elosztás akkor Pareto-hatékony, ha nem végezhető rajta Pareto-javítás. A Pareto-hatékony elosztást Pareto-optimumnak is nevezzük.
16. Varga, E. (1928): Die Wirtschaft der Niedergangsperiode des Kapitalismus. Verlag Carl Hoym. Idézi: Az államkapitalizmus „kurzusa”. Korunk. 1932/2. szám. (1932. február)
17. Idézi: Goldberg, 2012. 290. old.
18. V. ö.: Welk, William G: Fascist Economic Policy and the N.R.A. Foreign Affairs. 1933. október. 98–109. old., valamint Bottai, Giuseppe: Corporate State and the N.R.A. Foreign Affairs. 1935. július. 612–624. old.
19. Az államkapitalizmus „kurzusa”. Korunk. 1932/2. szám. (1932. február).
20. Havas Imre: A kapitalizmus vége? Korunk. 1928/11. szám. (1928. november).
21. Robert Hilferding (1877–1941) osztrák származású közgazdász, politikus, marxista ideológus, és publicista, aki a Weimari Köztársaság államában két rövid időszakra (1923, valamint 1928–1929) töltötte be a birodalmi pénzügyminiszteri tárcát. 1910-ben jelent meg korszakalkotónak tartott műve a szervezett kapitalizmus működéséről „Das Finanzkapital” címen, míg maga a később meghatározóvá váló fogalom egy 1915-ben, az osztrák szocialisták lapjában, a „Der Kampf” hasábjain megjelentett tanulmányában („Arbeitsgemeinschaft der Klassen?”) található meg először. Életéről lásd részletesen: Gottschalch, Wilfried (1972): Hilferding, Rudolf. In: Neue Deutsche Biographie (NDB) Bd. 9. Duncker & Humblot, Berlin. 137–139. old.
22. Lásd erről: Gottschalch, Wilfried (1962): Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding. Soziologische Abhandlungen, Heft. 3. Berlin.
23. Puhle, Hans Jürgen (1984): Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. In: Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. 1984/2. szám. 167. old.
24. Szabó, 1992. 291.s.k. old. Legtisztábban talán éppen a Rerum novarum enciklika 80. évfordulóján kiadott Octogesima adveniensi kezdetű apostoli levélben fogalmazta meg VI. Pál pápa, hogy az egyház szociális tanítása nem adhat receptmegoldásokat: „az egyes keresztény közösségek kötelessége, hogy ezt elvégezzék, vagyis hogy országuk helyzetét a valóságnak megfelelően elemezzék, az Evangélium változhatatlan szavainak fényénél megvilágítsák, hogy az Egyház társadalmi tanításából merítve határozzák meg az elemzés elveit, a helyzet értékelésének szempontjait és a cselekvés irányait.” (Octogesima adveniensi 3.)
25. Szabó, 1992. 291.s.k. old.

26. Szabó, 1992. 291.s.k. old.
27. Horváth Pál (1997): A katolikus társadalmi tanítás és a magyar püspökök körlevele. Távlatok. 1997/34. szám. XI. Pius pápa Quadregesimo anno kezdetű enciklikája. In: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk.: Tomla Miklós–Góják János (1993). Szent István Társulat. Budapest. 57–103. old.
28. Goldberg, 2012. 293. old.
29. Hites Imre: Rendi állam és katolikus társadalomszemlélet. Magyar Szemle. 1941. XLI. köt. 4. szám. (170) 240–244. old. Itt: 242. old.
30. Lásd: Weber, 1989. 83–85. old.
31. A keresztény szolidaritás első kifejtését lásd: Pesch, Heinrich (1922): Christlicher Solidarismus und soziales Arbeitssystem. Flugschriften des Generalsekretariates der Studentischen Ortsgruppen der Deutschen Zentrumsparthei. Heft 1. Berlin.
32. Kownacki, Robert P. (1991): Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434. old. Itt: 433. old.
33. Muzslay, 1992. 322.s.k. old. E tekintetben fontos a már öszövétségi iránymutatás: Isten az embert saját képére teremtette, vagyis az egyházi tanítás alapeleme, hogy a másik emberben minden körülmények között Isten képmását és a krisztusi értelemben vett felebarátot kell látnunk, vagyis nem tekinthető egyszerű „termelési tényezőnek” az ember.
34. Muzslay István (1997): Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. 1997/34. szám.
35. V. ö.: Rerum novarum 34. valamint Muzslay, 1997.
36. Muzslay, 1992. 322.s.k. old.
37. Vö.: Quadregesimo anno 65., valamint Muzslay, 1997.
38. Almásy József (1944): Magyar hivatásrendiség? Magyar Szemle. 1944. évf. XLVI. köt. 2. szám. (198.) 67–76. old. Itt: 69. old.
39. Almásy, 1944. 71. old.
40. Almásy, 1944. 75. old.
41. Muzslay, 1997.
42. Lásd bővebben Varga László S.J. (1933): Új társadalmi rend felé. Magyar Kultúra. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almásy József (1944): Magyar hivatásrendiség? Magyar Szemle. 1944. évf. XLVI. köt. 2. szám. (198.) 67–76.
- Bálint László (1927): A kétféle szocializmus. Korunk. 1927/12. szám.
- Bell Miklós (1933): Mi a mostani nyomorúság oka? Az aranyfedezetű pénzrendszer haldoklása. Első Debreceni Irodalmi Társulat, Debrecen.
- Beyme, Klaus (1974): Interessengruppen in der Demokratie. R. Piper Verlag, München.
- Bottai, Giuseppe: Corporate State and the N.R.A. Foreign Affairs. 1935. július. 612–624.
- Burghardt, Anton (1976): Katholische Soziallehre – Anmerkungen zu ihren Konstanten und Variablen. In: Klose, Alfred–Schmbeck, Herbert–Weiler, Rudolf–Zsifkovits, Valentin (szerk.): Ordnung im sozialen Wandel. Festschrift für Johannes Messner zum 85. Geburtstag. Duncker-Humblot, Berlin.
- Dahrendorf, Ralf (1961): Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. R. Piper Verlag, München.
- Dahrendorf, Ralph (1994): A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Budapest.
- Dassel, Reinald (1929): Gegen Parteienstaat für Ständestaat. Wien–Graz–Klagenfurt.
- Erdő Péter (2011): Igazságosság és közjó. In: Rochlitz Bernadett (szerk.): Krisztusban van az igazság. A Keresztény Értelmisségek Szövetsége VIII. országos kongresszusa. KÉSZ, Budapest. 121–130.
- G. Fodor Gábor (2009): Az érdek mint a politika mozgatórugója. In: Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban. Szerk.: Bayer József–Kéglér Ádám, MTA PTI, Budapest. 11–29.
- Gergely Jenő (1998): XIII. Leó és a keresztényszocializmus. Vigilia. 1998/11. szám.

- Goldberg, Jonah (2012): Liberálfasizmus. A baloldali rejtett története Mussolinitól napjainkig. XX. Századi Intézet, Budapest.
- Gottschalch, Wilfried (1962): Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding. Soziologische Abhandlungen, Heft. 3. Berlin.
- Havas Imre: A kapitalizmus vége? Korunk. 1928/11. szám.
- Hites Imre: Rendi állam és katolikus társadalomszemlélet. Magyar Szemle. 1941. XLI. köt. 4. szám. (170) 240–244.
- Horváth Pál (1997): A katolikus társadalmi tanítás és a magyar püspökök körlevele. Távlatok. 1997/34. szám.
- Kownacki, Robert P. (1991): Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434.
- Mayer-Tasch, Peter Cornelius (1971): Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee. Athenäum Verlag, [Frankfurt am Main]
- Meyer, Thomas (1997): Stand und Klasse. Kontinuitätsgeschichte korporativer Staatskonzeptionen im deutschen Konservativismus. (Studien zur Sozialwissenschaft Nr. 184) Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Muzslay István (1992): Gazdaság és erkölcs. Távlatok. 1992/7. szám.
- Muzslay István (1997): Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. 1997/34. szám.
- NN.: Az államkapitalizmus „kurzusa”. Korunk. 1932/2. szám.
- Nolte, Paul (2003): Ständische Ordnung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Zur Ideengeschichte einer sozialen Utopie. In: Hardtwig, Wolfgang (szerk.): Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 56.) Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München. 233–256.
- Puhle, Hans Jürgen (1984): Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. In: Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. 1984/2. szám. 165–184.
- Sonnberger, Hannes (1983): Neo-Korporatismus statt Pluralismus im politischen System Österreichs, am Beispiel der Paritätischen Kommission für Preis- und Lohnfragen. Disszertáció, kézirat, Universität Wien.
- Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. Múltunk. Politikátörténeti folyóirat. LV. 2010. Nr. 1. 83–122. old.
- Strausz Péter (2011a): A két világháború közötti olasz gazdaságirányítási és érdekegyeztetési kísérlet. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest
- Strausz Péter (2011b): A totalitárius német gazdaságirányítási és érdekegyeztetési modell (1934–1945). In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest.
- Szabó Ferenc (1992): A politikai közösség Krisztus fényében. Távlatok. 1992/7. szám.
- Varga László S.J. (1933): Új társadalmi rend felé. Magyar Kultúra. Budapest.
- Weber, Quirin (1989): Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit. Universitätsverlag Freiburg Schweiz.
- Welk, William G: Fascist Economic Policy and the N.R.A. Foreign Affairs. 1933. október. 98–109.
- Zachar Péter Krisztián (2011): A hivatásrendiség eszmei háttere. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest

GYÖKÉR IRÉN*–FINNA HENRIETTA**

HUMÁN TŐKE ÉS NEMZETKÖZI KARRIEREK

HUMAN CAPITAL AND GLOBAL CARRIERS

ABSTRACT

Economic and social developments in the last decades lead to value appreciation of human resources in counties' competitiveness. In this paper we provide insight to a research which is focused on the global careers of qualified young Hungarians. The global careers, while strongly influenced by economic and historical developments, are also affected by the characteristics of the people and the domestic labor market, and by emigration and immigration issues.

Upon closer look we find that the global careers of Hungarians take two major and distinctively different forms: self-initiated expatriation and the global careers initiated by major multinational players that support Hungarian employees to develop their knowledge and skills in another business unit in a different country within the same organization.

Hungary's primary interest would be to provide opportunities for spending time abroad for a wide range of the population, in order to obtain international exposure, experience and best practices, which in return could contribute to the national economic growth and a more competitive presence of Hungarians on the international market. For individuals having a global career is a great challenge, but at the same time it provides enduring benefits for their future career. Highly qualified young people who have gained experience and new competencies abroad have incentives to stay longer in their host country or not even return to the home country, which, from a human capital perspective, may negatively affect Hungary in the long run. Therefore we pay special attention to this group that is considered to be a strategic asset for the country.

1. Bevezetés

A globalizáció, az elmúlt időszak politikai változásai, ezen belül csatlakozásunk az Európai Unióhoz megnyitotta annak lehetőségét, hogy az áruk és eszmék szabad áramlása mellett az emberek is szabadon mozoghassanak a nemzetközi térben. Az ország, és azon belül a gazdálkodó szervezetek versenyképessége jelentős mértékben függ a munkaerő-állomány összetételétől, képzettségétől és minőségétől. A globális versenyképesség fontos összetevői azok a kompetenciák, amelyek alkalmassá és felkészültté teszik az embereket arra, hogy gyorsan és eredményesen reagáljanak a gazdasági versenykihívásokra. A globális karrierrek új módszertani és szakmai tapasztalatokkal vétezik fel az egyéneket, alakítják szemléletmódjukat, ugyanakkor potenciálisan fennáll a veszélye, hogy hosszabbidejű vagy végleges elvándorláshoz vezet, ami veszélyezteti a hazai humántőke állományának mennyiségét és minőségét. A következő vizsgálatunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a fiatal értelmiségiek és különösen menedzserek körében mely tényezők motiválják a globális karriereket, támogatják a sikeres tapasztalatszerzést és milyen hatással vannak a migrációs potenciálra. A kérdés vizsgálata azért

* Dr. Gyökér Irén egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Menedzsment és Vállalatgazdaságtan Tanszék.

** Dr. Finna Henrietta egyetemi adjunktus, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Menedzsment és Vállalatgazdaságtan Tanszék.

jelentős a magyar gazdaság szempontjából, mert az előregedő és fogyatkozó népességünk mellett kiemelten fontos e réteg szerepe, tudása és hozzájárulása a gazdasági teljesítményhez szervezeti és nemzeti szinten egyaránt.

2. A humán tőke

2.1. A humán tőke felértékelődése

A humán tőke kérdéseinek vizsgálata nem korunk új gondolata. Szerepének fontosságára már akkor fény derült, amikor a közgazdászok a gazdaság fejlődésének összetevőit vizsgálták. A korai közgazdasági elméletek is rámutattak, hogy a humán tőke a gazdasági fejlődés kulcstényezője. A vagyon fontos formájaként említette a humán tőkét már Friedman is a pénz, az értékpapírok és a dologi javak mellett. A gazdasági növekedés alapját vizsgálva Solow a műszaki haladásnak tulajdonította, és elsőként említette a „rezidiumnak” minősített emberi tudást. A további kutatások rávilágítottak, hogy a gazdasági növekedést csak részben lehet a hagyományos termelési tényezőkkel magyarázni, a hiányzó rész az emberi ismeretek, a humán tőke. A klasszikusok közül meghatározó szerepe volt a humán tőke szerepének elemzésében Schultznak (1983)¹, aki munkáiban rámutatott, hogy a gazdasági növekedés nem kizárólag exogén tényezőkre vezethető vissza, hanem ennek belső tényezője a jelentős ráfordításokat igénylő emberi tudás, melynek befektetői a szervezetek és az egyének is.

Az ipari korszakot követő „tudásgazdaság” körülményei között a humán tőke jelentősége felértékelődött, mert a hozzáadott érték egyre inkább az innovációs képesség függvényében alakult, így az bizonyíthatóan a gazdasági fejlődés és a versenyképesség meghatározó tényezőjévé lett. Világossá vált, hogy nem csak a tudás (képzettség, képességek és tapasztalatok), hanem a munkatársak attitűdje, elkötelezettsége is növeli az eredményességet. Az 1990-es évektől kezdve a humán tőke vizsgálata, értékelése és menedzselése, az „intangible asset”, valamint az emberi erőforrások menedzsmentje kiemelt figyelmet kapott.

2.1. A versenyképesség és a humán tőke kapcsolata

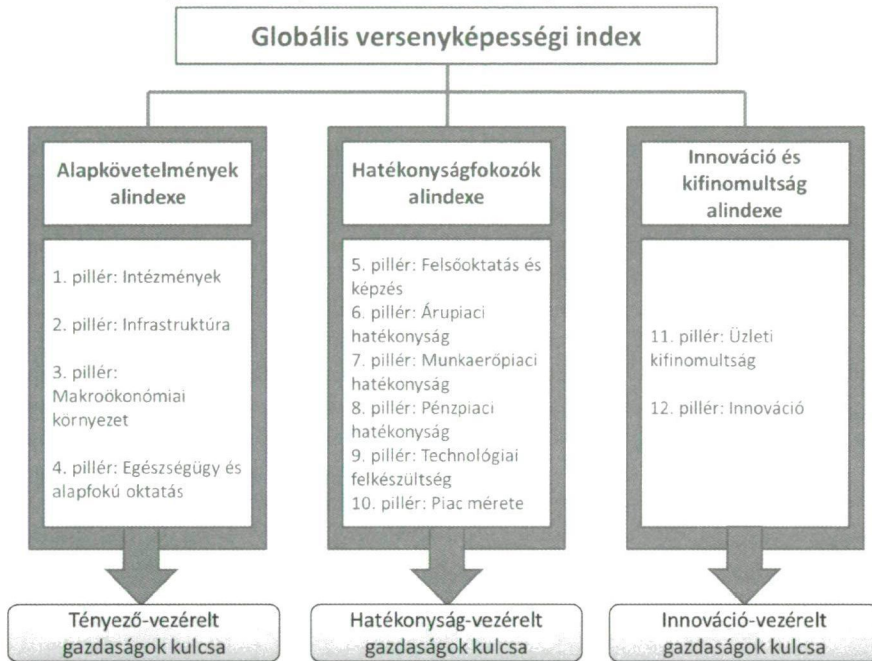
Az EU a következő definíciót adja a versenyképességre: „a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve”. Ebben az értelemben a vállalatok és iparágak versenyképességén túl a nemzetek, régiók versenyképessége is vizsgálható. A versenyképesség országszinten értelmezett problémája azt követően vált a közgazdaságtan témakörévé, hogy a Világgazdasági Fórum (World Economic Forum) első nemzetközi összehasonlítása 1979-ben megjelent.

A Porter által megfogalmazott három fejlődési szakaszból kiindulva a versenyképességi rangsorokat évente publikáló World Economic Forum² az alábbi tipizálást tette közzé az országok fejlettségi szintjeit meghatározandó:

- Tényező-vezérelt gazdaság: a legfejletlenebb típus, jellemzője az alacsony bérszínvonal, a képzetlen emberi erőforrás és az alacsony termelékenység.
- Hatékonyság-vezérelt gazdaság: hatékonyabb termelési eljárásokkal, jobb minőségű terméket állítanak elő, meglévő technológia alkalmazásával; a régióra jellemző a felsőoktatás intenzív jelenléte.
- Innováció-vezérelt gazdaság, ahol a versenyképesség forrása az új technológia alkalmazása, erős az innovációs kultúra. Jellemzője a magas termelékenység, a magas képzettségű humán erőforrás, a magas jövedelem és életszínvonal.

A versenyképességi mérésére a versenyképességi index szolgál, melynek elemeit szemlélteti az alábbi ábra.

1. ábra. Globális versenyképességi index összetevői
Figure 1. Components of Global Competitiveness Index

Forrás: World Economic Forum (2010): The Global Competitiveness Report 2010–2011. World Economic Forum, Genf.

Az egyes pillérek különböző mutatókkal reprezentálhatók. Ezen tényezők behatóbb vizsgálata nélkül is könnyen belátható, hogy a tényezők jelentős részénél szerepel az emberi erőforrás valamely jellemzője. Bármely fejlődési szakaszban az emberi erőforrás fejlettsége a versenyképesség javítását közvetlenül és rövidtávon, valamint közvetve és hosszú távon szolgálja. Az iskolarendszer fejlettsége alap- és felsőfokon, a munkaerő felkészültsége, a munkaerő piaci hatékonyság, az üzleti kifinomultság vagy az innovációs képesség és kultúra egyaránt olyan tényezők, amelyek egyéni, szervezeti és országos szinten fejleszthetők.

2.3. A globalizáció és a humán tőke

Napjaink kulcsfogalma a globalizáció, amely a nemzetállami határok „elmosódását” jelenti az élet szinte minden területén, gazdasági, kulturális és politikai téren egyaránt, egyik legfőbb jellemzője a világ összekapcsoltsága.

A világgazdasági globalizálódás célja az áruk, a szolgáltatások, a tőke, a technológia és az emberek minél szabadabb, korlátozások nélküli áramlása a világban. A termelés, a kereskedelem, a pénzügyi tevékenységek a nemzetek feletti globális szinten működnek, és a tevékenységek hatása is globális méretűvé válik. A globalizáció azonban nem egyszerűen nemzetköziesedést, országhatárokon átnyúló működést jelent, hanem egyben a világ egységesedését is, elsősorban gazdasági, de kulturális szinten is. A globalizáció kezdeményezői a multinacionális vállalatok voltak, amelyek ugyanazokat a termékeket állítják elő és

értékesítik szinte minden országban, de hatásuk alól nem vonhatják ki magukat a lokálisan működő gazdasági, társadalmi és politikai szervezetek sem, a globalizáció hatása általános.

A globalizáció hazánkat sem kerülheti el, hatásai – más országokhoz hasonlóan – minket is érint. Magyarország gazdasága, kicsi és természeti erőforrásokban és tőkeforrásokban szegény ország lévén, fokozottan rá van utalva a nemzetközi kapcsolatokra. A globalizáció előli elzárkózás nem csak lehetetlen, de integrálódásunk elemi érdek. Csak a nemzetközi kooperáció adta lehetőségek kiaknázása teszi lehetővé a gazdaság fejlődését, a társadalmi jólét növelését. A sikeres integráció a nemzeti értékek megőrzése mellett tudatos stratégiát igényel, ami mind a globalizációból, mind az európai uniós tagságból a maximális hasznot biztosíthatja. Az egyes nemzeteknek ez eltérő eredményességgel sikerült.

A globalizáció nemcsak a versenyt tette globálissá, hanem a munkaerőpiacot is. Az emberi erőforrásokkal kapcsolatos követelmények is abba az irányba változtak, hogy elvárás a munkaerő nemzetközi versenyképessége. Mindez a kulturális, nyelvi intelligencia, a szakmai, vezetői képességek olyan fejlesztését igényli, értékessé és versenyképpé teszi más országok munkavállalóival szemben munkavállalóinkat, a hazai szervezetekben működve is. Arra kell törekednünk, hogy a hazánkban befektető multinacionális vállalatok termelésében minél nagyobb mértékű legyen a helyi hozzáadott érték, ne az olcsó bér legyen az ország vonzereje, és ne kizárólag olyan cégek települjenek be, amelyek alacsony kompetencia szintű munkaerőt foglalkoztatnak. Ezt pedig a humántőke fejlesztésével, állami szinten az oktatás, a kutatás és a szakképzés kiemelt támogatásával érhetjük el, a vállalkozások szintjén pedig a belső képzés-fejlesztés magas színvonalának biztosításával, amihez a szakemberek és menedzserek migrációja jelentősen hozzájárulhat. A globális karrierek kutatása ennek hatékony kialakításához nyújthat segítséget.

3. Globális/nemzetközi karrierek

3.1. A migráció jelentősége

Az elmúlt két évtized alatt lényegében háromszorosára nőtt a külföldi munkavállalást vagy végleges letelepedést tervező felnőtt magyarok aránya (Tárki, 2013).³ Egy nagy különbség azonban felfedezhető a századfordulós nagy kivándorlás és a mostani tendencia között. Akkor a társadalom szegényebb rétegei vándoroltak ki, ma pedig főleg a fiatalok, frissdiplomások és az értelmiségi pályán dolgozók. A mindenkori kormányzatnak a legnagyobb kockázattényezőként kell kezelnie a kivándorlást. A legnagyobb probléma, hogy miközben Magyarország kezd kibocsátó országgá válik, ezzel párhuzamosan nem képes célországgá válni, vagyis a népességet nem képes pótolni. A releváns tanulmányok szerint a bevándorlás minden országban pozitívan járul hozzá a GDP alakulásához.

A Magyarországot érintő külföldi munkavállalás nem elhanyagolható kérdés, hiszen egyre komolyabb nagyságrendű népességet érint és mértéke folyamatosan nő, annak ellenére, hogy a hasonló történelmű, volt szocialista országokhoz viszonyítva kevesebben keresnek munkát külföldön. Az új tagországokra (például Lengyelország, Szlovákia, Románia) jellemző magatartás – az Unió bővülésének eredményeképpen adódó növekvő munkavállalási kedv és migráció, ami a válság következtében megtorpan és visszaáramlás kezdődött meg a kibocsátó országok felé – csak részben volt jellemző Magyarországra. Egyes esetekben ezzel ellentétes irányú és mértékű mozgás határozta meg az ország migrációs helyzetét, ami a válságot megelőző megszigorítások, majd a további, válság során tapasztalt, negatív hatásokkal járó intézkedésekkel magyarázható.

A migráció szűk értelmezése helyett annak sokkal tágabb megközelítését alkalmazzuk, mely szerint a tartós kinn tartózkodás mellett a hazatérő időszakokkal tarkított ismétlődő

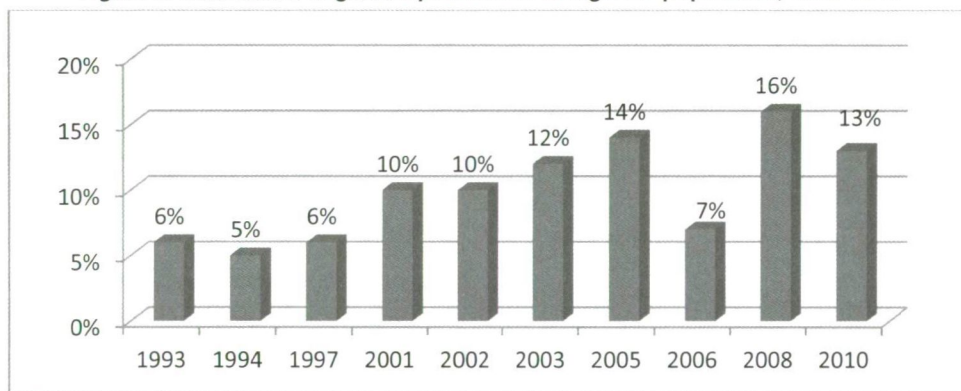
munkavállalás (cirkuláris migráció) is ide sorolandó. A témával foglalkozó szakértők között is egyre többen teszik le voksukat a valóságban egyre gyakrabban tapasztalható, rövidebb távot feltételező migrációs modellek mellett (McLouglin-Münz, 2011).⁴ Ezen felül Magyarországra is nagyobb mértékben jellemzőek az ilyen típusú nemzetközi vándorlások, sőt a napi ingázások is, ezért őket is fontos a migrációs munkaerőpiac szereplőinek tekinteni (Hárs, 2011).⁵ Mindezeket alapul véve a különböző statisztikák alapján becsülhető adatok szerint a hazai népesség 2% érintett – rövidebb távon vagy tartósan – az Európai Unióba irányuló munkavállalásban (ami a hazai foglalkoztatottak mintegy 5%-át jelenti).

Két tényező szétválasztása nélkülözhetetlen a magyar migráció vizsgálatakor: a migrációs potenciál (szándék a külföldi munkavállalásra) és a tényleges kivándorlás. Bár a migrációs potenciál minden vizsgálat szerint meghaladja a tényleges migrációt, de trendjeiben hasonló képet fest le Magyarországról, így jó alapot jelenthet a téma vizsgálatához.

A következő ábrán a halmozott migrációs potenciál, azaz azok aránya látható, akik a három időtáv (rövidtáv, hosszútáv, kivándorlás) egyikét legalább egyszer választották, azaz a külföldi munkavállalás szempontjából potenciális célcsoportot jelentenek. Jól nyomon követhető a magyar emberek gondolkodására jellemző ciklikusság, mely főként a pénzügyi megszorítások erősödésének, és egyéb, politikai, társadalmi és gazdasági helyzetet befolyásoló tényezőnek köszönhető:

2. ábra. Halmozott migrációs potenciál alakulása a magyarországi népesség körében, 1993–2010

Figure 2. Cumulative migration potential of Hungarian population, 1993–2010

Forrás: TÁRKI Monitor és Omnibusz felvételek, 1993 – 2010, saját szerkesztés

Megoldást az jelenthet, ha Magyarország tanul azoktól az országoktól, amelyek sikeres célországga fejlesztették magukat (Nagy-Britannia, Franciaország, Svédország), és megpróbál minél nagyobb számú külföldi migránst az országba vonzani. Ha nem sikerül sem a kivándorlást visszafordítani, illetve a kivándorló fiatalokat hazatérésre biztatni, sem a bevándorlást növelni, akkor az egész társadalom fizeti meg a kivándorlás számláját, hiszen folyamatosan veszíti el értékes humán tőkéjét, és csökkenti versenyképességét.

3.2. A jelenkor elvándorlási tendenciái

A legfrissebb kutatások (Hárs, 2011)⁶ alapján, az EU területén a kivándorlás három jellemző célpontját azonosíthatjuk, ezek Németország, Ausztria, valamint az Egyesült Királyság. Fontos meglátni, hogy Nyugat-Magyarország adja a szomszédos Ausztriába ingázó magyar munkavállalók döntő többségét, az osztrák határtól távolodva pedig Németország veszi át a vonzó célország szerepét. Az ország keleti részéből induló migrációs csoportok

az újabb célországokat választják, így jutnak el nagyon sokan pl. Nagy-Britanniába. A külföldre távozó munkavállalók nagy része Budapestről és a főváros vonzáskörzetéből indul, körükben azonban sokkal heterogénebb a választott célországok köre.

A munkavállalás jellege, tartóssága és eredménye a választott célország függvényében sokszor eltérő jelleget mutat. Míg Németország esetében tartós külföldi munkavégzéssel és hosszabb ideig tartó (sokszor végleges) kiköltözéssel lehet számolni, addig az osztrák és brit állásokat elfoglaló munkavállalók esetében – hasonlóan a többi EU15 országaiban dolgozó magyarhoz – rövidebb idejű munkavállalás, többszöri hazautazás majd újabb kiutazás valamint a családtagokkal való közvetlenebb kapcsolattartás jellemző (cirkuláris migráció). A hazatérést illetően Ausztria stabil befogadó országnak számít, addig a közelmúltban vonzó migrációs célpontként szereplő szigetország válságban jellemző munkaerőpiaci sajátosságai – instabilitás, a migránsok első körben történő leépítése – következtében nagyszámú magyar tért haza, hasonló jelenségek játszódtak le a hagyományos migrációs célország, Németország esetében is.

A legnépszerűbb három célországban a munka típusa is eltérő sajátosságokkal bír: míg Németországban és Ausztriában jellemzően szakmunkások dolgoznak, addig az EU15-ben, ill. Nagy-Britanniában nagyobb a képzett munkaerő iránti igény, nem szükségszerűen kvalifikáltabb munkahelyekre, így itt a munka fajtájához képest túlképzett magyar munkavállalókkal lehet találkozni. A migránsok általában szakmunkások (szakiskolai végzettséggel), de az érettségivel rendelkezők száma is gyorsan növekszik. Még nagyobb problémát jelent a felsőfokú végzettségük arányának emelkedése, amely különösen az Egyesült Királyságban jellemző. Ezzel azonban nem mindenhol áll összhangban a betöltött pozíciók minősége: bár Németországban és Ausztriában, legnagyobb mértékben ipari és építőipari szak- és betanított tevékenységet ellátó foglalkozásokban találkozhatunk – főként szakmunkás végzettséggel rendelkező – magyarokkal, addig az Egyesült Királyságban kiemelkedő a szakképzetlen munkára, valamint a szolgáltatási területre alkalmazott, sokszor felsőfokú végzettséggel rendelkező magyar munkavállaló, a kvalifikált munkát végzők aránya mindenhol alacsony. A visszatérők esetében nagyobb arányban találhatók a szakképzettséget nem igénylő munkákat betöltők, amiből azt a következtetést is le lehet szűrni, hogy a kvalifikációt nem igénylő munkahelyeken nagyobb a bizonytalanság, de a munkavállalók is inkább választják a cirkuláris életformával járó hazatérés és visszatérés stratégiát. A nem fizikai munkát végzők valószínűbben válnak rezidens, tartósan külföldön dolgozó migránssá.

A külföldön élő magyar lakosság életkorát tekintve a legjobb munkavállalási korban van, a trendek alapján pedig egyre tovább csökken az átlagéletkor. A legtöbb emigráns a 25–34 éves korosztályba tartozik (az adott ország magyar lakosságának 30–45%-a), ezt gyakoriságban a 35–44 éves korosztály követi, együtt akár a 80%-ot is elérhetik egy adott ország magyar népességén belül. A nemek között nem található nagy különbség, a legtöbb országban kiegyensúlyozott a férfiak és a nők száma. Megjegyzendő, hogy a visszatérők között viszont már nagyobb a nők aránya, ami egy rövidebb külföldi munkavégzés után bekövetkezett ismételt hazai munkavállalást takar, a férfiaknál jellemzőbb a hosszabb távú kinn tartózkodás.

A rendszerváltás óta a külföldi munkavállalási és kivándorlási szándék folyamatosan növekedett, majd 2006-tól némiképp visszaesett, most újra növekvő értékről lehet beszámolni. Míg a rövidebb távú munkavállalási szándék látható módon nagyobb mértékben ingadozik, a hosszabb távú már kevésbé, a kivándorlási szándék azonban mindkettőnél kiszámíthatóbb módon alakul. 2010-re változtak a szándékolt célországok: rövid távú munkavállalás esetén Ausztria újra visszaszerezte régi fényét, hosszú távú tervekben pedig egyre többször szerepel Írország. A kivándorlást tervezők körében ismét az USA vált népszerűvé, míg a német és brit területek már nem jelentenek olyan vonzó célpontokat az emigránsok számára (Sik, 2010).⁷

A kétezres évek folyamatos emelkedő trendje tavaly érte el eddigi csúcspontját: 2012-ben a felnőtt magyarok 19 százaléka tervezett valamilyen típusú kivándorlást. Szűk egy évvel később, 2013 januárjában halvány csökkenés után a lakosság 16 százaléka gondolkodik azon, hogy más országban folytatja életét. Azok aránya, akik ideiglenesen vagy végleg külföldre költöznének, a kilencvenes évekhez képest a 2000-es évek elejére megnőtt: a rendszerváltást követő évtizedben a csupán lakosság 5-6 százaléka tervezett kivándorlást, arányuk 2001-ben már lényegében megduplázódott, 2011-től pedig megtriplázódott (Tárki, 2013).⁸

A humán tőke és a versenyképesség szempontjából kritikus fontosságú diplomás migráció jellemzői egy hazai kutatás eredményei alapján (Csanády, Kmetty, Kucsera, Személyi, Tarján 2008)⁹ az alábbiakban foglalhatók össze:

- A kivándorlás folyamatos volt a rendszerváltozás és az uniós csatlakozás időpontja között és után, de e két esemény évében ugrásszerűen megnőtt a Magyarországot elhagyók száma.
- A kivándorlók végzettségüket tekintve gyakran jogi és gazdasági, legnagyobb mértékben azonban természettudományi végzettségűek, ezen a tudományterületen kiadott diplomák közül minden negyedike jut egy kivándorló.
- A kivándorlás legfőbb motivációi között a jobb kereseti lehetőség, a magasabb fokú szakmai fejlődés, valamint a hazai társadalmi klíma (belpolitikai helyzet) szerepel, ez utóbbi helyzet a kutatás lefolytatása óta még fokozottabb befolyásoló hatással bír. A visszatérést nagyban gátolja, hogy a kint tartózkodó magyarok magasabb munkahelyi elégedettségéről számolnak be az életszínvonaluk emelkedése mellett.
- A magasan képzett migránsok egyharmada soha, egyharmada pedig legalább egy évtized múltán tervezi visszatértét az anyaországra; a fennmaradó 30% nem biztos a terveit illetően, a válaszadók háromnegyede – saját bevallása szerint – hosszú távra rendezkedett be külföldön.

A képzett munkavállalói réteg migrációs hajlamát erősíti az egyetemi évek alatt is jellemző hallgatói mobilitás, amely egyrészt a felsőfokú képzés ideje alatti külföldi tanulmányoknak, másrészt az oklevél megszerzése utáni azonnali külföldi karrierkezdés gyakorlatának egyre népszerűbbé válását feltételezi.

4. Globális karrierek empirikus felmérése

4.1. A felmérés körülményei, módszertana

Az általunk elvégzett kutatás egy nemzetközi felmérés közép-kelet európai vizsgálatához jelent alapot, az eredmények 2012-ben, Global Careers: Critical Perspectives c. könyvben Magyarország sajátosságait bemutató fejezetként jelentek meg. Fókuszában a globális karrierlehetőségek, jellemző nemzetközi – határ- és szakmaváltó – karriermodellek feltárása áll, valamint annak vizsgálatát tűztük ki célul, hogy magyarként vannak-e speciális vonatkozásai annak, ha valaki globális karriert épít. Módszereit tekintve két fő részből tevődik össze: egyrészt a szekunder információkra, meglévő kutatásokra alapozott online kérdőíves felmérésből áll, emellett az egyéni és szervezeti szereplőkkel készített mélyinterjúk segítik a mélyebb megértést.

Az online kérdőíves megkérdezés során elsősorban MBA diplomával rendelkezőkre, vagy épp jelenleg ilyen típusú tanulmányait végzőkre fókuszáltunk, de nem kizárólag. Két célcsoportunk volt a vizsgálat során: a szervezetek által kiküldött, elsősorban menedzseri, szakértői pozícióban dolgozó egyének, valamint a külföldi munkát önkéntesen, egyéni

kezdemenyezés alapján vállaló személyek, ahol szintén a felsőfokú végzettséggel rendelkező, szellemi foglalkozású kitöltők reprezentálták a sokaságot. A kérdőívet kitöltők száma 107 fő volt, emellett 8 mélyinterjút és 3 szervezeti interjút folytattunk le. A minta nem tekinthető reprezentatívnak a teljes kiküldötti állományra vonatkozóan, mint ahogy a kiválasztott szervezetek és egyének is véletlenszerűek. Kutatásunkat elsősorban véletlenszerű mintavételre és a hólabda módszerre alapoztuk.

Bár a hazai migrációs helyzetre vonatkozóan léteznek kutatások, de kifejezetten ilyen tartalmú és célcsoportú kutatás még nem történt Magyarországon, a nemzetközi karriermodellek elemzésére ország specifikus adatok korábban nem álltak rendelkezésre.

A felmérés elsősorban kvalitatív célokat szolgált. Ennek értelmében megfogalmazott kutatási kérdéseink az alábbiak voltak:

- Milyen szervezeti okokból kerül sor magyar munkavállalók külföldi munkavégzésére?
- Milyen módon és milyen eredményességgel történik meg a globális karrierre való felkészítés?
- Milyen előnyei és esetleges hátrányai származnak a magyar munkavállalóknak a globális karrierjük során – egyéni, családi és szervezeti aspektusból?
- Jelent-e hátrányt a magyar nemzetiség egy globális karrier kiépítésében?
- Milyen szervezeti HR rendszerek állnak a globális karriernek szolgálatában? Hogyan segítik ezek a magyar munkavállalókat a kiküldetés során?
- Mi jellemzi a visszatelepülés utáni helyzetet?
- Mennyire jellemző a folyamatos globális karrier lehetősége egy magyar munkavállalónál?
- Mennyire jelent veszélyt Magyarországon az agyelszívás jelensége?

4.2. A felmérés eredményei

A külföldi munkavégzés okait kutatva két domináns motivációt találtunk az önként külföldre távozók esetében: egyrészt az önmegvalósítás (kalandvágyó jellem, nemzetközi szintűen való megmérettetés iránti vágy), másrészt a jobb életkereset reménye veszi rá a magyar munkavállalókat, hogy globális karrierbe vágjanak.

Amennyiben kiküldetési rendszerekről beszélünk, úgy megállapítható, hogy a szervezetek esetében egyértelműen tudásmenedzsment céllal történik a munkatársak globális pályára állítása. A tudás áramlása nem egyirányú, hiszen a hazai szakértők speciális problémamegoldásra való kiküldésén túl (a mintában a szervezetek legjellemzőbb motivációja, az esetek 37%-ában ezt jelölték meg ezt a lehetőséget a válaszadók), a legjobb külföldi gyakorlatok megszerzése szintén magas prioritást élvez a vállalatok körében (a válaszadók 22%-a választotta). Az összetett nemzetközi projektek koordinálása a cégek egynegyedénél komoly motivációt jelent a nemzetközi karrier megnyitására a hazai munkavállalók számára, de ez nem jelenti a hazai kontroll folyamatos fenntartását a külföldi egységek felett. Érdekes, hogy a cégek számára nem jelent olyan nagy értéket a globális vezetői gyakorlat megszerzése, ezzel a lehetőséggel a megkérdezetteknek csak 8%-a számol (a hazai cégeknél a globális tapasztalat nem előléptetési követelmény, legfeljebb előny).

A kiküldetés alapját a válaszadók egyharmadánál a jelöltek szakértelme, speciális szaktudása jelenti, ezt egészíti ki a kiemelkedő teljesítmény (ami nem minden esetben párosul a szervezetben eltöltött idővel, a szenioritás önmagában csak nagyon alacsony arányban jelent alapot a kiküldetésre), ezt a szervezetek a globális karrier utak kiépítésével honorálják. Ez a két tényező meghatározó a kiküldetések szempontjából, hiszen az esetek 61%-ában ezeket

jelölték meg a szervezeti motivációk között. Szintén meghatározó a kiválasztásnál a nyelvtudás, hiszen ennek hiánya alapvető belépési korlátot jelenthet az idegen nyelvterületen való boldoguláshoz. A karriertervbe a válaszadóknak csupán 11%-ánál került tudatosan beépítésre a nemzetközi pálya, azaz Magyarországon még nem jellemző, hogy egy menedzser esetében a szervezetben befutott útjának elején nyilvánvaló lenne ez a lehetőség.

A visszatérést követő munkavállalási lehetőségeket illetően az önkéntes globális karrieristák 72%-ban a több és jobb munkalehetőséget észleltek, azaz a nemzetközi munkavállalásnak egyértelműen pozitív hatásaira lehet következtetni akkor is, ha az illető nem kiküldetésben távozik külföldre. Többségükben (52%) azonban nem tértek haza, illetve ha ez meg is történt, nem vállaltak közben munkát (23%). Akik több ciklusban vállaltak külföldi munkát (11%), azok közül ugyanannyian tértek vissza korábbi pozíciójukhoz, mint ahányan külföldi munkakörükben helyezkedtek el Magyarországon. A legalacsonyabb arányban (9%) voltak azok, akik teljes karrierváltást hajtottak végre.

Amikor a válaszadókat a globális karrierrek hozzáadott értékéről kérdeztük, nagy mértékű pozitív fejlődésről a karriertőke és nemzetközi tapasztalatok (93%), illetve az egyéni kompetenciák (90%) területén számoltak be a válaszadók, valamint a kapcsolati tőke esetében is jelentős volt a javulás (89%). Hangsúlyos szerepet kapott az olyan egyéni kompetenciák fejlődése, mint a nyitottság, alkalmazkodóképesség és rugalmasság – ezzel párhuzamosan nagyobb önismeret és önbizalom kialakulása. Mindezek ugyanis nélkülözhetetlenek a beilleszkedéshez, a nemzetközi szintéren való helytálláshoz. Érdekességgént említhető, hogy bár általánosságban pozitívnak illetve semlegesnek ítélték az egyes tényezők változási irányát, a családi életszínvonal és az anyagi/erkölcsi elismerés területén előfordultak negatív tapasztalatok is.

Az alanyok nagy százalékban említették az előnyök között az újfajta munkakultúra, munkastílus elsajátítását is. A nyelvismeret fejlesztése szintén majdnem mindenkinél meghatározó előnyként jelentkezett, ezzel együtt járt az új kultúra megismerése, ami akár új kompetenciák kialakulását vagy személyiségfejlődést is eredményezett. Kiemelkedő volt azok aránya, akik egy „új világ” megnyílásáról, pozitív attitűdről, sikerélményekről és végső soron magasabb teljesítménymotivációról számoltak be globális karrierjük eredményeként. Mindemellett az életérzés javulása szintén megfigyelhető volt a válaszok alapján.

A hálózatosodás élménye, a kapcsolati háló kialakításának előnyei, valamint a globális látásmód fejlődése szintén meghatározták a globális karrieristák életét és véleményét a nemzetközi karrierekkel kapcsolatban. Ez némely esetben az önmegvalósítás további szintjeinek elérését tette lehetővé a válaszadók számára.

Számos esetben talákoztunk olyan véleménnyel is, hogy a munkavégzés a globális szintéren a munkatárs cégen belüli nagyobb elismertségéhez, sőt karrierjének felgyorsulásához vezetett. Ezt többen pozitív értékű lépésnek gondolták, a jövőjük szempontjából is, véleményük szerint az önéletrajz értékes elemét jelenti majd a nemzetközi tapasztalatszerzés.

A családostok a gyermekeikre gyakorolt pozitív hatást tekintették a legfontosabbnak, a gyermekek szocializálódási (multikulturális környezetben való felnevelkedés) és nyelvtanulási lehetőségeit. A vártnál kisebb arányban említették a magasabb életszínvonal elérését, ill. a családi-baráti kapcsolatok kialakítását.

A szervezeti előnyök felsorolásánál olyan tényezőkkel talákoztunk, mint a megszilárdult üzleti folyamatok, illetve erősödő szervezeti kapcsolatok, a nemzetközi adottságok mélyebb megismerése, valamint az integrátor szerep előnyeinek kiaknázása (létezik Magyarországon egy munkatárs, aki a külföldi kollégákkal sikeresebben tud együttműködni, mivel korábban együtt dolgoztak). Azok, akik sikeres projektekben vettek részt külföldön, további megbízásokról számoltak be, azaz a jövőbeli teljesítmény növelésének eszközeként számoltak a globális karrierekkel.

A szervezetek szintén előnyöket kovácsolhattak a nemzetközi legjobb gyakorlatok megismeréséből, hatékonyabb kommunikáció és a formális – naprakész – benchmarking lehetősége révén. Az új ismeretek, modern technológiák és eljárások elsajátítása tartozott még azon előnyök közé, amelyekből a kiküldő cégek profitálni tudtak.

Egyéni szinten a legnagyobb gondot a kezdeti kulturális sokk és a nyelvi nehézségek (a magyar nyelv egyedülállósága miatt mindenképp szükséges egy idegen nyelv magas szintű elsajátítása) okozták. Többen számoltak be honvágyról, illetve a családjuktól való elszakadás, a sokszor magárahagyatottság és egyedüllét negatív élményeiről.

A munkaerő-piaci, szervezeti beilleszkedésre és a karrier útra vonatkozó eredmények alapján elmondható, hogy az önkéntesen külföldre indulók komoly akadályokba ütköztek – legalábbis az első – munkahely megtalálása során (befogadás, elismertség, stb.), a szervezeti kiküldötteknél – a vállalati kapcsolatok következtében – azonban egyáltalán nem volt jellemző ilyen típusú probléma, karrierjük törés nélkül ívelhetett tovább, a külföldi kollégák körében történő elfogadottságuk is magasabb szintű volt. Ami az utóbbi esetben azt jelzi, hogy a hazai képzési rendszer, a szervezeti gyakorlat képes versenyképes munkaerő kitermelésére.

5. Következtetések, tanulságok

A Magyarországra jellemző, globális karrierrel összefüggő jelenségek között számos tanulságos megállapításra és további, vizsgálandó kérdésre bukkantunk.

A rendszerváltás óta – a különböző vizsgálatok szerint – egyre nagyobb mértékű a kivándorlási szándék, a konkrét kivándorlás mértéke, különösen a vizsgálat időpontját követő két évben növekedett, azonban még így is elmarad a kelet-európai régió más országaihoz tapasztalt tendenciáktól. A magyar munkavállalók globális mozgásait elemző vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a magyarok rövid- (futó munkavállalás), közép-(többéves kitérő a karrierben) és hosszútávon (kivándorlás) egyaránt részt vesznek a migrációban, ezzel együtt Közép-Kelet-Európa legstatikusabb nemzeteként tekinthetünk a magyarokra, a számunkra ijesztőnek tűnő növekedés tendenciák ellenére. A jelenség magyarázatára két feltételezéssel találkoztunk: az egyik magyarázat szerint a hazai szociális háló kedvező volta miatt nem indult meg jelentős elvándorlás a rendszerváltást követő években, a másik szerint nyelvünk egyedülállósága és a magyar kulturális jellemzők (magas bizonytalanságkezelés) jelentenek akadályt.

A külföldi tapasztalatszerzés jelentős egyéni és szervezeti előnyökkel jár, hozzájárul a szervezetek és ezen keresztül az ország versenyképességéhez. A szervezeti előnyök közé tartoznak a megszilárduló üzleti folyamatok, az erősödő szervezeti kapcsolatok, a nemzetközi adottságok mélyebb megismerése, hatékonyabb globális működés, az integrátori szerep kiaknázásának lehetősége, további megbízások megszerzésének esélye, a legjobb gyakorlatok megismerése és a naprakész benchmarking.

Az egyéni előnyök között fontosak a karriertőke és nemzetközi kapcsolatok, egyéni kompetenciák javulása, nyitottság, rugalmasság, alkalmazkodóképesség javulása, a családi életszínter, életminőség javulása, az újfajta munkastílus, munkakultúra elsajátítása, magasabb teljesítménymotiváció, a hálózati működés fejlődése, a globális látásmód kialakulása.

Még az utóbbiak haszna (a családi életszínterben bekövetkezett változásoktól eltekintve) is elsősorban a szervezetekben végzett munka során jelentkezik, és hozzájárul az általános munkakultúra fejlesztéséhez.

A növekvő migráció kapcsán optimizmusra ad okot az a tény, hogy a külföldi egyéni munkavállalók visszaáramlása is megindult, ami különösen fontos a magasan képzett fiatalok esetében. Ennek csak egyik oka, hogy sokan a képzettségüknek nem megfelelő munka-

körökben dolgoztak és csak pénzkereseti lehetőségnek tekintették a külföldi munkavállalást. Ugyanakkor a megtartásukhoz, a külföldön dolgozó tehetségek visszatéréséhez olyan környezetet és feltételeket kell teremteni, amelyben számukra vonzó, képességeikhez méltó munkalehetőségekhez juthatnak itthon. Erre vonatkozóan már van néhány előnyös kezdeményezés, mint pl. a fiatal kutatók esetében. Ugyancsak számos lehetőség van a bevándorlók jobb integrálásában is.

JEGYZETEK

1. Schultz, Theodore W. (1983): *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
2. World Economic Forum (2010): *The Global Competitiveness Report 2010–2011*. World Economic Forum, Genf.
3. TÁRKI (2013): Kicsit csökkent, de továbbra is magas a migrációt tervezők aránya, http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html
4. McLoughlin, Sheena, Münz, Rainer (2011): *Temporary and circular migration: opportunities and challenges*, Working Paper No. 35. European Migration and Diversity Europe's Political Economy Programs.
5. Hárs Ágnes (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*, Kopint-Tárki, Budapest.
6. Hárs Ágnes (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*, Kopint-Tárki, Budapest.
7. Sik Endre (2010): *Migrációs potenciál*, Tranzit Online, <http://www.tranzitonline.eu/cikkek/migracios-potencial>
8. TÁRKI (2013): Kicsit csökkent, de továbbra is magas a migrációt tervezők aránya, http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html
9. Csanády Márton Tamás, Kmetty Zoltán, Kucsera Tamás Gergely, Személyi László, Tarján Gergely (2008): *A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta*, Magyar Tudomány 2008/5. <http://www.matud.iif.hu/08maj/11.html>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csanády Márton Tamás, Kmetty Zoltán, Kucsera Tamás Gergely, Személyi László, Tarján Gergely (2008): *A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta*, Magyar Tudomány 2008/5. <http://www.matud.iif.hu/08maj/11.html>
- Hárs Ágnes (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*, Kopint-Tárki, Budapest
- McLoughlin, Sheena, Münz, Rainer (2011): *Temporary and circular migration: opportunities and challenges*, Working Paper No. 35. European Migration and Diversity Europe's Political Economy Programs.
- Schultz, Theodore W. (1983): *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Sik Endre (2010): *Migrációs potenciál*, Tranzit Online, <http://www.tranzitonline.eu/cikkek/migracios-potencial>
- TÁRKI (2013): Kicsit csökkent, de továbbra is magas a migrációt tervezők aránya, http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html
- World Economic Forum (2010): *The Global Competitiveness Report 2010–2011*. World Economic Forum, Genf.

S. PALLÓS PIROSKA:

Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni... Magyar iskolák Fiumében

Dávid Kiadó, Kaposvár, 2012. 346 o.

A szerző, S. Pallós Piroška, a Kaposvári Egyetem docensének több éves kutatómunkájának eredménye ez a könyv. S. Pallós Piroška pályafutását Kaposváron, a Megyei Múzeumban kezdte történész-muzeológusként, majd 1987 óta a Kaposvári Tanítóképzőben, és annak utódintézményeiben oktatóként tevékenykedik.

A szerző korábbi munkáiban már foglalkozott Fiume oktatásügyének történetével, többek között a Magyar állami népiskolák a fiumei kormányzóságban 1870–1917. című,¹ a „Hazának használg!” A fiumei tengerészképzésről című,² és a Magyar tanítónők Fiumében a provizórium korában 1870–1918. című tanulmányában,³ és az Óvodák Fiumében című írásában.⁴ S. Pallós Piroška az oktatási intézmények vizsgálatán túl a pedagógusok és a város sorsának egymásra hatását is vizsgálta pl. Fest Aladár⁵ és Győrök Leó György⁶ életútjának feltárása során.

A Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni című könyv mindezen korábbi munka összevonásán és kiteljesítésén alapul, kiegészítve azt többek között Fiume Magyarországhoz való csatolásának, és a város gazdasági fejlődésének történetével, valamint Fiume város korabeli társadalmi összetételének bemutatásával.

A mű olyan oktatástörténeti kutatásokon nyugvó, korábban nem vagy alig ismert, mostanáig zömmel feltáratlan elsődleges források kutatására és elemzésére épül, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos földrajzi és közigazgatási helyzetében lévő városának, Fiumének a magyar iskolaügyét mutatja be. A szerző kutatásait elsősorban a Rijekai Állami Levéltárban folytatta, ahol az iskolák történetére vonatkozó dokumentumok, a tantestületek jegyzőkönyvei, a tantervek, tanmenetek, levelezések, jelentések, naplók, évkönyvek, tervrajzok szinte teljes körűen elérhetőek, így kiválóan dokumentálják az oktatási intézményekben folyt munkát. Emellett a vizsgálódás tárgyát képezte a kormányzósági iratanyag, a fiumei Iskolatanács iratanyaga és a Fiume város királyi tanfelügyelője által készített jelentések, vizsgálatok és korabeli statisztikák is. Természetesen a szerző mindezen primer források felhasználása mellé elemzés alá vette a korabeli helyi sajtó az iskolaügyet érintő cikkeit, és a számtalan szekunder forrás között magyar nyelven elsősorban Fest Aladár a provizórium éveiben megjelent leírásait, tanulmányait, de emellett több korabeli, és jelenkori horvát és olasz nyelven íródott forrást is.

A könyv gerincét a „Fiume oktatási viszonyai a provizórium éveiben” című fejezet alkotja. Ebben a részben a szerző mindenek előtt a tanügyi igazgatást, és ennek a városi iskolákra illetve az állami tanintézményekre vonatkozó rendelkezéseit mutatja be, majd a fiumei óvodák rendszerének kiépülését követhetjük nyomon 1915-ig, amely során a korabeli források segítségével az óvodák életébe is bepillantást nyerhetünk.

A Népoktatási intézmények című alfejezetben a városi magyar tannyelvű elemi és polgári iskolák létrehozását, működését követhetjük nyomon, majd az oktatást 1881-ben megkezdő Magyar Királyi Állami Főgimnázium elindításával kapcsolatos nehézségekről, ké-

¹ Századok, 139. évf. 3. sz. 733–750. o.

² Iskolakultúra, 17. 2007. 48–55. o.

³ In. Fábry Anna, Várkonyi Gábor: A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Argumentum, Budapest, 2007. 109–119.

⁴ Iskolakultúra, 18. 2008. 65–73. o.

⁵ Könyv és Nevelés 2011. 3. szám.

⁶ Uo.

sőbbi működéséről, az iskolát övező botrányokról is olvashatunk. A Kereskedelmi Akadémia, a Kiviteli Akadémia és a Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia viharos története, a magyar nyelv ügye az oktatásban, vagy a magyar tanárok, tanítók helyzete, megélhetési nehézségei a tengerparti városban egyaránt számot tarthatnak az olvasó figyelmére. A kötet végén forrásközlésként megtalálható a Fiume városban felállított négy osztályos állami elemi fiú- és leánytanoda szabályzata, egy kimutatás a fiumei állami népoktatási intézményekről, amely az 1876–1877-es tanévtől az 1900–1901-es tanévig bezárólag tartalmazza a különböző típusú oktatási intézményekben tanuló diákok számát, vallási hovatartozásukat és anyanyelvüket, valamint a Mellékletekben megtalálható Fiume városi-, állami-, és magán fenntartású óvodáinak és iskoláinak 1915-ös adatok alapján elkészített jegyzéke, amely az intézmények címén túl azok vezetőinek és alkalmazottainak nevét is tartalmazza. Mindezen adatok nagy segítséget jelentenek más kutatók számára is.

A könyv külön érdeme, hogy számos korabeli képeslap, anyakönyv, bizonyítvány, térkép, rövid életrajz segíti a megértést, és színesíti a szerző sokrétű és szakszerű elemzését. A levéltári források eredeti formában történő nagy számú közlése egyrészt közel hozza az olvasóhoz a korabeli „fiumei levegőt”, másrészt képet ad arról a szép munkáról, amelyet a levéltári kutatás jelent. S. Pallós Piroska ugyanis a levéltári források közlésével éppen hogy élvezetesebbé teszi a szöveget, bemutatva olyan eseményeket is – pl. a Botrány az állami elemi és polgári fiúiskolában című alfejezetben –, amelyek olvasása során az olvasó szinte el is feledkezik arról, hogy tudományos művet forgat, nem pedig egy lebilincselő regényt. A szerző által elvégzett kutatómunka mértéke és a könyv hangvétele egyaránt azt támasztja alá, hogy a szerző értő szenvedéllyel fordult ezen kutatás és Fiume felé.

S. Pallós Piroska hiánypótló és érdekesítő munkája nem csupán a szűkebb szakmai körök, a történészek, neveléstörténészek, de a szélesebb olvasói csoportok számára is jól érthető olvasmány lehet, akár felsőoktatási tankönyvként is funkcionálhat.

Fizel Natasa

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló

a

VI. RÉGIÓK A KÁRPÁT-MEDENCÉN INNEN ÉS TÚL Nemzetközi Tudományos Konferenciáról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására a Kaposvári Egyetemmel közösen 2012. október 12-én rendezte meg Kaposvárott ezen konferenciát. A délelőtti plenáris ülésen az alábbi plenáris előadások hangzottak el:

- **Prof. Dr. Rédei Mária:** Néhány gondolat Budapest „Új Városfejlesztési Konceptiójáról”
- **Dr. habil. Gulyás László c. egyetemi tanár:** A magyar kisebbség autonómia kísérletei 1990 után
- **Prof. Dr. Botos Katalin:** A magyar kilábalás lehetséges útjai
- **Prof. Dr. Kaposi Zoltán:** A munkaerő-vándorlás fő folyamatai a Kárpát-medencében
- **Prof. Dr. Szávai Ferenc:** A magyar tőkebefektetés szerepe a határon túli gazdaságokban

A délután folyamán az alábbi 8 szekcióban, összesen 84 szekcióelőadás hangzott el.

Sorszám	A szekció neve	Szekcióelnök
1. szekció	Köztes-Európa politikai földrajzának aktuális kérdései	Dr. habil. Pap Norbert– Dr. PhD Csüllög Gábor
2. szekció	Gazdaságtörténet és régiótörténeti kutatások (régiók és határok, határrégiók, eurorégiók)	Prof. Dr. Kaposi Zoltán– Dr. habil. Gulyás László
3. szekció	Régió és kultúra/városok kulturális gazdasága, felsőoktatás,	Dr. PhD Fábíán Attila– Dr. PhD Keczer Gabriella
4. szekció	Régió és pénzügyek/versenyképesség	Dr. habil. Gál Zoltán
5. szekció 5/1. alszekció 5/2. alszekció	Régió és humán erőforrások (HRM, vezetéstudomány és munkaerőpiac)	Prof. Dr. Berde Csaba– Dr. PhD Majó Zoltán
6. szekció	Régió és közlekedés/logisztika NEMZETKÖZI ALSZEKCIÓVAL	Dr. PhD. Veres Lajos
7. szekció	Régió és marketing/településmarketing turizmus és vidékfejlesztés	Prof. Dr. Rédei Mária
8. szekció	Régió és agrárgazdálkodás, élelmiszergazdaság és környezetgazdálkodás	Dr. habil. Bodnár Károly

GULYÁS LÁSZLÓ: Beszámoló

a

II. ÚJRAGONDOLT NEGYEDSZÁZAD

Tudományos konferencia a Horthy-korszakról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2012. november 23-án rendezte meg Szegeden a MTA Szegedi Akadémiai Bizottság székházában ezen konferenciát. A program az alábbiak szerint alakult:

Délelőtti plenáris előadás		
Idő	Előadó	Az előadás címe
11.00.–11.10.	Dr. habil. Zakar Péter Szegedi Tudományegyetem-GFF	MEGNYITÓ
11.10.–11.30.	Dr. Nagy Miklós Mihály (Nagymagyarország, főszerkesztő)	Horthy Miklós a tengerész, az első világháborús évek 1914–1918
11.30.–11.50.	Prof. Dr. Szávai Ferenc (Kaposvári Egyetem)	Adalékok a magyar–német gazdasági kapcsolatok történetéhez. Különös tekintettel győri program megvalósítására
11.50.–12.10.	Dr. PhD. Vizi László Tamás (Kodolányi János Főiskola)	A külügyminiszter kabinetjének létrehozása 1920-ban. Adalékok az önálló Magyar Királyi Külügyminisztérium létrejöttének történetéhez.
12.10.–12.30.	Miklós Péter doktorjelölt (Szegedi Tudományegyetem)	Legitimista egyházi elit a Horthy-korszakban
12.30.–13.00.	Hozzászólások és vita	
13.00.–14.00	Ebédszünet	

Délutáni plenáris előadás		
14.00.–14.20.	Dr. habil. Újváry Gábor (Kodolányi János Főiskola)	A magyar kultúra külföldi őrszemei. Kulturális külpolitika a két világháború között.
14.20.–14.40.	Dr. habil. Gulyás László (SZTE)	Milan Hodza Közép-Európa terve (1936) és annak fogadtatása
14.40.–15.00.	Dr. Sipos József CsC (SZTE)	Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése.
15.00.–15.20.	Fizel Natasa PhD-hallgató (SZTE)	Felsőoktatás-politika a Horthy-korszakban
15.20.–15.40.	Hozzászólások és vita	
15.40.–16.00.	Kávészünet	
16.00.–16.20.	Dr. PhD Csíky Balázs	A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház az 1930-as években.
16.20.–16.40.	Dr. PhD Kiss Gábor Ferenc (SZTE)	A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatainak alkalmazása 1938–1941.
16.40.–17.00.	Dr. PhD Sarnyai Csaba Máté (KGRE)	Az export növelésének intézményi tervei a Bethlen–korszakban.
17.00.–17.20	Haág Zalán PhD-hallgató (PTE)	Válaszutak és felelősség. Horthy Miklós történeti értékelésének vitatott pontjai
17.20–17.40.	Kohári Nándor PhD-hallgató (ELTE)	A Független Kisgazda Párt 1930-as zászlóbontásának politikai körülményei
17.40.–18.00.	Pintér István (Hódmezővásárhely)	A 2. Magyar Hadsereg harcai a Donnál
18.00.–18.30	Hozzászólások és vita	

MOLNÁR GÁBOR: Beszámoló

a

Lóczy Lajos Emlékkonferenciáról

2013. június 14-én a Kaposvári Egyetem Balaton Kutatóintézete és az MTA Ökológiai Kutatóközpont Balatoni Limnológiai Intézete nemzetközi jubileumi Lóczy Lajos Emlékkonferenciát rendezett Kaposváron, a Hotel Dorottyában. A konferencia témája a sekély vizű tavas területek ökológiája, szociológiája és komplex mérnöki elemzése volt, kapcsolódva a két rendező intézmény közös multidiszciplináris kutatási projektjéhez („Az ember tevékenység hatásai, valamint az ezekkel összefüggő társadalmi konfliktusok komplex vizsgálata egy sekélyvizű tóhoz tartozó érzékeny földrajzi terület (a Balaton vízteste és déli vízgyűjtője) példáján”; TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0038).

A konferenciát Jakó Gergely, a Somogy Megyei Közgyűlés alelnöke és Dr. Kovács Zoltán, a Kaposvári Egyetem oktatási rektorhelyettese nyitotta meg. A délelőtti plenáris ülésen, amelynek levezető elnöke Dr. Sitányi László projektmenedzser volt, az alábbi előadások hangzottak el:

- **Prof. Dr. G.-Tóth László (MTA ÖK BLI):** A Balaton limnológiai kutatásának története
- **Varga György (OVF):** A Balaton vízgazdálkodása és vízháztartási kérdései
- **Prof. Dr. Rédey Ákos (PE):** Water Monitoring Applications and Developments
- **Prof. Dr. Daoliang Li (China Agricultural University):** Internet of Things in Aquaculture
- **Prof. Dr. Buday-Sántha Attila (PTE):** A Balaton csak probléma, vagy áldás?

A délután folyamán négy szekcióban összesen 36 előadás hangzott el magyar és angol nyelven.

1. SEKCIÓ: Sekély tavi környezet és vízminőség

1A ALSZEKCIÓ: Fizikai és kémiai környezet

Szekcióelnök: Prof. Dr. Vörös Lajos (MTA ÖK BLI)

1B ALSZEKCIÓ: Assessment of the Ecological Status of Shallow Lakes

Szekcióelnök: Prof. Dr. Daoliang Li (China Agricultural University, Beijing)

2. SEKCIÓ: Sekély tavi környezet és élővilág

2A ALSZEKCIÓ: Inváziók és katasztrófák

Szekcióelnök: Dr. Körmendi Sándor (KE)

2B ALSZEKCIÓ: Társadalom, élőhely és élővilág

Szekcióelnök: Prof. Dr. Kazinczi Gabriella (KE)

3. SEKCIÓ: Számítógéppel segített mérnöki problémamegoldás

3A ALSZEKCIÓ: Meeting of the Working Committee on Process Engineering, Hungarian Academy of Sciences

Szekcióelnök: Prof. Dr. Abonyi János (PE)

3B ALSZEKCIÓ: Hulladékkezelés, hulladékhasznosítás és környezetterhelés

Szekcióelnök: Bélafiné Prof. Dr. Bakó Katalin (PE)

4. SEKCIÓ: Társadalomkutatás és területfejlesztés sekély tavas területeken

4A ALSZEKCIÓ: Területfejlesztés a Balaton térségében

Szekcióelnök: Dr. Sitányi László (DDRFÜ, KE)

4B ALSZEKCIÓ: Sekély vizű tavak környezeti-társadalmi problémái

Szekcióelnök: Dr. Kutics Károly (KE)

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

A KÖZÉP-EURÓPA KÖZLEMÉNYEK
eddig megjelent számai

- I. évfolyam (2008):** No1; No2;
II. évfolyam (2009): No3; No4-5; No6-7;
III. évfolyam (2010): No8; No9; No10; No11;
IV. évfolyam (2011): No12; No13, No14-15;
V. évfolyam (2012): No16; No17; No18-19;
VI. évfolyam (2013): No20-21;

AVIRTUÁLIS INTÉZET KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSRA KÖZLEMÉNYEI
eddig megjelent számai

- I. évfolyam (2009):** No1;
II. évfolyam (2010): No2; No3-4;
III. évfolyam (2011): No5-6;
IV. évfolyam (2012): No7; No8 (A-sorozat 1.); No9 (B-sorozat 1.); No10 (A-sorozat 2.)
No11 (A-sorozat 3.);
V. évfolyam (2013): No12 (A-sorozat 4.); No13 (B-sorozat 2);

A KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK
eddig megjelent kötetei

- No1.: Keczer Gabriella: Egyetemirányítás: Lehetőségek és korlátok. Szeged. 2010.
No2.: M. Császár Zsuzsa: Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon. Szeged. 2011.
No3.: Györi Ferenc: Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok. Szeged. 2012.
No4.: Gulyás László-Keczer Gabriella: Projektmenedzsment 1.0. Szeged. 2012.
No5.: Györi Ferenc (szerk.): A tudás szolgálatában. Szeged. 2012.
No6.: Gulyás László: A Délvidék története 2. Szeged. 2012.
No7.: Veres Lajos (szerk.): Regionális földrajzi tanulmányok. Abonyiné Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. Szeged. 2013.